

CONTENT / NAVEROK

Research Articles / Gotarên Lêkolînî / Araştırma Makaleleri

		Page/ Rûpel
1	Hekîmekî Kurmanc: Mele Ebdulletîfê Berwarî, Bîyografî û Berhemên Wî (A Folk Physician: Biography and Works of Mullah Abdullatif Berwarî) Ayhan YILDIZ, Mardin Artuklu University - Türkiye Hanîfî TAŞKIN - Türkiye	1-13
2	Lice'nin Muhalif Bir Duruş Sergilemesinde Etkili Faktörler ve 1975'teki Depremin Rolü (Effective Factors in Lice's Opposition Stance and The Role of The 1975 Earthquake) İrfan YILDIRIM, Şırnak University - Türkiye	14-29
3	Mela Niyaziyê Boşatî û Berhema Wî ya Bi Navê 'Menzûme We Gotinê Jîr û Kalan' (Mela Niyaziyê Boşatî And His Book "Menzume We Gotinê Jir û Kalan") Murat ÇELİK - Türkiye	30-78
4	Arap Halk Hikâyeciliği Bağlamında Sisebân Vadisi Hikâyesi (The Story of Sisebân Valley in the Context of Arab Folk Storytelling) Ahmet GEMİ – Dicle University - Türkiye	79-99
5	Wek Mamosteyekî Hizra Perwerdehiyê ya Ehmedê Xanî (As a Teacher of the Educational Mind of Ahmed Khani) Sevim Hatun SÜRÜCÜ - Türkiye	100-122
6	Çend Nimûne ji Çanda Gelêrî ya Kurdî di Berhemên Seîdê Nûrsî da (A Few Examples of Kurdish Folk Culture in Said-i Nursi's Works) Aydin ÜNEŞİ, Bingöl University - Türkiye M. Zahir ERTEKİN, Mardin Artuklu University - Türkiye	123-140
7	شێوازى دهنگى و کارلێكى کۆمه‌لایه‌تى (Sound Style and Social Interaction) Mohsin MUSTAFA, Bingöl University - Türkiye Bedrettin BASUGUY, Bingöl University - Türkiye	141-155
8	Morfema '-î'yê Di Peyvaziya Kurmancî De (The '-î' Morpheme in Kurmanji Word Formation) Halil AKGÜL - Türkiye	156-170
9	Di Edebîyata Kurdî de Vekolînek li Ser Têgîha Meyê û Hêmanên Girêdayî Wê -Mînak Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran, Mem û Zîna Ehmedê Xanî (A Examination on the Concept of Wine and its Related Elements in Kurdish Literature - Melayê Cizîrî's Divan, Feqîyê Teyran's Poems and Ehmedê Xanî's Mem û Zîn Example-) Rozerin AYDIN, Türkiye Kenan BULUT, Van Yüzüncü Yıl University - Türkiye	171-199
10	Mersiyeyên Kurdîya Kurmancî Ku Li Ser Ferdên Malbatê Hatine Nivîsîn (Elegies Written on Family Members in the Kurmanji Dialect of Kurdish Language) Cihan TURAN - Türkiye	200-217

Translation Articles / Gotarên Wergerî /Çeviri Makaleleri

11	A Phonological Comparison of Khorasan and Northern Kurmanji (Berawirdeka Dengnasî di Navbera Kurmancîya Xorasanê û Kurmancîya Bakurî da) Mehdi JAFARZADEH Translation from Kurdish: Deniz ERBİLGİN, Dicle University - Türkiye	218-226
12	Kuzey Mezopotamya'ya Yolculuklar I (Journeys in North Mesopotamia I) Mark SYKES İngilizceden Çeviren: Kenan BOZKURT, Batman University - Türkiye Emrah IŞIK, Batman University - Türkiye	227-246

Book Review / Nirxandina Pirtûkan /Kitap Değerlendirmeleri

13	Teşeyên Nezmê Shiyar SULAIMAN - Syria	247-252
----	--	---------

Kovara Kurdiname'yê ya Bi Hakem û Navnetewî
International Peer-Reviewed Journal of Kurdiname
Uluslararası Hakemli Kurdiname Dergisi
(e-Journal)

Publisher

Assoc.Prof. Osman ASLANOĞLU –Dicle University - Türkiye
Email: osman.aslanoglu@dicle.edu.tr- aslanogluosman@gmail.com
Orcid: 0000-0001-6534-3125

Frequency - Demên weşanê

April - November // Nîsan – Mijdar

Articles' Languages - Zimanên Gotaran

Kurdish – Turkish – English - Persian - Arabic

Website - Malper

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kurdiname>

Editorial Board // Licneya Edîtorîyê

Prof. Dr.Hayreddin KIZIL /Dicle University/ Türkiye, hkhayreddin@gmail.com
Orcid: 0000-0001-9165-3274
Assoc.Prof. Osman ASLANOĞLU / Dicle University/ Türkiye, aslanogluosman@gmail.com,
Orcid: 0000-0001-6534-3125
Asst.Prof. Yadollah Pashabadi / University of Kurdistan, Sanandaj / Iran: y.pashabadiuok.ac.ir
Orcid: 0000-0002-5781-4975.
Assoc. Prof. İlyas SUVAĞCI. (Hakkari University) Türkiye: ilyascembeli@gmail.com
Orcid: 0000-0001-6409-1229
Dr. Nevzat Eminoglu / Muş Alparslan University/ Türkiye: nevzat.eminoglu@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-4980-7556

Associate Editors // Alîkarên Edîtor

R. A. Resul GEYİK // Mardin Artuklu University - resulteacher@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3516-098X
R.A. Betül ÇOBAN // Mardin Artuklu University - cbnbetul@gmail.com

Fields' Editors // Edîtorên Qadan

Classical Literature:

Dr. Nevzat EMİNOĞLU / Muş Alparslan University, Türkiye / nevzat.eminoglu@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-4980-7556

Modern Literature

Assoc. Prof. İlyas SUVAĞCI / Hakkari University, Türkiye / ilyascembeli@gmail.com
Orcid: 0000-0001-6409-1229
Assoc. Prof. Nurettin BELTEKİN / Mardin Artuklu University, Türkiye / nurettin.beltekin@gmail.com
Orcid: 0000-0001- 6121- 2849
Assoc. Prof. Hacı ÖNEN / Dicle University, Türkiye / hacidicleyeni@gmail.com
Orcid: 0000-0001-9528-0209

Grammar and Linguistic

Asst. Prof. Mehmet YONAT / Mardin Artuklu University, Türkiye / mehmetyonat49@gmail.com
Orcid: 0000-0001-8576-7486
Prof. Dr. Tahirhan AYDIN / Dicle University: tahirhan@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-2586-2956

Folklor and Culture

Prof. Dr. Hayreddin KIZIL / Dicle University, Türkiye / hkhayreddin@gmail.com

Orcid: 0000-0001-9165-3274

Languages' Editors // Edîtorên Zimanan

Arabic: Prof. Dr. Mustafa ÖNCÜ / Mersin University, Türkiye / mustafaoncu63@hotmail.com

Kurdish/Soranî: Asst. Prof. Hemin OMAR AHMAD / Bingöl University, Türkiye / hahmad@bingol.edu.tr

English: Dr. Resul GEYİK / Mardin Artuklu University, Türkiye / resulteacher@gmail.com

Kurdish/Kurmanji: Betül ÇOBAN / Mardin Artuklu University, Türkiye / cbnbetul@gmail.com

English: Yasser ABDY / Dicle University, Türkiye / yasser.abdy@dicle.edu.tr

Kurdish/Zazaki: Esat ŞANLI / PhD student, Türkiye / esatsanli84@gmail.com

Kurdish/Kurmanji: Haşim ESEN / PhD student, Türkiye / esenhasim2102@gmail.com

Kurdish/Zazaki: Veysel YILDIZHAN/ PhD student, Türkiye / vyildizhan@outlook.com

Persian: Ebrahim Shadman MESRKANLU / Iran / e.shadiman@gmail.com

Advisory Board // Licneya Şêwrê

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK / Mardin Artuklu University: abdurrahmanadak@gmail.com

Orcid: 0000-0002-9124-1605

Prof. Dr. Tahirhan AYDIN / Mardin Artuklu University: tahirhan@hotmail.com-

Orcid: 0000-0002-2586-2956

Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ / Dicle University: tanriverdi21@hotmail.com

Prof. Dr. M. Edip ÇAĞMAR / Dicle University: mecagmar@hotmail.com

Orcid: 0000-0001-9756-0327

Prof. Dr. Nesim DORU / Mardin Artuklu University: nesimdoru@artuklu.edu.tr

Orcid: 0000-0002-3519-7654.

Prof. Dr. Yadgar R. Hamadameen / Soran University: Iraq: ya@soran.edu.iq

Prof. Dr. Carina Jahani, Uppsala University, Sweden, E-mail: carina.jahani@lingfil.uu.se

Prof. Dr. Ludwig Paul, Hamburg University, Germany, E-mail: ludwig.paul@uni-hamburg.de

Prof. Dr. Michael Chyet, USA, mooklash@yahoo.com

Prof. Dr. Mustafa ÖNCÜ / Mersin University: mistefaoncu63@hotmail.com

Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR / Siirt University, Türkiye: hyasar@siirt.edu.tr

Prof. Dr. Hayreddin KIZIL / Dicle University: hkhayreddin@gmail.com

Prof. Dr. Zahir ERTEKİN / Mardin Artuklu University: zahirertekin@hotmail.com

Assoc. Prof. Jaffer Sheyholislami, Carleton University, Canada, JafferSheyholislami@cunet.carleton.ca

Assoc. Prof. Ayhan TEK / Muş Alparslan University: ayhan_tek@hotmail.com

Assoc. Prof. Mustafa ÖZTÜRK / Mardin Artuklu University: mustafaoszturk47@gmail.com

Assoc. Prof. Canser KARDAŞ / Muş Alparslan University: kardascanser@gmail.com

Assoc. Prof. İlyas AKMAN / Mardin Artuklu University: ilyas.akman21@gmail.com

Assoc. Prof. Birgül Açıkıldız / Paul Valéry Montpellier III University, birgul@acikyildiz.com

Assoc. Prof. Necat KESKİN / Mardin Artuklu University: necatkeskin@gmail.com

Assoc. Prof. Hassan Sarbaz / Kurdistan University: Sanandaj- Iran h.sarbaz@uok.ac.ir

Assoc. Prof. Mustafa ASLAN / Mardin Artuklu University: mustafaaslan@artuklu.edu.tr

Assoc. Prof. Hacı ÖNEN / Dicle University: hacionen@gmail.com

Assoc. Prof. İsmail SÖYLEMEZ / İnönü University: ismail.soylemez@inonu.edu.tr

Assoc. Prof. Ahmet KIRKAN / Mardin Artuklu University: ahmetkirkkan@gmail.com

Assoc. Prof. Ercan GÜMÜŞ / Mardin Artuklu University: ercangumus1977@gmail.com

Assoc. Prof. Nurettin BELTEKİN / Mardin Artuklu University: nbeltekin@yahoo.com

Assoc. Prof. Mehmet Emin PURÇAK / Muş Alparslan University: epurcak@hotmail.com

Assoc. Prof. Mehmet Veysi Babayiğit / Batman Univeristy: mveysi.babayigit@batman.edu.tr

Feryad Fazil Omar, Freie Universität Berlin, Germany, Email: feryad-fazil.omar@fu-berlin.de

Argun Çakır, University of Bristol, Germany: argun.cakir@bristol.ac.uk

Asst. Prof. Hemin Omar Ahmad AHMAD / Soran University: Irak: hemin.ahmad@soran.edu.iq

Asst. Prof. Yusuf BALUKEN / Yozgat Bozok University: yusufbaluken@gmail.com

Assoc. Prof. İlyas SUVAĞCI / Hakkari University: ilyascembeli@gmail.com

Asst. Prof. Mehmet Rezan Ekinci / Mardin Artuklu University: merekinci@gmail.com

Asst. Prof. Faruk KAZAN / Dicle University : fkazan21@hotmail.com

Asst. Prof. Mehmet YONAT / Mardin Artuklu University: mehmetyonat49@gmail.com

Asst. Prof. Yakub AYKAÇ / Mardin Artuklu University: aykacyakup@gmail.com

Asst. Prof. Muhammed Şerif AZARKAN / Dicle University: serifazarkan0324@gmail.com

Asst. Prof. Kenan SUBAŞI / Mardin Artuklu University: kenanenado@gmail.com

Orcid: 0000-0001-7744-1646

Asst. Prof. Bakhtiyar Sajjadi / Kurdistan University: Sanandaj / Iran: bakhtiar_sajjadi@yahoo.com

Asst.Prof. Yadollah Pashabadi / University of Kurdistan, Sanandaj / Iran: y.pashabadiuok.ac.ir
Asst.Prof. Esmail Shams, University Of Allameh Tabataba'i, : Tahran / Iran, shams.guranlur@gmail.com
Asst.Prof.Arkhwan MOHAMMED OBAID-Karkuk University: Iraq: arkhawanmohammed83@uokirkuk.edu.iq
Dr. Hewa Salam Khalid/ Koya University: Iran: hewasalam@gmail.com
Dr. M. Şirin FİLİZ / Mardin Artuklu University: Türkiye: mehmetirinfiliz@gmail.com

Referee Board / Licneya Hakeman

Journal of Kurdiname uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.

Referee names are kept confidential.

(Kovara Kurdinameyê nirxandina herî kêr "du hakemên kor" bikar tîne.

Navên hakeman tîn veşartin)

INDEX

MLA, EBSCO Host, Brill Linguistic Bibliography
Index Islamicus

CONTACT/TÊKILÎ

Chief-Editor: aslanogluosman@gmail.com, osman.aslanoglu@dicle.edu.tr
Journal : kurdiname@dicle.edu.tr
Website: <https://dergipark.org.tr/en/pub/kurdiname>

ABOUT JOURNAL

Kurdiname is a Refereed International Journal Published in Electronic
Publish period is biannual (Twice for a year)
This journal uses double-blind review
Publishing article is free for authors
The journal articles are open access for readers
Articles being controlled for plagiarism before review
All articles are licensed under the "Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)"
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
The Responsibility of the articles published in the journals belongs to the author/authors.

CONTENT / NAVEROK

Research Articles / Gotarên Lêkolînî / Araştırma Makaleleri

		Page/ Rûpel
1	Hekîmekî Kurmanc: Mele Ebdulletîfê Berwarî, Bîyografî û Berhemên Wî (A Folk Physician: Biography and Works of Mullah Abdullatif Berwari) Ayhan YILDIZ , Mardin Artuklu University - Türkiye Hanifi TAŞKIN - Türkiye	1-13
2	Lice'nin Muhalif Bir Duruş Sergilemesinde Etkili Faktörler ve 1975'teki Depremın Rolü (Effective Factors in Lice's Opposition Stance and The Role of The 1975 Earthquake) İrfan YILDIRIM , Şırnak University - Türkiye	14-29
3	Mela Niyaziye Boşatî û Berhema Wî ya Bi Navê 'Menzûme We Gotinê Jîr û Kalan' (Mela Niyaziye Boşatî And His Book "Menzume We Gotinê Jîr û Kalan") Murat ÇELİK - Türkiye	30-78
4	Arap Halk Hikâyeciliği Bağlamında Sisebân Vadisi Hikâyesi (The Story of Sisebân Valley in the Context of Arab Folk Storytelling) Ahmet GEMİ – Dicle University - Türkiye	79-99
5	Wek Mamosteyekî Hizra Perwerdehiyê ya Ehmedê Xanî (As a Teacher of the Educational Mind of Ahmed Khani) Sevim Hatun SÜRÜCÜ - Türkiye	100-122
6	Çend Nimûne ji Çanda Gelêrî ya Kurdî di Berhemên Seîdê Nûrsî da (A Few Examples of Kurdish Folk Culture in Said-i Nursi's Works) Aydin ÜNEŞİ , Bingöl University - Türkiye M. Zahir ERTEKİN , Mardin Artuklu University - Türkiye	123-140
7	شینوازی دهنگی و کارلنکی کۆمه‌لایه‌تی (Sound Style and Social Interaction) Mohsin MUSTAFA , Bingöl University - Türkiye Bedrettin BASUĞUY , Bingöl University - Türkiye	141-155
8	Morfema '-î'yê Di Peyvsaziya Kurmancî De (The '-î' Morpheme in Kurmanji Word Formation) Halil AKGÜL - Türkiye	156-170
9	Di Edebîyata Kurdî de Vekolînek li Ser Têgiha Meyê û Hêmanên Girêdayî Wê -Mînak Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran, Mem û Zîna Ehmedê Xanî (A Examination on the Concept of Wine and its Related Elements in Kurdish Literature - Melayê Cizîrî's Divan, Feqîyê Teyran's Poems and Ehmedê Xanî's Mem û Zîn Example-) Rozerin AYDIN , Türkiye Kenan BULUT , Van Yüzüncü Yıl University - Türkiye	171-199
10	Mersiyeyên Kurdîya Kurmancî Ku Li Ser Ferdên Malbatê Hatine Nivîsîn (Elegies Written on Family Members in the Kurmanji Dialect of Kurdish Language) Cihan TURAN - Türkiye	200-217

Translation Articles / Gotarên Wergerî /Çeviri Makaleleri

11	A Phonological Comparison of Khorasan and Northern Kurmanji (Berawirdeka Dengnasî di Navbera Kurmancîya Xorasanê û Kurmancîya Bakurî da) Mehdi JAFARZADEH Translation from Kurdish: Deniz ERBİLGİN , Dicle University - Türkiye	218-226
12	Kuzey Mezopotamya'ya Yolculuklar I (Journeys in North Mesopotamia I) Mark SYKES İngilizceden Çeviren: Kenan BOZKURT , Batman University - Türkiye Emrah IŞIK , Batman University - Türkiye	227-246

Book Review / Nirxandîna Pirtûkan /Kitap Değerlendirmeleri

13	Teşeyên Nezmê Shiyar SULAIMAN - Syria	247-252
----	--	---------

Hekîmekî Kurmanc: Mele Ebdulletîfê Berwarî, Bîyografî û Berhemên Wî

(Bir Halk Hekimi: Molla Abdullatif Berwarî'nin Yaşamöyküsü ve Eserleri)

(A Folk Physician: Biography and Works of Mullah Abdullatif Berwarî)

Ayhan YILDIZ*

Hanifi TAŞKIN**

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî**Received // Hatîn:** 11.01.2024**Accepted // Pejirandin:** 02.03.2024**Published // Weşandin:** 29.04.2024**Pages // Rûpel:** 1-13**DOI:** 10.55106/kurdiname.1417927

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>**Citation/Atif:** Yıldız, Ayhan û Taşkın, Hanifi(2024). Hekîmekî Kurmanc: Mele Ebdulletîfê Berwarî, Bîyografî û Berhemên Wî, *Kurdiname*, 10, r. 1-13**Authors Contributions/Rêjeya Nivîskaran:** Data Collection: Author-1 (%90), Author-2 (%10), Data Analysis: Author-1 (%80), Author-2 (%20), Submission and Revision: Author-1 (%75), Author-2 (%25)**Plagiarism/Întihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticat plagiarism website // *Ev gotar herî kêrî ji aliyê 2 hakeman va hatiye nixrandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.***Kurte**

Mele Ebdulletîfê Berwarî li herêma Sêrt û Wanê wekî alimekî edîb û hekîmekî gel dihê naskirin. Li ser berhemê wî ya edebî-dînî xebatek hat kirin û di lîteratura Kurmancî da cihê xwe girt. Çi heye ku li ser binemal, bîyografî, berhem û hekîmtîya wî, xebatên dorfireh kêr bûn. Ji bo ku ev aliyên wî bi berfirehî dîyar bibin û ew jî digel berhemên xwe di dîroka edebîyata Kurmancî da cihê xwe yê taybet û xweser bigire, bi vê xebatê me li ser binemal, bîyografî, berhem û aliyê wî yê hekîmtîyê dest bi lêkolîna qadî kir. Ji bo vê jî me hevdiştin û mûlaqat digel şexsê wî pêk anîn, berhemên wî bi dest xistin û xwandin û ji kesên derdora wî jî agadarîyên pêwîst wekî dane kom kirin. Li ber ronahîya van daneyan me kesayetîya wî ya edebî û hekîmtîya wî analiz kirin. Di pey lêkolînê da dîyar bû ku Mele Ebdulletîf jî malbateke tebiêtşair û alim e. Wî di serdema xwe da li cem alimên mezin ên medreseyan herêma Sêrtê ilmê medrese, tesewif û hekîmtîya nerîfî ya gel û hekîmtîya Îslamî tehsîl kirîye. Mele Ebdulletîf piştî qedandina tehsîlê, ji destê van aliman îcaze wergirtiye. Wî çawa ku xizmeta melatîyê kirîye, wekî hekîmekî dermandarîya Kurmancî jî xizmeta xelkê kirîye. Bi ser van da jî wî jî berhemên Erebi jî hin beşên li ser hekîmtîyê wergerandine Kurmancî. Ji bilî van xizmetan, wî bi zimanê Erebi û Kurdî berhemên edebî û dînî jî nivîsîne. Li ser bîngeha berhemên wî yê edebî, ilmî û xizmetên wî, mirov digihîje wê qenaetê ku Mele Ebdulletîfê Berwarî, mîna Şêx Muşerrefê Xînûkî ku alimekî mutesewif bû, daye ser şopa edîben herêma Sêrtê û cihê xwe di vê nerîta edebî da girtiye. Wî digel dîwanek û mesnewîyekê, du pirtûkên li ser hekîmtîyê bi Kurmancî; pirtûkek jî li ser fiqha Îslamî bi zimanê Erebi nivîsîye. Bi vî awayê xwe yê pîrhêlî ye berhemdarî û xizmetê, wî ji gelek alimên nerîta klasîk a medreseyan cihêki cîyawaz girtiye.

Bêjeyên Sereke: Hekîmên Kurmancî, Edîben Sêrtê, Mele Ebdulletîfê Berwarî, Muntexebatu Kitabi'l-E'lam li Şifai.**Özet**

Molla Abdullatif Berwarî Siirt ve Van bölgesinde bir edip alim ve halk hekimi olarak tanınıyor. Onun dini-edebi bir eseri üzerinde bir çalışma yapıldı ve o, klasik Kurmanci edebiyatı alanyazımında yerini aldı. Ne

* Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Türkiye, ayhanyildiz@artuklu.edu.tr, 0000-0002-8763-4182: /// Institute of Living Languages in Turkey, Department of Kurdish Language and Culture, Turkey.

** Uzman Öğretmen, Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, İpekyolu / Van, hntskn@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0354-040 /// Expert Teacher, Ministry of National Education, Republic of Turkey İpekyolu /Van.

var ki onun aile geçmişi, yaşamöyküsü, eserleri ve hekimliğiyle ilgili geniş çalışmalar az idi. Onun bu yönlerinin geniş şekilde belirlenmesi ve Kurmanci edebiyatı tarihinde kendine özgü yerini alması için bu çalışmayla biz onun aile geçmişi, yaşamöyküsü, eserleri ve hekimlik yönü üzerinde saha araştırmasına başladık. Bunun için onun şahsiyle görüşme ve mülakat yaptık, eserlerine ulaştık, onları okuduk ve onun çevresindeki kişilerden gerekli bilgileri veri olarak topladık. Bu verilerin ışığında onun edebi kişiliği ve hekimliğini tahlile tabi kıldık. Araştırma sonucunda Molla Abdullatif'in edebiyat tabiatlı ve alim bir aileden geldiği anlaşıldı. O, döneminde Siirt bölgesi büyük medrese alimlerinin yanında medrese ilmi, tasavvuf, geleneksel halk hekimliği ve İslami hekimlik eğitimini almıştır. Molla Abdullatif tahsilini bitirdikten sonra, bu alimlerin elinden icazesini de almıştır. O, imam hatiplik hizmetinin yanında, geleneksel bir halk hekimi olarak da halka hizmet etmiştir. Ayrıca o, halk hekimliği alanındaki Arapça eserlerden de bazı bölümleri Kurmanciye çevirmiştir. Bütün bunların yanı sıra o, Arapça ve Kürtçe edebi ve dini eserler de yazmıştır. Molla Abdullatif'in edebi ve ilmi eserleri yaptığı hizmetleri esas alındığında, onun da mutasavvuf bir alim olan Şeyh Müşerref Xinûkî gibi Siirt bölgesi ediplerini takip etmiş ve bu edebi gelenekte yerini almıştır. O, bir divan ve mesnevinin yanında, iki kitap hekimlik üzerinde Kurmanci olarak; bir kitap da Arapça olarak İslam hukuku üzerinde yazmıştır. Bu çokyönlülüğüyle o, birçok geleneksel klasik medrese alimlerinden ayrı bir yer edinmektedir.

Anahtar Sözcükler: Halk Hekimleri, Siirt Edipleri, Molla Abdullatif Berwari, Muntexebatu Kitabi'l-E'lam li Şifai.

Abstract

Molla Abdullatif Berwari is well known in the Siirt and Van region as a scholar and folk physician. An academic study of one of his religious-literary works has been conducted and he has taken his place in the literature of classical Kurmanji literature. However, his family background, biography, works and medical practice have not been extensively studied. In order to identify these aspects of his life and take his unique place in the history of Kurmanji literature, this study has begun field research on his family background, biography, works and medical practice. For this purpose, his person was interviewed and interviewed, his works were accessed, read and the necessary information was collected from the people around him as data. In the light of these data, his literary personality and medicine were analyzed. The research revealed that Mullah Abdullatif came from a literary and scholarly family. He studied madrasah science, Sufism, traditional folk medicine and Islamic medicine under the great madrasah scholars of Siirt region. After completing his education, Mullah Abdullatif received his ijazah from these scholars. In addition to his service as an imam, he also served the people as a traditional folk physician. He also translated great works in the field of folk medicine into Kurmanji. In addition, he wrote literary and religious works in Arabic and Kurdish. Based on the literary and scholarly works of Mullah Abdullatif and the services he rendered, it can be concluded that he followed the Sufi scholar Sheikh Musharraf Xinûkî in the Siirt region and took his place in this literary tradition. In addition to a Divan and a masnavi, he wrote two books on medicine and one on Islamic law. This versatility sets him apart from many traditional classical madrasa scholars.

Keywords: Folk Physicians, Siirt Edits, Mullah Abdullatif Berwari, Muntexebatu Kitabi'l-E'lam li Şifai.

DESTPÊK

Berwarî (Xesxêr) ku navçeyeke Sêrtê ye, di nav tixûbên mîrektîya Mikis, Hîzan û Cizîrê da cihekî giring ê îlmê ye. Hin alim û edîb li van deveran gihaştine. Mele Ebdulletîf Berwarî jî yek ji wan aliman e ku hem di biwarê edebîyata Îslamî ya Kurdî da hem jî di qada hekîmtîya Kurmancî da xwedan cihekî bijare ye. Lewra me di vê xebatê da bîyografî, berhem û xizmetên wî kirin mijara lêkolînê.

Mele Ebdulletîf, hem di biwarê edebîyata Erebi û Kurdî da hem jî di biwarê îlmên Îslamî da berhem nivîsîne û zêdetirî nivîsedsalekê ye ku ew di nav xizmeta tenduristîya miletê

xwe û dînê Îslamê da ye. Bi tevî vê yekê jî, yek xebateke akademîk ne tê da, bi qasî ku mirov ji lîteraturê tê digihîje, heta niha li ser wî, berhemên wî û xizmetên wî yên hekîmtîyê, xebatên dorfireh nehatine kirin. Lewra cihê wî yê edebî di dîroka edebîyata klasîk a Kurdî/Kurmançî da bi zelalî dîyar nebûye. Ev ku heye, bivê nevê li dilê mirovên hamîyetparêz giran tê. Ji ber ku Mele Ebdulletîf hîn li heyatê bû û malbata wî berhemên wî li cem xwe parastibûn, avantajeke mezin a vê lêkolînê hebû. Li ser vê refleksê, bi armanca ku em bi berfirehî bîyografîya wî ronahî bikin, berhemên wî gişt bidin naskirin, kesayetîya wî ya edebî derxin holê û alîyê wî yê hekîmtîyê vekolin, me “ev rewşa wî ya nezelalkirî”, ji xwe ra wekî “pîrsgirêka lêkolînê” dîyar kir.

Ji bo çareserkirina vê pîrsgirêkê, me qada lêkolînê dîyar kir û bi rêya teknîka hevdiîna rûbirû, hevpeyvîna li ser telefonê û çavdêriyê, me ji qada lêkolînê agadarî kom kirin. Di pêvajoya lêkolînê da me berhemên Mele Ebdulletîf ên çapkirî û neçapkirî ji malbata wî wergirtin û mitale kirin. Peyra me geryanek li qada lîteratura nivîskî kir. Mi pîrsên mîna “Gelo Mele Ebdulletîfê Berwarî kî ye, bi eslê xwe ji ku derê ye, raborîya wî ya tehsîla îlim, tesewif û hekîmtîyê çawa ye, wî çî cure berhem nivîsîne û ketîye bin karîgerîya kîjan qonaxên edebî yên dîroka edebîyata Kurdî?” amade kirin û hem ji şexsê wî bi xwe, hem jî ji kesên derdora wî pîrs kirin. Di vê pêvajoya lêkolînê da em pê serwest bûn ku wî hem pirtûkên hekîmtîya gel nivîsîne hem jî wî bi xwe jî hekîmtîyê kirîye, hîn jî bi dermanên Kurmançî ra mijûl e. Lewra me komek pîrsên têkildarî hekîmên gel, ji çavkanîyên akademîk¹ amade kirin û ji wî bi xwe pîrsîn. Me ew dengên hevpeyvînan qeyd kirin û peyra deşîfrasyona wan kir. Di pey vê xebatê da îca me notên xwe yên nivîskî li rûyê Seyda xwendin. Xeletî û kêmasîyên ku hebûn, me bi alîkarîya wî bi xwe sererast kirin. Ji bilî van, me ew pirtûkên wî yên hekîmtîyê mitale kirin û ji ber ku tê da digot “tercume” em li pirtûkên Erebi gerîyan û me du hebên li ser tibba gelêrî ku têkildarî wan bûn peyda kirin. Me ew berawird kirin û cihê tercumekirî tesbît kirin. Di pey vî karî da jî me ew dîsa ji mielîf bi xwe pîrsîn û tesbîten xwe pê tekîd û pişrsat kirin. Bi vî awayî “qonaxa komkirina daneyên pêwîst” ji qada lêkolînê gihaşt encamê. Piştî ku me dane bi awayê tertîbî rêz kirin û ew rapor kirin, di beşa “Vedîtinên Lêkolînê û Analîza Wan” da me şirove li ser kesayetîya Berwarî û berhemên wî kirin.

1. Jîyana Wî²

Mele Ebdulletîfê Berwarî (Özalp) li Meytisa Berwarîyê ku li ser bajarê Sêrtê³ ye di sala 1954an da hatîye dinyayê. Piştî ku seydayên wî îzina îlim dayê, wî di 22 salîya xwe da daweta

¹ Ew pîrsên mînak ku lêkolerên pispor ên folklorê di qadê da, li gor cureyên daneyên gel ji çavkanîyên zindî dikin, li ber malpera Kültür ve Turizm Bakanlığı û Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü wergarand Kurmançî û ji Seyda pîrsîn. Ji bo temamîya van pîrsan bnr. Metin Ekici, *Halk Bilgisi (Folklor): Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, Geleneksel Yayınları, Ankara, 2018, r. 183.

² Hevpeyvîna taybet a Henîfî Taşkın digel Mele Ebdulletîfê Berwarî ya rûbirû, li Wanê (Tarîxa hevdiîtin û hevpeyvîn: 30.04.2023); Hevpeyvînen taybet ên A. Yıldız digel mielîfî ya bi rêya telefonê di tarîxên curbicur da.

³ B.Z. di salên 3000î da Hurî li herêma Sêrtê desthilatdar bûne, di pey wan ra bi dorê Hîtî, Urartu, Asur, Med û Persan li vir hakimî kirîye. Di salên 150 yên B.Z. yên Part, Arsak û Sasanîyan da dînen Îranî hebûne. Çawa ku Romayî, Part û Sasanî li vê herêmê rastî hev hatine, bawerîyên wan jî rastî hev hatine. Dîne Romayîyan Îsewîtî û dîne Sasanîyan Zerduştî li vê herêmê li dijberî hev şer kirîye. Xalid bin Welîd ku di sala 639an a koçî da Heskîf girtîye bin destê xwe, berê xwe ji wê derê daye Sêrtê û hakimê bajêr ê wê hingê Hersolu, bi awayê bêherb teslîm bûye û ji sehabîyan Hîşamê kurê Hekem wekî hakimê bajêr hatîye tayînkirin. Di sala 661ê hicrî/koçî da sultanên Emewîyan, peyra xelîfeyên Ebbasîyan ev der xistîye bin hakimiyeta xwe. Di serdema Ebaasîyan da Merwanîyan li vê derê hukum kirîye û mezhebê Şafî li vê derê bi cih kirîye. Piştra Selçûqîyan,

xwe kir û dest bi wezîfeya melatîyê kir. E. Berwarî, ji ber ku bi malbatî bi kar û barên dermandariya Kurmancî ya gel ra meşxûl dibû, di ber karê melatîyê da karê dermandariya Kurmancî jî kir. Wî di jîyana xwe ya rojane da hin cureyên dermanên Kurmancî bi destê xwe amade kirin û da kesên nexweş ku ji bo tedawîyê dihatin cem wî. Wî bi tevî wezîfeya xwe ya melatîya klasîk û fexrî, ji dibistanên fermî yên Komarê dîplome jî wergirt û bi awayê fermî wezîfeya xwe ya dînî û melatî pêk anî.

Navê berê yê navçeya Mele Ebdulletîf Berwarî, “Xesxêr” bûye, îro navê wê yê fermî “Pervarî” ye. Nêzî 50 gundên vê navçeyê hene û bi awayê fermî li ser bajarê Sêrtê ye. Di nav tixûbên navçeyên mîna Hîzan, Miks (Bahçesaray), Şax (Çatak), Êlk (Beytuşşebab), Şirnex, Dihê/Eruh, Tillo (Aydinlar) û Kufrayê (Şirvan) da dimîne (Sönmez 2018, 5).

2. Tehsîla Wî

Mele Ebdulletîfê Berwarî di dehsaliya imrê xwe da li bal bavê xwe *Qur'an* û *Mewlûd* xwend, pişra wî li cem birayê xwe yê hekîm, Mela Salih (wf. 1991) xwendina xwe bi qasî sal û nîvekê berdewam kir û heta kitêba bi navê *Sadilaha Kiçik* xwend. Ji vê derê bi şûn da ew hat cem Mela Abdurrehman li Gurpinarê, du sal û nîvan heta kitêba *Îzharê* xwend û ji wê derê çû Rubarê li cem Seydayê Şêx Muşerrefê Xinûkî (1926-2008), xwendina xwe hetanî *Muxteserê* berdewam kir. Piştî çendakî ji wê derê berê xwe da Tilloyê û çû cem Mela Burhan, *Muxteser* û *Cemî'l-Cewami'* jî xwend û qedand. Berwarî, bi vê tehsîlê ra li dersên modern ên xwendegên fermî jî xebitî û dîplomeya xwe ya fermî wergirt.

3. Seydayên Wî û Îcazewergirtina Wî

M. Ebdulletîfê Berwarî ji Tilloyê qesda Seyda Şêx Muşerrefê Xinûkî kir û vî Seydayî di sala 1413 k/h. (mîladî 1992) da îcaze dayê. Seydayê wî Şêx Muşerref, bi awayekî balkêş, îcazeta wî bi terzê 26 beytan, bi awayê menzum ê Erebi amade kir û dayê. Di pey vê îcazeyê da Seydaye Mela Huseynî Şerwî Sîsemî jî îcazeyek da Mele Ebdulletîf. Pişra Şêx Marufê

Eyyûbiyan, Artûqîyan û Safewîyan ev dever bi rê ve birîye. Safewîyan di serdema xwe da ji bo şîitîyê zor daye devera Sêrtê. Îdrîsê Bidlîsê, bi hevkarîya Yawuz Sultan Selîm, di destpêka sedsala 16an da peymanek di navbera mîrên Kurd û Osmanîyan da çê kirîye û li vê deverê desthilatdariya Osmanîyan dest pê kirîye. Mîrên Kurd di vê serdemê da wekî hikûmatên nîvserbixwe tevgerîyan û di navbera mîrên herêma Sêrtê û birêveberîya Stenbolê da gelek caran pîrgîrêkên birêveberîyê derketine. Di sala 1831ê da mîrektîya Hezo (Kozluk) ku di nav tixûbên Sêrtê da bû, wekî hikûmetekê bi Eyaleta Dîyarbekirê ve hat girêdan. Bajarê Sêrtê, 1864an da bi Osmanîyan bi Nîzamnaneya Wîlayetê qaymeqamek ji cem xwe şandine vê derê û wan Sêrt wekî qezayekê bi Stenbolê ve girêdaye. Di sala 1867an da bi Nîzamnaneya Wîlayetê, Sêrt, wekî “Lîva” bi wîlayeta Dîyarbekirê ve hatîye girêdan; Pevvan (Bervade) û Xerzan (Cihê berê yê Kurtalan û bucaxa Yanarsu) pê ve hatin girêdan. Di sala 1877an da Sêrt wekî “sancaxeke Dîyarbekirê hat bikeyskirin û dewletê Eruh, Şirwan, Rizvan û Sason da serê û vê rewşê heta sala 1880yî dewam kir. Di sala 1892yan da Sancaxa Sêrtê li gor Salnameya Dewletê, birêvebiran wekî sancax da ser Wîlayeta Bidlîsê. Pozîsyona fermî ya Sêrtê, ji sala 1892-1896an heta sala 1903-1916an wisa ma. Di sala 1894an da li Sasonê serhildana Ermenîyan dest pê kir, Rûsya û Îngiltere ketin tevgerê. Ji ber ku rawestandin. Ji bo agardariyên zêdetir bnr. <https://siirt.ktb.gov.tr/TR-56339/tarihce.html> (Tarîxa lînêrîne: 07.01.2024, 18:57); Di sala 1871ê da navçeyên bajarê Sêrtê ev bûne: 1. Şêrwan, 2. Dih (Eruh), 3. Xesxêr (Pervari) û 4. Garzan (Zoq). Ji bo agardariyê zêdetir bnr. Mehmet Zeydin Yıldız & Hüseyin Saraçoğlu, “19. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişimler”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*”, İzmir, 2007, r. 620.

Batmanî (1925-2017)⁴ îcaze da wî û Mela Bedredîn jî, li binê îcazeyê wî bi destê xwe nivîsî û îcaza wî tesdîq kir. Şêx Mihemed Nuriyê birayê Şex Muşerref jî “îcazeya mitleq” dayê.

Seydayên ku ders dane Mele Ebdulletîfî, xelîfeyên terîqetan bûn. Mela Huseynê Şerwî xelîfeyê Şex Xalîde Oxînê ye; Şex Marûfê Batmanî jî xelîfeyê Şex Seydayê Cizîrî ye. Îca Şêx Muşerref bi xwe jî, hem xelîfeyê bavê xwe Şex Es‘ed e hem jî xelîfeyê Şêx Mistefa Kemaleddînê Erbilî ye. Ev zatên ha zehf alim bûn û hem jî şa‘ir bûn. *Dîwana* bi kurmancî ya Şex Muşerrefê Xinûkî heye û hatîye çapkirin.⁵

4. Hekîmtîya Wî

Birayekî mezin ê Mele Ebdulletîf bi navê Mela Salih (wf. 1991) hebûye ku di zemanê xwe da bi hekîmtî û dermanan ra eleqedar dibû. Wî di wextê xwe da hem dua ji bo nexweşan nivîsîne, hem jî wî bi şexsê xwe derman çê kirine. Mela Salih di wextê xwe da bi hekîmtîyê zehf nav û deng daye. Teşxîsa ku wî dida ser nexweşan, gava ew diçûn cem dixtorên Stenbolê jî, ‘eynî derdiket. Ji ber vî awayî Berwarî bi malbatî xwedan tecrubeya hekîmtî û alimîyê ye. Îca vî birayê wî yê mela û hekîm ku Mela Salih e, di dermandarîya Kurmancî da dest daye Mele Ebdulletîfê Berwarî.

Piştî ku Şêx Muşerrefê Xinûkî ku seydayê wî ye jî îzna dermandarîyê daye M. E. Berwarî, ew di biwarê hekîmtîya da bûye duhêlî. Çinku çawa ku ew ji birayê xwe hînî hin cureyên tedawîyan dibû, wî jî di biwarê hekîmtîyê de hin tişt hînî birayê xwe Mela Salih kirin. Mela Salihê hekîm, di hekîmtîyê da ji Mele Ebdulletîf şarezatir bû; lêbelê Mele Ebdulletîfê jî di xwendin û îlim de jê serdestir bû.

Mele Ebdulletîf di bîstsalîya jîyê xwe da dest bi kar û barên dermanderîyê kir. Ji ber ku di vî biwarê da her dem di nav lêgerîn û lêkolînê da bû, wî di salên 1979an de dest bi nivîsîna kitêba xwe ya li ser hekîmtî û dermanan kir û di sala 1980yê de qedand. Bi taybetî wî li bajarê Wanê ev branşa xwe zêdetir bi pêş ve bir û di vî qadê da bi awayekî hîn şarezatir xizmeta xelkê xwe kir.

5. Alimîya Wî

M. E. Berwarî, digel îlmê gramera zimanê Erebî, edebîyata Erebî, hekîmtîya *Tibba Nebewî* û dermandarîya Kurmancî, bi îlmê fiqhê (hiqûqa Îslamê) ra jî eleqedar bûye û di vî biwarê de berhemek nivîsîye. Behsa wê di rûpelên jêrê de heye.

6. Alîyê Wî yê Tesewifê

Herçendî “xelîfetîya tesewifî ya Mele Ebdulletîfê Berwarî hebe jî, wî karê melatîyê daye ber xwe, dîyar kirîye ku terîqet û tesewif, rêya wan şahên Neqşebendî û welîyan e û rêyeke giran e. Ew ji wan hez dike; bes bala xwe dide ser îlim. Haya wî ji îlmê tesewifê jî baş heye. Çinku piraniya seydayên wî ehlê tesewifê ne û xelîfeyên şêxan in.

⁴ Şêx Marûfê Batmanî (Yıldırım), seyyîdekî herêma Bêcirmana Kercewsê ye. Sala 1925an li Bêcirmanê (Vergili) hatîye dinyayê. Wî li Cizîrê li cem Şêx Seyda îcazeya îlmê tefsîrê wergirtîye û xelîfetîya terîqeta Neqşebendî, Qadirî û Rifaî kirîye. Wî di 20ê Cotmeha 2017an da li Stenbolê rehmet kir û xelkê ew li Goristana Alî ya Taxa Çamlicayê defin kir. Bnr. <https://hurseda.net/kurd/192926-s-x-sey-d-muhammed-maruf-rehmet-kir.html> (Tarîxa ziyaretkirinê: 07.01.2024: 14; 43); <https://www.evliyalar.net/seyh-seyyid-muhammed-maruf/> (Tarîxa ziyaretkirinê: 07.01.2024: 16; 10)

⁵ Ji bo agadarîyên têkildarî *Dîwana Xunûkî*, bnr. Nesim Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî*, Seyda Kitabevi, Dîyarbakir, 2018.

7. Fêrkarî û Mideristîya Wî

M. E. Berwarî li şarişgeya Tilloyê mideristî kirîye; bes cihê ku lê melatî dikir, ji ber ku derfet çê nebûn ku medrese veke û dersê bide, wî ev kar zêde bi pêş ve nebiriye.

8. Berhemên Wî

8.1. Berhemên Wî yên li Ser Hekîmtîyê

8.1.1. el-Fewaidu'l-Bedî'eti fî Newadiri min Ehkami's-Şerî'eti⁶

Mele Ebdulletîf, ev pirtûk bi zimanê Erebi nivîsiye. Muhemmed Nûrî el-Wanî el-Koçerî, di serê pirtûkê da bi Erebi metneke medhiyeyî ya menzûm di sala 1413ê koçî (mîladî 1992) jê ra nivîsiye. Nivîskar bi xwe di destpêkê da diyar dîke ku şêxê wî û ustazê wî Şêx Mişerrefê Xinûkî jê ra ferman kirîye ku ew mijarên wê kitêba bi zimanê Erebi ya bi navê *Î'netu't-Talibîn* bi zimanekî sivik veke, lewra wî ev telîf pêk anîye. Mijara pirtûkê, fiqha Îslamê (hiqûqa Îslamê) ye. Pirtûk ji mijara "îzaleya necasetê" dest pê dîke û bi mijara "Îctihad"ê diqede. Di pey hin mijaran da qesîdeyên bi Erebi jî hene. Hejmara rûpelên wê bi giştî 279 e. Nivîskarî metna wê li ser kaxizekî spî ku xêz tê da hene nivîsiye. Ev xebat wekî destnivîsekê li ber destê me heye.

8.1.2. Muntexebatu Kitabi'l-Elam li Şîfai'l-Alami we'l-Esqam

Mele Ebdulletîf ev pirtûka xwe bi Kurmancî, ji bo kar û barên dermandarîya Kurmancî amade kirîye û hîn jî wekî destxet li ber destan e. Di destpêka vê destnivîsê de Şêx Muşerrefê Xinûkî, ji bo teberrukîyê rûpelekî bi Erebi nivîsiye û pesnê vê xebatê daye. Nivîskarî bi xwe jî li ser bergê ewil di bin navê pirtûkê *Hazihi Tercumetu Muntexebati Kitabi'l-E'lam li Şîfai'-Eqlami we'l-Esqam* da wiha nivîsiye: "Te'lîf & Tercume: el-Feqîr, ed-Deîf, el-Muznib Ebdulletîf, qed ceme'eha fî seneti 1400 hicrî; miladî 1980". Rûpelê dawî yê destnivîsê bi vî awayî diqede: "Temmet risaletu bi hewli'l-lahi we quwwetihi 'ela yedî cami'iha we katibiha el-muznibu'd-de'îf Ebdulletîf bin Mela Hesên bin Mela Ehmed fî'l-Mistînî xefere'llahu lehum we li cemî'il-muslimîn, amîn. H. 1400."

Hejmara rûpelên vê destnivîsê 291 e û mustensîx, reqemên rûpelan li jora wan bi Erebi nivîsiye. Rûpelê ewil ê destnivîsê bi besmele, hemdele, selweleya Erebi dest pê dîke û nivîskar peyra rasterast derbasî mijarên dermandarîyê dibe. Rengê kaxize wê zer e û hibra qelema destnivîsê bi giştî reş e; bes rengê bêjeyên mîna "elhemdu", "be'de" û "tefsîla exlatê erbe'e" sor e.⁷ Ji navê berhemê diyar dibe ku hem xebateke wergerî ye, hem jî telîfî ye.

8.1.3. Mudawatu'l-'Ecûz fî Helli Muşkilati't-Tibbi we'r-Rumûz⁸

Nivîskar di vê pirtûkê de piştî hemd û senaya ji Xwedê re, bi zimanê Erebi diyar dîke ku dê ev pirtûk li ser mêwe û zerzewatan û feydeyên wan be û peyra êdî rasterast bi Kurmancî dest bi mijarê dîke. Pêşî navê nexweşînan dibêje, peyra jî dermanên wan diyar dîke. Ew ji bo

⁶ Spas ji bo Mela Ebdurrehman Ozalp ku wî pdfya vê berhemê ji bo vê xebatê, di 29ê meha 10an ê sala 2023yan da ji me ra şand.

⁷ Hanifi Taşkın û Ayhan Yıldız ev destxet ji tîpên Erebi-Kurdî derbasî tîpên Kurdî-Latînî kirîye û wan hinek jî li serê krîtik kirîye; bes heta nehatiye çapkirin.

⁸ Mala Mela Ebdurrehman Ozalp ava be ku wî pdfya vê berhemê ji bo vê xebatê, di 29ê meha 10an ê sala 2023yan da ji me ra şand.

dermanên hin tiştan, xwendina hin ayetan nîşan dide û wekî dermanê hin nexweşînan jî, hin riwek û zerzewatan nîşan dide. Nivîskarî ev xebata xwe bi awayê “mebhes”an dabeşî mijaran kirîye. Wekî mebhesa çavan, mebhesa didanêşê, mebhesa guhêşê, mebhesa bawesîrê û mebhesa felcê. Nivîskarî tarîxa nivîsînê dîyar nekirîye. Hejmara rûpelên wê 67 e. Ev berhem bi şeklê destnivîs li ber destê me mewcûd e.

8.2. Berhemên Wî yên Edebî

8.2.1. Dehdehê Evînê

Nivîskarî ev menzûmeya xwe di sala 2007an da nivîsîye. Navê wê yê temam *Nezmu'l-Eş'ari fî Medaihi'n-Nebiyi'l-Muxtari* ye. Wî hezkirina xwe ya ji bo Pêxemberê Îslamê Hz. Muhemmed derbirîye. Hejmara rûpelên wê 29 e. Di rûpelên dawîyê da Mela Muhemmed Nûrî Berwarî (Melayê Koçer) teqrîzek, peyra jî Mela Muhemmed Gulnarê Miksê (Mîrê Zirav) ji bo vê berhemê teqrîzek nivîsîye. Yakup Aykaç û Hanîfî Taşkin ev menzûme li çapê daye.⁹

8.2.2. Dîwan¹⁰

Şair, ev berhema xwe di sala 1375ê koçî (mîladî 1955) da nivîsîye. Helbestên *Dîwana* wî heta rûpelê 69an bi zimanê Erebi ne; di rûpelê 69an da cih daye helbesteke bi Kurmancî ku di sala 1392yê koçî (1972) da wî ew bi terzê mesnewîyê hûnaye. Ji vî rûpelî pê ve êdî helbestên wî yên bi Kurmancî berdewam dikin û careke din êdî geh helbestên bi zimanê Erebi, geh ên bi Kurmancî berdewam dikin. Di berdewamîya *Dîwanê* da wisa xuya dike ku giranîya zimanê helbestan Erebi ye. Çinku bi giştî ji 170 helbestên tê da, 30 heb bi Kurmancî ne. Hejmara rûpelên wê 175 e. Ev berhem bi şeklê destnivîs li ber destê me mewcûd e.

Mustensix, metna destnivîsê bi giştî bi hibra reş nivîsîye, lêbelê carinan hin bêje bi hibra hêşîn nivîsîne. Di rûpelê ewil da wiha nivîsîye: “Haza dîwanu'l-feqîr ed-de'if 'Ebdulletîf es-Si'irdî el-Berwarî el-Meytîsî summe'l-Wanî xefere'llahu lehu we li walideyhi we li men de'a lehum bi'l-xeyr” Li binê rêzê jî navê Mela 'Ebdulletîf, bi terzê mohrekî cih girtîye. Li binê mohrê jî wiha nivîsîye: “es-sakinu el-an fî beldeti Wan, we mewlidi haze'l'-ebdi'deif fî axiri seneti 1375 h. seneti 1955 miladî fî qeryeti Meytîs”. Kaxizê defterê bê xêz e; nivîskarî bi xwe bi qelema ku hibra wê sor e, çar alîyê kaxizan xêz kirine û du xêz jî di nava rêzên beytan da ji jor ber bi jêr ve xêz kirine. Hejmara malikên ku di vî rûpelî da cih digire 12 ye. Mustensix, li kêlekên hin rûpelan jî not nivîsîne.

9. Vedîtinên Lêkolînê û Analîza Wan

Ji daneyên ku ji qada lêkolînê hatin wergirtin û ji hevpeyvînên ku hatin kirin hat famkirin ku Mele Ebdulletîfê Berwarî di biwara entelektuelîya medreseyê da gelek li pêş e. Her du pirtûkên wî yên bi Kurmancî yên li ser hekîmtîyê, mesnewîya wî ya li ser pêxemberê Îslamê Cenabê Muhemmed, pirtûka bi zimanê Erebi ya li ser fiqha Îslamê û *Dîwana* wî ya bi zimanê Erebi û Kurdî, nîşaneyên wê yekê ne ew alimekî pirhêlî û pirzimanî ye. Lewra mirov dikare li vir alîyê wî yê edebîyatê bike mijara analîzê:

⁹ Bnr. Yakup Aykaç & Hanîfî Taşkin, *Dehdehê Evînê*, Weşanxaneya Loryayê, Wan, 2020.

¹⁰ Mala Mela Ebdurrehman Ozalp ava be ku wî pdfya vê destnivîsê ji bo vê xebatê, di 29ê meha 10an ê sala 2023yan da ji me ra şand.

9.1. Kesayetîya Wî ya Îlmî û Edebî

M. Ebdulletîfê Berwarî, bi malbatî tebîetşa'ir e. Wî hîn di 17 salîya 'imrê xwe da dest bi nivîsîna helbestê kirîye. Lewra wî hîn ji zû ve dîwanek nivîsîye. Di vê dîwana wî da bi Erebi û Kurdî şî'ir û metnên edebî hene. Wî Seydayê xwe Şêx Muşerref di edebîyata Kurmancî da; şa'îrekî bi navê Ebû 'Elî li Sêrtê ji xwe ra mînak girtîye. Alimekî bi navê Şêx Yûsufê Nebahanî ku reîsê dadgeha giran a Beyrûtê bû û xwedî dîwanekê bû, karîgerî li ser şairtîya Mele Ebdulletîf kirîye. Ji bilî van, Şêx Şerafedînê Useyrî heye, wî gelek medhê Cenabê Pêxember kirîye ku Berwarî jê sûd wergirtîye. Herwiha wî bala xwe daye gelek kitêbên şa'iran û ji wan mifa wergirtîye. Ji bilî *Dîwanê*, wî menzûmeyerke bi navê *Dehdehê Evînê* heye û medhê Hz. Pêxember dide. Ew bi vê berhema xwe û terzê nezma xwe, ji edebîyata Erebi di dirûvê Şêx Mecdedînê Wedhî de ye. Divê amaje pê bihê kirin ku "avantaj"eke baş a atmosfera îlim, edebîyat û entelektuelîyê ya M. E. Berwarî hebûye. Çinku wî li şarişgeha Tilloyê, di wan salên gur û geşîya îlim da li cem alimên navdar tehsîla îlim kirîye ku nêzî nîvsedsalekê ye ew alimên wê deverê bi kar û barên medrese, tehsîla îlim û tesewîfê ra têkilar in.

Edîbên karîger ên li ser kesayetîya Mele Ebdulletîfê Berwarî	
Edîbên Edebîyata Erebi	Edîbên Edebîyata Kurdî
1. Şêx Mecdedînê Wedhî 2. Şêx Şerafedînê Useyrî 3. Ebû 'Elî (li Sêrtê) 4. Şêx Yûsufê Nebahanî (Li Beyrûtê)	Şêx Mişerrefê Xunûkî

Tablo 1. Alim û edîbên ku Berwarî kertîye bin bandora wan

Çawa ku ji tabloyê jî dîyar dibe, Berwarî di edebîyatê da herî zêde ketîye bin bandora edîbên alim ên edebîyata Erebi.

Navê berhemê	Teşeyê berhemê	Zimanê wê
Dehdehê Evînê	Menzûm-Mesnewî	Kurmancî
Dîwan	Helbestên curebicure	Kurmancî û Erebi
Muntexebatu Kitabi'l-E'lam li Şifai'l-Eqlami we'l-Esqam	Pexşan	Kurmancî
Mudawatu'l-'Ecûz fi Helli Muşkilati't-Tibbi we'r-Rumûz	Pexşan	Erebi û Kurmancî
el-Fewaidu'l-Bedî'eti fi Newadiri min Ehkami'ş-Şerî'eti	Pexşan	Erebi

Tablo 2. Li gor teşe û ziman berhemên Berwarî

Çawa ku ji tabloyê jorîn xuya dibe Mele Ebdulletîfê Berwarî bi tevî dîwaneke Erebi û Kurmancî, mesnewîyek û du pirtûkên li ser hekîmtîyê bi Kurmancî û kitêbeke fiqha Îslamê jî bi zimanê Erebi nivîsiye. Bi vî awayê xwe ew, ji aliyê entelektuelîya xwe ve ji gelek alim û zanyarên Kurd ên medreseyan cuda dibe. Tiştê ku heye mirov dikare ji seyra dîrokî ya tehsîla wî pê derxe ku wî di biwarê nerîta edebî ya klasîk da saye ser şopa Şêx Mişrefê Xînûkî.

9.2. Taybetmendiyên Wî yên Hekîmtîyê

Mele Ebdulletîf, Îmam Şafî referans nîşan dide û dîyar dike ku du cure îlmên bingehîn hene: “Îlmê dînî” û “îlmê bedenê”. Lewra mirovên alim, divê xwe li van her du îlman jî bikşînin. Ji ber vê yekê jî wî, piştî ku îlmê xwe yê medreseyê qedandîye, bi tevî îlmê edebîyatê, berê bala xwe daye ser îlmê bedenê û pê ra meşxûl bûye.

Navê berhemê	Awayê telîfa wê
Muntexebatu Kitabi'l-E'lam li Şifai'l-Eqlami we'l-Esqam	Werger & Telîf
Mudawatu'l-'Ecûz fi Helli Muşkilati't-Tibbi we'r-Rumûz	Werger & Telîf

Tablo 3. Berhemên Berwarî ji aliyê telîfê ve

Bi qasî ku em ji temamîya mijarên *Muntexebatu Kitabi'l-E'lam li Şifai'l-Eqlami we'l-Esqam* tê gihastin, muellif hinek ji mijarên wê, ji pirtûka bi ziman Erebi ya bi navê *er-Rehmetu fi't-Tibbi we'l-Hikmeti* ya Celaleddîn Ebdurrehman es-Suyûtî û ji kitêba bi navê *et-Tibbu'n-Nebewî we bi Axirihî Feslu fi's-Sima'* Hafîz Ebî Ebdullah Şemseddîn Muhemmed b. Ehmed b. Usman ez-Zehebî wergerandine.¹¹ Dîyar e ku wî hinek jê ji îlmê kitêbên Erebi wergirtine, hinek jî ji tecrubeyên “Deramanên Kurmancî yên gelêrî” ku ew bi xwe bûye şahid û îcrakarê wan wergirtine. Li gor daneyên ber destê me heta niha bi Kurmancî tenê yek berhemeke bijîşkîya gelêrî ya Şêx Mihemedê Erwasî heye. Ev jî pexşan e.¹² Heke xebateke din nehê dîtin, dibe ku ew xebata Berwarî, wekî pirtûka duyem a li ser bijîşkîya gelêrî di dîroka lîteratura Kurmancîyê da cihê xwe bigire.

9.2.1. Branşên Wî yên Hekîmtîyê

M. Ebdulletîfê Berwarî, ji bo nexweşan çawa ku hin dermanan bi destê xwe amade kirîye û dike û wî bi şexsê xwe ev kitêb jî amade kirine. Çi heye ku ew ji hekîmtîyê zêdetir, bi melatîya xwe ‘emel dike û meyla wî li ser terzê hekîmtîya dînî (Tibba Nebewî) ye. Ew di ber karê melatîyê de karê dermandarîyê dike. Ji lew ra hekîmtîya wî di bin sîya karê melatîya wî de xef e û her kes nizane ku ew karê hekîmtîyê dike. Sedemekî vê jî ew e ku ew bi “melatî”ya

¹¹ Ji bo agadarîyên zêdetir bnr. Celaleddîn Ebdurrehman es-Suyûtî, *er-Rehmetu fi't-Tibbi we'l-Hikmeti*, Darurraidil Erebi, Beyrût, 1983/1402.; Hafîz Ebî Ebdullah Şemseddîn Muhemmed b. Ehmed b. Usman ez-Zehebî, *et-Tibbu'n-Nebewî we bi Axirihî Feslu fi's-Sima'*, (Tehqîq: Muhemmed Ebdurrehman el-Mer'eshî), Darunnefais, Beyrût, 2004 (1425). Ji ber ku Seyda Mela Ebdurrahmanê Dîyarbekîrî (Polat) metna Erebi ya kitêba *Tibbu'n-Nebewî* bi derskî da min (ango da Ayhan Yildiz), li vê derê jê ra dibêjim: “Cezakumullahu xeyren kesîren”.

¹² M. Reşî Irgat ev berhem bi navê *Deramanên Bijîşkîya Gelêrî* ji alfabeya erebi traskrîpeyî alfabeya latînî kir û Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê ew di sala 2000î da çap kir. Peyra Kadri Yıldırım bi tevî wergera wê ya Tirkî ew çap kir. Bnr. *Ji Sedsala 18. Pirtûkeke Kurdî ya Bijîşkîya Gelêrî: Tiba Melayê Erwasî, Weşanên Enstîtuya Zimanê Zindî ya Zanîngeha Mardîn Artuklu*, İstanbul, 2013. Weşanxaneyê Dara jî heman pirtûk çap kirîye. dikarî bnr. <https://www.pirtukakurdi.com/urun/tibba-mela-muhemed-ervasi>

xwe zêdetir navdar e. Bi tevî ku nexweş ji bo dermanan jî gava dihên cem wî, jê re “Seyda” dibêjin; ne hekîm.

Ji ber ku ew giraniya tedawiyê li ser bingeha “Tibba Nebewî” pêk diene, aliyê wî yê alimîyê li pêş e. Jixwe bi piranî ew ji bo zilamên ku bi “nexweşîna nemêrtiyê” ketine, karê tedawiyê dike, peyra paqijkirina pişê (kezeb) mirovan. Ew vê tedawiyê jî li ser bingeha diayên şer‘î dike. Bi piranî ew toximê tivran, zencefil, şîr, hingiv û hêro (tr. hatme çiçegi) di tedawîya vê nexweşîna da bi kar diene. Gava ew pişikê nexweşan derman dike, ew an rûnê behîvê, yan jî behîva kutayî, hingiv û to bi kar diene. Ew carinan jî hin dermanan li nexweşan tewsiye dike; bes ew bi xwe ji wan ra amade nake. Bi qenaeta wî serkanîya nexweşînan ji ber mîdeyê/madeyê mirovan e. Çinku ew hewzê bedenê ye. Bi zanîna wî destpêka her nexweşînekê, ji madeyê mirovan dest pê dike. Seyda li ser liv û tevgerên ku di navbera organ û azayên mirovan da pêk dihên jî pispor e û dizane bê çawa û çima ahenga wan a xebatê xerab dibe û “zede” digihîje kîjan azayê mirovan. Giraniya dermandarî û tedawîkirina hekîmtîya Seyda, li ser wê nexweşîna ye ku zilam nikare biçe nivîna pîreka xwe; lêbelê wekî din, ew nexweşînen mîna nezer û serêşê jî tedawî dike. Gelek nexweşînan hene ku Seyda dibêje em nizanin û nikarin bikin.

9.2.2. Ocaxîya Hekîmtîya Wî

Bi qenaeta wî hin malên mezin di warê hekîmtîyê da hene ku xwedan ocax in. Îca Berwarî, digel ku ne xwedan ocax e jî, ew li ser bingeha îlim di tedawîya kesên nexweş da karê dermandarîyê dike. Gava nexweş dihên cem Seyda, ew ji wan re derman çê dike û ew kesên nexweş baş dibin, hîn nû ew heqê wan dermanên ku amade kirîye û daye wan ji wan digire. Ew jî dîsa bi kêfa xwe ne, destmizekê bidin an nedin, ew ji wan naxwaze. Bi tevî ku ew bi giştî dermanên xwe, bi pereyê xwe ji sûkê dikire jî, dîsa ji xelkê ucret naxwaze.

9.2.3. Hekîmtîya Wî û Tibba Modern

Ew di tedawîkirina nemêrtiyê de pir li pêş e û heta carinan dixtorên tibba modern bi şexsê xwe jî dihên cem wî, tedawî dibin û baş dibin. Hin kes ji bo hin tewsiye û pirsên xwe jî dihên cem Seyda û li şîretên wî guhdarî dikin. Çinku carinan ew îlacên tibba modern ji wan ra tewsiye dike û berê wan dide cem dixtorên tibba modern. Bi giştî serê ewil ew berê nexweşên ku dihên cem wî, dide ser dixtoran, gava ku wan li cem wan tedawîya xwe pêk neanî, ew hîn nû ji bo wan dikeve tevgerê. Ew ji daneyên mîna tehlîl, filîm û dereceya tansiyonên kesên nexweş jî îstîfade dike. Li ber destê Seyda makîneya pîvandina şekir û haletê tansiyonê jî heye û ew wan jî bi kar diene. Gava rewşa nexweşan giran be, midaxele nake û wan demildest hewaleyî cem dixtoran dike.

Encam

Mele Ebdulletîfê Berwarî, li herêma Berwarî ya Sêrtê di nav alimên edîb, pîrên terîqetê û seydayên medreseyê da cihê xwe girtîye. Ew ji malbateke alim, edîb û hekîm e. Wî di pey birayê xwe yê alim û kedkarê tibba gelêrî Mela Salih da, ji ber ku li cem seydayên navdar ên medreseyên mezin û pîrên edîb ên terîqetên serdema xwe yê mîna Şêx Muşerrefê Xinûkî, Mela Burhanê Tilloyê, Mela Huseynî Şerwî Sîsemî, Şêx Marufê Batmanî, Mela Bedredînê Sêrtî û Şêx Mihemed Nurîyê birayê Şex Muşerref tehsîla îlim dîtîye, bivê nevwê ji tecrubeya

wan giştan mifa girtîye û gihaştîye pile û payeyeke cîyawaz. Bi tehsîla îlmên dînî yên îslamî ra wî tehsîla îlmê bedenê jî dîtîye û di vê biwarê da berhemên nivîskî yên bi zimanê Erebi û Kurdî dane. Bi taybetî karîgerîya mucazê wî Şêx Muşerref li ser Mele Ebdulletîf û kesayetîya wî edebî, hunerî û hekîmîyê zêde heye. Herwiha wî di biwarê edebîyatê da, ji ber ku ji edîbên navdar ên edebîyata Erebi-Îslamî yên mîna Şêx Mecdedînê Wedhî, Şêx Şerafedînê Useyrî, Ebû 'Elî û Şêx Yûsufê Nebahanî girtîye, wî karîye bi reng û rûyekî cihêrengî hin berhemên edebî li edebîyata Kurmancî ya klasîk zêde bike. Di vê rewşê da mimkun e ku mirov wî hem wekî şopajoyekî çexera edebî ya Kurmancî ya ku ji nerîta Mela Xelîlê Sêrtî û vir ve berdewam dike bihesibêne hem jî wekî edîbekî xweser ê şopcihê li qelem bide. Çînkû bi tevî alim û edîbên Kurd, wî ji tecrubeya edebî, hunerî û îlmî ya alim û edîbên edebîyata Ereban jî sûd wergirtîye.

Herçendî giranîya meşxûlîyeta wî tehsîla îlim û wezîfeya melatîyê be jî, ji ber ku wî di ber van karan da karê tedawîkirina gelê xwe jî berdewam kirîye û hîn jî berdewam dike, dîsa ji edîb û alimên serdema xwe cuda dibe. M. Ebdulletîf, herçendî nekarîye bi kar û barên tesewifê ra eleqedar bibe jî, wî ev tehsîl dîtîye û di dîroka tesewifa herêmê da hatîye wê qonaxê ku ji zatên muteber ên dergahan, wezîfeya xelîfetîyê wergire. Bi tavî ku derfeta vekirina medreseyan bi destê wî neketîye û nekarîye li cem xwe feqîyan bide xwendin jî, wî di biwarê telîfa berhemên dînî û hekîmtîyê da xebatên enetelktuelî îcra kirine. Wî çawa ku bi zimanê Erebi berhemên îlmî û edebî nivîsîne, bi zimanê Kurdî jî berhemên edebî, îlmî û tibba nerîtî ya gel nivîsîne. Wî çawa ku haya xwe daye ser dermanên Kurmancî, pê ra jî wî kitêbên ku behsa Tibba Nebewî dikin jî mitale kirine û di berhemên xwe da ji wan sûd wergirtîye. Bi ser van da îca alîyên wergerî yên van berhemên wî jî hene. Ji vê hêlê ve jî wî reng û rûyekî cîyawaz ê nerîta zanyarên medreseyê bi dest xistîye.

Çawa ku pêwîst e ku dîwan û mesnewîya Berwarî ya bi zimanê Kurdî/Kurmancî di dîroka edebîyata klasîk a Kurdî da cihê xwe yê xweser bigire, pêwîst e berhemên wî yên t êkildarî dermandarîya Kurmancî jî, di lîteratura vê biwarê da cihê xwe yê taybet bigire. Di pey vê lêkolînê da hêvîdarê çêdibe ku xebatên nû yên akademîk li ser kesayetîya edebî û tibba folklorî ya Mela Ebdulletîf bihên kirin û kullîyata edebîyata klasîk a Kurdî/Kurmancî pê rengîntir bibe.

Pêvek

Mele Ebdulletîfê Berwarî (30.04.2023)

Çavkanî / References

- Aykaç, Yakup, & Taşkin, Hanifi, Dehdehê Evînê, Weşanxaneya Lorya, Wan, 2020.
- Celaledîn Ebdurrehman es-Suyûtî, *er-Rehmetu fi't-Tibbi we'l-Hikmeti*, Darurraidil Erebî, Beyrût, 1983/1402.
- Ekici, Metin, *Halk Bilgisi (Folklor): Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, Geleneksel Yayınları, Ankara, 2018.
- Irgat, M. Reşît, *Dermanên Bijîşkîya Gelêrî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul, 2000.
- Sönmez, Nesim, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî*, Seyda Kitabevi, Dîyarbakir, 2018.
- Yıldırım, Kadri, *Ji Sedsala 18. Pirtûkeke Kurdî ya Bijîşkîya Gelêrî: Tiba Melayê Erwasî*, Weşanên Enstîtuya Zimanê Zindî ya Zanîngeha Mardîn Artuklu, İstanbul, 2013.
- Yıldız, Mehmet Zeydin, & Saraçoğlu, Hüseyin, “19. Yüzyıldan Günümüze Siirt İlinin İdari ve Demografik Yapısında Meydana Gelen Değişimler”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir, 2007.
- ez-Zehebî, Hafız Ebî Ebdullah Şemseddîn Muhammed b. Ehmed b. Usman, *et-Tibbu'n-Nebewî we bi Axirihî Feslu fi's-Sima'*, (Tehqîq: Muhammed Ebdurrehman el-Mer'êşlî), Darunnefais, Beyrût, 2004(1425).

<https://siirt.ktb.gov.tr/TR-56339/tarihce.html>

<https://hurseda.net/kurd/192926-s-x-sey-d-muhammed-maruf-rehmet-kir.html>

<https://www.evliyalar.net/seyh-seyyid-muhammed-maruf/>

Çavkanîya Zindî

Mela Ebdurrehman Ozalp

Lice'nin Muhalif Bir Duruş Sergilemesinde Etkili Faktörler ve 1975'teki Depremi Rolü

(Di Helwesta Muxalifî ya Licê de Faktorên bi Bandor û Rola Erdheja 1975an)

(Effective Factors in Lice's Opposition Stance and The Role of The 1975 Earthquake)

İrfan YILDIRIM*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî**Received // Hatîn:** 03.02.2024**Accepted // Pejirandin:** 01.03.2024**Published // Weşandin:** 29.04.2024**Pages // Rûpel:** 14-29**DOI:** 10.55106/kurdirname.1431190

This work is licensed under the Creative Commons

Attribution-NonCommercial 4.0 International

License (CC BY NC)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>**Citation/Atif:** Yıldırım, İrfan(2024). Lice'nin Muhalif Bir Duruş Sergilemesinde Etkili Faktörler ve 1975'teki Depremi Rolü, *Kurdirname*, 10, r. 14-29**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nixrandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.***Özet**

Yaklaşık iki asır boyunca farklı şekillerde adından söz ettiren Diyarbakır'ın Lice ilçesi, günümüzde dahi farklı nitelere konu olmaktadır. Özellikle yönetim gücünü elinde bulunduranlar için zorlu süreçlere konu olan ilçe, sakinleri ve yakın çevredeki yerleşim yerlerinde kalanlar tarafından farklı değerlendirilmektedir. Liceli olmanın bir farklılık olduğu algısı özelden yörede, genelde ise bölge çapında yaygındır. Lice'nin farklı ve muhalif bir çizgide olmasına etki eden faktörlerin ele alındığı bu çalışmada, yörenin toplumsal ve kültürel yapısına yön veren Lice Beylerinin konumu ve rolü ele alınmaktadır. Sonrasında Şeyh Said Ayaklanmasında Lice'nin oynadığı rol ve Osmanlı döneminden beri süregelen, Lice'nin bölgesel çapta gerçekleşen sınır ticaretindeki rolü üzerinde durulmaktadır. Sınırların çizilmesiyle yasaklı hale getirilen sınır ticaretinin kimlik bilinciyle ilişkisinin yanında Licenin uyuşturucu madde ticareti ve imalatıyla öne çıkması süreci irdelenmektedir. İkinci bölümde Lice depremi sonrasında meydana gelen sosyokültürel, siyasi ve ekonomik sorunların toplumsal kökenleri üzerinde durulmaktadır. Literatür taramasından elde edilen bilgilerden ve sahadaki izlenimlerden oluşan çalışmanın ulaştığı sonuçlar Lice'nin geçmiş dönemlerden beri gelen bir toplumsal intibaya sahip olduğu; sosyokültürel yönden üst düzeyde bir potansiyeli barındırdığı; deprem sonrasında yaşanan sorunların esasen Lice'nin muhalif kimliğinin pasifize edilmek istenmesinden kaynaklandığı yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Lice, Deprem, Bey, Toplum, Kültür.**Kurte**

Navçeya Licê ya Amedê ku ev nêzî du sed sal in bi awayên cuda tê gotin, îro jî rastî vegotinên cuda tê. Navçeya ku bi taybetî ji bo kesên ku desthilatdariya îdarî di destê wan de ye pêvajoyên dijwar qewimîn e, ji aliyê şênîyên wê û yên li taxên derdorê ve cuda tê nixrandin. Têgihîştina ku ji Licê cudabûn e, bi taybetî li herêmê û bi giştî li herêmê belav bûye. Di vê lêkolîna ku li ser faktorên ku bandor li Licê kirine ku bibe xwedî xetêke cuda û muxalîf tê lêkolînkirin, li ser helwest û rola Begên Licê yên ku pêkhatiya civakî û çandî ya herêmê ava kirine, tê nîqaşkirin. Piştî rola Licê di Serhildana Şêx Seid de û rola Licê ya di bazirganiya sînorên herêmê de ku ji serdema Osmaniyan ve berdewam dike, hate balkişandin. Li gel têkiliya bazirganiya li ser sînor a ku bi xêzkirina sînoran hate qedexekirin û naskirina nasnameyan, pêvajoya Licê ya bi bazirganiya narkotîkê û çêkirina narkotîkê derdikeve pêş. Di beşa duyemîn de li ser koka civakî ya pîrsgirêkên civakî û çandî, siyaset û aborî yên ku piştî erdheja Licê derketine, radiweste. Encamên lêkolînê ji agahiyên ku ji lêkolîna wêjeyê hatine bidestxistin û bandorên li qadê pêk tê, diyar dike ku Licê xwedî bandoreke civakî ya berê ye; Di warê civakî-çandî de xwedî potansiyelek bilind e; Tê bawerkirin ku pîrsgirêkên piştî erdhejê bi giranî ji ber hewldana aramkirina nasnameya mûxalîf a Licê derketiye holê.

* Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, yldirmirfann@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9949-7667. // Assoc. Prof., Şırnak University, Faculty of Health Sciences, Department of Social Work, Türkiye.

Kilitbêje: Lice, Erdhej, Beg, Civak, Çand.

Abstract

Lice district of Diyarbakır, which has been mentioned in different ways for nearly two centuries, is subject to different descriptions even today. The district, which is the subject of difficult processes especially for those who hold the administrative power, is evaluated differently by its residents and those in the nearby settlements. The perception that being from Lice means a difference is widespread in the region in particular and throughout the region in general. In this study, which examines the factors that influenced Lice to have a different and oppositional line, the position and role of the Lice Rulers, who shaped the social and cultural structure of the region, are discussed. Afterwards, the role of Lice in the Sheikh Said Rebellion and the role of Lice in the regional border trade that has been going on since the Ottoman period are emphasized. In addition to the relationship between border trade, which was banned with the drawing of borders, and identity awareness, the process of Lice coming to the fore with drug trafficking and manufacturing is examined. The second chapter focuses on the social roots of the sociocultural, political and economic problems that occurred after the Lice earthquake. The conclusions of the study, which consists of the information obtained from the literature review and the impressions in the field, indicate that Lice has a social impression from the past; It has a high level of potential in terms of socio-cultural aspects; It is believed that the problems experienced after the earthquake were mainly caused by the attempt to pacify Lice's opposition identity.

Keywords: Lice, Earthquake, Ruler, Society, Culture.

1. Giriş

Tarihsel geçmişi çok eski dönemlere kadar uzanabilen Diyarbakırın Lice ilçesi, süreç boyunca savunmasını kale üzerinden gerçekleştiren direngen bir yer ve kültürel düzeyi yüksek bir merkez olarak bilinmiştir. Öyleki Mervani Devletinin yıkıldığı dönemde bile burası hanedanın elinde kalabilmiştir (Baluken, 2012: 69). Gösterdiği kahramanlıklar üzerinden yakın çevrenin gözde bir yeri olarak buradan söz edilmiştir. Kalenin etrafında şekil kazanan yerleşim yerine ait isimlendirmeler döneme göre farklılık arz etse de Osmanlılar dönemindeki kayıtlarda Atak olarak geçmiştir (Acar, 2012: 14). Bu dönemde isminden söz ettiren klaesiyle bilinen Atak, 1518 yılında gerçekleştirilen ilk idari taksimatta Diyarbakır Beylerbeyliğinin 37 sancağından biri, ayrıca ocaklık olarak idare edilen 12 sancaktan biri olmuştur (Acar, 2012: 25). Osmanlının son dönemlerinde kullanılmaya başlanan Lice ismi Cumhuriyetle birlikte de kullanılmaya devam edilmiştir. 1975 yılında yaşanan depremle birlikte yeri değiştirilmiş ve güneyinde bulunan taban arazide yeniden inşa edilmiştir (Yıldırım, 2012: 149).

Günümüzde Lice merkezi ve çevresinde ikamet edenlere yönelik değerlendirmeler farklılaşmaktadır. Kendilerine bir kesim tarafından kültür düzeyi yüksek ve kahramanlık içeren bir konum atfedilirken başka bir kesim muhalif ve asi insanlar şeklinde değerlendirmeler yapabilmektedir. Özellikle resmi otoriteler, yöreyi uyuşturucu imal ve satışı üzerinden mimlerken, yöre insanı daha çok ilçenin tarihsel süreçte edinilen misyon üzerinden yaklaşım sergilemektedir. Bu çerçevede, yaklaşık son iki asır boyunca Lice ve çevresinde yaşanan toplumsal ve siyasal olaylar buraya yönelik algıları da farklılaştırmaktadır. Özellikle ilçeye yön veren yerel dinamikler ise resmi otoritelerin farklılaştıkları aşikardır. Bu da önemli ölçüde toplumsal sorunların varlığına işaret etmektedir. Söz konusu sorunların hangi nedenlerden kaynaklandığı, nasıl bir seyir izlediğine dair sorulara cevap bulmak bu çalışmanın peşine düştüğü hususlardır. Özellikle Lice ilçesinin siyasi, toplumsal ve kültürel bakımlardan farklı (muhalif) bir duruş sergilemesinde etkili faktörlerin neler olduğu bu çalışmanın odağını oluşturan konulardan ilkidir. İkincisi ise çalışma, 1975'te meydana gelen Lice depremi

sonrasında yaşanan sorunların gerisinde yatan etkenleri ele almaya ve irdelemeye çalışmaktadır. Bu çerçevede önce Lice'nin tarihsel süreçte karşılaştığı toplumsal ve kültürel gelişmeler, yaşanan belirgin toplumsal olaylardaki rolü üzerinde durulacak, ikinci bölümde ise Lice depremi özelinde yaşanan sorunlar ve esasen bu sorunların meydana çıkmasına etki eden sosyokültürel faktörler üzerinde durulacaktır.

2. 1.Tarihsel, Toplumsal ve Kültürel Yönleriyle Lice

Diyarbakırın en eski ilçelerinden biri olarak Lice'in adının nereden geldiği ile ilgili net bir bilgi bulunmasa da bu ismin Asurlardan geldiği, bu dönemde bölgenin Şîrîşa olarak adlandırıldığı, Lice adının da Holuris'ten evrildiği, zamanla İlyrisis ve İlice şeklinde kullanıldığı varsayılmaktadır (Yıldız, 2012: 238). Osmanlılar dönemindeki kayıtlarda Atak (Acar, 2012: 14) şeklinde geçen kazanın Mervaniler döneminde Antak (Entax) ve Hetâkh (Hetax) olarak geçmiştir (Baluken, 2012: 71). Osmanlı vesikalarındaki adıyla Atak şeklinde geçen yer, günümüzde Kabakaya olarak adlandırılmakta ve yaklaşık 20 km. kadar bir mesafe ile ilçe merkezinin güneydoğusunda yer almaktadır. 19.yüzyılın başlarında Lice, kalesiyle ünlü bir kaza olan Atak'a bağlı bir kasaba durumundaydı (Ekinci, 2022: 155). Diyarbakıra bağlı bir yerleşim yeri olan Lice, 1871'de bir ilçe konumuna erişmiştir (Yıldız, 2012: 240). Lice'nin idari yapısında, Cumhuriyet döneminde de herhangi bir değişiklik olmamış ve cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte baş gösteren toplumsal olaylar nedeniyle önemli ölçüde dışarıya göç verilmişse de Lice, ilçe olma konumunu korumuştur.

İlkçağlardan beri (M.Ö. 7000'li yıllara dayanan) bölgedeki önemli yerleşim yerlerinden biri olarak Lice, köklü medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Hurri-Mitanni (M.Ö. 3000'li yıllar) döneminde Asurlulara (M.Ö. 14. yüzyıl) kadar farklı medeniyetlerin yanı sıra Medler, Persler, Makedonlar, Partlar ve Romalıların hâkimiyetini yaşamıştır. Bizanslıların öncesinde bölge Selevkosların hâkimiyetinde bulunmuştur (Bizirlik, 1999: 109). Bölge, İslam fethinden önce Heraklius devrinde Sasanilerden Bizanslılara geçmiştir (Pekol, 2017: 12). Bizanslıların (Doğu Roma) Lice'de hüküm sürdüğü dönem ise M.S. 622-639 arasını kapsamaktadır. Hz. Ömer döneminde, Halid Bin Velid komutasındaki ordu Bizans güçlerini yenmiş, bazı yerlerde savaş olmaksızın, belirli bir süreç içerisinde Diyarbakır merkez ve tüm ilçeleri ele geçirilmiştir. Cizre ve Diyarbakır'ı da içeren Mezopotamya bölgesinin hâkimiyeti, kısa süre sonra kurulan Emevi devletine, ardından Abbasi devletine geçmiştir (Azimli, 2012:47-49).

Lice ve çevresinin en sakin dönemi olarak bilinen zaman aralığı, Mervanilerin bölgenin hâkimiyetini ele geçirdiği dönem olmuştur. Mervanilerden sonra Büyük Selçukluların bölgeyi ele geçirmesiyle yeni bir dönem başlamış ve Melik Şah'ın ölümünden sonra bölgede otorite boşluğu baş göstermiştir (Yıldız, 2012: 240). Sonrasında Eyyubiler ve Anadolu Selçukluları arasında sıklıkla yaşanan savaflara sahne olan bölge, 1259-1302 yılları arasında Anadolu Selçuklu Devletine bağlı kalmış, sonrasında ise İlhanlıların yönetimine girmiştir. Bu dönemin hemen ardından başlayıp 1390'lı yıllara kadar yereldeki yöneticiler tarafından yönetilen Atak (Lice) bölgesi, Timur'un 1394'te Diyarbakır ve çevresini kuşatmasıyla Kara Yülük Osman'a bırakılmış ve bölge 1401'de Akkoyunlulara geçmiştir. 1502 yılında Safevi'lerin eline geçen Lice yöresi, 1514 yılında gerçekleşen Çaldıran savaşından sonra İdris-i Bitlisinin bölgedeki yöneticileri ikna etmesiyle, 1517'de Osmanlıların yönetimine geçmiştir. Bu dönemde 'yurtluk-ocaklık' statüsündeki Atak sancağı, 17. Yüzyılın başlarında Diyarbakır Eyaletinde "yurtluk

tarikiyle tasarruf olunan Ekrad sancakları” içerisinde sayılmış, 8 Ekrad beyliğinden biri olmuştur (Ekinci, 2022: 171). Ekrad sancaklarına tanınan statünün şartları Kanuni ahidnamesinde açıkça belirtilmiş ve bunlara hükümet, yurtluk-ocaklık ve miri aşiretlik şeklinde adlandırılan üç tür idari tasarruf olanağı tanınmıştır (Ekinci, 2022: 144). Özellikle Safevi tehditine karşı Ekrad sancaklarının/mirliklerinin tampon olma durumları önemsenmiş ve bu kapsamda Kürt beyliklerinde yöneticilere “bey” ünvanları verilmiştir (Şerefhan, 1990: 190). Osmanlı döneminde, diğer sancaklarda olduğu gibi Atak kazası da Beylik olarak varlığını sürdürmüş, Zirkî beyleri önderliğinde yönetilmiştir. Osmanlının merkezileştirme politikalarının tatbiki ile önce bu beyliğe son verilmiş ve akabinde kurulan Hamidiye Alaylarından ikisi burada vücuda getirilmiştir (Yaman, 2021: 41). Ancak merkezileşmenin ilk aşaması olarak görülen bu dönemdeki gelişmelerin, merkezi hükümet ile özerk Kürt beylikleri arasındaki ihtilafın basit bir zıtlaşması olmadığı, onun çok ötesinde anlamlar taşıdığı varsayılmıştır (Bayraktar, 2017: 149). Beyliğe son verildikten sonra Atak beylerinin bulunduğu aile ‘zırkan aşireti’ olarak varlığını devam ettirmiştir (Ergin, 2012:324).

Tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlerin üzerinde hayat bulduğu Lice ilçesi, stratejik konumu, tarıma elverişli yapısı ve son dönemlerde toplumsal olaylardaki rolüyle kendisini diğer yerleşim yerlerinden farklı konumlandırmış bir yerleşim yeridir. İlçede, geçmiş dönemlerde gerçekleşen eğitim faaliyetlerinin detaylarına değinen Yıldız (2013: 14), Lice ve çevresinin çok köklü dini/ilmi eğitim kurumlarına sahip olduğunu ve bu kurumların halkın aydınlanmasında önemli rollerinin bulunduğundan söz etmektedir. Ona göre İslamiyet’in Anadolu’ya yayıldığı ilk dönemlerde ve Osmanlıların bölgeyi ele geçirdiği dönemin sonrasında Atak kasabası, klasik dini eğitimin önemli merkezleri arasında bulunmuştur. Merkezde Ahmet Bey Medresesi, Hezan köyünde Şeyh Abdulkadir Medresesi, Hani’deki Hatuniye ve Hamidiye Medreselerinden oluşan eğitim kurumları, neredeyse Cumhuriyet döneminin başlarına kadar eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüş ve yörenin aydınlanmasına katkı sunmuşlardır. Atak yöresi, sadece medrese eğitiminde değil, aynı zamanda modern eğitim kurumlarının da etkili olduğu yerlerden biri olmuştur. Örneğin II. Abdülhamid döneminde ekonomik ve siyasi sıkıntılara rağmen halkın eğitime büyük ölçüde önem verilmiş ve bu çerçevede Lice kasabasına bir Sıbyan Mektebi ile bir İptidai Mektebi; bağlı bulunan 29 köye ise birer Sıbyan Mektebi kurulmuştur (Yıldız, 2013: 6). Eğitimin Sıbyan Mektepleri üzerinden sağlanmasıyla ortaya çıkan medreselilerin tepkilerini önlemek amacıyla önce Rüşdiye Okulları açılmış, ardından eğitimin yaygınlaşması için Sıbyan Mekteplerine ağırlık verilmiştir. Lice kasabasında, 1872’de açılan *Rüşdiye Mektebi*, Şeyh Muhammed Efendi’nin ‘muallim-i sani’ olarak görev almasıyla eğitim vermeye başlamıştır. Söz konusu dönemde Diyarbakır Vilayeti ve çevresinde yabancı milletlere (ABD, Fransa, Yahudi, Protestan, Rum, Latin, Ermeni, Süryani, Keldani vb.) ait birçok okul açılmıştır. 1890’lı yıllarda gayrimüslimlere ait toplam 18 okulun bulunduğu ve bu okulların tümünde de ilkökul düzeyinde eğitim verildiği tespit edilmiştir. Lice’ye bağlı Hani nahiyesinde, Amerikan himayesinde açılan Protestan İptidai Mektebiyle, 1907 yılından itibaren aktif şekilde eğitim vermeye başlanmış, Müslüman çocukların bulunmadığı bu okuldan Katolik, Süryani, Protestan ve Ermeni çocuklarının eğitim almaları sağlanmıştır (Yıldız, 2013: 10).

Lice’nin toplumsal yapısı, yönetici sınıfı olarak Bey (Beg)’lerden ve yönetilen kesim olarak da halktan oluşan bir yapı söz konusu olmuştur. Bu yapı, Osmanlının merkezileştirme

politikaları sonucu olarak beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra da devam etmiş ve bey ailelerine mensup şahsiyetler toplumdaki üstünlük içeren statülerini kormuşlardır. Yörenin geçim kaynakları ise ekip biçme ve hayvancılık üzerinden sağlanmıştır. Beylere ait köylerin ve bu köylerde bey adına çalışanların varlığı Cumhuriyetin kurulmasından sonar da devam etmiştir. Diğer taraftan Osmanlının son dönemlerinde Ortadoğuda bulunan Musul, Halep, Bağdat, Şam gibi belirgin şehirlere yönelik ticari faaliyetler yürütülmüş, Cumhuriyet döneminde ise sınır dışına yönelik ticari faaliyetler sürdürülmüşse de bu faaliyetler yasa dışı sayılarak engel olunmuştur.

Esasen Lice'nin toplumsal yapı ve ilişkilerini yakından tanımak, ilçenin son yüzyılda yaşanan olaylardaki rolünü ortaya koymak ve 1975 yılında görülen deprem olayında yaşanan gelişmeleri anlamak, yörenin tarihsel süreçte karşılaştığı bazı olay ve olguları irdelemekle mümkündür. Buradan hareketle Lice yöresinde bariz bir şekilde karşılaşılan *beylik* (beg) olgusu, Şey Said Ayaklanması olayı ve sınır dışına taşan (meşru sayılmayan) ticaret olgusunun yakından ele alınması, hem Lice'nin muhalif bir kimlik edinmesinde hem de yaklaşık 50 yıl önce meydana gelen depremde yaşanan sorunların anlaşılmasında önemli katkılar yapacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda önce beylerin Lice'nin toplumsal yapısında oynadığı rol, akabinde Şey Said Ayaklanmasında Licenin konumu ve son olarak Lice depreminde öne çıkan sorunlar ele alınacaktır.

2.1. Lice Beyleri ve Toplumsal Yaşamdaki Etkileri

Osmanlı döneminde doğu vilayetlerindeki beylikler, merkezi yönetime bağlı iken kendi başlarına serbest hareket edebilmişlerdir. Ancak özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren bu bölgelerde düzen ve nizam bozulmuş, aşiretler başına buyruk hareket ederken, temel güç konumunda bulunan beylikler de merkezi yönetimi uğraştırmışlardır. Bölgenin yönetiminde, valilerden daha fazla yereldeki beyler etkili olmaya başlamış (Ertekin, 2019: 3) ve bu beyler toplumsal olaylarda yerel halka önderlik etmişlerdir. Söz konusu beyliklerin etkili olduğu yerlerden biri de Lice ve çevresidir. Lice Beyleri olarak bilinen zümre ise belirli bir aileye mensup ve yörede hüküm süren şahsiyetler için kullanılmaktadır.

Osmanlı döneminde dini eğitimin şekillendirdiği Lice'nin toplumsal yapısında dini statü sahibi şahsiyetler önemli bir yer tutmakta ve esasen Lice Beylerinin de bu soydan geldikleri varsayılmaktadır. Soyuları Hz. Aliye dayandırılan (Bizirlik, 1999: 130) sancak beylerinin erkek çocuktan geçen soyuna (sülalesine) 'seyyid' denilmektedir. Bilinen ilk sancak beyi Şamdan Mardine, oradan Atak yöresine geldiği belirtilen Seyyid Hasan b. Seyyid Abdurrahman'dır (Bizirlik, 1999: 130). Işık, (2021: 73) bu ismin yerelde kullanılan şekliye, Şeyh Hasan-ı Ezraki (Zerraki) olduğunu bildirmektedir. Hasan Zerrakinin soyuna dayandırılan yönetici konumundaki beyler sadece Atak beyliğini değil, onun dışında Derzin Beyliği, Tercil beyliği ve Gırdıkan Beyliği gibi belikleri de yönetmişlerdir (Pekol, 2017: vi). Zırki beylikleri olarak adlandırılan bu beyliklerdeki yöneticilere Osmanlı yönetimi tarafından statüler tanınmış, etkin bir konuma getirilmiştir. Ancak merkezileşme politikaları ile yetkileri azalan beylerin zamanla statüleri de kaybolmuştur (Pekol, 2017: 52).

Kendilerini daha çok dinsel konumları üzerinden sunan Lice Beyleri, yüzyılları bulan bir süreçte yereldeki yönetimde etkin olmuşlardır. Özellikle dinsel itibarları sayesinde Lice ve çevresinin yönetimini elinde bulunduran Lice Beyleri'nin toplumsal yaşamda her zaman önemli

oranda bir rolleri ve halk üzerinde derinlikli etkileri olmuştur. Lice beylerinin yöre halkı üzerindeki bu rolleri, ilk olarak Yavuz Sultan Selim'in doğu seferi döneminden önceye denk gelmektedir. Yörede öne çıkan ilk bey olarak bilinen Ahmet Bey b. Mir Muhammed Bey, yöredeki ilk atası olan Hasan Zerraki ile arasında yedi baba bulunmaktadır (Pekol, 2017: 12).

Ahmet beyin yönetimi Şah ismail tarafından lağvedilmiş, aşireti dağıtılmış ve kendisi de yöreyi terk etmek zorunda bırakılmıştır. Bu durum Çaldıran savaşına kadar devam etmiş, Yavuz Sultan Selim'in gerçekleştireceği Doğu Seferi haberini alan Zırkî Beyi Vakıf Ahmet Bey eski konumunu elde etmek üzere gizlice bir takım hazırlıklarda bulunmuştur. Çetin mücadeleler sonucu ele geçirilen Atak kalesi ile birlikte Şah İsmail'in buradaki yönetimi son bulmuş, yönetime Vakıf Ahmet Bey getirilmiştir (Bizbirlik, 1999: 130). Vakıf Ahmet Bey 1517 yılında diğer Kürt beyleri gibi Osmanlı devletine bağlılığını İdris-i Bitlis-i aracılığıyla bildirmiştir (Pekol, 2017: 15).

Şerefname adlı eserinde Şerefhan Bey, Zırki Beyi Ahmed Bey bin Mir Muhammed (Vakıf Ahmet Bey)'den Kürdistan Bölgesindeki ünlü ailelerden birine mensup diye söz etmektedir (Şerefhan, 1990: 274). Safevilerle gerçekleşecek savaşta Osmanlı padişahından yana olduğunu göstermek için Meyafarqin (Silvan) kalesini işgal eden Vakıf Ahmet Bey, kaleyi Safevilerden kurtarmıştır (Işık, 2021: 77). Kendisine padişah tarafından emirlik verilen Vakıf Ahmet Bey'in (1540'lı yıllar) döneminden 1925'e kadar Lice Beyleri, merkezi yönetime bağlı kalarak bölgede önemli roller üstlenmişlerdir (Işık, 2021:73). Lice beylerinin ekonomik güçlerinin gerisinde dinsel konumlarının bulunduğunu, ayrıca Osmanlı yönetiminden de bazı beratlar aldıklarını, dolayısıyla halk üzerinde dinsel konumları nedeniyle çok etkili olduklarına değinen Ekinci (2021: 2), beylerin yereldeki Kürtleri ve Ermenileri küçümseyen bir yaklaşım içinde olduklarını belirtmektedir. Tarihsel süreç boyunca üstünlük içeren konumları, toplumsal yaşamın çoğu pratiklerinde kendisini göstermiş, örneğin halktan ayrı bir aile mezarlığına defnedilmişlerdir (Diken, 2019: 254). Aristokrat ailenin mensupları ve aynı zamanda dinsel statü sahibi kimseler olarak bilinen Lice Beyleri ve ailelerinin mensupları, Cumhuriyet kurulduktan sonra da, doktorluk, mühendislik, avukatlık, akademisyenlik, ağır ceza hâkimliği, Diyarbakır büyükşehir belediye başkanlığı, milletvekilliği gibi görevleri ifa etmişlerdir (Işık, 2021: 88).

Beylerin kontrolünde bulunan üretim araçları ve ekonomik döngü içindeki etkileri halkın geçim koşullarına yön vermiş, feodal yapı çerçevesinde bir üretim ilişkisini meydana getirmiştir. Öyle ki Beyler, Cumhuriyet kurulduğunda Lice'deki toplam 33 köye ve stratejik yerlerde inşa edilen konaklara, büyük oranda otlak ve hayvan sürülerine sahiptirler (Diken, 2019: 261). Bey olarak bilinen aile mensupları kendilerini toplumdan üstün veya seçkin kimseler olarak görmüş ve çok uzun süreler yönetim kademesinde bulunabilmişlerdir. İdama mahkûm edilen ve sürgüne gönderilen aile mensuplarının durumlarına bakıldığında merkezi otoriteye karşı halka önderlik ettikleri, önemli oranlarda bedel ödedikleri görülmektedir.

2.2. Şeyh Said Ayaklanması ve Bu Ayaklanmada Lice'nin Rolü

19. ve 20. yüzyılda, neredeyse tüm dünyada öne çıkan ve daha çok milliyetçilik temelinde meydana gelen toplumsal hareketler, Osmanlı Devletinde yaşayan diğer halklarda olduğu gibi Kürtler arasında da bir takım olayların baş göstermesine neden olmuştur. Bu dönemde belirginleşen milliyetçi görüşler ve onlardan kaynaklı toplumsal hareketlerde

Kürtlerin konumunu ele alan Palabıyık (2015: 514), siyasi kalkışmalara veya isyanlara yönelişlerin esasında toplumsal hareketlerin önkoşulu olan genelleşmiş bir inancın yerleşik hale gelmesine dayalı olarak gerçekleştiğini belirtmektedir. Başka bir ifade ile Kürtlerin siyaseten kendilerini yönetmeye dair kalkışmalara yönelmesinde dinsel konumundan ötürü toplumsal yaşamda önemli ölçüde saygı gören ve aynı zamanda Kürtlerin aydın sınıfını oluşturan Şeyh'lerin önderlik ettiği isyanlar, halk nezdinde kabul görmüş ve destek verilmiştir. Palabıyık'a göre, Kürtlerin milliyetçi bir politika izlemesinin kaynağında Şeyh Ubeydullah Nehri isyanı ve sonrasında yaşanan gelişmeler yatmaktadır. Söz konusu dönemde Kürtlerin milliyetçi bir politika izlemelerinde etkili koşullar olarak, toplumsal yaşamda sürekli yapılan reformlara, son dönemlerde mali dengenin bozulmasına, savaş dönemlerinde alınan ağır vergilere, Fransız İhtilalinin etkisine, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde baş gösteren savaşlara ve Wilson prensipleriyle gelişen olaylara dikkat çekilmektedir. Ancak asıl neden, tüm coğrafi bölgelerde görülen ve milliyetçi bir tutumu içeren görüş ve yaklaşımların önlenemez yükselişidir. Bu bağlamda, geleneksel rolleri itibarıyla Kürtler için hem ruhani hem de cismani lider olan Şeyhlerin en somut örneklerinden biri, şüphesiz ki Şeyh Said'dir (Palabıyık, 2015: 514). Cumhuriyet döneminin başlangıcında bölge halkı üzerinde etkili bir şahsiyet olması bakımından Şeyh Said, şark bölgesinin önemli bir figürüdür. Bu dönemde yaşanan toplumsal sorunlar nedeniyle halkta din ve ulus ekseninde belirgin hale gelen siyasi bilinç, Şeyh Said ayaklanmasını doğurmuştur. Öngörülenden erken başlayan/başlatılan isyan hareketi önce Piran'da (Dicle ilçesi) meydana gelmiş, birkaç gün sonrasında Genç ve Lice (20 Şubat 1925) ilçeleri Şeyh Said'e destek veren güçler tarafından teslim alınmıştır. Ardından ayaklanmaya katılım giderek artmış ve Lice'den bir hafta sonra Diyarbakır merkezine doğudan ve kuzeyden şehre girmek isteyen isyancılardan küçük bir birlik şehre girmeyi başarmışsa da şehirde tutunamayarak geri çekilmişlerdir. İsyana, kısa süre içerisinde devlet tarafından bastırılmış, Şeyh Said 15 Nisan 1925'te ele geçirilmiş ve yanında yer alan Lice Beylerinden Hüseyin Bey ve Hakkı Bey (amca-yeğen) ile birlikte, 29 Haziran 1925'te idam edilmiştir (Işık, 2021: 83). Kimine göre İslamcı (şeriatçı), kimine göre Kürtçü (milliyetçi) bir karakter taşıyan isyan, şüphesiz ki en çok bölge halkını etkilemiştir. Esasen Şeyh Said isyanı, sonuçları itibarıyla ele alındığında Şeyh Ubeydullah Nehri isyanından sonra görülen ve sisteme yansıyan en önemli ikinci milliyetçi dalgadır (Palabıyık, 2015: 514). Bu kalkışmadaki rolü bakımından Lice, hem yöneticiler hem de halk tarafından gerçekleştirilen eylemlerle ayaklanmaya dahil olmuş, adeta yön vermiştir.

İsyanı döneminde, Lice Beyleri ve Şeyh Said arasında kurulan işbirliği ve yakınlaşmanın kökeninde esasen iki tarafın da dinsel statü sahibi ailelere mensup olmaları yatmaktadır. Çünkü isyanın çıktığı ilk günlerde Lice ilçesi, beyleri ve halkıyla birlikte isyana ve birkaç gün sonrasında gerçekleşen Diyarbakır'ın kuşatılması girişimine dâhil olmuş, isyanın bastırılmasından sonra ise idam, sürgün, köy yıkma ve yağmalama dâhil birçok sorunun odağı olmuştur. Ayaklanma sonrasında 206 köy (8752 ev) yıkılmış, 15.206 erkek, kadın ve çocuk öldürülmüştür (Palabıyık, 2015: 517). Bu yüzden Lice'nin kaderine yön veren faktörlerden birinin, toplumsal yapıda önemli bir yer edinen beylerin halkla birlikte hareket ederek ayaklanmaya destek vermeleri olduğu söylenebilir.

İsyanın ardından sağ kalanların çoğu resmi birimler tarafından farklı şehirlere sürgüne gönderilmiş ve kendilerine ait mallar yağmalanarak ilçedeki hâkimiyetleri sona erdirilmiştir

(Diken, 2019: 261). İsyanın ardından uzun yıllar geçmesine rağmen söz konusu Bey ailelerinden herhangi bir kimse Lice merkezinde memurluğa alınmamış ve kendilerine her zaman temkinli yaklaşılmıştır. Öte yandan Lice Beylerine yönelik sürgün yaklaşımı, Osmanlı döneminde de uygulanmış ve ilgili dönemlerde yönetimle uzlaşmayan bazı beyler memleketin ücra köşelerindeki şehirlere gönderilmiştir. Örneğin Tanzimat Fermanı döneminde doğuya yapılan harekât çerçevesinde Lice kasabası yağmalanmış ve önemli düzeydeki Lice Beyleri Trakya bölgesine sürgün edilmiştir (Diken, 2019: 262). Esasen bu sürgün yaklaşımı, gerek Cumhuriyet öncesinde gerekse sonrasında sıklıkla başvurulmuş bir sistem halini almıştır.

Diğer yandan Licenin direngen bir tavır sergilemesinde etkili olduğu düşünülen önemli bir faktörün yöredeki kültürel düzey olduğu veya ondan kaynaklandığı söylenebilir. Öyleki yöre, önemli sayıda âlim, aydın ve fikir shibi insanlara evhıplığı yapmıştır. Örneğin, Arapça, Farsça, Osmanlıca dillerinin yanında çok iyi düzeyde Kürtçe (Zazakî ve Kurmancî) bilen ve bu dillerde eser veren Ahmed-î Xasî (Ergün, 2009: 10), Licede doğmuş ve yaşamını burada sürdürmüştür. Zazaca lehçesinde mevlid yazan ve Kürtçe gramere hâkimiyetiyle bilinen Ahmed-î Xasî (Ergün, 2012: 332), muhalif fikirleri nedeniyle sürgün edilmiştir (Erkol, 2012: 347). Aynı şekilde Kürtçe şiirlerden oluşan Divan'ıyla bilinen Şeyh Abdulkadîr-î Hezanî; ayrıca La Fonten'in kitaplarını Kürtçeye çeviren ve Şeyh Saidin yakınında bulunan Fehmi Bilal Liceli olarak bilinmektedirler (Adak, 2012: 423). Diğer taraftan 16 yaşında şiir yazmaya başlamasından hareketle Seydayê Hişyar olarak bilinen Molla Hasan Licenin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerdendir (Adak, 2012: 433). Ayrıca Liceli Ahmet Ramiz, 1908 yılında İstanbul'da kurulan Kürt Teavün ve Terraki Cemiyeti içerisinde faaliyet gösteren bir aydın olarak "Kürdistanın İlk gülbang-ı maarifi" diye bilinen grupta yer almıştır (Işık, 2013: 45).

2.3. Silah/Uyuşturucu Ticareti ve Sınır Kaçakçılığı

Gerek isyan öncesinde gerekse sonrasında yörede resmi makamlar ile halk arasında yaşanan gerilim dolu ilişkilerde, hatta Osmanlı'nın son döneminden başlayıp günümüze kadar devam eden bazı toplumsal sorunların kaynağında etkili bir faktörün, boyutları sınır ötesine varan silah ticaretinin (kaçakçılığının) olduğu söylenebilir. Başka bir ifade ile toplumsal, kültürel ve ekonomik yönlerin yanında gerçekleşen yasa dışı gerçekleşen silah ve uyuşturucu ticareti, Lice'yi resmi makamların gözünde sorunlu hale getiren önemli bir olgudur. Cumhuriyet kurulmadan önce, bölgede yaşanan silah kaçakçılığında veya sınır ötesi ticaret ağlarında Lice'nin konumu önemli bir yere sahiptir. Kaçakçılık ile ilgili neredeyse her evin bir hikâyesi bulunur ve Lice'nin, dışarıya giden bireyleri, ileri gelenleri veya belirli grupları sayesinde, sınırın dışında yaşanan gelişmelerden ve öne çıkan toplumsal hareketlerden haberdar olmalarının da önemli bir payı söz konusudur. İlgili dönemde Kürt kimliğinin tanınması yolunda verilen mücadeleler Türkiye'de baskı altında tutulurken, Irak, İran ve Suriye'de farklı eksende gelişmeler yaşanmıştır. Sınır dışına taşınan ticaret ile uğraşan Liceliler, oralarda verilen kimlik mücadelelerinden haberdar olmuş ve bu bilgileri Liceye taşıyabilmişlerdir. Kurulan bu bilgi ağları üzerinden şekil kazanan kültürel düzey bazı zaman ve durumlarda cesaretle birleştirilerek "Liceli olmanın ayrıcalığı" şeklinde somuta evrilmiştir.

Sınır kaçakçılık ile ilgili Lice'nin serüveni, son dönemlerde de devam etmiş, özellikle esrar ve eroin kaçakçılığının da eklenmesiyle önemli boyutlara ulaşmıştır (Çetin ve Duru, 2015: 43). Son dönemlerde, büyük çoğunluğu Lice'de yetişen kenevir bitkisinden üretilen esrar

ve eroinin yanında, Ortadoğu ülkelerinden gelen uyuşturucu türlerinin Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılma girişimlerinde de artışlar yaşanmış ve öngörülen önlemlerin alınması devletlerarası işbirliğini gerektirmiştir (Çetin ve Duru, 2015: 36). Nitekim Batılı ülkelerle işbirliği çerçevesinde Lice asıllı Hüseyin Baybaşın (Avrupa'nın en büyük uyuşturucu kaçakçısı) 90'lı yılların sonunda Hollanda'da yakalanmış ve ömür boyu hapse mahkûm edilmiştir (Carlson, 2005: 1). Diğer taraftan Licenin özellikle uyuşturucu ticareti ve imalatı üzerinden öne çıkartılması akıllara başka soruları getirmektedir. Zira tüm kontrollere ve güvenlik tedbirlerine rağmen uyuşturucu imalatına yönelim mümkün değilken, böylesi bir tablonun ortaya çıkması masum görünmemektedir.

Son dönemlerde uyuşturucu üretimi ve kaçakçılığı ile sıklıkla anılan Lice halkının esasen bu tür faaliyetlerden uzak, belirli ölçüde bir dayanışma ruhuna sahip olduğu söylenebilir. Esasen halk arasında görülen dayanışma, sadece güvenlik veya ekonomik döngüyle değil toplumsal yapının şekillendirdiği insan karakteriyle de yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Zira her yörenin insanını ön plana çıkartan bazı özellikler, tarihin her döneminde görüldüğü gibi, Lice halkını da (yöredeki halkı) farklı kılan özelliklerin varlığına dair örüntüler söz konusu edilmiştir. Geçmişten beri Lice halkının dindar, mutaassıp ve sert karakterli olduğu, bu özelliklerinin onları asi ve direngen kıldığı yönünde saptamalar öne sürülmüştür. Tüm bunların yanında Lice, tarihsel olarak namuslu, dürüst ve cesur insanların mekânı olarak addedilmiştir. Zira namusa düşkünlük her zaman için ileri düzeyde olmuş ve bu algıdan hareketle örneğin Lice tarihinde kız kaçırma olayları yaşanmadığı belirtilmiştir (Diken, 2019: 263-264). Bu özellik, esasen süreç içerisinde şekil kazanan toplumsal yapı ve ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır. Çünkü belirli bir toplumsal yapıya veya oturmuş bir toplumsal ilişki türüne sahip yörelerde kontrolün sağlanması kolay olmuş ve sapkın davranışlara fırsat verilmemiştir. Lice yöresinin de, yüzyıllarca Beylik sistemiyle yönetilmesinden ileri gelen yapısı dikkate alındığında, ilişkilerin belirli bir dengeye oturmuş olması nedeniyle kız kaçırma olaylarının önü kapatılmıştır.

3. Deprem Olgusu ve Lice Depreminde Yaşanan Sorunlar

İnsanlık tarihi boyunca baş edilmesi/kontrol altına alınması güç olaylardan biri, ne zaman meydana geleceği belli olmayan ve aniden yaşanan doğal afetlerdir. Genellikle sonrasında ortaya çıkan hasar veya zararın boyutları ile bilinir ve anılırlar. Deprem, sel, heyelan vb. doğal afetlerin neden oldukları hasarların miktarı ve boyutu şüphesiz ki önemlidir. Alınan bir takım önlemlere rağmen meydana gelen veya oluşmasında insanların doğrudan herhangi bir etkisinin olmadığı doğal afet karşısında insanlık, tarih boyunca çaresiz kalmış ve bunu kabul etmekten başka bir alternatif de bulamamıştır. Ancak doğal afetlerin bazen öncesinde, özellikle de sonrasında yapılması gereken bazı müdahaleler konusunda insanoğlunun tümüyle çaresiz olduğu iddia edilemez. Örneğin deprem bölgesi diye bilinen coğrafi mekânlarda dayanıklı olmayan konutlar üretmek felakete davetiye çıkarmaktır. Ayrıca deprem sonrasında acil müdahalede bulunmama, ilk yardım, arama-kurtarma desteğini zamanında sağlamama felaketin daha büyük ölçüde meydana gelmesine neden olmaktadır. Yapılan yardımların yerini bulmaması veya gecikmesi, yeterli gelmemesinin yanında koordinasyon eksiklikleri ve yaşanan ihmalkârlıklar nedeniyle oluşan kayıplar, doğal afetin doğrudan sebep olduğu kayıplardan daha fazla acı ve iz bırakmaktadır. Başka bir ifade ile insan faktöründen kaynaklı kayıplar, yapılacak

müdahalelerle kayıpların artmasının önüne geçilebilecekken veya telafisi mümkün iken zamanında müdahalelerin yapılmamasıyla alakalıdır ve genellikle bu tür durumlar yadırganmaktadır.

İnsanların normal yaşamını ve faaliyetlerini kesintiye uğratarak onlarda fiziksel, sosyal ve ekonomik kayıplar meydana getiren doğal veya insan kaynaklı olaylar afet olarak adlandırılır (Limoncu ve Bayülgen, 2005: 19). Sıklıkla meydana gelen ve şiddetli etkilere sahip bu doğal afetler, genellikle can ve mal kaybına neden olmakta ve günlük hayatı büyük ölçüde olumsuz etkilemektedir. Afet sonrasında, özellikle sağlık, gıda ve barınma konusunda yaşanan sorunlar ve bunların sonucunda oluşan karmaşa, kısa vadede afetzedeleri; uzun vadede ise toplumu, kurum ve işletmeleri doğrudan olumsuz etkileyen yönlere sahiptir. Afet sonrasında aile gelirinde ve üretimde düşüşler meydana gelirken, salgın hastalıklar ve gelir durumunda da eşitsizlikler baş göstermektedir. Doğal afetin bir türü olan deprem ise, öncesinde yeri ve zamanı bilinmediği gibi şiddeti ve derinlik ölçüsü de belli olmayan yer sarsıntısına karşılık gelmektedir. Depremle öne çıkan barınma ihtiyacı en çok konut sektörü üzerinde etkiler meydana getirmektedir. Araştırmalar, doğal afet nedeniyle konutlarda oluşan hasarın önemli bir kısmının (% 62) deprem nedeniyle meydana geldiğini bildirmektedir (Limoncu ve Bayülgen, 2005: 20). Barınma ihtiyacının erken dönemde halledilmemesi afetzedeleri en çok mağdur eden etkenlerden biridir.

Olası bir depremden fazlasıyla etkilenmenin önemli bir nedeni, yerleşim yerinin coğrafi konumuyla veya önceki merhalelerde planlama ve uygulamadaki fizibilite çalışmalarıyla ilgilidir (Taş, 2003: 230). Yerleşim yerinin fay hattı üzerinde bulunması, dik yarıların, dik boğazların ve vadilerin bulunduğu yerlerde (İşçi, 2008: 978), kayalık alanların gerisinde yapılması gibi tehlike arz eden yerlerde konumlanması ve önceden dikkat edilmesi gereken hususların ihmal edilmesi, telafisi mümkün olmayan faciaları beraberinde getirebilmektedir (Yücel ve Arun, 2010: 24). Afet ve acil durumlar karşısında yönetimin yetki ve sorumluluklarını belirginleştirecek, bütünlükçü bir afet yönetim sisteminin oluşmasını sağlayacak idari bir yapılanma kurgusu, yetkili mekanizmalar tarafından tartışıldıktan sonra öngörülen bir takım çalışmalar belirli bir politikaya dönüştürülmektedir. Konuyla ilgili yapılması önem arz eden öncelikli çalışmalardan biri, tüm ülke çapında, farklı mekânsal düzeylerde muhtemel tehlikelerin tam olarak belirlenmesi, yerleşim yerlerinde (ülke/bölge/kent/kasaba/belde) bulunan doğal ve insan kaynaklı tehlikelerin tespit edilmesidir. Güvenli arazinin yerleşim yeri olarak kullanımı konusuna ihtimam gösterilmesi, önemli bir risk azaltma çalışmasıdır ve çeşitli yerleşim planlamalarının gerçekleşmesinde dikkate alınması bir zorunluluk olarak görülmektedir (Erkan, 2010, 157). Öngörülen tehlikelerin ortadan kaldırılmasına yönelik girişimler yapılmadığı sürece yapılan tespitlerin kayda değer bir tarafı bulunmamaktadır.

Sonrasında yaşanan sorunlarla adından fazlasıyla söz ettiren Lice depremi, 6 Eylül 1975'de ve 6,6 ölçeğinde meydana gelmiştir. Depremde 2.385 kişi yaşamını yitirmiş, 8.149 yapı yıkılmış veya hasar görmüş, yaklaşık 144 kilometrelik karayolu ise kullanılmaz hale gelmiştir. Lice'deki depremden en büyük hasarı ilçe merkezi almış ve önemli ölçüde hasar alan köyler ise ilçe yakınlarında bulunan Kumluca (Fumê), Yaprak (Tutê), Yünlüce (Melê), Yeşilburç (Dêrcimt), Gürbeyli (Şêxan), Yamaçlı (Dizênî) köyleri olmuştur. Esasen Lice depreminin, büyüklüğüyle orantılı olmayan sonuçlara sahip olması dikkat çekici bulunmuş ve

buna etki eden faktörler uzun bir müddet tartışılmıştır. Elbette, bölgedeki yapıların neredeyse tümünde kullanılan çamur harçlı moloz duvar sistemi ve ağır topraklı damlar depremdeki hasarın artış göstermesinde doğrudan etkili olmuştur. Zira bu tarihte Lice kırsalında konut sayısının 8208 ve hasarsız ev sayısının ise sadece 59 olduğu dikkate alındığında facianın boyutu ortaya çıkmaktadır (Yıldız, 2012: 248).

Dayanaksız kerpiç yapılar, can kayıplarının artmasında etkili bir sebep iken, kırsal bölgede bulunması nedeniyle yardımların geç ulaşması da önemli ölçüde etkili olmuştur (Beysanoğlu, 2001: 1081). Depremi hemen ardından bölgeyi ziyaret eden dönemin başbakanı Süleyman Demirel ve CHP genel başkanı Bülent Ecevit tarafından yöre halkına ‘yıkılanın yerine daha iyisini yapacağız, gözyaşları üzerine yeni bir Lice kuracağız’ denilerek önemli ölçüde yardım sözü verilmiştir. Cumhurbaşkanı Korutürk ise, deprem bölgesinin daha mükemmel şekilde yeniden inşa edileceğini ve kontrol altında tutulacağını, devletin gücünün yanlarında olacağını açıklamıştır (Beysanoğlu, 2001: 1079). Deprem sonrasında birçok ülkeden cumhurbaşkanlığı düzeyinde taziye mesajı iletilmiş, farklı devletler, kurumlar ve yardım kuruluşları tarafından Türkiye’ye önemli miktarlarda parasal yardım gönderilmiştir. Ancak yapılan yardımların yerini bulmaması, yaşanan usulsüzlükler vb. olaylar, yöre halkı tarafından bir takım gösterilerin yapılmasına neden oluşturmuştur. Yaşanan ihmalkârlıklara karşı halk, 17 Kasım 1975’te resmi daireleri işgal ederek tepkisini ortaya koymuştur. Ayrıca Ekim 1975’te teslim edileceği sözü alınan prefabrik evlerin yapılmaması üzerine halk tarafından, Lice’den Diyarbakır merkezine doğru 3 gün süren bir yürüyüş düzenlenmiş ve bu sürede 90 km’lik yol kat edilmiştir (Karakaş, 2014).

Aynı şekilde, depremde yıkılan ilçeye bağlı birçok köye yardımların zamanında götürülemediği olması halkın öfkelenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Halkta oluşan öfke ve sonrasında çıkan olaylar nedeniyle ilçeye giriş ve çıkışlar yasaklanmış, çadır ve gıda dağıtımı sırasında bir kişi hayatını kaybetmiştir. Yetkililer tarafından halka verilen sözler uygulamada karşılık bulmamış, depremden dokuz gün sonra bile hala yıkıntılar arasından ölüleri çıkarma çalışmaları devam etmiş, günler sonrasında yeni rastlanılan ölümler enkazdan çıkarılmıştır. Diğer yandan çocukları kaybolanlar, çocuklarını yıkıntılar arasında bir süre aramış ancak bulamayınca umutlarını kesmişlerdir. Öyle ki bir yıl sonrasında bile enkaz altında cesetlerin olduğuna dair iddialar dillendirilmiştir (Beysanoğlu, 2001:1080-82).

Sadece enkazda bulunan ölümlerin çıkarılmasında değil, yapılan yardımlarda veya yardımların ihtiyacı olan yerlere ulaştırılmasında da türlü sorunlar yaşanmıştır. Radyo, televizyon ve gazetelerde günlerce dış yardım haberleri yer almış, Lice halkı ise aynı günlerde yardımın kendilerine ulaşmadığından yakınmışlardır. Dönemin yerel yönetimde yetkili ismi, Lice Belediye Başkanı Halil Akgül, gelen yardımların yerine ulaşmadığını ve çoğunluğunun etraftan gelen çapulcular tarafından yağmalandığını belirtmiştir (Beysanoğlu, 2001: 1079). Depremi üzerinden uzun süre geçmesine rağmen ihmalkârlık içeren tutum ve davranışlar, aynı şekilde devam etmiştir. Zorlu kış koşullarını çadırda geçiren halkın taleplerine karşılık, seçim öncesine denk geldiği için yapılan bazı pazarlıklar sonucu dağ köylerine biraz nakit para dağıtılmış, kimileri bunun deprem yardımı olduğunu anlamış, ancak yaşananların gerçek anlamda neye tekabül ettiği ise hiçbir şekilde anlayamamıştır (Beysanoğlu, 2001: 1084). Konu ile ilgili ayrıntılar belirginleşmediği için, devletin yetkili isimleri tarafından söz verilen

konutların yapılmamasını, bazıları dönemin başbakanı Süleyman Demirel'in Lice ziyareti esnasında vatandaşlar tarafından protesto edilmesine bağlanmıştır (Bozarslan, 2015).

Halkın resmi makamlarla zayıflamış olan bağları, bazı partili vatandaşlar veya bir takım araçlar yoluyla yeniden kurulmaya çalışılmış ve bu durum genellikle halkın aleyhine gelişen sonuçlar doğurmuştur. Etkileşim kurmakta yaşanan sorunlar, deprem sonrasında da devam etmiş ve vatandaşlar resmi dairelerden bir talepte bulunmaya cesaret edemez hale gelmiştir. Çünkü makamdan kovulma ve hakaret görme gibi olaylarla sıklıkla karşılaşmış ve vatandaşın belirli bir partiye yakınlığı oranında ilgi görmesi söz konusu olmuştur. Halk ve resmi organlar arasında oluşan gerilim dolu ilişkiler ve araya konulan mesafe bazı araçların önemli ölçüde rol oynamalarına yol açmış ve bazı kesimlerin menfaat devşirmelerine neden olmuştur. Yaşanan deprem, örneğin en çok iktidar partili müteahhitlere yaramış, ihale yoluyla tanesi 28 bin liraya alınan konutlar, 10 bin liraya mal edilmiş ve aradaki fark kendilerine kâr kalmıştır (Beysanoğlu, 2001: 1086-87). Deprem döneminde yapılan konutların 5 yıllık olduğu yönünde açıklamalar daha başından dile getirilmiş, sonrasında yerel yetkililer tarafından yapılan açıklamalarda, geçici diye bilinen konutların kalıcı oldukları ifade edilmiştir. İlgili dönemde yapılan bu geçici konutların 5-10 santim kalınlığında ve içi boş suntalardan kurulması nedeniyle kullanışsız olduğu yönündeki iddialar basına yansımış (Beysanoğlu, 2001: 1087), ancak yetkililer tarafından pek önemsenmemiştir. 50 metre karelik bu konutların kullanıma ve bölgenin geniş aile yapısına uygun olmamasından kaynaklı sorunlar, aradan uzun süre geçmesine rağmen çözülememiştir. Aynı zamanda bu geçici konutların pahalı ve küçük olmaları, geçim kaynağının hayvancılığa dayalı olmasından ötürü ahır veya benzeri hayvan barınaklarından yoksun olmaları depremzedeleri zor durumda bırakmış ve birçok ailenin bu konutları kullanmasına engel olmuştur.

İlişki kurmada yaşanan tahribatın daha fazla hafızalara kazındığı Lice depremi sonrasında, giderilemeyen mağduriyetler, geride acı izler bırakmıştır. Kendilerine 30 yıl sonra teslim edilen deprem konutlarının henüz vadesi gelmeden faiziyle istenmesi ise depremin geride bıraktığı acı izlere bir yenisini eklemiştir (Akit, 06.09.2017). Aradan geçen uzun sürenin ardından hak sahipleri için Diyarbakır-Şanlıurfa karayolu üzerinde 940 konut yapılmış, ancak bu konutlara, elektrik ve suyun olmaması nedeniyle, ancak 100 aile yerleşebilmiştir (cnnturk, 11.12.2018). Sonrasında, kalıcı konutların inşa edilmesi için verilen mücadeleler mükerrer sayıda devam etmiş, ancak bu girişimlerden pek fazla bir sonuç elde edilememiştir. Hatta bazı vatandaşlar, ömürlerinin neredeyse tamamını prefabrik evlerde geçirmek zorunda kalmışlardır. Deprem döneminde yapılan prefabriklerin daha sonra ücret karşılığında konut sahiplerine satılması da, ayrıca halkta tedirginlik oluşturmuş ve maruz kalınan durumları anlamlandırmada güçlükler yaşanmıştır. Prefabrik konutlarının aslında kalıcı olduğu yönündeki açıklamalara karşılık Diyarbakır Valiliğinin, bu konutların ömürlerinin esasen 9-10 yıl olduğu şeklinde açıklaması (Bozarslan, 2015), akıllara yeni soru işaretlerini getirmiştir. Yetkili makamlardan umudunu kesen halk, sonrasında kendi imkânlarıyla kendilerine barınak yapma yoluna yönelmiştir (Akit, 06.09.2017).

Depremde yaşanan ihmalkârlıkların önemli bir göstergesini de, yabancı devletlerin yardım çerçevesinde depremzedelere yaptıkları konutlar oluşturmaktadır. İsviçre'nin Yünlüce ve Libya'nın Yaprak köyünde (Beysanoğlu, 2001: 1091), kendi ekipleri tarafından inşa ettikleri konutların, yerli hükümetin yaptıkları konutlarla kıyas edilemeyecek düzeyde sağlam ve

kullanışlı olmaları yöre halkının dikkatinden kaçmamış ve kendilerine reva görülen uygulamaların esasen kasıtlı yapıldığı yönünde tereddütlere neden oluşturmuştur.

Yeterli altyapının kurulmaması veya yeteri düzeyde önlemlerin alınmaması, genellikle deprem sonrası bol vaatlerin gündeme gelmesine neden oluşturmaktadır. Lice depremi öncesinde, ilçenin konumundan dolayı tahliyesi yönünde karar alınmış (1966) ancak bugüne kadar uygulanmamıştır. Yerleşim yerinin değiştirilmesi yönünde alınan kararın uygulanmaması ölü sayısının fazla olmasında önemli bir rol oynamıştır (Beysanoğlu, 2001: 1081). Bu yüzden oluşan doğal afetlerin sonuçlarından yönetim kademesinde bulunanların da payı bulunmaktadır. Çünkü halkı kaderiyle baş başa bırakmak, çözüm geliştirmemek ve geçici politikalarla günü idare etmek, vatandaşa karşı sorumluluk çerçevesinde hareket eden devlet kurumlarının görev anlayışıyla uyuşmamaktadır. Lice depremi sonrasında yetkili birimlerin depremezdelemlerin gereksinimlerini aşamalı şekilde ve ivedilikle karşılamalarında, ayrıca kaynakları verimli kullanmalarında yetersiz kaldıkları yönünde görüşler öne sürülmüştür. Öyleki bu görüş dönemin meclis tutanakların dahi yansıdığıdır (Karakoç, 1977: 18). Çünkü Lice depremi, doğal bir felaketten çok, ilk yardım, iyileştirme ve yeniden yapım aşamalarında yaşanan sorunlar, aksaklıklar ve ihmalkârlıklar üzerinden bilinmektedir. Zira artçı depremlerin çok yoğun yaşanması nedeniyle gerekli önlemlerin zamanında alınmamış olması, merkezi ve yerel yönetimden kaynaklı gecikmeler, halkın içinde bulunduğu kötü sosyoekonomik koşulların daha fazla can ve mal kaybına yol açması bakımından hatırlanmaktadır.

Diğer taraftan Lice depremi ile ilgili sorunların üstesinde gelmek için verilen çabaların yeterli olmadığı kanaati, sadece bölgesel düzeyde saptanan bir yaklaşımdan ibaret değildir. Zira deprem sonrasında yaşanan usulsüzlüklerle ilgili 20 Nisan 1976'da senatoda 'Lice Depremi Araştırma Komisyonu' kurulmuş, ancak bu komisyon daha sonra akamete uğramış ve senatoya rapor sunamamıştır. Bu sebeple, ilgili dönemde yaşanan olaylarla ilgili, yerli ve yabancı bilim insanları tarafından hazırlanmış inceleme ve araştırma raporları dışında, hükümet tarafından hazırlanmış bir raporun da bulunmadığı anlaşılmıştır. Meydana gelen hasarın tahmini değeri 17 milyon dolar civarında iken, yurtdışındaki kurum ve kaynaklardan sağlanan yardım tutarının yaklaşık 16 milyon dolar olduğu yönünde iddialar ileri sürülmüş, ancak yaşanan gerçekler hiçbir şekilde açığa çıkarılamamıştır (Beysanoğlu, 2001: 1090).

Aradan geçen uzun süreye rağmen günümüzde bile deprem dönemiyle ilişkilendirilen bazı toplumsal sorunlar hallolmamış ve bölge halkında farklı düzeylerde olumsuzluk içeren algılara neden olmuştur. Meydana gelen bu doğal felaket ve ardından yaşanan gelişmeler kimi durumlarda siyasi bir malzemeye dönüşmüştür. Örneğin PKK'nın 1978 yılında kuruluşunu bu ilçe sınırlarında ilan etmesi, esasen depremden kaynaklı sorunların rezerv durumunda bulunmasının büyük oranda etkili olduğu düşünülmüştür. Başka bir deyişle, Lice'nin milliyetçi refleks konusunda geçmiş dönemlerden beri şekil kazanan konumu depremden kaynaklı sorunlarla birleşince Kürt milliyetçiliğinin yeni bir harekete dönüşmesinin zeminini oluşturmuştur. Bu süreçle birlikte Lice halkı büyük zorluklar yaşamış ve adeta ateş çemberinin içine düşmüştür. Özellikle devletin resmi makamları tarafından güvenlikçi politikaların odağı haline gelmiştir.

Deprem döneminde yaşanan olaylar halkta yabana atılma ve cezalandırma hissini oluşturmuş ve bu algı, resmi makamlara karşı bir itiraza dönüşmüştür. Nitekim deprem

döneminde yaşanan ihmalkârlıkların aslında siyasi bir boyuta sahip olduğunu ortaya koyan beyanlar, bazı yetkili şahıslar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin dönemin bakanlarından biri “Siz hükümete nasıl bakarsanız hükümet de size öyle bakar” (Beysanoğlu, 2001: 1088) şeklinde bir ifadeyi dile getirmiş, söz konusu bu ifade, esasen deprem döneminde yaşananların özeti olarak görülmüştür. Sonraki dönemlerde, özellikle 1990’lı yıllarda baş gösteren güvenlikle ilgili olaylarda Lice, önemli görülen bazı toplumsal olaylara sahne olmuştur. Bazı vatandaşlar iradelerinin dışında göçe maruz bırakılmış, bazı kesimler ise kendilerini güvende hissetmedikleri için göç etmiştir. Hayvanlarını yok pahasına satan birçok vatandaş, herhangi bir hazırlık olmadan büyük şehirlere göçmüş, kısa süre içerisinde ilçe nüfusu, neredeyse yarı yarıya azalmıştır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma genel olarak iki soruya cevap bulma arayışındadır. Bunlardan birincisi Lice’nin genel olarak muhalif bir kimlik edinmesinde etkili faktörler nelerdir? İkincisi de Lice depremi sonrasında yaşanan sorunların geçmişte meydana gelen toplumsal olay ve olgularla bir ilişkisi var mıdır? Bu çerçevede çalışma, öncelikli olarak Lice’nin toplumsal yapısına şekil veren Lice beylerinin halk üzerindeki etkilerinin ve toplumsal olaylarda öncü bir rol oynamalarının Lice’yi farklı kıldığını iddia etmektedir. İkincisi Şeyh Said ayaklanmasına öncülük eden kadroların oluşmasında ve hareketin kısa zamanda zemin bulmasında Lice halkının siyasi ve kültürel yönlerden bir altyapıya (backgrounda) sahip olmasının önemli oranda rol oynadığını varsaymaktadır. Üçüncü olarak halkın sınırları aşan silah ve değerli eşya ticareti (kaçakçılığı) üzerinden Kürtlerin yaşadığı diğer coğrafi bölgelerle kurulan ilişkilerin milliyetçilik fikirlerinin Liceye yerleşmesinde etkili olduğunu belirtmektedir. Başka bir ifade ile sınırın dışında yaşayanlarla kurulan ilişkiler Lice halkının milliyetçilik içeren refleksler göstermesinde etkili olduğunu ve bunun Liceyi çevredeki diğer yerlerden farklı kıldığını öne sürmektedir. Lice’nin tarihsel sürecinde yaşanan bu gelişmeler günümüzde ilçenin muhalif bir kimlik edinmesinde etkili olmuştur.

Diğer taraftan, 1975’teki Lice depremi sonrasında yaşanan toplumsal sorunların gerisinde Lice’nin kendine münhasır sosyal ve kültürel özelliklerinin yanında geçmişte yörede yaşanan olay ve olgularla ilişkili olduğu belirtilmektedir. Buna yönelik emarelere, gerek resmi kurumların depremzede halka yaklaşım biçiminden gerekse halkın verdiği tepkilerin tarzından çıkarsama yaparak ulaşmak mümkündür. Zira deprem sürecinde yaşanan aksaklıklar, ihmalkârlıklar ve halk tarafından verilen tepkiler, geçmişte yaşanan olay ve olguların izini taşımaktadır. Ayrıca yaşanan ihmalkârlıkların ve genel olarak öne çıkan sorunların yönetim kademesinde bulunanlarca, adeta Lice’nin muhalif bir kimliğe sahip olmasının pasifize edilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Kaynakça / References**Kitap/Pirtûk/Book:**

Acar, Abdurrahman (2012). *Dünden Bugüne Hetâkh (Atak) Kalesi*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Adak, Abdurrahman (2012). *Liceli Şairlere Genel Bir Bakış*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Azimli, Mehmet (2012). *Osmanlı Dönemine Kadar Lice*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Baluken, Yusuf (2012). *Mervanîler Devrinde Lice*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Bayraktar, Uğur B. (2017). *Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zırki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset*, Osmanlı Devleti ve Kürtler, (Editörler: İ. Özcoşar, S. Wali), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Beysanoğlu, Şevket (2001). *Anıtlar ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, Cilt:3/Cumhuriyet Dönemi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır.

Diken, Şeyhmus (2019). *İsyân Sürgünleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ekinci, Mehmet Rezan (2022). *Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (16-19. YY.)*, Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar, (Hazırlayanlar: E. Çiftçi, V. Gürhan, M. R. Ekinci), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Ergin, Cevat (2012). *Geçmişten Günümüze Liceli Âlimler*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Erkan, Ayşe E., (2010). *Afet Yönetiminde Risk Azaltma ve Türkiye'de Yaşanan Sorunlar*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (Uzmanlık Tezleri), Ankara.

Erkol, Ahmet (2012). *Seyda Ahmed El-Hassi ve Kitabı't-Tesdid Bi Şerhi Muhtesri't-Tevhid İsimli Eseri*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Ertekin, Abdusselam (2019). "Hamidiye Alayları ve Sosyo-Politik Yapıları (1890-1908)", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Mardin.

Işık, Süreyya (2021). *Lice Beyleri, Vakıf Ahmet Bey Camii ve Sakal-ı Şerif*, Ashab-I Kehf Şehri Lice Tarih, Edebiyat, Kültür içinde (H. Yıldız, A. Ertekin, D. Adlıg, A. Cengiz), Sonçağ Akademi Yayınları, ss. 71-96.

Şerefhan, (1990). *Şerefname*, (Çev.: Mehmet Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul.

Yıldırım, Ahmet (2012). *Lice'nin Kuruluş Yeri ve Gelişiminde Coğrafi Faktörlerin Rolü*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Yıldız, Mehmet Zeydin (2012) *Geçmişten Günümüze Lice'nin İdari ve Demografik Gelişimi*, Dünden Bugüne Lice Sempozyumu, (Editörler: A. Erkol, A. Adak), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

Makale / Article

Akit (06.09.2017). *Lice 42 yıl önce dümdüz olmuştü*, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/lice-42-yil-once-dumduz-olmustu-374332.html> (Erişim Tarihi: 02. 08. 2023).

Bizbirlik, Alpay (1999). 16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar, *Tarih İncelemleri Dergisi*, 14(1), 109-133.

Bozarslan, Mahmud (2015). *Liceli depremzede evini kendi inşa ediyor*, <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/liceli-depremzede-evini-kendi-insa-ediyor> (Erişim Tarihi: 10. 07. 2023).

Carlson, Brian G. (2005). Huseyin Baybasin-Europe's Pablo Escobar, *AIS Review of International Affairs* 25(1), 69-70. <https://doi.org/10.1353/sais.2005.0004>. (Erişim Tarihi: 25. 07. 2023).

Cnnturk (11.12.2018). *Lice Demreminden 31 Yıl Sonra Ev Sahibi Oldular!..*, <https://www.cnnturk.com/2009/turkiye/09/08/lice.depreminden.31.yil.sonra.ev.sahibi.oldular/542628.0/index.html> (Erişim Tarihi: 19. 07. 2023).

Çetin, Hakan Cem & Duru, Hacı (2015). “Bitmeyen Savaş: Diyarbakır’da Terör-Uyuşturucu İlişkisi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:15, Sayı:2, 33-44.

Ergün, Zilkîf (2009). Kurdîzade Ehmed Ramîzê Lîceyî, *Nubihar*, Hejmar: 107.

İşık, Ayhan (2013). Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi (1908-1909), *Kürt Tarihi Dergisi (Dosya: Osmanlı Dönemi Kürt Basını)*, Ağustos- Eylül Sayısı.

İşçi, Coşkun (2008). Deprem Nedir ve Nasıl Korunuruz? *Journal of Yaşar University*, 3(9), 959-983.

Karakaş, Şerif (2014). *Lice’de 90 Yıllık Baskı ve Direniş*, <http://www.zazaki.net/haber/licede-90-yillik-baski-ve-direnis-1726.htm> (Erişim Tarihi: 02. 09. 2023).

Karakoç, Bahattin (28.12.1977). Meclis Konuşması, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Cilt: 2, Dönem: 5, Toplantı:1, (83. Birleşim).

Limoncu, Sevgül & Bayülgen, Cengiz, “Türkiye’de Afet Sonrası Yaşanan Barınma Sorunları”, *YTÜ Mim. Fak. e-Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2005, 18-27.

Palabıyık, Âdem, “*Toplumsal Hareketler Bağlamında PKK Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 39, 2015, 511-528.

Pekol, Fatih (2017). *Zirki Beylikleri ve Beyler Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.

Taş, Nilüfer (2003). Yerleşim Alanlarında Olası Deprem Zararlarının Azaltılması, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Ss.225-231.

Yıldız, Hatip (2013), “Osmanlı Modernleşme Döneminde Lice Kazasında Eğitim”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: X, 1-16.

Yücel, Gül & Arun, Görün (2010). Mevcut Yerleşimlerin Deprem İçin Fiziksel ve Sosyal Etkilenebilirliğinin Belirlenmesi: Avcılar Örneği, *MEGARON*, 5(1):23-32.

Yaman, Hamza (2021). *Şırnak’ta Aşiretlerin Sosyo-Politik Davranışları: Kuramsalcı Bir Perspektif*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Şırnak.

Mela Niyaziyê Boşatî û Berhema Wî ya Bi Navê 'Menzûme We Gotinê Jîr û Kalan'

(Mela Niyaziyê Boşatî ve 'Menzûme We Gotinê Jîr û Kalan' Isimli Eseri)

(Mela Niyaziyê Boşatî and His Book 'Menzume We Gotinê Jîr û Kalan')

Murat ÇELİK*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 05.02.2024
Accepted // Pejirandin: 19.03.2024
Published // Weşandin: 28.04.2024
Pages // Rûpel: 30-78
DOI: 10.55106/kurdiname.1431848

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atîf: Çelik, Murat(2024). Mela Niyaziyê Boşatî û Berhema Wî ya Bi Navê "Menzûme We Gotinê Jîr û Kalan", *Kurdiname*, 10, r.30-78

Plagiarism/Înfîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website
// Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera înfîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.

Kurte

Medrese di dîrokê de hertim ji bo civaka Kurd bûye navendeke sereke ya ilm û perwerdehiyê. Bi xêra medreseyan gel derfet dîtiye bi ilim re tîkiliyê dayne û nîfşên nû bide xwendin û perwerdekirin. Ji ber vê li gelek herêm, bajar û gundan medrese hatine vekirin, zarok çûne medreseyê û li gor mufredata wê hatine perwerdekirin.

Ji kesên li medreseyan perwerdehî dîtine yê eleqeya wan li ser xwendin, nivîsîn û berhemdanê hebûne pirtûk amade kirine, şî'r nivîsîne û yan çavkaniyên Erebi û Farisî yê bîngêhîn wergerandine Kurdî. Ji wan kesên li medreseyê perwerde bûne û piştî bûne mela û dest avêtine pênûsê û berhem nivîsîne yek ji Mela Niyaziyê Boşatî ye. Li ber destê me tenê berhema wî ya bi navê Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan heye. Lêbelê ev berhem heya îro bi tîra xwe nehatiye nasîn û xebat li ser nehatiye kirin. Bi armanca ku di dîroka edebiyata Kurdî de cihê xwe bigre û bigihêje nîfşên nû di vê xebatê de ewil qala jiyana muelf û berhemên wî hat kirin. Peyra berhema navborî ya ku di nav xwe de menzûme, gotinên pêşyan û biwêjan dihebîne hat nasandin û naveroka wê hat tehlîl kirin. Herî dawîn berhem ji herfên Erebi bi bal herfên latîni hat transkîrîbêkirin û edîsyon-kîrtîka wê hat amadekirin da ku bikeve lîteraturê. Di encamê de hat dîtin ku ev berhem ji nimûneyên pêşîn a berhevkarîya folklorîk e ku bi destê melayekî Kurd bi awayekî alfabetîk hatiye amadekirin.

Kilîtbêje: Edebiyat, Menzûme, Folklor, Gotinên Pêşyan û Biwêj, Mela Niyaziyê Boşatî

Abstract

The madrasa has always been a major center of science and education for the Kurdish community throughout history. Thanks to the madrasa, people have the opportunity to interact with science and educate new generations. As a result, madrassas were opened in many areas, cities and villages, and children went to madrassas and were educated according to their curriculum. Those who completed their classes and received their authorization became mullahs and teachers.

Those who graduated from madrasas and were interested in research and writing have written books, written poems, or translated basic sources from Arabic and Persian and translated them into Kurdish. One of the those who worked as a teacher in various places after his madrasa education and produced works in the meantime is Mela Niyaziyê Bosatî. Today, we have just his work is named Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan. However, this work is not well known and no study has been done about it. Therefore, in order for this work, which consists of poems, proverbs and idioms, to take its place in the History of Kurdish Literature and to reach future generations,

* Xwendekarê doktorayê li Zanîngeha Dicleyê, muradcelali@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6840-3576>.
(PhD student at Dicle university, Türkiye)

the author was introduced in the first part of this study, then information about his work was given and its content was evaluated. Information about the copies of the work was shared and finally, the edition critique was completed by latinizing the work written in Kurdish with Arabic letters and an effort was made to bring it into the literature. As a result, it was determined that this work was one of the first examples of the folkloric collection prepared alphabetically by a Kurdish clergyman.

Keywords: Literature, Poem, Folklore, Proverb and Idiom, Mela Niyaziyê Boşatî

Özet

Tarih boyunca medrese Kürtlerin en önemli ilim ve eğitim kurumu olmuştur. Medreselerin varlığı sayesinde insanlar bilgiye ulaşma imkânı bulmuş, böylece yeni nesilleri okutup eğitmek kolay hale gelmiştir. Bu amaçla birçok bölge, şehir ve köyde medreseler açılmış, çocuklar bu eğitim kurumunun müfredatına göre yetiştirilmiştir.

Medreselerden mezun olup araştırma ve eser yazmaya ilgi duyan kişiler kitap telif etmiş, şiirler yazmış ya da Arapça ve Farsça temel kaynakları tercüme ederek Kürtçeye kazandırmışlardır. Medrese eğitiminden sonra çeşitli yerlerde hoca olarak görev yapmış ve bu arada eser vermiş kişilerden biri de Mela Niyaziyê Boşatî'dir. Bugün elimizde sadece Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan adlı çalışması var. Ancak bu eser yeterince tanınmadığı gibi hakkında herhangi bir çalışma da yapılmamıştır. Dolayısıyla şiirler, atasözleri ve deyimlerden meydana gelen bu eserin Kürt Edebiyat Tarihindeki yerini alması ve gelecek nesillere ulaşması amacıyla bu çalışmanın ilk bölümünde müellif tanıtıldı, ardından eseri hakkında bilgi verilerek içeriği değerlendirildi. Eserin nüshaları hakkındaki bilgiler paylaşıldı ve son olarak Arap harfleriyle Kürtçe yazılmış eserin latinizasyonu da yapılmak suretiyle edisyon kritiği tamamlanarak literatüre kazandırılmaya çalışıldı. Neticede bu eserin bir Kürt din adamı tarafından alfabetik olarak hazırlanan folklorik derlemelerin ilk örneklerinden biri olduğu tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Manzume, Folklor, Atasözü ve Deyim, Mela Niyaziyê Boşatî

DESTPÊK

Piştî sedsala 19an li Ewropa û her wiha li dinyayê berhevkarîya folklorîk zêde bû (Cocchiara, 2017) lê ev yeka ji bo Kurdan wisa nebû û pêvajoya berhevkarîya folklorîk ya Kurdan dereng dest pê kir. Ji dawîya sedsala 19an û serê sedsala 20an pê ve dema rojname û kovarên Kurdan yê pêşîn *Kurdistan* (1898), *Rojî Kurd* (1913), *Hetawî Kurd* (1913-14) hatin weşandin, di vê qadê de liv û tevger çêbûn, lê pir pêş neketin û piştî avabûna komarê (1923) ji binî ve rawestîyan. Helbet li beşên din yê welêt piştî çend salan dîsa weşana kovar û rojnameyan dest pê kir. Ji salên 1930yî pê ve li Ermenistanê rojnameya *Riya Teze* û her wiha li Başûr, Rojhilat û Rojava kovar û rojnameyên curbecur derketin. Di sala 1939an de Radyoya Bexdayê û di 1955an de Radyoya Êrîvanê dest bi weşanê kirin, bi xêra wan gelek berhemên folklorîk hatin tomarkirin û weşandin. Bi taybetî jî ji bo Kurmancî xebatên li Êrîvanê hatine kirin pir girîng in (Celîl û yê din, 2013). Li Şamê di sala 1932yan de *Hawarê* hat weşandin. Lêbelê li Bakur tu tevger û xebat nayên xuyan. Lewra wê heyamê ji ber rewşa siyasî Kurd berî her tiştî hewl didin xwe biparêzin û bijîn, ango dor nayê ser xebatên edebî, çandî û folklorîk.

Di nav atmosfereke wiha de hin alim û melayên Kurdan yê bi dizîka ve hewl dane xebatan bikin, feqîyan perwerde bikin, şî'ran binivîsin û xebatên xwe yê ilmî bidomînin derketine hole. Lewra medreseyên Kurdan û Edebiyata Kurdî ya klasîk wek qadeke berfireh bi berhemên xwe yê ku heya îro nehatine keşfkirin ji bo lêkolînerên kurdolojiyê derfeteke nedîtî ye. Van salên dawî her ku diçe li gund, tax û bajarên Kurdan berhemên bi destê derçûyên medreseyan hatine nivîsîn, lê ji ber sedemên cuda heya niha nehatine nasîn derdikevin holê. Mixabin berhemên bê ser û şûn bûne û di encamê de ji holê rabûne jî hene.

Ji wan hinek tenê bi navê xwe tên zanîn. Ji bo bidestxistin, tesnîf, nasîn û nasandina wan berhamên winda û yan veşartî mane van salên dawîn xebat tên kirin û bi saya wê hin berhem derdikevin holê.

Di pirtûkxaneyê Kurdî de menzûmeyên klasîk gelek in û ekola biadan ya medreseyan, bi rengîniya xwe ve qadeke berfireh e. Li medreseyanê Kurdistanê ji ber ku mufredat û çavkaniyên dersan li ser bingeha dînê Îslamê, ilm û şaxên wê dihat dayîn di vê hêlê de danheveke xurt pêk hatiye. Her wiha ji ber ku jêdereke girîng ya edebiyata Kurdî ya klasîk dîn e, berhemên hatine nivîsîn piranî bi rengê xwe yê dînî derketine holê. Wekî din zimanê perwerdehiyê, zimanê hin kitêbên dihatin xwendin, zimanê seyda û feqîyan Kurdî bû, loma berhemdan jî ji ber wê egerê Kurdî pêk hatiye. Jixwe beşeke dersan yê wekî ziman, rêziman, belaxat, me'anî, bedî' û hwd bala ehlên medreseyê dida edebiyatê. Ji edebiyatê cureyê herî biprestîj û berbelav jî şî'ra klasîk û cureyên wê bûn. Her wiha ji wan hinekan xwe spartiyê jêderên folklorîk yê wekî destan, mesele, çîrok û kilaman. Lêbelê di encamê de gelek berhem bi şeklê dîwan, mewlûdname, mesnewî û hwd derketine meydanê. Loma kesên rasterast berê xwe dane folklorê û ew qeyd û berhev kirine kêma in (Cigerxwîn, 1988: Dêrşewî, 1989) Ji van kesên berê xwe dane folklorê yek jî Mela Niyaziyê Boşatî (1918-2005) ye û berhemeke bi navê "*Suħoro Bi Riþila Xo Va/Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan*"¹ amade kiriye.²

Di vê xebatê de hewl hat dayîn ku li ser berhema Mela Niyaziyê Boşatî ya ku pir nayê zanîn û heya îro li ser xebat nehatiye kirin, bê rawestan, naveroka wê were tehlîlkirin, der heqê şekl û taybetiyên wê de agahî bê dayîn.

Mela Niyazî her çendî li herêma xwe û di nav gel de kesekî naskirî be jî di qada xebatên edebî û ilmî yê Kurdî de zêde nayê nasîn. Ji ber vê ewil bi xalên sereke qala jiyana wî hat kirin, peyra der heqê berhema wî *Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan* de agahî hatin dayîn, nusxeyên wê hatin nasandin, ji hêla naverok û ruxsarî ve tehlîla wê hat kirin. Herî dawîn jî li gor nusxeya muelif berhem ji herfên Erebi bi bal herfên Latîni hat transkirîbêkirin û edîsyon krîtîka wê hat kirin.

Ev berhem, ji nimûneyên pêşîn a berhevkarîya folklorîk e ku bi destê melayekî Kurd bi awayekî alfabetîk hatiye amadekirin.

1. Jiyana Mela Niyaziyê Boşatî

Mela Niyazî kurê Mela Ebdullahê kurê Mela Suleyman e û di sala 01.07.1918an de li gundê Boşatê³ ya li ser Farqînê ji dayik bûye. Mela Niyazî ewil li gundê xwe dest bi

¹ Di nusxeya muelif de ev biwêja "*Suħoro Bi Riþila Xo Va*" wek nav hatiye nivîsîn lê ji ber ku navê li ser nusxeya duduyan hatiye nivîsîn "*Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan*" der heqê naverokê de fikrekê dide û watedartir e, loma di vê xebatê de gava qala berhemê hat kirin ew nav hat bikaranîn.

² Haya me pê tunebû berhemeke wiha heye, Mamoste Mehmet Edip Çağmar haya me bi vê xebatê xist, mala wî ava be.

³ Gundê Boşatê li bakurê navenda Farqînê dikeve û bi qasî 10 km yan jê dûr e. Ev herêma wekî Narik tê zanîn û ji Tewerz, Boşat, Bakuz, Kufirê, Helda û çend gundên din pêk tê (Çelik, 2013: 163). Boşat bi cihê xwe yê lê hatiye avakirin, keleh û medreseya xwe tê nasîn. Li ser dîwarê kelehê şeklê Erdeşêrê Yekem (180-242) yê ku avakar û hikûmdarê pêşîn yê Împaratoriya Sasaniyan heye û li pişt wî jî figurekî merivekî heye. Keleha Boşatê berhema hevpar ya Roma û Sasaniyan tê qebûlkirin. Li medreseya Boşatê gelek kesên bi nav û deng -yên wekî Seydayê Mela Musa, Mela Sadreddîn Toprak, Mela Ehmed Hamitoglu, Şêx Heybet Efendî- ders dane û yan jî xwendine (Yıldırım, 2018/3, 298, 299).

xwendinê kiriye û peyra çûye Mûş û Norşînê. Heya demekê li wan deran xwendiyê û paşê dîsa vegeyriyaye Boşatê. Li herêma Silîvayê li gundê Çîçika xwendiyê. Ji seydayên ku wî li ber destê wan xwendiyê Mela Yasînê Yusrî (1906-1994) û Mela Şemsedînê Çîçikî li Farqînê bi nav û deng in (Toprak û yên din, 2009: 123). Piştî ku îcazeta xwe wergirtiye li gundên Bêzwan, Çirik û Çîçika melatî kiriye. Di sala 04.11.2005an⁴ de li Diyarbekirê wefat kiriye û li wir hatiye definkirin.⁵

2. Berhemên Wî

2.1. Dîwan

Mela Niyazî tenê bi karên rojane, melatî û dersdayînê re mijûl nebûye, wekî gelek derçûyên medreseyan wî jî bala xwe daye ser edebiyata klasîk ya Kurdî û şî'r nivîsandine. Di encamê de dîwana xwe ya şî'ran amade kiriye. Di salên 1960î de ji ber şert û mercên siyasî çapkirina berhemên Kurdî zehmet û heta qedexe bû, wî jî xwestiyê xebata xwe li dervayî welêt bide çapkirin. Loma di salên 1970yî de dîwana xwe ji bo çapê şandiyê Ewropayê û lê wekî hatiye serê gelek berhemên Kurdî -bo mînak *Tewarîxî Cedîdî Kurdistan* ya Mela Mehmûdê Bazîdî (Çelik, 2015: 53)- dîwana wî jî bi awayekî winda bûye. Ji ber ku tenê nusxeya muelif hebûye û ew jî winda bûye û mixabin heya îro jî dîwan li holê tune.

2.2. Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan

Gava *Dîwana* Mela Niyazî winda dibe, ew jî navberê dide nivîsandinê. Piştî demekê dîsa dest bi nivîsê dike. *Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan* bi vî awayî derdikeve holê.⁶

Ev berhema piçûk, lê bi naveroka xwe ve girîng ji du beşan pêk tê. Beşa pêşîn *Menzûme* ye û ji 72 çarînan pêk tê. Mela Niyazî merema xwe ya nivîsîna vê berhemê di çarînen 21 û 24an de wiha tîne ziman:

Ewan bapîr û jîra
Wan hafad û wezîra
‘Eql û şîret rijandin
Ji bo me reng esîra

Hinga me dî belav bûn
Her şuxul jî di nav bûn
Zingîn ji guhê me hat
Em ji xewê hişyar bûn

Xiyalek hat dilê me
Eger bêtin milê me
Yeka yek tev bi hev dim
Ger hez bikit Xudê me

⁴ Agahiyên bûyîn û wefata Mela Niyazî li gor qeydên fermî ne.

⁵ Ev agahî bi rêya telefonê ji Mehmet Süleymanoğluyê kurê Mela Niyazî hatine wergirtin: 09.03.2022.

⁶ Ev agahî li Diyarbekirê di hevdîtina rûbirû de ji Mehmet Süleymanoğluyê kurê Mela Niyazî hatine wergirtin: 25.03.2022.

Ji elîfê bi rêz kim
Heta yayê bi xêz kim
Hemî wiha bi tertîb
Ji bo me zaf dirêj kim (Mela Niyazî, Menzûme, 21-24)

Mela Niyazî ji bo berhema xwe biwêja “*Suħoro Bi Riþila Xo Va*” ya ku di nav berhemê de cih digre (wr. 14a), wekî nav diyar kiriye. Lêbelê em nizanin kê ev navê “*Menzûme we Gotinê Jir û Kalan*” li nusxeya Mela Zeynelabidîn Amedî (1946-2020) daniye. Li gor agahiyên berdest dema ev nusxe hatiye amadekirin nivîskar li heyatê ye. Loma dibe ku wî bi xwe ev nav lê kiribe. Lê heke wisa nebe dibe ku mustensîx li gor naverokê ev nava lê kiribe û lewra îfadeyeke nêzî vî navî di çarîna pêşîn de wiha derbas dibe:

Bi navê Rebbê jorî
Me da hev çend mijûlî
Ji jîr û pîrê Kurda⁷
Wek Xanî û Cizîrî (Mela Niyazî, Menzûme, 1)

Bi raya me beşa herî girîng jî ya duduyan e. Di vê beşê de 348 gotinên pêşiyên û biwêj hatine qeydkirine. Wekî li jor jî hat destnîşankirin li medreseyan mela û seydayan herî zêde bala xwe dane ser şî'r û berhemên dînî. Loma di serdema klasîk de ya ku mîrektiyên Kurdan serdest in (950-1850) pîranî berhemên edebî û dînî hatine nivîsîn (Eminoğlu, 2020: 83, 84). Ev berhema ku li ber destê me ji nimûneyên pêşîn ya berhevkeriya folklorîk a alfabetîk e ku melayekî Kurd amade kiriye.⁸

Mela Mehmûd Dêrşewî jî di pirtûka xwe ya bi sernavê “*Miştaxa Çiya Ji Gotinên Pêşiya*” de 871 gotin li gor rêza alfabea Erebi amade û şîrove kirine (Dêrşewî, 1989: 4) Her wiha îro êdî bi giştî xebatên folklorîk, bi taybetî jî yên li ser gotinên pêşiyên zêde bûne û heta yên ansîklopedîk jî hatine weşandin (Oncu, 2020) Lêbelê li gor dema xwe berhema Boşatî yek ji wan berhemên pêşîn e û cudahî û taybetiya wê ya sereke jî ew e ku xebat bi çarînan dest pê dike. Lewra muelf gotinên pêşiyên û biwêj di bin 25 herfan de li gor rêza alfabea Erebi -ligel hin îstisnayan- rêz kirine û ji bo her herfekê çarînek nivîsiye.

Beriya vê Mela Mehmûdê Bazîdî (1797-1867) bi tevkeriya A. Jaba hin biwêj, metelok û gotinên pêşiyên berhev kirine (Çelik, 2015: 61; Celalî, 2016: 94), Mela Se'îde Şemdînanî (1875-80-1918) jî bi hevkeriya Bazil Nikitin hin serdaborî, çîrok û mesele berhev kirine (Öpengin, 2021). Loma meriv dikare wan wekî xebatên kolektîf hesab bike. Wekî din di kovara Jîn (1918-19) û Hawarê (1932-43) de jî hin nivîsên li ser gotinên pêşiyên derçûne, lê wekî pirtûk amadekirina gotinên pêşiyên heya salên 1980yî pêk nehatiye û yan jî nehatine belavkirin. Ji vê hêlê ve ev berhema di dîroka berhevkeriya gotinên pêşiyên de dibe xwedî taybetiyeke hêja. Lêbelê heya îro li ser naveroka vê berhemê xebat nehatiye kirin. Tenê di tezeke li ser Mela Zeynelabidînê Amedî hatiye amadekirin de, di beşa berhemên Amedî îstinsax kirine de bi kurtî hatiye nasandin (Ekici, 2014: 35, 37) Her wiha di tezeke din de jî li gor teza navborî heman agahî bi kurtî hatine dubarekirin (Esin, 2018: 59). Bi qasî me tesbît

⁷ Me bold kir.

⁸ Di çavkaniyan de qala pirtûka Cigerxwîn ya bi navê “*Gotinên Pêşiyên*” tê kirin ku di sala 1957an de li Şamê hatiye çapkirin. Lê mixabin me ev pirtûka peyda nekir û loma der heqê naveroka wê de em xwedî agahî nînin. Bnr. Kaynak, 2010; 64.

kir lêkolîner û nivîskarên li ser gotinên pêşiyar gotar nivîsîne û berhem amade kirine, qala vê berhemê nekirine (Öztürk, 2015: 333, 335). Ev jî nîşan dide ku ev xebata heya îro nehatiye nasîn û jê sûd nehatiye wergirtin. Bi vê xebatê armanca me ew e ku ev berhem di dîroka edebiyata Kurdî de cihê xwe bigre û bigihêje nifşên nû.

2.2.1. Nusxeyên Wê

Du nusxeyên vê berhemê hene, yek destxeta Mela Niyazî bi xwe ye û ya din jî îstinsaxa Mela Zeynelabidîn Amedî ye. Nusxeya muelf nehatiye tebyîzkirin. Hin rûpelên wê vala û yan jî nêvcî ne. Di rûpelê “7a”yê de tenê rêzek hatiye nivîsîn û rûpelê “7b”yê jî vala ye. Wekî din pênc rûpelên dawîn ango 22b, 23a, 23b, 24a û 24b vala ne. Di rûpelê “10a”yê de orte û dawiya rûpelê û di rûpelê “10b”yê de jî serê rûpelê heya nêvî vala ye. Rûpelên 13b û 18a jî nivê dawîn vala ne. Ji ber vê yekê dibe ku wekî nusxeyeke netemam jî bê qebûlkirin. Jixwe agahiyên zehriye, fewaîd û temmet û temelukê jî tunene. Ji bo temîrkirina nusxeya muelf û diyarkirina cudahiyên herdu nusxeyên berhemê edîsyon kirîfîk hat kirin (Ece, 2014: 92-95).

2.2.2. Nusxeya Muelf

Navê Berhemê: Suhorro Bi Rişîla Xo Va

Navê Muelf: Mela Niyaziyê Boşatî

Zimanê Berhemê: Kurmancî

Taybetiyên Bergê: Cildê nusxeyê tune, rasterast berhem dest pê dike. Werek bi ta ve bi hevdu ve hatine dirûtin.

Taybetiyên Kaxizê: Kaxizê vê nusxeyê sipî ye û bê xêz e. Rind hatiye parastin, tu dereke wê ya xirabûyî û neyê xwendin tune.

Hejmara Werek: Nusxe bi tevayî 24 werek e. Ji bilî werekê pêşîn jimara hemû rûpelan li ser hatiye nivîsîn.

Cureyê Nivîsê: Nesix.

Hejmara Sitûnan: Di her rûpelî de stûnek heye.

Hejmara Rêzan: Ji bilî çend îstisnayan di her rûpelê de 14 rêz hene.

Ebadê Destxetê: 20x14 cm ye.

Rengê Hubrê: Hubra hatiye bikaranîn hêşîn e, lê ji bo serastkirin û hevokên peyra hatine nivîsîn qelemê cuda hatiye bikaranîn.

Çarîna Pêşîn: Bi navê Rebbê jorî

Me da hev çend mijûlî

Ji jîr û pîrê Kurda

Wek Xanî û Cizîrî (wr. 1b)

Çarîna Dawîn: Gur e rovî ye

‘Eyar bi nêvî ye

Goşt naxo divê heram e

Lê avdonkê bernade (wr. 22a)

Sernav: Di vê nusxeyê de biwêja “Suḥoro Bi Riṭila Xo Va” wekî sernav hatiye nivîsîn. Lê heke çarînen li serê herfan sernav bîn qebûlkin 27 sernav hene û ji wan 2 heb jî (şa û cîm) bê naverok in, angî li bin wan gotinê pêşyan û biwêj nehatine nivîsîn.

Derkenar: Li derkenaran jî bilî çend serastkirin û hin metnên jî ber ku cih nemaye û li kêlekê hatine nivîsîn tu agahî tune.

Taybetiyên Din: Ev nusxe jî du beşan pêk tê. Di beşa pêşîn de menzûmeyeke jî 72 çarînan pêk tê cih digre û di beşa duduyan de jî 348 gotinên pêşyan û biwêj bi alfabetîk di bin 25 herfan de hatine rêzkirin. Ji bo herfên şa û cîmê çarînan hatine nivîsîn lê gotinên pêşyan tune. Angî jî bo 27 herfan çarînan hatine nivîsîn û menzûmeya destpêkê jî jî 72 çarînan pêk tê. Li gor vê jimara çarînan bi tevahî dibe 99.

Li ser vê nusxeyê tu qeydên zehriye û îstinsaxê yên wekî fewa‘îd, ferax/temmetê û dîrok tune. Li gor agahiyên malbata muelif dan ev nusxe di navbera salên 1967-1970yî de hatiye nivîsîn. Jixwe gava li kaxiza wê tê nihêrîn pir kevn nayê xuyan, tenê li şûnên ku wereq bi ta ve bi hevdu ve hatine dirûtin hin cih pir hindik zer bûne, rengê wê qariyaye. Di vê nusxeyê de di rûpelê “7a”yê de tenê rêzek hatiye nivîsîn û rûpelê “7b”yê jî vala ye, her wiha pênc rûpelên dawîn angî 22b, 23a, 23b, 24a û 24b vala ne. Wekî din di rûpelê “10a”yê de orte û dawiya rûpelê û di rûpelê “10b”yê de jî serê rûpelê heya nêvî vala ye. Rûpelên 13b û 18a jî nivê dawîn vala ne. Destxet li cem malbata muelif tê parastin.

2.2.3. Nusxeya Mela Zeynelabidîn Amedî

Navê Berhemê: Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan

Navê Muelif: Mela Niyaziyê Boşatî

Navê Mustensîx: Mela Zeynelabidîn Amedî

Zimanê Berhemê: Kurmancî

Qeyda Zehriyeyê: Xudayê Te‘ala ‘emelê wî bigerîne meqbûl û se‘y û xebata wî bigerîne meşkûr û gunahê wî bigerîne mexfûr. Amîn.

Taybetiyên Bergê: Forma dijîtal û fotokopiya vê nusxeyê li ber destê me heye, ev nusxe jî mîna ya muelif bê cild e.

Taybetiyên Kaxizê: Kaxizê vê nusxeyê sipî ye û bê xêz e. Mustensîx dora rûpelan, angî çar aliyê wan bi du xêzan diyar kiriye. Her wiha bi heman xêzan serlewhe û beş jî hevdu cuda kirine. Nusxe rind hatiye parastin, tu dereke wê ya xirabûyî û neyê xwendin tune.

Hejmara Wereqan: Nusxe bi tevayî 21+3 wereq e. Ji bilî wereqê pêşîn jimara hemû rûpelan li ser hatiye nivîsîn.

Cureyê Nivîsê: Nesix

Hejmara Sitûnan: Di her rûpelî de stûnek heye.

Hejmara Rêzan: Ji bilî çend îstisnayan di her rûpelê de 14 rêz hene.

Ebadê Destxetê: 20x14 cm ye.

Qeyda Temmetê: Qed temmet kitabet hezel nusxe fî tarîx 3 rabi‘ el-ewwel 1419 h. we 27 yuniye 1998 m. We şallahu ‘ele seyyidina we şefî‘ina Muḥemmed we ‘ela alîhî we eşhabîh we etba‘eh îla yewmî-d-dîn. Amîn welhemdulillahî rabbîl ‘alemîn. Ketebehu Zeynel‘abidîn el-Amedî fî belde Diyarbekir

Dîroka Îstinsaxê: 3 rabi^ç el-ewwel 1419 h. we 27 yuniye 1998 m.

Rengê Hubrê: Ji ber ku forma dijîtal û fotokopiya vê nusxeyê li ber destê me heye, rengê hubra hatiye bikaranîn nayê fêmkirin, lê halêhazir reş tê xuyanê.

Çarîna Pêşîn: Bi navê Rebbê rojî

Me da hev çend mijûlî

Ji jîr û pîrê Kurda

Wek Xanî û Cizîrî (wr. 1b)

Çarîna Dawîn: Gur e rovî ye

‘Eyar bi nivî ye

Goşt naxwe divê heram e

Lê avdonkê bernade (wr. 21b)

Sernav: Sernavê vê nusxeyê “Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan” û li serê beşa destpêka gotinên pêşiyar de sernavê [Gotinê Pêşiyar] hatiye danîn (wr. 12a).

Derkenar: Li derkenaran ji bilî çend serastkirin û hin metnên ji ber ku cih nemaye û li kenar/kêlekê hatine nivîsîn tu agahî tunene.

Taybetiyên Din: Ev nusxe jî mîna ya muelif ji du beşan pêk tê. Di beşa pêşîn de menzûmeya ji 72 çarînan pêk tê cih digre û di beşa duduyan de jî 347 gotinên pêşiyar û biwêj bi alfabetîk di bin 25 herfan de hatine rêzkirin. Ji bo herfên şa û cîmê çarînan hatine nivîsîn lê gotinên pêşiyar tunene. Ango ji bo 27 herfan çarînan hatine nivîsîn û menzûmeya destpêkê jî ji 72 çarînan pêk tê. Li gor vê jimara çarînan bi tevahî dibe 99. Di dawiya vê nusxeyê de çar rûpel metnekî Erebi hatiye nivîsîn û şerha hedîseke der heqê serjêkirina heywanan de ye. Di binê metnê de ev nav hatiye nivîsîn: Mela Ebdulhadî el-Raşîkî el-Amidî. Ev nusxe di arşîva Mela Zeynelabidîn Amedî de tê parastin.

2.4. Naveroka Menzûmeyê

Mela Niyazî menzûmeya xwe bi gelek mijarên girîng hûnaye û li ser gelek meseleyan rawestiyaye. Di çarîna pêşîn de dibêje me hin gotin û mijûliyên jîr û pîrê Kurdan dane hev, îlhama xwe ya nivîsandina bi Kurdî ji herdu şa‘irên mezin yê edebiyata Kurdî Ehmedê Xanî (1650-1706) û Melayê Cizîrî (1570-1640) wergirtiye.

Bi navê Rebbê jorî

Me da hev çend mijûlî

Ji jîr û pîrê Kurda

Wek Xanî û Cizîrî (Mela Niyazî, Menzûme, 1)

Li gor Mela Niyazî warê Kurdan warê pêxember, zana û zekiyar e. Heta meriv dikare bibêje muelif qonaxeke girîng ya dîroka mirovahiyê ji vir dide destpêkirin.

Muhammedê Medîne

Neslê ji ‘Urfa tîne

Şelatullah ‘eleyhî

Xatemun-Nebiyîn e

Eyyûbê kurma xwarî

Di ‘Urfa da biwarî

Çewa Xelîlur-Rehman
Li wî derket diyarî

Nebî Nûhî tofanê
Gemî kire seyranî
Li ser Cûdî peya kir
Bi qurban im mêvanî

Gemî bûka welatî
Li ser çavê me hatî
Gazî dikim welatan
Hemî werne xelatî

Van resûl û nebiya
Van ‘alim û zekiya
Di welatê me Kurda
Hemî rabûne piya

Pêşikê me nebî ne
Dunya ‘alem dibîne
Bi tarîx ez dibêjim
Turko hîllikê Çîn e (Mela Niyazî, Menzûme, 1, 6, 7, 8, 9, 10)

Wekî di van çarînan de tê xuyanê Mela Niyazî pêxemberan wekî pêşik û pêşivanê Kurdan nîşan dide û bi vî awayî dîroka Kurdan ji ya welatê serdest, ango Tirkan û pêşikên wan cuda dike û dibêje em Kurd ji vê hêlê ve ji wan çêtir in. Li gor hin rîwayetan Hz. Îbrahîm ji Heranê ye (Taberî, 2018: 1/243) û Hz. Muhemed jî ji nesla Hz. Îsmâil e û ew jî kurê Hz. Îbrahîm e. Li gor Mela Niyazî sedem û egerên hêjahiya Kurdan tenê ew nînin, her wiha Hz. Eyyûb jî ji vê herêmê ye û ya herî girîng jî keştiya Hz. Nûh li ser çiyayê Cûdiyê daniye û wekî serbilindî û xeml ev yeka besî Kurdan e (Mevdûdî, 1995: 1/1013-1014⁹; Tüzün, 2014: 113-116). Bi vê nêrîna xwe hewl dide perspektîfa Kurdan ya dîrokê bide wê hêlê. Jixwe atmosfera giştî ya menzûmeyê jî vê şîroveyê piştrast dike.

Ji ber ku ev kesên hêja, Pêxemberên Xwedê ji welatê Kurdan rabûne, dibêje em bi esl û esas in, ji hêla dîn û civakê ve jî xwedî şaristanî ne. Di heyameke ku ew, ango neyar mîna hovan rût û çiplax bûn, ji lat û beran re perestî dikirin Kurd bûne peyrewê wan pêxemberan û dîndarên xwecî ne. Jixwe li ser vî erdî Kurd xwedî mal û mulk û xanedan in. Li vir meriv dibîne ku Mela Niyazî selamekê jî ji Ehmedê Xanî re dişîne.

Da xelqî nebêjtin ku Ekrad
Bê me‘ rîfet in, bêesl û bunyad

Enwe‘ ê milel xwedankitêb in

⁹ Ebu’l A’lâ Mevdûdî di Tefhîmul-Qur’anê de (Mevdûdî, 1995: 1/1013-1014) bi awayekî eşkere dibêje Çiyayê Cûdiyê li Kurdistanê ye. Lê di wergereke dîn ya heman pirtûkê de peyva Kurdistanê jê hatiye derxistin. Bnr. (Mevdudi, 1996: 2/395).

Kurmanc-i tenê di bêhesêb in

Hem ehlê nezerê nebên ku Kurmanc

‘Îşq-i nekirin ji bo xwe amanc (Xanî, Mem û Zîn, 6/240, 241, 242)

Bi heman helwestê Mela Niyazî hewl dide ku îsbat bike Kurd him ji hêla eslê nijadî ve û hem ji jî hêla bîr û baweriyê ve ji Tirkan çêtir in. Wekî li jor jî mînak hat dayîn wiha dibêje:

Van resûl û nebiya
Van ‘alim û zekiya
Di welatê me Kurda
Hemî rabûne piya

Pêşikê me nebî ne
Dunya ‘alem dibîne
Bi tarîx ez dibêjim
Turko hîllikê Çîn e (Mela Niyazî, Menzûme, 9, 10)

Piştî vê dest bi diyarkirina sedema nivîsîn û berhevkirina van gotinên pêşyan dike. Bi vê mebestê bangî xwîneran dike û dibêje xwe ji van dûr negirin û werin bi baldarî ji van nîrx û cewheran xwedî derkevin, jê îbret û şîretan wergirin.

Mêze meke ji wê der
Carek were tu vê der
Eger bikirek qenc î
Bibîn kesk û şor û zer (Mela Niyazî, Menzûme, 16)

Mijareke din ya ku Mela Niyazî tîne ziman meseleya kesadiya bazara zimanê Kurdî ye. Ev yeka wekî kul û kedereke bêderman hertim li ber berhemên Kurdî bûye asteng, loma çawa ku Ehmedê Xanî dibêje:

Çi b’kim ku qewî kesad e bazar
Nînin ji qumaşî ra xerîdar (Xanî, Mem û Zîn, 6/253)

Mela Niyazî jî wiha dike gilî û gazin:

Eger bi vî zimanî
Nebûya bê gumanî
Dê dest bi dest bigerya
Di vî axir zemanî

Çewa kî bê xudan e
Bê qîmet û xizan e
Cewahirê di dest wî
Di sûkê da erzan e (Mela Niyazî, Menzûme, 19, 20)

Mela Niyazî piştî vê li ser mijara nexşeya xebata xwe disekine û diyar dike ku wê ji elîfê heya yayê ji ‘eql û şîretên jîr û pîran bi tertîb rêz bike da ku jê ders û îbret were girtin.

Ji herfa yek mubarek
Ger bêtin şed û carek
Bi kêf û hem bi govend

Neqîş kim tev bi carek

Lê rê dûr û dirêj e

Bes ku Yezdan bibêje

Ger ez hemî bi hev dim

Malê dinê dihêje (Mela Niyazî, Menzûme, 25, 26)

Bi raya Mela Niyazî ev gotin û pend pir giranbiha ne û ji hemû malê dinyayê jî hêjatir in. Li vir em nêrîna Mela Niyazî ya li ser girîngiya gotinên pêşiyên dibînin. Wekî tê zanîn gotinên pêşiyên bi xêra tecrûbeyên dûr û dirêj yê mirovahiyê pêk hatine. Bûne navgîneke sereke ya veguhestina çand û folklorê. Bi vê jî Mela Niyazî tiştê ku bûye wesîle ku vê berhemê amade bike destnîşan dike.

Di berdewamê de Mela Niyazî balê dikişîne li ser statuya zimanê Kurdî ya li welêt, qala zimanê çapemenî, weşan û xwendinê dike.

Di radyoyê de wêla

Mijûl dibin bi kêla

Bi Kurdî b' serbilindî

Ji bo me van nehêla

Ji bo van serbilinda

Ji bo van pak û rinda

Nîne xundin bi Kurdî

Di bajar û di gunda

Çewa kesê nexundî

Wekî rezê bêbend î

Ker û xinzîr di nav da

Dikin kêfa govendî

Ji vê millet nezan e

Bê zar û bê ziman e

Çaxa diçin dîwana

Mirin j' me ra erzan e (Mela Niyazî, Menzûme, 30, 31, 32, 33)

Li vir xalên wekî zimanê weşana radyoyê, perwerdeyê, asta civakê ya xwendinê û rewşa xerab ya ji ber nezanî û xwendînebûnê, bi zimanekî wecîz tîne ziman. Kesên nexwendî dişibîne rezê bê çît û bend. Çawa ku bax û rezeke bê parastin be heywanên kovî dikevin nav û zirarê didinê, bi heman awayî dema miletek jî nezan be, hay bi hêjahiyên xwe yê madî û menewî tunebe kesên niyetxirab ji vê rewşa wan îstifade dikin. Di encamê de nirx, hêjahî û çanda wan talan dikin.

Ev menzûme, her çendî zêde dirêj nebe jî bi naveroka xwe ve rewşa Kurdan ya ji gelek aliyên ve xirab e, xulase dike. Loma di çarînen li jêr de Mela Niyazî li ser çawaniya tîkiliya Kurd û Tirkên rawestiyaye û bi mînakên berbiçav mesele vegotiyê.

Di wê herba 'umûmî

Kû ketnê Kurd û (Ro)mî

Nîşanê beşlê Kurda

Li çola wek gur û mî

Bav û kalê me Kurda
Ji bajar û ji gunda
Hemî li koza pêşî
Di herba bûne wunda

Bes e wuha kû mêr in
Dîsa me çep dinêrin
Bira bidin heqê me
Bes ew kêr em penêr in (Mela Niyazî, Menzûme, 35, 36, 37)

Bi raya Mela Niyazî, Kurd li herbê li pêş in lê li bestê bêpişt in. Ev dîmen îro jî bi hemû erjengiya xwe li ber çav e. Di serî de şervanî û wêrekiya wan û her wiha hemû hêjahî û xesletên wan yên kêrhatî tên bikaranîn, lê gava mesele dibe bergîdan, heq û hiqûq tu tişt pêk nayê.¹⁰

Her wiha Mela Niyazî tenê bi meseleyên wekî mafên çandî û fikrî re eleqedar nebûye, her wisa li ser rewşa Kurdan ya madî jî sekiniye, bal kişandiye ser feqîrî, belangazî û neçariya wan jî.

Heyfa van genc û xorta
Heyfa van keç û duhta
Perîşan û feqîrhal
Mezin dibin di korta

Em di çola xela' in
Bi derd û hem bela' in
Ew dixun pašta borek
Em ji birçîna dika' in (Mela Niyazî, Menzûme, 38, 40)

Tiştêkî pir muhim yê ku Mela Niyazî qala wê dike jî dewlemendiyên sererd û binerd yên welatê Kurdan in. Gava ev çarîn tên xwendin bêpariya Kurdan ya ji van nirx û çavkaniyên siruştî yên vejenê derdikeve holê.

Gundê di wan Istanbul
Welatê me tev petrol
Ew suwarê teqsiya
Hêj em xuyê kerê qol

Bîr û çemê benzînê
Dertê ji nêv kulînê
Çira ronik nadin me
Werin mekin vê şînê (Mela Niyazî, Menzûme, 46, 47)

¹⁰ Menzûmeya Mela Niyaziyê Boşatî (1918-2005), şî'rên Cigerxwîn (1903-1984) û Mela Ehmedê Palo (1920-1991) tînin bîra meriv. Jixwe hersê şairên kurd jî hevdemê hevdu ne û ji tradîsyona medreseyê tên. Loma ji hêla naverok, tema û şewazê ve şî'rên wan dişibin hevdu. Bnr. Cigerxwîn, 1992: 270-303; Palo, 2022: 667-741.

Wekî tê dîtin li vir nefta li Kurdistanê derdikeve bûye sermesele û ev çavkaniya vejenê ya ku li dinyayê pere dike, bi tu awayî kêrî xwedyê wê nayê. Heta rewş wisa diwar e, çavkanî ji nav malê, ji kulînê derdikeve, lê kesên jê sûd werdigirin xelq û biyanî ne. Hê di ser de ji bo wekî donê çiraya xwe bi kar binin û pê mala xwe ronî bikin, beşeke piçûk ya simbolîk jî nadine Kurdan. Ev bêparî û mehrumiyeteke pir mezin e. Wekî din ji çavkaniyên binerd kanên xoy, zivt û qîrê jî heman awayî tîn/hatine talankirin.

Her wisa hemû zevî, dextl û den, titûn, sêv, xox, gûz, bi'îv, rûn, qeymax û hwd gelek fêkî û ber û berhemên li welêt tîn hilberîn bi kêrî xwedyê wê nayên. Ev yeka jî asta talan, zordestî û bişaftina madî û menewî ya Kurd ketine bin nîrê wê pir zelal nîşan dide.

Em gelek êş di bîr in
Gerek em tev biqîrin
Dunya li me guhdar e
Em zengînê feqîr in (Mela Niyazî, Menzûme, 55)

Ber bi dawiyê Mela Niyazî dîsa şîretan li Kurdan dike û dibêje hişê xwe bixebitînin, dost û dijminê xwe nas bikin û bibin yek û ji Tirkan rizgar bibin.

Ya Reb me jî aşger kî
Bi dîndarî serwer kî
Bi naz û serbilind bin
Di vê dinê qeder kî

Ya Reb bi qedr û qîmet
Ya Reb bi naz û nî' met
Qefl û mufta li ba te
Ger me bikî hûkûmet

Ya Reb li te bi naz in
Em bê per û perwaz in
Hûkmê me bide dest me
Em her ji te dixwazin (Mela Niyazî, Menzûme, 60, 61, 63)

Di vê beşa dawîn de Mela Niyazî lavayî Xwedê dike da ku Kurdan li ser erdê wan serdest bike. Li vir reng û wesfê serweriya ku Mela Niyazî dixwaze bi eşkere tê diyarkirin û ew jî serweriyeke Îslamî ye. Ango meriv dikare bibêje bi vê reng û rêça xurt ya ku di dîrok û edebiyata Kurdan de serdest û berbiçav e, xwe dide der. Lewra gava li dîrok û edebiyata Kurdan tê nihêrîn kesayetiyên pêşeng bi piranî şêx, mela, qadî û feqî bûne. Jixwe di dîroka Kurdan de heya komarê û ji komarê şunda heya salên heftêyî ji bilî îstisnayan bi piranî bi pêşikêşî û yan jî alîkariya vê koma xwende û bi bandor tevgera azadîxwaz ya Kurdan meşiyaye. Piştî ku komar hatiye avakirin, perwerdehiya klasîk ya li medreseyan hatiye qedexekirin, serhildanên Kurdan hatine çewisandin, berê berê ev xeta xurt ya qedîm lawaz bûye, lê nemiriye bi veşartî û li sirgûnê be jî hê nûnerên vê bizavê li ser piya mane. A ev metnê li ber destê me jî berhemeke vê tradîsyonê ye û bi naveroka xwe ve taybetiya vê fikra dîni-milî bi hev re diparêze û doza mafên însanî û Îslamî dike.

Mela Niyazî piştî dia û niyazê bi xwezî û hevî li benda têkoşînê ye û wisa bawer dike ku di encama wê de serkeftineke pêk bê û ev rewşa ku îro li Kurdan bûye zindan wê biqede.

Xuzî bata buharek
Me hev bidya bi carek
Em rabûna diyara
‘Îda me d’bû mubarek (Mela Niyazî, Menzûme, 69)

Wekî tê dîtin mijara berhemê ya sereke Kurd (ev peyv 24 caran derbas dibe), welatê wan (5 caran derbas dibe) û hezkirina wê, maf, azadî û serdestiya Kurdan e. Lê tişteki balkêş jî ew e ku peyv Kurdistanê qet derbas nabe. Dibe ku Mela Niyazî ji ber rewşa siyasî ya li welêt, zext û zora li Kurdan dihat kirin ev yeka tercîh kir.

Mela Niyazî wekî mexles jî navê xwe bi kar aniye.

Eger tişteki dixwezî
Ji dukana Niyazî
Hinek were bi pêşde
Ji te ra bêjim bi gazî (Mela Niyazî, Menzûme, 15)

Ev berhem, dibe ku bi qebareya xwe piçûk be û lê bi naverok, peyam û şîretên xwe mimkun e wekî manîfestoyeke hişyarî û rêberiyê were nixandî. Mela Niyazî ji bo peyama xwe bigihîne girseya armanc, di serî de bi menzûmeya xwe qala bindestî û rewşa xerab ya Kurdan dike. Bêpariya Kurdan ya ji maf û azadiyên mirovî bi mînakên berbiçav destnîşan dike û bo mînak jî mehrûmiyeta ji ragihandin, xwendin û perwerdehiya bi zimanê Kurdî dide. Her wiha dewlemendiyên sererd û binerd yê ku hêzên serdest dest dane ser û bi kêrî wan nayên bi bîr tîne. Bi vî awayî bingeheke saxlem datîne, ji bo xwîner qanî bike da ku rewşa xwe ya xerab bibîne; xwe, ziman, dîrok û welatê xwe nas bike û ya herî girîng jî dijminê xwe nas bike hewl dide. Di encamê de ji Kurdan hêvî dike ku doza heqên xwe yê rewa bikin. Piştî ku nêrîna xwe dide peyitandin îcar bi beşa duduyan ji gotinên pêşiyên -yên ku berhema bi hezar salan ya bîra civakî ne-, nimûneyan dide ber destê wan û dibêje bav û kalên we yê jîr bi van danheva xwe ya hizrî rêya we ronî kirine û hê jî dikin.

2.5. Gotinên Pêşiyên û Biwêj

Di vê beşê de bi tevahî 27 herf hatine dayîn û ji bo her herfekê çarînek wekî sernav/serlewhe hatiye nivîsîn. Ji wan herfan şa û cîm ne tê de di bin 25 herfan de 348 gotinên pêşiyên û biwêj hatine rêzkirin. Lê jimara gotinên pêşiyên yê di bin herfan de cuda ye. Gotina pêşiyên an jî biwêj bi kîjan herfê dest pê bike di bin wê herfê de hatiye nivîsîn. Herfa herî zêde gotinên pêşiyên hatine nivîsîn bi 48 gotinan ve “b/ب” ye û herfa herî kêrî gotin hatine nivîsîn jî bi 3 gotinan ve “yê/ی” ye. Jixwe di bin çarînen ji bo herfên şa û cîmê hatine nivîsîn de jî tu gotinên pêşiyên an jî biwêj nehatine qeydkirin. Her wiha ev herfên (z : ذ, ş : ص, d : ض, z : ظ, x : غ, v : ف) jî qet nehatine nivîsîn. Ligel ku hewl hatiye dayîn gotinên pêşiyên li gor rêza alfabetîk ya tîpên Erebi bîn dayîn jî ev rêzik di hin cihan de nehatiye tetbîqkirin. Bo nimûne herfa “zeyn/ز”ê ketiye navbera “sîn/س” û “şînê/ش” her wiha her çendî divê sîn beriya şînê bê di berhemê de pêşiyê şîn hatiye, ji pey re zeyn û ji pey wê re sîn hatiye. Wekî din sê herfên sêxal û g (p : پ, ç : چ, j : ج, g : گ) li gor rêza alfabeyê nehatine nivîsîn û li herî dawiyê hatine bicihkirin.

Di beşa duduyan de 10 heb gotinên pêşiyên û biwêjên ku hema bibêje yek in an jî peyv û hevok cuda bin ji hêla meneyê ve nêzî hev in, hatine dubarekirin.

2.5.1. Li Gor Herfan Jimara Gotinên Pêşyan

Elîf: 11	Şîn: 6	Mîm: 16
Ba: 48	Zeyn: 5	Nûn: 17
Ta: 11	Sîn: 11	Ha: 20
Şa: -	Ŧa: 4	Waw: 5
Cîm: -	‘Eyn: 5	Ya: 3
Ha: 8	Fa: 4	Pe: 14
Xa: 8	Qaf: 11	Çe: 13
Dal: 43	Kef: 27	Je: 28
Ra: 12	Lam: 10	Ge: 8

2.6. Zimanê Berhemê

Berhem bi Kurmanciyê zelal hatiye nivîsîn, pir rehet tê fêmkirin. Nivîskar gava berhema xwe amade kiriye armanca wî şîret û pend in. Ev armanca wî him ji menzûmeyê û him jî ji gotinên pêşyan û biwêjên qeydkirî tê fêmkirin. Her çendî hin peyvên bêperde/mustehcen jî di nav de hebin gotinên pêşyan û biwêjên ku bi kêrî şîret û dersdayîne tên hatine neqilkirin. Ya rastî di vê mijarê de nivîskar bi tenê nîne, wekî wî Mela Se‘îdê Şemdînanî jî di çîrokên berhev kirine de cih daye hin metnên bêperde (Öpengin, 2021: 13, 70, 85.) û di pirtûka Mela Mehmûd Dêrşewî de jî gotinên bi heman rengî hene (Dêrşewî, 1989: 17, 30) Wekî din di jiyana rojane de di civat û cimaetan de ev cure peyv bêyî şermkirin tên gotin.

2.7. Ruxsara Berhemê

Berhem, du beş e û beşa pêşin menzûme ye û beşa duduyan jî ji gotinên pêşyan û biwêjan pêk tê.

Menzûme her çendî wekî malikan hatibe rêzkerin jî bi çarînan hatiye nivîsîn. Gava li mijara menzûmeyê, zimanê wê yê sade û sivik, hêmanên wê yên folklorîk tê nihêrîn diyar dibe ku Mela Niyazî ji ber naveroka folklorîk kêşa birgeyî tercîh kiriye. Lewra mijarên folklorîk bi piranî bi kêşa birgeyî tên nivîsîn (Atmaca, 2020: 56). Her risteyê wê ji 7 birgeyan pêk tê. Kêşa xwemalî ya 7 birgeyî hatiye bikaranîn û şemaya serwabendiya wê jî aaxa, bbxb û ccxc... ye. Yanê sê riste bi heman serwayê ne û risteya sêyem jî wan cuda ye.

Beşa duduyan jî ji gotinên pêşyan û biwêjan pêk tê û her wiha serlewehya her herfekê bi çarînekê hatiye çêkirin. Jixwe wekî tê zanîn gotinên pêşyan hevokên bi serwa û secî ne. Piraniya gotinên pêşyan yên ve berhemê jî xwedî heman taybetiya ne. Lê hin gotin ya rastî ne gotinên pêşyan in, ew biwêj in. Ji ber ku ev meseleyê bi nîqaş e (Tîgrîs, 2001: 8, 10) û sînor û taybetiyên gotinên pêşyan û biwêjan li nav hev dikevin (Borak, 2005: 13) em ê li ser vê babetê nesekinin.

ENCAM

Berhema Mela Niyaziyê Boşatî ya bi navê *Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan* ji du beşan pêk tê; di beşa pêşin de 72 çarîn cih digrin û di beşa duduyan de 348 gotinên pêşyan

û biwêj hatine qeydkirin. Li gorî daneyên berdest ev berhema ji nimûneyên pêşîn a berhevkarîya folklorîk e ku bi destê melayekî Kurd bi awayekî alfabetîk hatiye amadekirin. Nivîskar di berhema xwe de gotinên pêşyan û biwêj li gor rêza alfabeyê di bin 25 herfan de rêz kirine. Her çendî îro êdî bi giştî pirtûkên gotinên pêşyan zêde bibin jî di dîroka edebiyata Kurdî de li gor dema xwe ev ji wan berhemên pêşîn e ku bi destê melayekî bi alfabetîk hatiye amadekirin. Taybetiya wê ya herî muhim jî ew e ku ji bo her herfekê çarînek hatiye nivîsîn. Lêbelê hat dîtin ku ev berhema di nav lîteratura Kurdî de bi têra xwe nehatiye nasîn, li ser xebat nehatine kirin.

Ev berhem bi naveroka xwe, peyama û şîretên xwe mimkun e wekî manifestoyeke hişyarî û rêberiyê were nixandin. Mela Niyazî ji bo peyama xwe bigihîne girseya armanc, di serî de bi menzûmeya xwe qala bindestî û rewşa xerab ya Kurdan kiriye. Bêpariya Kurdan ya ji maf û azadiyên mirovî destnîşan kiriye. Di encamê de ji Kurdan hêvî dike ku doza heqên xwe yê rewa bikin. Piştî ku nêrîna xwe daye peyitandin di beşa duduyan de ji gotinên pêşyan nimûne dane.

PÊVEK 1 TÎPGUHÊZÎ Û EDÎSYON-KRÎTÎK

1. Der heqê tîpguhêzî û edîsyon-krîtîkê de çend agahî

Di tîpguhêziyê de nusxeya muelif bingeş hat hildan. Ji bo edîsyon-krîtîkê cudahî, kêmahî û zêdehiyên herdu nusxeyan di jêrenotan de hatin nîşandan. Nusxeya muelif bi herfa Myê û nusxeya Zeynelabidîn Amedî jî bi herfa Ayê hat nîşandan. Heke nehatibe diyarkirin cudahiyan di jêrenotan de hatine dayîn yê nûsxeya Ayê ne.

Suşoro Bi Rişla Xo Va¹¹

Mela Niyaziyê Boşatî

Bismillahî rehmanî rehîm

1. Bi navê Rebbê jorî¹²
Me da hev çend mijûlî¹³
Ji jîr û pîrê Kurda
Wek Xanî û Cizîrî
2. Pêkarî û pezindan¹⁴
Ji bo Xuda û Yezdan
Her dem ji me bi gotin
Di sal û mah û rojan
3. Muşemmedê Medîne
Neslê ji ‘Urfa tîne
Şelatullah¹⁵ ‘eleyhî
Xatemun-Nebiyîn e
4. Mûsa Kelîmê Kerîm
Ji ser bîrê rakir hîm
Av daye mala Şu‘eyb

¹¹ Di rûpelê destpêkê ya nusxeya Myê de ev sernav û navê muelif heye. Di nusxeya Ayê de jî navê berhemê, nivîskar û duayeke wiha heye:

Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan

Te’lîf

Mela Niyaziyê Boşatî

Xudayê Te’ala ‘emelê wî bigerîne meqbûl û se’y û xebata wî bigerîne meşkûr û gunahê wî bigerîne mexfûr.
Amîn.

¹² rojî

¹³ mujûlî

¹⁴ Di nusxeya Myê de di nav metin de “pezindan” hatiye nivîsîn, peyra li ser “pezindan”ê reqema yekê (1) hatiye nivîsîn û li kêleka rûpelê di bin reqema yekê (1) “pesindan” hatiye nivîsîn.

¹⁵ Şelatullahî

Ewî Nebîyê helîm

5. Şu' eyb ji Mûsa hez kir
Qîza xwe dayê lez kir
Deh şala wî kir şivan
Ewî miya bi bez kir
6. Eyyûbê kurma xwarî
Di 'Urfa da biwarî¹⁶
Çewa Xelîlur-Rehman
Li wî derket diyarî
7. Nebî Nûhê tofanî
Gemî kire seyranî
Li ser Cûdî peya kir
Bi qurban im mêvanî
8. Gemî bûka welatî
Li ser çavê me hatî
Gazî dikim welatan
Hemî werne xelatî
9. Van resûl û nebiya
Van 'alim û zekiya
Di welatê me Kurda
Hemî rabûne piya
10. Pêşikê me nebî ne,
Dunya 'alem dibîne
Bi tarîx ez dibêjim¹⁷
Turko¹⁸ hîllikê Çîn e
11. Ji zû va em cindî¹⁹ ne
Ne Çîn in ne Hindî ne
Ne çîplax²⁰ pûtperest in
Em dîndarê li cî ne
12. Şelawatan û selaman

---

¹⁶ bûwarî

¹⁷ Di nusxeya Myê de di nav metin de "bêjim" hatiye nivîsîn û bi wî awayî birgeyek kêma dibe û loma peyra li kêleka rûpelê "dibêjim" hatiye nivîsîn. Di nusxeya Ayê de jî "dibêjim" hatiye nivîsîn.

¹⁸ Turk û

¹⁹ cundî

²⁰ çîplax

Bi qasî erd û esman
Li ser wan û îxwana²¹
Ji ciwan û pîrê Kurdan

13. Evî rewneqa Yezdan
Bes e ji bo me Kurdan
Bi mal û milk û millet
Li vir em in xanedan
14. Mujûliyê me gotî
Wan cewherê nefrotî
Puştî van beytê²² derda
Bixune ger neşotî
15. Eger tiştekek dixwazî
Ji dukana Niyazî
Hinek were bi pêşde
Ji te ra bêjim bi gazî
16. Mêze meke ji wê der
Carek were tu vê der
Eger bikirek²³ qenc î
Bibîn kesk û şor û zer
17. Eger kiroxek²⁴ baş î
Wer mebîne bi şaşî²⁵
Eger bikî qellaşî
Tu celeş î ya tu şaş î
18. Hinek îbret û heyret,
Hinek hikmet û şîret
Me da ber hev nivîsî
Ji bo kesê bi xîret
19. Eger bi vî zimanî
Nebûya bê gumanî
Dê dest bi dest bigerya

²¹ îxwanan

²² pêtu

²³ Di nusxeya Myê de “bikirek” hatiye nivîsîn, lê peyra li serê hevokê aliyê rastê yê rûpelê peyva “mêrekî” cuda hatiye nivîsîn. Di nusxeya Ayê de jî ev peyv wekî “tu mêrek” hatiye nivîsîn.

²⁴ guroxek

²⁵ Di nusxeya Myê de “bibîne bibe şaşî” hatiye nivîsîn, paşê li kêlekê wiha hatiye nivîsîn “wer mebîne bi şaşî” û di nusxeya Ayê de jî bi heman awayî hatiye nivîsiye.

Di vî axir zemanî

20. Çewa kî bê xudan e
Bê qîmet û xizan e
Cewahirê di dest wî
Di sûkê da erzan e
21. Ewan bapîr û jîra
Wan hafad û wezîra
‘Eql û şîret rijandin
Ji bo me reng esîra
22. Hinga me dî belav bûn
Her şuxul jî di nav bûn
Zingîn ji guhê me hat
Em ji xewê hişyar bûn
23. Xiyalek hat dilê me
Eger bêtin milê me
Yeka yek tev bi hev dim
Ger hez bikit Xudê me
24. Ji elifê bi rêz kim
Heta yayê bi xêz kim
Hemî wiha bi tertîb
Ji bo me zaf dirêj kim
25. Ji herfa yek mubarek
Ger bêtin şed û carek
Bi kêf²⁶ û hem bi govend
Neqîş kim tev bi carek
26. Lê rê dûr û dirêj e
Bes ku Yezdan bibêje
Ger ez hemî bi hev dim
Malê dinê dihêje
27. Gelî qencan û paka
Gelî dost û biraka
Bêjin xort û lewenda
Bira jinên şibaka

---

²⁶ keyf

28. Çima dunya dirêj e
Belkî Yezdan bibêje
Her kes li ser koka xwe
Bira derdê xo birêje
29. Bi rutbe em delal in
Rind û ‘aqil kemal in
Çêkin şîret di bîr in
Lewra em kerr û lal in
30. Di rađyoyê²⁷ de wêla
Mijûl²⁸ dibin bi kêla
Bi Kurdî b' serbilindî
Ji bo me van nehêla
31. Ji bo van serbilinda
Ji bo van pak û rinda
Nîne xundin bi Kurdî
Di bajar û di gunda
32. Çewa kesê nexundî
Wekî rezê bêbend î
Ker û xinzîr²⁹ di nav da
Dikin kêfa³⁰ govendî
33. Ji vê millet nezan e,
Bê zar e³¹ bê ziman e
Çaxa diçin dîwana
Mirin j' me ra erzan e
34. Di herba em li pêş in
Qirînê em dikêşin
Neyar piştê didin me
Îro em dil bi êş in
35. Di wê herba ‘umûmî
Kû ketnê Kurd û (Ro)mî³²

---

²⁷ radyoyê

²⁸ mujûl

²⁹ xenzîr

³⁰ keyfa

³¹ Bê zar û

³² Di nusxeya Myê de bi şaşî peyva “romî” wekî “mî” hatiye nivîsiye, lê di nusxeya Ayê de wekî “romî” hatiye nivîsiye.

- Nîşanê betlê Kurda
Li çola wek gur û mî
36. Bav û kalê me Kurda
Ji bajar û ji gunda
Hemî li koza pêşî
Di herba bûne wunda
37. Bes e wuha kû mêr in
Dîsa me çep dinêrin
Bira bidin heqê me
Bes ew kêr em penêr in
38. Heyfa van genc û xorta
Heyfa van keç û dohta
Perîşan û feqîrhal
Mezin dibin di korta
39. Jana li me giran e
Lê êşa me xuyan e
Wekî gura dizûrin
Ne me dû ne derman e
40. Em di çola xela' in
Bi derd û hem bela' in
Ew dixun paşta³³ borek
Em ji birçîna dika'in
41. Ji tîna lêv benişt in
Birçiyê zik guviştin
Li ser çoka dikin kar
Li ber tavê gihîştin
42. Di havînê kû germ e
Disekne roj li ser me
Ava şar û bawêşîn
Ji bo me 'eyb û şerm e
43. Zivistanê ji derve
Diseknin wek nemerva
Di qeşra ew dikin kêf
Ji germa têne derva

---

³³ pasta

44. J' jarî dikevne çiya,³⁴
Pêxwas em diçne riya
Ew bi potîn û şimik
Meş dikin ser xaliya
45. Di vê dunya gul û geş
Şor û zer û keskê xweş
Ew bilbil³⁵ in di nav da
Tenê em mane bextreş
46. Gundê di wan Istanbul
Welatê me tev petrol
Ew suwarê teqsiya³⁶
Hêj em xuyê kerê qol
47. Bîr û çemê benzînê
Dertê ji nêv kulînê
Çira ronik nadin me
Werin mekin vê şînê
48. Wekî ku zift û qîrê
Ji vir dibin Izmîrê
Yeksim li vir dihafîn
Bibîn halê ' eşîrê
49. Pez û dewara min xoy
Dixun dewê wekî mey
Rûn û qeymaxê dixun,
Ew di' ewtîn me wekî şey
50. Em cenanê tutûnê
Dikêşin ya qelûnê
Dişînin Anaşolê³⁷
Em rûdinin li qûnê
51. Sêv û xoxê me jara
Ji me dixun bi bara
Sîr û pîvaz dixun em

---

³⁴ çiya³⁵ bulbul³⁶ teqsiya³⁷ Anaşolê

Jê tê bîna mirara

52. Bi'îv û gûz me danî
Bi tarîxê zemanî
Kakil dixun didin me
Qalik bi destgiranî
53. Rez û bostan me war e
Me tê girtî qerar e
Ew dîkin kêf³⁸ û seyran
Em melûl û bêçare
54. Dar û devî me xwey kir
Gelek wana me hey kir
Devbir wan danî navê me
Wek her çaxo xo kir³⁹
55. Em gelek êş di bîr in
Gerek em tev biqîrin
Dunya li me guhdar e
Em zengînê feqîr in
56. Felek digrî ji bo me
Zeman ji bo me şûm e
Mal û halek me nîne
Canek maye ji bo me
57. Heta fikir bela be
Civana me çênabe
Nezan kurê neyar in
Zana bûne kebabe
58. Hês û 'em û hewar kin
Xwuşk û bira şiyar kin
Bi rastî dest bidin hev
Da hûn heqê xwe kar kin
59. Werin qafê xo⁴⁰ saz kin
Dost û neyara nas kin

---

³⁸ keyf

³⁹ Di herdu nusxeyan de jî wiha birgeyek kême.

⁴⁰ xwe

Bi yek devkî mijûl⁴¹ bin
Xo⁴² ji Turka xelaş kin

60. Ya Reb me jî aşger kî
Bi dîndarî serwer kî
Bi naz û serbilind bin
Di vê dinê qeder⁴³ kî
61. Ya Reb bi qedr û qîmet
Ya Reb bi naz û nî⁴⁴ met
Qefl û⁴⁴ muftê li ba te
Ger me bikî hûkûmet
62. Ya Reb li ba xo⁴⁵ bes ke
Serê me bes meqes⁴⁶ ke
Me jî bi yek serî ke
Bes me jar û nekes ke
63. Ya Reb li te bi naz in
Em bê per û perwaz in
Hukmê me bide dest me
Em her ji te dixwazin
64. Lolo kuro bi yazî
Bi bîr fixan û gazî
Kul û derdê te naçin
Heta di erdê razî
65. Bes e evqas⁴⁷ beyan kim
Ger şed evqas⁴⁸ ‘eyan kim
Nikarim tev bibêjim⁴⁹
Ger xwe nuha ji can kim

---

⁴¹ mujûl

⁴² xwe

⁴³ qedir

⁴⁴ Quful

⁴⁵ xwe

⁴⁶ meqes

⁴⁷ evqas

⁴⁸ evqas

⁴⁹ Di nusxeya Myê de li vê derê bi şaşî îfadeya “Ger şed evqas” hatiye nivîsiye, paşê li ser hatiye xêzkirin û wekî jor hatiye nivîsîn.

66. Bes e evqas⁵⁰ dirêj kim
Bes e we ker⁵¹ û gêj kim
Dunya li me zindan e
Nikarim nig dirêj kim

67. Xuzîka⁵² merd û şêra
Me dest bida bi kêra
Hêj me dilan⁵³ dibû geş
Kû nexebtin j' xelqê ra

68. Serê kulan û derda
Kula me hat ji der da
Bira bira dikujin,
Bi perê van nemerda

69. Xuzî⁵⁴ bata buharek
Me hev bidya bi carek
Em rabûna diyara
‘Îda me d'bu mubarek

70. Di vê meha nîsanê
Em derdkevin eywanê
Îcar mirna kerê boz
Rast e mufta⁵⁵ dikanê

71. Bes e hinde dibêjim
Nikarim ez nebêjim
Ji kerba van neyara
Xo d' xanî da davêjim

72. Elîf bejna zirav e
Ji bo me dê û bav e
Sergovendê dikêşe
Keç û xortê di nav e

Evê **elîfa** hanê
Vekirdarê dikanê

---

⁵⁰ evqas

⁵¹ kerr

⁵² Xwezîka

⁵³ dilan

⁵⁴ Xwezî

⁵⁵ mifta

Temamê herfa li dû
Ji bo me ket meydanê⁵⁶

1. Îcar mirina kerê boz rast e.
2. Ev dan wê gelek av hilîne.
3. Ecelê bizinê tê nanê şivan dixo.⁵⁷
4. Ecelê kursorî tê baskê⁵⁸ wê tê.
5. Agir bi serê min ketiye firîkê xo⁵⁹ li ber dikizirîne.
6. Êşa li hevala tîra li kendala.
7. Ava zû rê berjor dere.
8. Aş çûye pê çeçeqokê ketiye.
9. Ez li deşka⁶⁰ wî digirim ew li ser çerma min digerre.⁶¹
10. Av di şeqoqa wî geryaye.
11. Ew çî ye tû diçînî, go kû şîn bû dê bibînî.⁶²

Ba, barana nîsanê
Dibare ser ziyânê
Ji bo Kurda xebat kir
Zarno werin dîlanê

1. Birîndar bi birîna xo⁶³ dizane.
2. Bira rê be bira dûr be.
3. Bira bihûr be bira kûr be.⁶⁴
4. Bazara malê û bajêr li hev dernakeve.
5. Bi cêrê hevala meçe avê.
6. Berf bariye kûpê bicemide.
7. Bûkê di go xesûwê noka me bi nukul e.
8. Berûya zarê bizinê ye.
9. Bi gur ra lê dixwe bi xwedî ra şîn dike.
10. Bi kulmê meçe dirêşê.
11. Bi xêra seriya dixo⁶⁵ pariya.
12. Benoştê⁶⁶ dîna ji rişîlê ye.

⁵⁶ Di nusxeya Ayê de li pey vê çarînê ev sernava heye: [Gotinê Pêşyan] lê ev sernav di nusxeya Myê de tune.

⁵⁷ dixwe

⁵⁸ başkê

⁵⁹ xwe

⁶⁰ çîşqa

⁶¹ digere

⁶² Di nusxeya Myê de di rûpelê 12an de ev gotina 11an tenê heye û rûpelê 13an jî vala hatiye hiştin. Herfa beyê di rûpelê 14an de dest pê kiriye.

⁶³ xwe

⁶⁴ Di nusxeya Ayê de gotina pêşyan ya çar û pêncan cih guhertine û li dewsa hevdu hatine nivîsîn.

⁶⁵ dixwe

⁶⁶ Beniştê

13. Bizin ketiye heyra kêrê qeşab ji ketiye heyra bez.
14. Bîna diya tê ji xatiya.⁶⁷
15. Bi kîrê⁶⁸ xelqê mîz meke.
16. Bûk bi dilê zavê ye çi kul li dilê xelqê ye.
17. Bira neyê qiyamet kû hat bi xêr û selamet.
18. Bexê sêwî nabe beran.
19. Bexê çê li ber kozê kifş e.
20. Bar xweş bar e palan xwar e.
21. Bes gemê bikoje.
22. Bexçeyê⁶⁹ sinc ji her kesî ra ye.
23. Beza pisîkê heta derê kadînê ye.
24. Bira murov jina mêra be li ber pêwr û stêra be.
25. Bi kerê nikare baz dide kurtan.
26. Bixwekîra derman tune.
27. Bide tîza nede tîza wê bide heqê dîza.
28. Buhar xwariye wûlaqa⁷⁰ dunya xwariye melaqa.
29. Bela zalima dikeve li mu'mina.
30. Bi qûnê ketiye dîzika jajerûnê.
31. Bizin bi pê xo⁷¹ mî bi pê xo⁷² tê leqandin.⁷³
32. Bizin bi dizî tê nêrî lêbelê eşkera dizê.⁷⁴
33. Beroş li kû bikele ew firaqa xo⁷⁵ dide ber.⁷⁶
34. Beredayî xwe li ber baranê şil dike.
35. Bi xelqê bişêwire bi aqilê xwe bike.
36. Bira avis be kengê dizê bira bizê.
37. Bes gemê bikoje.
38. Bira guharkî⁷⁷ be di guhê min da be.
39. Bizin kû bizin e cihê xo⁷⁸ çêdike hêj meşel tê.
40. Bi serê komê de riye.⁷⁹
41. Bi serê komê de riye.⁸⁰
42. Biratî xweş e wuha⁸¹ bi rastî.
43. Belût naçe qûnê.

---

⁶⁷ xaltiya

⁶⁸ Îkirê

⁶⁹ Bexçê

⁷⁰ welaqa

⁷¹ xwe

⁷² xwe

⁷³ daleqandin

⁷⁴ Di nusxeya Ayê de gotinên 32 û 33yan li dewsa hevdu hatine nivîsîn.

⁷⁵ xwe

⁷⁶ ber e

⁷⁷ guhar

⁷⁸ xwe

⁷⁹ rîtiye

⁸⁰ Muelif ev gotin du caran li pey hevdu nivîsiye.

⁸¹ wuha

44. Biçîrîn caw cawê te ye.
45. Bexê nêr ji kêrê ra ye.
46. Bes e zîrte zîrta te ye.
47. Bira bira ye bazar başqe ye.
48. Bi gulkî bihar nayê.

Ta, tumanê xwe hil kir
Çend mişala rişil kir
Go şerma me ji Kurda
Ewî çavê xo⁸² şil kir

1. Tû çi biçînî dê wê hilînî.
2. Tendûr bi tîr û fisa germ nabe.
3. Tû li çi bigerî dê tê bigerî.
4. Tû bi mal î bi ap û xal î.
5. Tiştê kû çû mede dû.
6. Tû dewê min bikule ez dewê mala mîra.
7. Tûka bikeve xwarê nayê hildan.
8. Tû dûr î nûr î.
9. Tû çi têkî kewarê dê wê derxî.
10. Te min li ber aşî diye ez ne aşvan im.
11. Tû çûwî şerkî şer bi çavekî tû jî bi çavekî.⁸³

Şa, şîrê ma buharê⁸⁴
Me hûr kir ber şavarê
Ji bo Kurda derman e
Tanşiyon pê tê xwarê

Cîm, canika gulgul e⁸⁵
Bi namûsê wek gul e
Ne wek xanima Turk e
Hê qîz e şebî l' mil e

Ha, hûrmetek delal e
Li ser Kurda dinale
Go ez barê xo deynim
Dergûşa min li mal e

⁸² xwe

⁸³ Ev gotin di nusxeya Ayê de tune ye.

⁸⁴ Ji bo herfa “şê”yê gotinên pêşiyar û biwêj nehatine nivîsîn.

⁸⁵ Ji bo herfa “cîm”ê gotinên pêşiyar û biwêj nehatine nivîsîn.

1. Heta ez jêr bûm ez pîr bûm.
2. Hêşabê malê û bazarê li hev dernakeve.
3. Heta paşî hat pêşî çû Beşdayê.
4. Hec bi qewatiya qebûl nabe.
5. Heta mirinê çav li kirinê.
6. Heta di xo da nebîne bawer nake.
7. Heta tu hatî haşil çû Mûşilê.
8. Hewce li çapê digere ya çap li hewce digere.

Xa, xanima şermkirî
Bi çav Kurda ket girî
Weqta min hâlê we dî
Xuzîka⁸⁶ bûma mirî

1. Xudî şebrê mulûkê Mişrê.
2. Xweş dibe şûna xencerê xweş nabe şûna xeberê.
3. Xêr bike bi avê da berde.
4. Xorto tû xurtiya dikî, qelso tû de' wa çi dikî.
5. Xebera xweş ji qulê dikişîne marê reş.
6. Xerab dibe mala zêra, xerab nabe mala mêra.
7. Xeşa xwar ji gayê pîr e.
8. Xeşû ne dîn e ne îman e, bûk ne zar e ne ziman e.

Dal, daleke⁸⁷ cûwana
Kêf⁸⁸ û zewq daye⁸⁹ zana
Lew xîretê dikêşin
Agir d' mala nezana

1. Deşt e zozan e kula miyê şivan e.
2. Di dehlê da⁹⁰ şêr jî hene rovî jî.
3. Derba hêvişandî li xuya ye.
4. Dîwaro ji te ra dibêjim bûkê tû fam ke.
5. Dara kû sitarê li koka xo⁹¹ neke hişk bibe çêtir e.
6. Dewê ceribandî⁹² çêtir e mastê neceribandî.⁹³
7. Dengê defê ji dûrê ve xweş e.
8. Dilê wî di goştê kerê hebû digo guhê wê wek guhê kergo ye.

---

⁸⁶ xwezîka

⁸⁷ dala

⁸⁸ keyf

⁸⁹ daya

⁹⁰ de

⁹¹ xwe

⁹² cerbandî

⁹³ necerbandî

9. Dilê şivan bixoze⁹⁴ gulmastê ji nêrî çêdike.
10. Dêrdê hecheckê ji xuyê heşê bipirsîn.
11. Dorka gulî ye yeka şêlanî.
12. Destê rat⁹⁵ li ser dilê rehet e.
13. Dew xwestin û kodik li pişt⁹⁶ qûnê çî tevîhev e.
14. Derbekê⁹⁷ li nal dixê yekê⁹⁸ li bizmar.
15. Dermanê xwestinê dayîn e.
16. Destê neyê gezkirin tê ramûsan.
17. Dorka aşî de dûrî destar e.
18. Destê xo⁹⁹ meke qula bira mar pêvenede.
19. Deve hatiye pol pûl tune.
20. Daweta duduya agir ketiye hemûya.
21. Diranê feqîra di pelûrê da dişkê.
22. Darê ji serê xo ra xerîandî.
23. Dêrdê wî xwarina tirî ye, ne kuştina rezvan e.
24. Devê wî negihîşte tirî digo tîrş e.¹⁰⁰
25. Di kû da zirav e bira di wê da¹⁰¹ biqete.
26. Dîzê go binê min zêrîn e heskê go ez ji kû têm.
27. Derê xwe ‘aşê bike xelqê¹⁰² meke diz.
28. Daşa ber wermê ye.
29. Diyarê bilind ji hevalê xerab çêtir e.
30. Di pêş da rûniştîye, birûya digre.
31. Durvan qîmeta dur dizane.
32. Dizê kadîna dertê havîna.
33. Dûv lê rep kiriye.
34. Diz û xwediyê malê bi hev hisiyane.
35. Deve û gêle.
36. Donê min di serê min dide.
37. Didoşe bêjingê seradê dide bin.
38. Diya diza du tîra dike, yek ji kêfa yek tîrsa.¹⁰³
39. Dûvê mişk di malê da bi ar nave ji quretiya nakeve.
40. Dunya mulk e, mêr divê kû hil ke.
41. Dê bibîne dohtê bîne.¹⁰⁴
42. Daweta gur û rovî ye.¹⁰⁵

⁹⁴ bixwaze

⁹⁵ rehet

⁹⁶ puşt

⁹⁷ derbekê

⁹⁸ yek

⁹⁹ xwe

¹⁰⁰ Devê rovî negihîşte tirî digo tirî tîrş e.

¹⁰¹ de

¹⁰² cîrana

¹⁰³ Diya diza du tîra dike, yek ji kêfa yek ji tîrsa ye.

¹⁰⁴ Di nusxeya Myê de bê jimar e.

¹⁰⁵ Di nusxeya Myê de li rexê rûpelê bi jimara 41ê hatiye nivîsîn.

43. Dizê bostana dertê zivistana.¹⁰⁶

Ra, riya xo naskirî
Ber bi me hat û girî
Qey nifirek li we hat
Hûn tenê mane mirî

1. Rovîkî geryayî ji şêrekî (se)kinî¹⁰⁷ çêtir e.
2. Rê ji dila diçe dila.
3. Reşo bikşîne, beşo jî dikşîne.
4. Roja xerab ji yarê diya xwe ra divê bavo.
5. Rê ji dila teng e.¹⁰⁸
6. Rojiya remedanê nagre, şeşeka digre.
7. Roviye lapek bi çar linga dikevê.¹⁰⁹
8. Roja xerab çêdibe, merovê¹¹⁰ xerab çênabe.
9. Rasto bi xudî ra, xwaro bi erdî¹¹¹ ra.
10. Rûyê reş ne hewcê teniyê ye.
11. Rovî nedîçû¹¹² qulê hej¹¹³ bi dûvê xo va¹¹⁴ girêda.
12. Rû bi rû xwezî bi dû.

Şîn, şerefa milletî
Hem dermanê ‘illetî
Qêrîn dike li çola
Em kirne bin minnetî

1. Şam dûr e, qey mişar jî dûr e.
2. Şêr ku şêr e, çî jin e çî mêr e.
3. Şîrê kerê ji daşîka kerê ra ye.
4. Şam şêrîn e weşen ji Şamê şêrîntir e.
5. Şoşê bê mêr î, bi dergûş î.¹¹⁵
6. Şîr ji ‘eyar şîr diçe potik dike qûna kerê.¹¹⁶

¹⁰⁶ Di nusxeya Myê de li rexê rûpelê bê jimar hatiye nivîsîn.

¹⁰⁷ sekinî

¹⁰⁸ Rê ji dila teng e, cî ji dila teng e.

¹⁰⁹ Roviye lapek bi çar linga dikevê dafik.

¹¹⁰ murovê

¹¹¹ erdî

¹¹² nedçû

¹¹³ hejîk

¹¹⁴ ve

¹¹⁵ Di nusxeya Myê de ev gotin bê jimar e.

¹¹⁶ Di nusxeya Myê de ev gotin bê jimar e.

Zeyn, zirara wê tûne
B' lez tê ew diçin hine
Çar mişalê wê hene
Pursî Kurdê me l' kû ne

1. Zimano leqeşeq seriyo teqereq.
2. Zêzê çîrek kir zêz xeyîdî.
3. Zînê xo¹¹⁷ li bizinê meke.
4. Ziyafeta quling û rovî ye.
5. Zimano birî, seriyo seqirî.¹¹⁸

Sîn, suwarê li hespê
Ji me ra ketye kespê
Hespê serî hilanî
Ne poşman e ji cerdê

1. Suhorro bi rişîla xo va.
2. Sirke çiqas çar be kûpê xo¹¹⁹ diteqîne.
3. Serê kû neêşe girê mede.
4. Serê du berana di dîzek¹²⁰ da nakele.
5. Serê kû neyê kirîn tê birîn.
6. Serê kû ji dê derket naçe dê.
7. Serê kêrê zîkê zebeşê.
8. Serî qûç e, binî pûç e.
9. Şavar bi kevir e.
10. Sal çûne wê meh jî herin.
11. Sal bi sal xwezî bi par.¹²¹

Ŧa, çeyrikê tûtika
Zorê daye çûçika
Xuyê malê pê hesî
Çû nav Kurda b' çarika

1. Ŧeyrê goştxur nûkilê wî kêr e.
2. Ŧeştê min hincanê te, hincanê min çeştê te.
3. Ŧaţê te li ser rê baranê şuşt.
4. Ŧovê belgê şîn nabe.

¹¹⁷ xwe

¹¹⁸ Di nusxeya Myê de ev gotin bê jimar e û di nusxeya Ayê de li pey vê di rêza 6an de ev gotin heye: “Zaza pur dixun pîvaza, zaza pir hez dikin ji pîvaza.”

¹¹⁹ xwe

¹²⁰ beroşek

¹²¹ Di nusxeya Myê de bê jimar e.

‘Eyn, ‘eynika ber rûya
Wê hevala ھoriya
Ew jî j' me ra dilxwaz e
Bi penca hat bêriya

1. ‘Ara bê‘ ara benûştê dara.¹²²
2. ‘Eyba rinda li eniyê ye.
3. ‘Elî ٿ irek bi dor di hev dinin.
4. ‘Eynî ٿas ‘eynî ھemam.
5. ‘Eyşik e bi xo¹²³ şik e.

Fa, fenera kunuka
Ronî daye feleka
Em bi ھalê xwe mujûl
B' me ra dike ھeneka

1. Felek te zik li min kiriye kelek.
2. Fiş dike xo¹²⁴ dide halî¹²⁵ bayê.
3. Feyda gavana gayîna kera ye.
4. Furşet xenîmet e.

Qaf, qulungê bi qîrqîr
Di ser me da bi zincîr
Qêrîn dikir li Kurda
Hûn tev(ek)¹²⁶ mane esîr

1. Qelî ji serê qijikê çênabe.
2. Qenckiro bi xo ra kiro, xerabkîro bi xo ra kiro.¹²⁷
3. Qîreqîra derwêşa ji bo çenga şavarê ye.
4. Qaz bi qaza ra baz bi baza ra.
5. Qûna ٿira rûnanê li ser bera.
6. Qîz şiva li darê, her kes darê xo¹²⁸ davê.
7. Qencî bike bi avê da¹²⁹ berde.

---

¹²² ‘Ara bê‘ ara benûştê li dara.

¹²³ xwe

¹²⁴ xwe

¹²⁵ alî

¹²⁶ Di nusxeya Myê de “tev” hatiye nivîsîn.

¹²⁷ Qenckiro bi xwe kiro, xerabkîro bi xwe kiro.

¹²⁸ xwe

¹²⁹ de

8. Qûna wê qûna çivîkê ye hêka beţê dike.¹³⁰
9. Qûn bi qûnkaşê ji ber kîr xelaş nabe.
10. Qemçî lê rep kiriye.
11. Qûna wî şil e loma diqilqile.

Kef, karwanê xo¹³¹ çêkir

Ji Kurda ra verê kir

Go bes dilê we dêşe

Me hat riya we çêkir

1. Kurmê dar ne ji dar be zewala dar tunîne.
2. Ker bi kû ve cerinî qemçik lê xuya ye.
3. Kurmê şîrî heta pîrî.
4. Kerê barê te ne lê be ço meke.
5. Ker e, ne kurî ye.
6. Kevirê havînê bavê kadinê.
7. Kerê pîr e rê bi tîretîr e.
8. Kevirê mezin elametê nelêxistinê ye.
9. Kes tilîka xo¹³² nake çavê xo.¹³³
10. Kera li ba hev girê medin, ji hev hînî tîra dibin.¹³⁴
11. Kîrê kerê û qûna çivîkê.
12. Kirasê dexesa¹³⁵ kin e.
13. Kevirê giran di cihê xo da xweş e.
14. Kevirê min li cihê rast qelibiyê.
15. Kevir ji kana nabirin.
16. Kî bûk be ew berbûrî ye.
17. Karkirê xo¹³⁶ şîrînê xelqê.
18. Kî xeberde ewê golikê bive avê.¹³⁷
19. Kevir bi bêra diza mexe.
20. Kî hevalê qijikê be wê nûkulê¹³⁸ wî di gû da be.¹³⁹
21. Karê wî tune nanê xo¹⁴⁰ genimî dike.¹⁴¹

¹³⁰ Qûna wê qûna çivîkê ye lêbelê hêka beţê dike.

¹³¹ xwe

¹³² xwe

¹³³ xwe

¹³⁴ Kera li ba hev girê medin, ji hev hîn dibin tîra.

¹³⁵ dexsa

¹³⁶ xwe

¹³⁷ berde

¹³⁸ nukulê

¹³⁹ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 22 ye.

¹⁴⁰ xwe

¹⁴¹ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 23 ye.

22. Kî bibêje kîrê min xiyar e radike dixo.¹⁴²
23. Kaniya te av jê vexwar pîsîfî girtiye.¹⁴³
24. Keroşk ji dehlê bixeyde wê dehl çi minnetê jê helîne.¹⁴⁴
25. Kew li darê min ketiye.¹⁴⁵
26. Kes nabêje dewê min tîrş e.¹⁴⁶
27. Kumê min ji ratê qetyaye.¹⁴⁷

Lam, li rê hat û girî
Çima Kurd nabin serî
Destek kêr û yek meqes¹⁴⁸
Porê serî jêkirî

1. Li hêviya yarê bê dost mam.
2. Loqa mezin gewrîqelêş e.
3. Li heyfa bavê geriya¹⁴⁹ qûna dê li ser danî.
4. Lêv ji dirana pêştir e.
5. Li nal dixe bizmar dihingive.
6. Li kerê suwar e li kerê digere.
7. Li kerê mirî digere nala jê bike.
8. Li piçûka¹⁵⁰ quşûr li mezina ‘efû.
9. Li melle bang dayîne.
10. Li bin zikê xo¹⁵¹ dixe.¹⁵²

Mîm, hat mûma xo danî
Bi şev derket ser xanî
Gazî dikir dilxwaza
Ka we bûka xo¹⁵³ hanî

¹⁴² Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 25 e û “dixo” wek “dixwe” hatiye nivîsîn.

¹⁴³ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 26 e.

¹⁴⁴ Ev gotin di nusxeya Myê de li kêleka rûpelê 30y1 bi jimara 24an hatiye nivîsîn û di nusxeya Ayê de bi jimara 20an hatiye nivîsîn. Lêbelê li gor rêzê di rûpelê 31ê de jî bi heman jimarê (24) ev gotina heye: Kes nabêje dewê min tîrş e.

¹⁴⁵ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 21 e.

¹⁴⁶ Li jêrenota gotina bi jimara 24an binêrin.

¹⁴⁷ Di nusxeya Myê de ev gotin bê jimar e û di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê berevajî hemûyan li dawiyê hatiye danîn.

¹⁴⁸ meqes

¹⁴⁹ gerya

¹⁵⁰ biçûka

¹⁵¹ xwe

¹⁵² dixwe

¹⁵³ xwe

1. Mala bêserî xerabe ye.¹⁵⁴
2. Mala me xebera me.
3. Marê mirî pê lê meke.
4. Mêr dimre nav dimîne, ga dimre çerm dimîne.
5. Pisîk¹⁵⁵ û mişk bûne xwuşk.
6. Me^c na țireka ardê cehî ne.
7. Mar çiqas xwar bigere wê rast here qulê.
8. Mirîşk ku mirîşk e avê dixwe ber roj dinêre.
9. Merov¹⁵⁶ ji hespê hevala zû peya dibe.
10. Mirin mirin e, xêr e, çi xirrê min e.¹⁵⁷
11. Mirî dimre hêj qûnzêrîn dibe.
12. Mala mirtîba bi seknê xerab dibe.
13. Mirtîb di zurnê da ji hev fam dikin.
14. Merov¹⁵⁸ girrê xo¹⁵⁹ bi destê xo¹⁶⁰ nexurîne xur naşkê.
15. Maşî ji serî da genî dibe.
16. Mirina bi şayî de^c wet e.¹⁶¹

Nûn, nûşika ber çiya
Ji bo me rabû piya
Go mizgîna min li we
Dengek xweş tê j' zaroya

1. Neyarê bava nabin dostê lawa.
2. Nîskeki di nav¹⁶² gunê xo da diye.
3. Nigê pêxwasa li ber derê koşka ra ye.
4. Ne sîr e ne pîvaz e qeda bê li dermanê germ.
5. Navê gur bi gazî derketiye.
6. Ne golik heye bimije ne xeşû heye bikuje.
7. Ne şeytan bibînim ne qul huwella bixunim.¹⁶³
8. Ne şîş bişewiçe ne kebab.
9. Ne bûk e ne tûtûk e.
10. Ne di dînanin ne qûna xwe bidin dîna.
11. Nivîşt kir ji qîzê ra gû hat bi mîzê ra.
12. Ne aş e ne qeraş e.

¹⁵⁴ xera biye

¹⁵⁵ Di nusxeya Myê de ev gotin ewil bi “mar” hatiye nivîsîn û paşê li ser wê hatiye xêzkirin û “pisîk” hatiye nivîsîn. Lê bi şeklê dawîn pergala alfabetik xerab bûye û gotinê bi “p”yê dest pê kiriye.

¹⁵⁶ Murov

¹⁵⁷ Mirin mirin e, xêr e xêr, çi xirrê min e.

¹⁵⁸ Murov

¹⁵⁹ xwe

¹⁶⁰ xwe

¹⁶¹ Mirina tevlî êlê de^c wet e.

¹⁶² nava

¹⁶³ Ne şeytan bibînim ne le^c netê lê werînim.

13. Ne dû ye ne derman e, nêçîrvan e.
14. Ne xar e ne kap e, pêşik e.
15. Nanê xo¹⁶⁴ genimî dike.
16. Nanê xo¹⁶⁵ bide nanpêja bira nankî zêde here.
17. Nanê 'Îsa dixwe li ber derê Mûsa di'ewte.

Ha, hat ji bo me danî
Çend mişalê Kurdanî
Herba Iraqê zor e
Em derkevin ser xanî

1. Her giyakî li ser koka xo¹⁶⁶ şîn dibe.
2. Hewar daket çaroxa xo¹⁶⁷ dike avê.
3. Hesp û hêstir li hev xistin di nav de kerê kuştin.
4. Hedyayê¹⁶⁸ koçera penêr e.
5. Hêj nekiriye ber kanî şeqîn jê anî.
6. Hêj negihaye avê xo¹⁶⁹ hil dide.
7. Her dîkekî li ser sergoya xo¹⁷⁰ mîr e.
8. Hinek li mirinê hinek li tê ve kirinê.¹⁷¹
9. Her Firewnekî Mûsakî wî heye.
10. Her keskî kîrê qûna xo¹⁷² nas dike.
11. Hem ziyaret e hem ticaret e.
12. Hesp ji hozê xo¹⁷³ dişîre.
13. Hesp refesa hespê hiltîne.¹⁷⁴
14. Her kes tîr dike lê tîra me bi deng e.
15. Her şebrekî xêrekî pê ra ye.¹⁷⁵
16. Herdû piyê xo¹⁷⁶ meke ferkê şolê.¹⁷⁷
17. Hespê piyê xwe nal kir kosî jî go pepim.¹⁷⁸

---

¹⁶⁴ xwe

¹⁶⁵ xwe

¹⁶⁶ xwe

¹⁶⁷ xwe

¹⁶⁸ Hedyeyê

¹⁶⁹ xwe

¹⁷⁰ xwe

¹⁷¹ li kirine

¹⁷² xwe

¹⁷³ xwe

¹⁷⁴ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 15 ye.

¹⁷⁵ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 17 ye.

¹⁷⁶ xwe

¹⁷⁷ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 18 ye.

¹⁷⁸ Di nusxeya Ayê de jimara vê gotinê 19 ye.

18. Hîjîrê¹⁷⁹ xo¹⁸⁰ dixo¹⁸¹ virê xo¹⁸² dike.
19. Hem qût e hem pût e hem çeka mêtê rût e.
20. Hela hela kosî newala, xwe kir hevalê xezala.¹⁸³

Waw, werîsê xo¹⁸⁴ çêkir

Pênc bendika wê lêkir

Hilda da ser kerê xo¹⁸⁵

Ji bo Kurda verê kir

1. Wekî kû saq e gore liyaq e.
2. Wê jî kimê min nas kiriye.
3. Wekî kû xaliq e mexlûq layiq e.
4. Werîsê xo¹⁸⁶ hilçinandiye.
5. Weqta te go kew e, min zanî nûkulî wî şor e.¹⁸⁷

Ya, yetîmê xo¹⁸⁸ rakir

Serê wan şûşt û şa kir

Hîne li destê wan da

Me bûka xo¹⁸⁹ suwar kir

1. Yek hêja ye hezarî, hezar ne hêja ye yekê.
2. Ya meke meleriz ya bike meleriz.¹⁹⁰
3. Ya kevir li cêr ket ya cêr li kevir.

Pe, Perîxana Remî

Şîn kiriye wî çemî

Ji bo Kurda xebat kir

Zaf bi êş û elemî

1. Piyê dîk di tawê da diye.

¹⁷⁹ Hîjîrê

¹⁸⁰ xwe

¹⁸¹ dixwe

¹⁸² xwe

¹⁸³ Ev gotin di nusxeya Myê de tune.

¹⁸⁴ xwe

¹⁸⁵ xwe

¹⁸⁶ xwe

¹⁸⁷ Weqta te go kew e, min zanîbû nûkul şor e.

¹⁸⁸ xwe

¹⁸⁹ xwe

¹⁹⁰ bileriz

2. Postê genî dixo¹⁹¹ minneta qeşab hilnayne.
3. Pîr bi țirekê şermezar nabe.
4. Pola ji pola naxo.¹⁹²
5. Pîvaz çiqas¹⁹³ firk be serî gir dike.
6. Piyê xo¹⁹⁴ ji țeja xo¹⁹⁵ dirêjtir meke.
7. Paşya¹⁹⁶ virê çar tilî ye.
8. Pisîka çavgirtî dixo naxo¹⁹⁷ înkare.
9. Peşka tarik şilavekê dikeve li welatekî.
10. Pirêze bi şovê ve ye.¹⁹⁸
11. Pêşya d¹⁹⁹ tişteki ji paşya ra nehîştiye.²⁰⁰
12. Pîr bi desmêjê ye²⁰¹, roj dirêj e.
13. Piyê xo²⁰² di gelek dafa da kotiye.
14. Pars heye ci²⁰³ tûneye.

Çe, çiyakî bilind e
Cundî û pak û rind e
Ew e zozanê Kurda
Muxare ne di bin de

1. Çiya çiqas²⁰⁴ bilind be wê rê pê keve.
2. Çû seferê hat dîsa kerê berê.
3. Çi tê serê qulunk ji qirîna qulung e.
4. Çillê 'Ereb firikê noka.
5. Çivîka tiwîtanî te mala xo²⁰⁵ xerab²⁰⁶ kir mala min jî li ser danî.
6. Çala ji xelkê²⁰⁷ ra kolayî xudî dikevê.
7. Çavkulbûn ji çavkorbûnê çêtir e.
8. Çima tû nabêjî 'Elo di kewarê da ye.

---

¹⁹¹ dixwe

¹⁹² naxwe

¹⁹³ çuqas

¹⁹⁴ xwe

¹⁹⁵ xwe

¹⁹⁶ Paşya

¹⁹⁷ dixwe naxwe

¹⁹⁸ Pirêze bi ser şovê ve ye.

¹⁹⁹ Ev herf di nusxeya Myê de wiha bi serê xwe hatiye nivîsîn.

²⁰⁰ Pêşya tû tişteki ji paşya ra nehîştiye.

²⁰¹ desmêj e

²⁰² xwe

²⁰³ purs

²⁰⁴ çuqas

²⁰⁵ xwe

²⁰⁶ xera

²⁰⁷ xelqê

9. Çêleka rêxok navê garanekê xerab²⁰⁸ dike.
10. Çivîk li Beşdayê li hev dixin li nav garisê me li hev tîn.²⁰⁹
11. Çivîk li garisê feqîra datînin.
12. Çixo bixo.
13. Çavê li deriya xwelî li seriya.

Je, jîrika me Kurda

Ji dûr ve hat di mil da
Ewê tûrê xwe vala kir
Ji bo me çava kil da

1. Ji hêkê derketiye tû dikî hêkê.
2. Ji qehra merov xo²¹⁰ davê behrê.
3. Ji dîna ra li defê xe ji jîra re serê xo²¹¹ bihejîne.
4. Ji ava gurgure metirse,²¹² ji ava nermik bitirse.²¹³
5. Ji devê ra gotin ustûyê²¹⁴ te xwar e go kîdera min li kar e.
6. Ji xelqê av diçe ji me xûn diçe.
7. Ji bo gulê merov şîlanê dihebîne.
8. Ji hesinê xerab şûrê qenc çênabe.
9. Ji ‘Îsa jî bû Muḥemmed jî nas nekir.
10. Ji xezalê bezatir tûne, ji rizqê xwe zêdetir naxo.²¹⁵
11. Ji pisîkê ra gotin guyê²¹⁶ te derman e ewê veşart.²¹⁷
12. Ji azana mellê bawer nake ji zirrîna kerê bawer dike.
13. Ji şîr tîrsiyaye puf dike dew.
14. Ji min keto bi min keto.
15. Ji ber agirê germ kes nareve.
16. Ji ber çirrikê çû ber zemherîrê.²¹⁸
17. Ji qeḥta²¹⁹ mêra navê dik danîn ‘Ebdurreḥman.
18. Ji kerengê re gotin ciyê te li kû ye got ba zane.
19. Ji kerê ra gotin daşîk ji te ra bûye, go barê min giran bû, êmê min kê m bû.
20. Jina bînin ji eşla, xêr bibînin ji feşla.
21. Jin ji parsiya xwar e.²²⁰

²⁰⁸ xera

²⁰⁹ Di nusxeya Myê de jimara vê gotina pêşyan berevajî yên din li dawiyê hatiye danîn.

²¹⁰ xwe

²¹¹ xwe

²¹² meṭirse

²¹³ biṭirse

²¹⁴ ustûwê

²¹⁵ naxwe

²¹⁶ gûyê

²¹⁷ Di nusxeya Ayê de ev jî lê zêde ye: “go xebir mane.”

²¹⁸ Ji ber baranê çû ber teyrokê.

²¹⁹ qeḥta

²²⁰ Jin parsiya xwar e, rast nabe.

22. Ji darê diçe hezar şax.
23. Ji xaşa nagêje²²¹ nasa.
24. Jina rind, zeviya li²²² ber gund bela ye.
25. Ji ʔirsa pirparê direşîne.
26. Ji êvar da hîv e.
27. Ji kê zaye kû ne beza ye.
28. Jina bîne ji eşla.

Ge, gema devê neyara
Peyawa ne li diyara
Evê hanê xelat e
De^ç wet maye ji yara

1. Golikê malê ji gayê malê naʔirse.²²³
2. Goşt bê hestî nabe.
3. Gûsitîr di dest kî da be Suleyman ew e.
4. Garis ser bi dewl e.
5. Gur ji baranê biʔirsiya wê holek çêkira ji xo²²⁴ ra.
6. Goştê genî di dîzika xuya da xweş e.
7. Gur e rovî ye, ^çeyar bi nîvî ye.
8. Goşt naxo²²⁵ divê heram e, lê avdonkê bernade.²²⁶

---

²²¹ nagihêje

²²² Di nusxeya Ayê de “li” tune.

²²³ Di nusxeya Myê de ev gotin tenê bi jimar e û yên ji dûr wê re hatine nivîsîn bê jimar in.

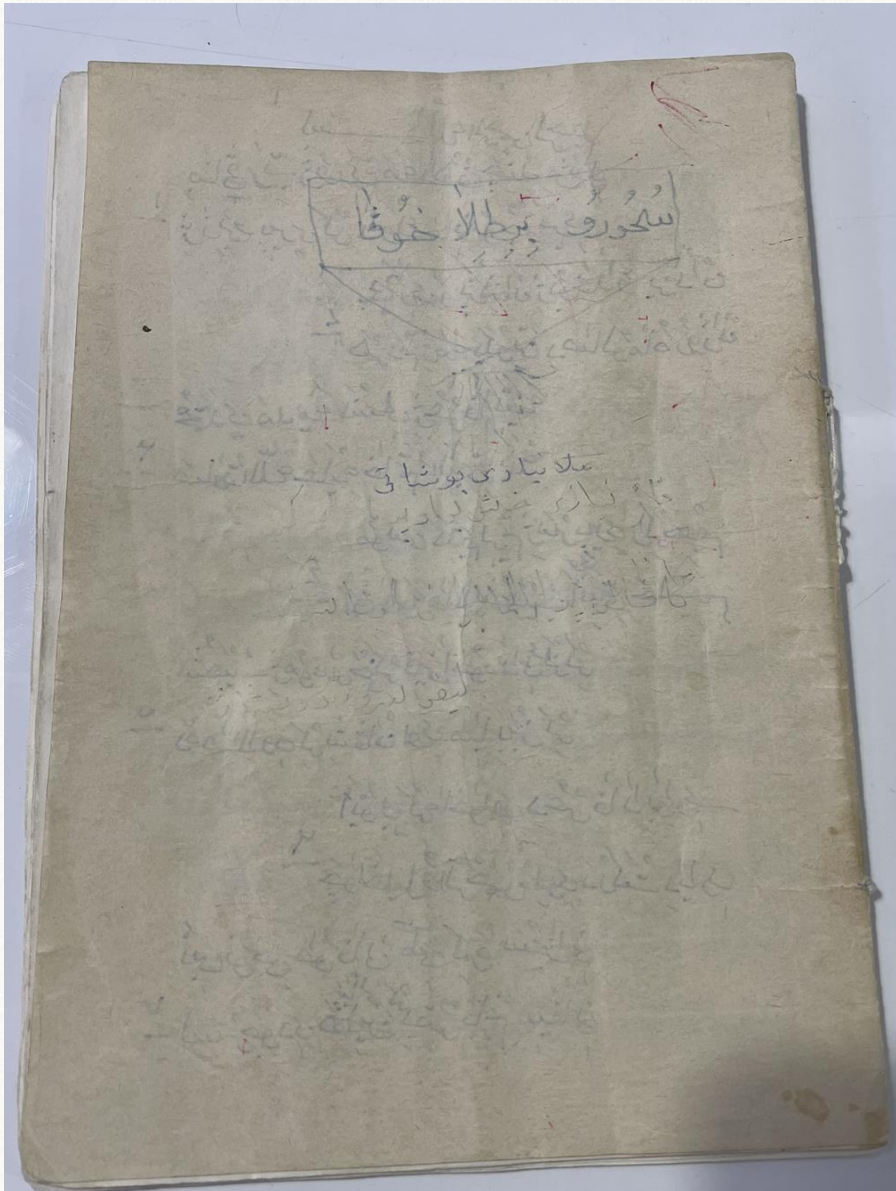
²²⁴ xwe

²²⁵ naxwe

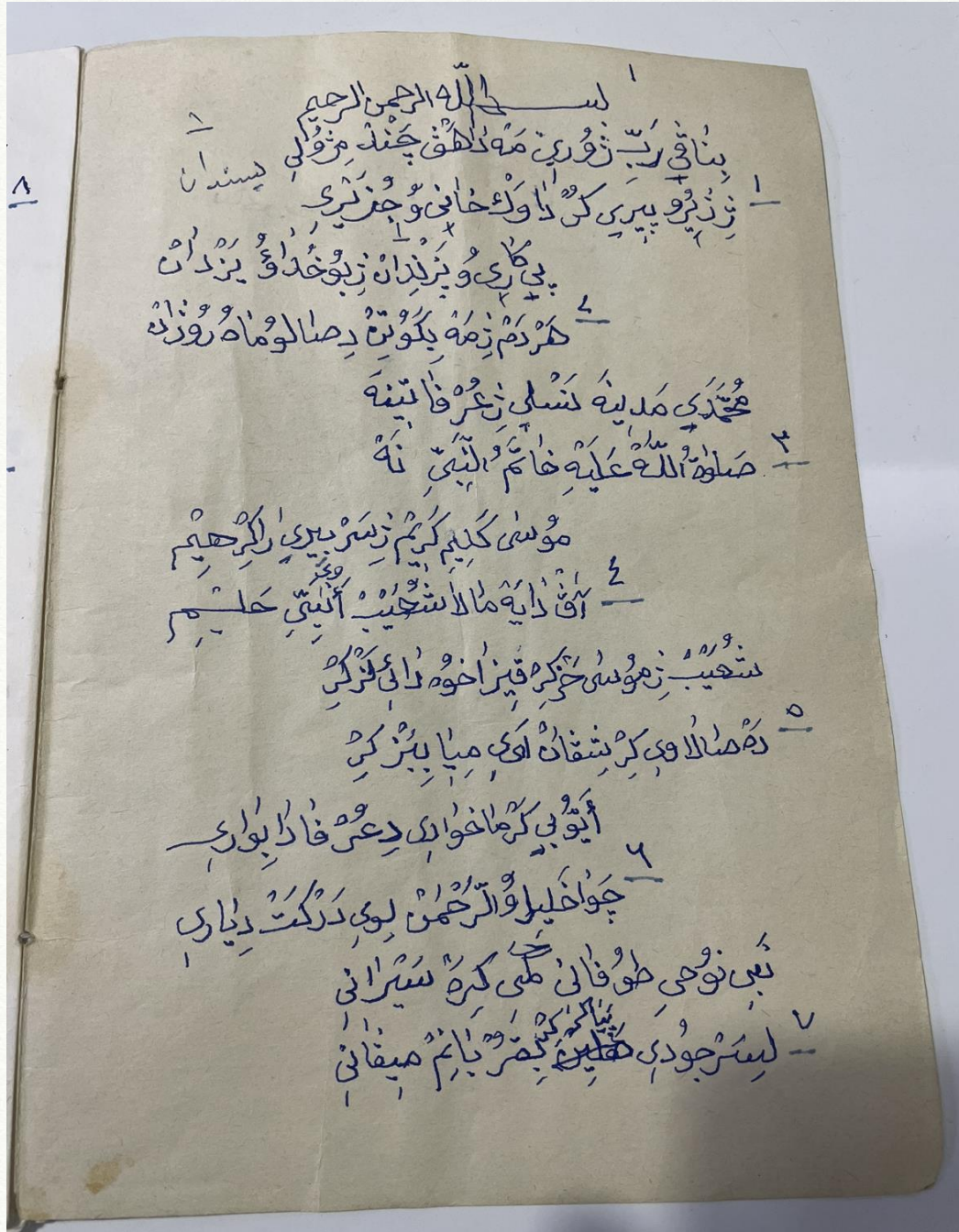
²²⁶ Nusxeya Myê di rûpelê 41ê de diqede û pênc rûpel vala mane, lê di nusxeya Ayê de ev agahiya Erebi ya der heqê kesê nusxe nivîsiye, cihê lê hatiye nivîsîn û dema qedandina wê de agahiyê dide heye:

Qed temmet kitabet hezel nusxe fi tarîx 3 rabi^ç el-ewwel 1419 h. we 27 yuniye 1998 m. We şallahu ^çele seyyidina we şeffi^ç ina Muḥemmed we ^çela alîhî we eşhabîh we etba^ç eh îla yewmî-d-dîn. Amîn welhemdulillahî rabbîl ^çalemîn. Ketebehu Zeynel^ç abidîn el-Amedî fi belde Diyarbekir

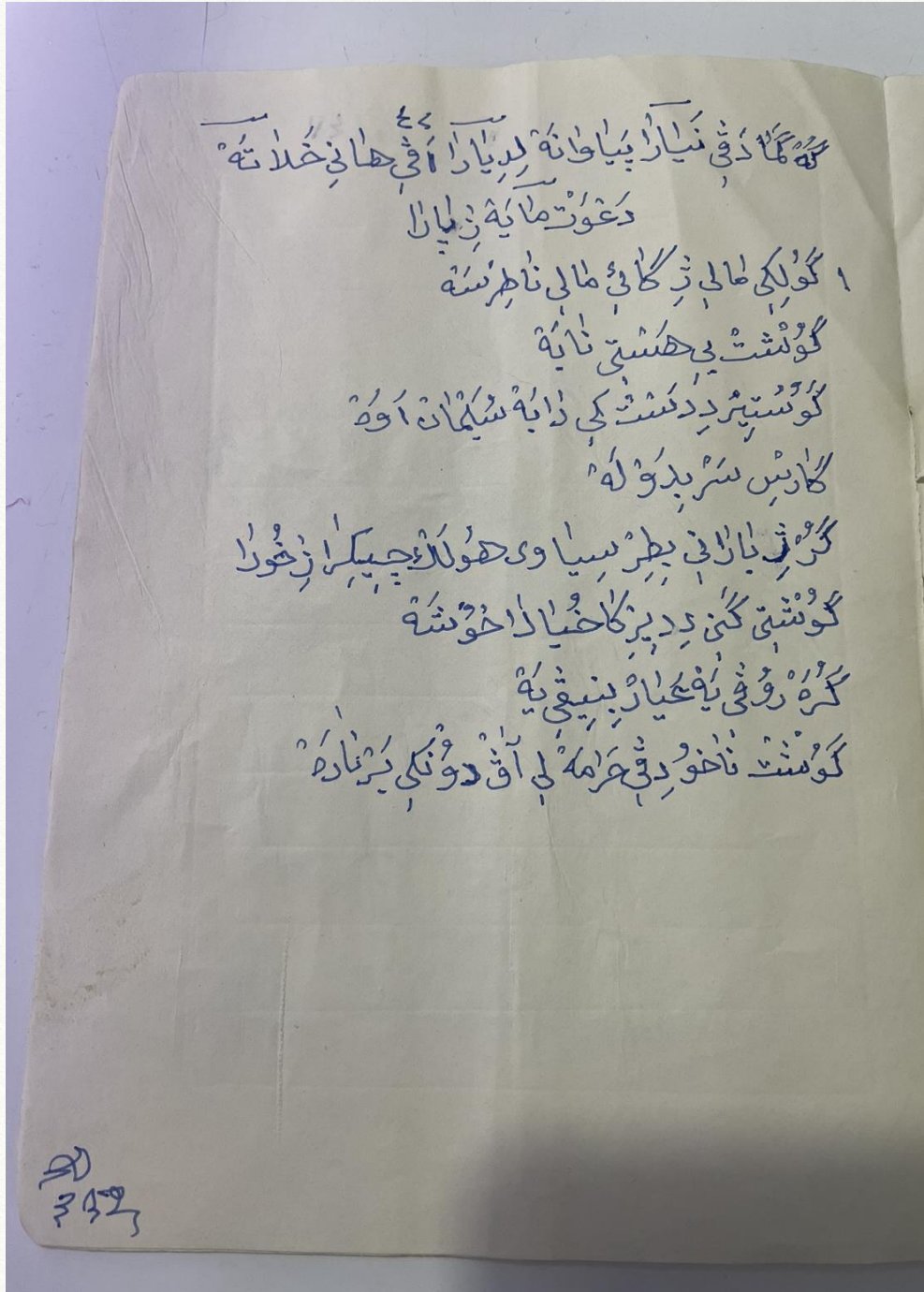
PÊVEK 2

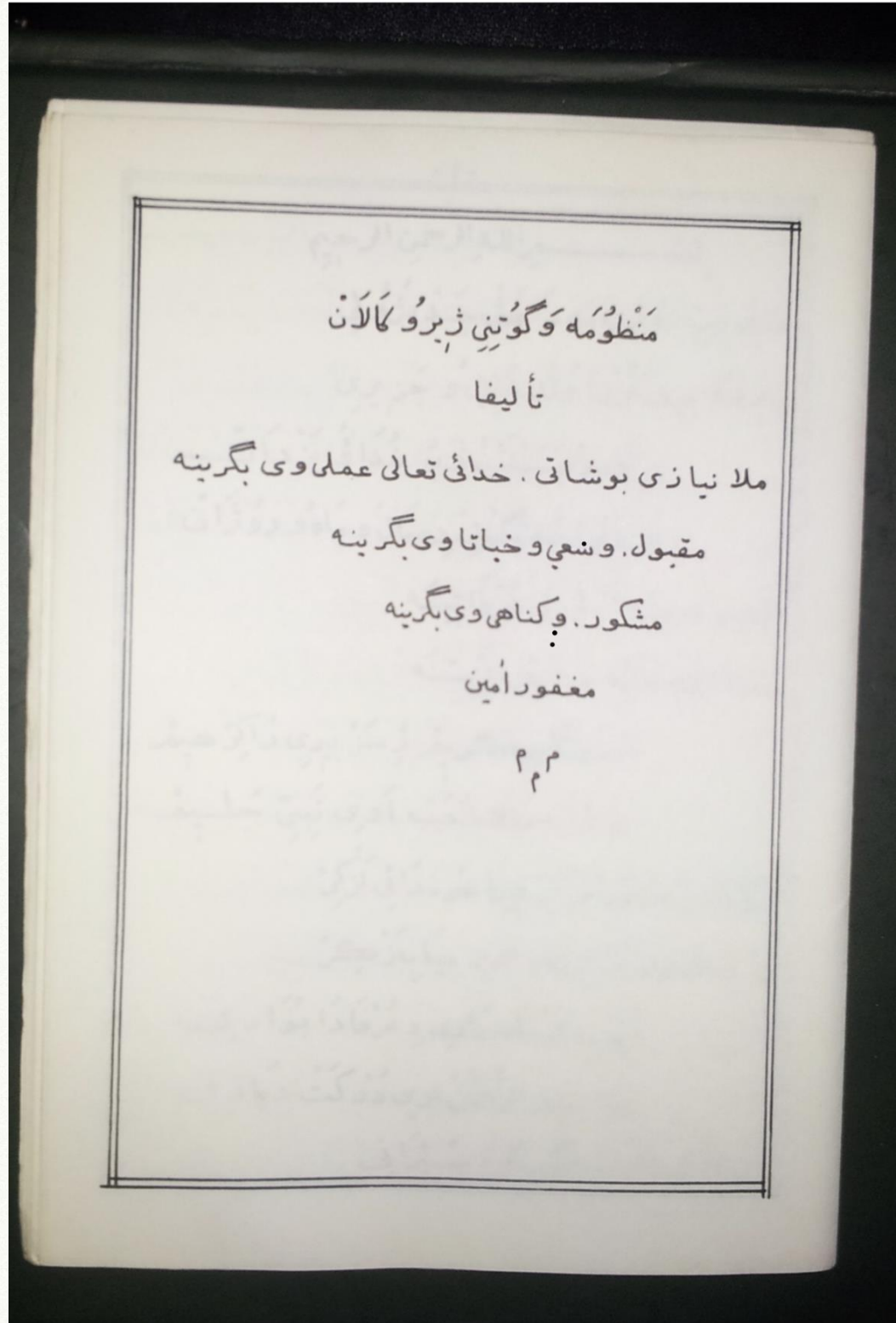
Zehriya nusxeya Mela Niyaziye Boşatî

Rûpela pêşîn ya nusxeya Mela Niyaziyê Boşatî

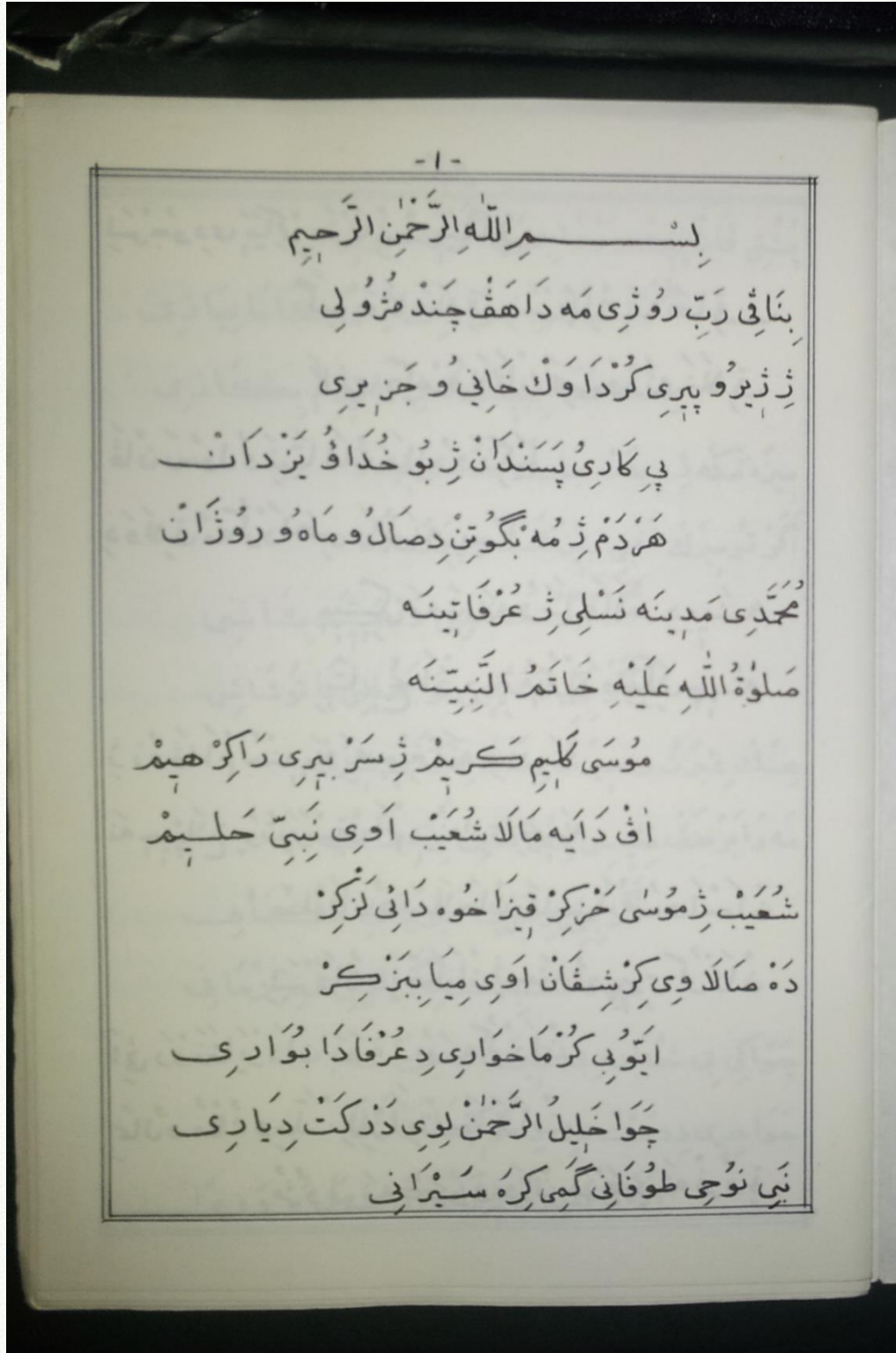

Rûpelê dawiyê yê nusxeya Mela Niyaziyê Boşatî

Zehriya nusxeya Mela Zeynelabidîn Amedî îstinsax kiriye

Rûpelê pêşîn yê nusxeya Mela Zeynelabidîn Amedî îstinsax kiriye

Çavkanî / References

- Atmaca, İbrahim (2020). Xizna We'zan: Dîwanç,eya Hilmî (S,êx Ehmed Hilmîyê Dêrs,ewî) -Metn û Lêkolîn-. Teza Lîsansa Bilind. Enstituya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Mardîn Artukluyê.
- Aykaç, Yakup (2021). "Danasîn û Tewsîfa Mecmû'eyên Helbestan di Koleksiyona Aleksandre Jaba de". Kurdiyât, 4, 23-60.
- Bedirxan, Celadet Alî (1998). Hawar (1-2). (F. Cewerî, Amd.) Stockholm.
- Borak, Mustafa (2005). Ferhenge Biwêjan. Stenbol: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê.
- Boşatî, Mela Niyaziyê (1967-70). Suhorro Bi Rişîla Xo Va. Destxeta Muelif.
- Boşatî, Mela Niyaziyê (1998). Menzûme we Gotinê Jîr û Kalan. Destxeta Mela Zeynelabidîn Amedî.
- Bozarslan, Mehmed Emin (1985). Jîn-Kovara Kurdî-Tirkî. Uppsala-Sweden.
- Celalî, Murad (2016). Mela Mehmûdê Bazîdî û 'Adat û Rusûmatname'ê Tewayifê Ekradiye. Stenbol: Nûbihar.
- Celîl, Ordîxanê û Celîl Celîlê (2013). Zargotina K'urda I-II. Amed: Aram.
- Cigerxwîn (1988). Folklorê Kurdi. Stockholm: Weşanên Roja Nû.
- Cigerxwîn (1992). Dîwana Yekê - Sewra Azadî. Stenbol: Weşanên Deng.
- Cocchiara, Giuseppe (2017). Avrupa'da Folklor Tarihi. (Yerke Özer, Çev.) Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Çelik, Murat (2015). 'Adat û Rusûmatname'ê Tewayifê Ekradiyeya Mela Mehmûdê Bazîdî. Teza Lîsansa Bilind. Enstituya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Mardîn Artukluyê.
- Çelik, Muzaffer (2013). "Silvan'ın Tewerz Köyünden Mele İhsan Çağmar ile Medrese Eğitimi ve Yaptığı İmamlık Görevi Üzerine Bir Söyleşi". (M. Edip Çağmar, Çev.) e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi. 9, 163-178.
- Dêrşewî, Mele Mehmûd (1989). Miştaxa Çiya Ji Gotinên Pêşiya. (Serbest Zaxoyî, Latinîzekirin). Stockhol.
- Ece, Selami (2014). Metin Tamiri. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (51), 89-109.
- Ekici, Abdullah (2014). Zeynelabidînê Amidî: Jiyan Berhem û Xebatên Wî yên Destnivîsî. Teza Lîsansa Bilind. Enstituya Zimanên Zindî ya Zanîngeha Mardîn Artukluyê.
- Eminoğlu, Nevzat (2020). "Nêrînek Gelemperî li Edebiyata Kurdî ya Serdema Mîrekiya Hekariyê" Nûbihar Akademî. 13, 81-95.
- Esin, Mehmet Nezir (2018). Zeynelabidin Çiçek ve El-Mesâilu'l-Maksûde Adlı Eseri. Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Et-Taberî, İbn Cerîr (2018). Tarihu't-Taberî (I). (Cemalettin Saylık, Çev.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Mevdûdî, Ebu'l A'lâ (1995). Tefhimu'l Kur'ân. (Ahmed Asrar, Çev.) İstanbul: Hilal Yayınları.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ (1996). Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri. (Muhammed Han Kayanî ve diğeri, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.

Tüzün, Mesut (2014). Cizre Tarihi Nuh Tufanı ve Cudi Dağı. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Oncu, Mehmet (2020). Gotinên Pêşiyân (Senifandin-Şirove-Ferheng). Ankara: Weşanên Sîtav.

Öztoprak, Sadreddin (2003). Şark Medreselerinde Bir Ömür. (Sirâceddin Öztoprak. Haz.) İstanbul: Beyan Yayınları.

Öztürk, Mustafa (2015). “Vekolînek Derbarê Gotinên Peşiyân ên Kurmancî de”. Mukaddime. 6 (2), 319-337.

Palo, Mela Ehmedê (2022). Şahnameya Kurdan Civîna Nemiran. (Mehmet Yıldırımçakar, Rêzan Palo, Veysel Başçı, Yakup Aykaç, Amd.) Stenbol: Nûbihar.

Şemdînanî, Mela Se'îd (2021). Bazeber Nivîsarên Mela Se'îd Şemdînanî li ser Çand û Dîroka Kurdistana Navendî. (Ergin Öpengin, Amd.) Stenbol: Weşanên Avesta.

Tîgrîs, Amed (2001). 6762 Gotinên Pêşiyân. Stockholm: Weşanên Rewşen.

Toprak, Fuat, Toprak, Muhammed ve Toprak Z. Abidin (2009). “Seyda Molla Yasin Toprak (Yüsri) Hayatı Ve İlmî Kişiliği”. Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi. 1, 121-132.

Xanî, Ehmedê (2014). Mem û Zîn. (Nâmık Açıkgoz, Haz.) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Yıldırım, Kadri (2018). Kürt Medreseleri ve Alimleri -Cami ve Hücreler-. İstanbul: Avesta Yayınları.

Yusuf, Kaynak (2010). Jînenîgariya Cegerxwîn û Berhemên Wî. Stenbol: Weşanên Do.

Hevdîtina li Diyarbekirê bi Mehmet Süleymanoğluyê kurê Mela Niyaziyê Boşatî re hatiye kirin: 25.03.2022

Hevdîtina bi Mehmet Süleymanoğluyê kurê Mela Niyaziyê Boşatî re têlêfonê hatiye kirin: 09.03.2022

Arap Halk Hikâyeciliği Bağlamında Sisebân Vadisi Hikâyesi
(The Story of Sisebân Valley in the Context of Arab Folk Storytelling)Ahmet GEMİ¹

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 31.03.2024
Accepted // Pejirandin: 13.04.2024
Published // Weşandin: 28.04.2024
Pages // Rûpel: 79-99
DOI: 10.55106/kurdiname.1462215

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atîf: Gemi, Ahmet(2024). Arap Halk Hikâyeciliği Bağlamında Sisebân Vadisi Hikâyesi, *Kurdiname*, 10, r. 79-99

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website
// *Ev gotar herî kê m ji aliyê 2 hakeman va hatiye nîrxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Özet

Halk edebiyatı sözlü geleneğin önemli bir parçasıdır. Bu edebiyat, gerçek ya da hayali birtakım olayların veya maceraların kendine özgü bir üslupla anlatılması ya da nakledilmesi ile meydana gelmiştir. Arap edebiyatı, farklı alanlarıyla dünya edebiyatı içerisinde ilgi gören bir edebiyattır. Arap edebiyatının önemli bir kolu olan Arap halk edebiyatı, tarihi kökleri, barındırdığı unsurlar, zengin müfredat, yayıldığı alanlar gibi yönleri ile eskiden beri dikkatleri üzerine çekmiştir.

Halk edebiyatının önemli dallarından biri, gazavetnâme veya cenknâmelerdir. Gazavetnâmeler, İslam ordusunun kahramanlıklarını, akınlarını, savaşlarını ve zaferlerini konu almaktadırlar. Özellikle Hz. Ali ve Hz. Hamza'nın kahramanlıklarını anlatan ve düzyazı veya şiir biçimindeki bu edebiyat kolu, eskiden beri halk arasında iyi karşılanmıştır. Sisebân Vadisi Hikâyesi, bu cenknâmelerden biridir. Bu hikâye, Hz. Peygamber'in komutasındaki İslam ordusu ile Yemen Kralı Gıtrif'in ordusu arasında Yemen sınırları dahilinde bulunan Sisebân Vadisinde gerçekleştiğine inanılan savaşı konu almaktadır. İslam tarihinde gerçekleşmiş böyle bir savaş söz konusu değildir. Tümüyle hayal ürünü olan bu savaşta, Hz. Ali olağanüstü başarılar sergilemiş ve İslam ordusu zafer elde etmiştir.

Bu çalışmada Arap halk edebiyatına değinilmiş, ender bir halk edebiyatı ürünü olan Sisebân Vadisi Hikâyesi hakkında bilgi verilmiş ve bu hikâye Türkçeye çevrilerek ekte sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap edebiyatı, halk edebiyatı, Sisebân Vadisi Hikâyesi, cenknâmeler, gazavetnâmeler.

Abstract

Folk literature is an integral part of the oral tradition, consisting of the unique narration or transmission of real or imaginary events or adventures in a distinct style. Arabic literature emerges within world literature with its various branches. Arab folk literature, an important branch of Arabic literature, has long attracted attention due to its historical roots, elements, rich curriculum, and areas of dissemination.

One of the significant branches of folk literature is gazavetnâme or cenknâme. Gazavetnâmes depict the heroism, raids, and battles of the Islamic army. Especially narratives portraying the valor of Hz. Ali and Hz. Hamza, in prose or poetry, have been well received among the people since ancient times. One such cenknâme is the Tale of the Sisebân Valley. This narrative revolves around a battle believed to have taken place in the Sisebân Valley within the borders of Yemen between the army commanded by the Prophet Muhammad and the army of the Yemeni King Gıtrif. Such a battle is not documented in Islamic history. In this entirely fictional battle, Hz. Ali demonstrates extraordinary feats, leading the Islamic army to victory.

¹ Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. e-mail: ahmetgemi04@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4124-5525> (Assoc. Prof. Dicle University, Faculty of Letters, Department of Eastern Languages and Literatures)

This study briefly touches upon Arab folk literature, provides information about the rare folk literary product, the Tale of the Sisebân Valley, and presents a Turkish translation of this tale in the appendix.

Keywords: Arabic literature, folk literature, The Story of Sisebân Valley, gazavetnâme, cenknâme.

GİRİŞ

Eğlenmek, neşeli ve hoşça zaman geçirmek insanoğlunun vazgeçemediği şeylerdendir. Her millette olduğu gibi Araplarda da eğlence kültürü eskiden beri var olmuştur. Eski Araplar, tabiatla sıkı bir şekilde içli dışlı oldukları için çoğunlukla gecelerde berrak göğün altında farklı anlatılar dinleyerek ve kendilerine has oyunlar oynayarak gecelerini geçirmişlerdir. Semer (çoğulu: esmâr) olarak adlandırılan bu geceler Arapların şehir hayatına geçtikleri dönemde daha aktif olarak icra edilmiştir. Vakit geçirmek ve eğlenmek için zaman ve mekân önemli iki unsurdur. Eğlence kültüründe bu unsurlardan meclislerin (çoğulu: mecâlis) yeri büyüktür. Bu gecelerde anlatılan edebî türlerden biri de halk hikayeleridir. *Hikâyât Şa'biyye* ya da *el-Hikâyâtü's-Şa'biyye* (halk hikâyeleri) olarak adlandırılan bu hikayelerin bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir (Abdülhadioğlu, 2016: 245-246). Bu hikayelerden biri *Sisebân Vadisi Hikâyesi*'dir. Araplar arasında *Kıssatu Vadi's-Sîsebân* veya *Kıssatu Vadi's-Seysebân* olarak bilinen bu hikâyenin farklı varyantları, İslâmî coğrafyada eskiden beri anlatılmaktadır. Son zamanlarda Kürt edebiyatçıları tarafından yeniden yorumlanarak yazıya aktarılan bu hikâyenin Kürtler nezdindeki yeri daha da büyüktür denilebilir. Zira bu hikâye, Kürt edebiyatında cenknâme türünde yazılan ilk metinlerden sayılmaktadır (Adak, 2019: Ek: 2/134).

Halk hikâyeciliği edebiyatın önemli kollarındandır. Bu edebiyat vasıtasıyla geçmiş geleceğe aktarmak mümkün olmuştur. Kaynağını geleneklerden ve sözlü kültürden alarak nesilden nesile aktarılan halk edebiyatı anlatılarında zengin bir kültür bulunmaktadır. İslâmiyet öncesi sözlü edebiyatın bir uzantısı olan halk edebiyatı, halkın duygu ve düşüncelerini, olaylara, yaşama ve dünyaya karşı olan tutumunu yansıtmaktadır. Sözlü anlatıma dayalı halk edebiyatı unsurları şunlardır: Efsaneler, destanlar, mitler, halk hikâyeleri, deyimler, fıkralar, atasözleri, yeminler, mâni ve ninniler, argo sözler, küfürler, dua/beddualar, ad ve lakaplar, sözlü tarih, şarkı ve türküler, halk şiirleri... (Aydın, 2009: 2; eş-Şibli ve Abdülhadioğlu, 2019: 8-14). Folklor olarak adlandırılan ve zengin bir kültürel hazine olan bu edebiyat ürünlerinin muhteva, dil, biçim ve duyguları aktarma yönünden incelenmesi, geçmiş dönemlerin anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda, halk edebiyatının önemli bir alanını oluşturan halk hikâyelerinin farklı yönleri ile ele alınması önem arz etmektedir.

Kollektif aklın bir ürünü olan halk hikayeleri, gerçek bir vakıya dayanmakla birlikte, genellikle İslam'dan önceki destanlardan beslenmektedir. Halk hikayeleri; aşk, dini temalı kahramanlık ve destansı halk hikayeleri olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmektedir. Bu hikâyeler, milletin roman ihtiyacını karşılayan, özel bir üslupla, gerçek ya da hayali birtakım olayların veya maceraların sözle nakil ya da tekrar edildiği eserlerdir (Elçin, 2004: 444). Eskiden beri meclislerde kıssahan, ozan veya raviler tarafından okunan, daha çok aşk ve kahramanlık konularını ele alan bu hikayelerde, gerçekleşmesi mümkün olmayan olayları mümkün kılmak için, cin, peri, sihirbaz, mucize, uçan halı gibi olağanüstü unsurlar devreye girmiştir.

Arap edebiyatının önemli bir bölümünü siyer ve megâzî eserleri teşkil etmektedir. Hz. Peygamber (as.) ve ashabının savaşlarını konu alan bu eserler, ilk kez hicri I. asırda Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713) ve İbn Ebî Hüneyde el-Kuraşî (ö. hicri 100 civarları) gibi alimler tarafından

kaleme alınmıştır. Daha sonraki dönemlerde özellikle Hz. Ali etrafında şekillenen hikayeler de bu alandan sayılmaktadırlar. Megâzî veya futûh kıssaları olarak adlandırılan bu tür, günümüzde aşıklar veya kıssahanlar tarafından farklı mahfillerde; televizyon ve radyo programlarında, sosyal medya platformlarında manzum veya mensur şekilde anlatılmaktadır (Yaktin, 2012: 248; Serkâme, 2018: 26).²

Halk hikâyelerinin önemli bir kolunu oluşturan ve Doğu edebiyatlarında *cenknâme* olarak adlandırılan bu eserlerin dilsel ve edebi değeri büyüktür. Bununla birlikte tarihsel bağı güçlendirmek, dini-ahlaki bilgi vermek, halkın dini ve moral gücünü yüksek tutmak maksadıyla din yolunda mücadele ederek kahramanlaşmış ve halk arasında ün salmış kişilerin başından geçmiş olayların anlatıldığı bu metinlerin tam olarak kim veya kimler tarafından oluşturulduğu hakkında tartışmalar bulunmaktadır. Kaynağını İslamiyet'in varoluş mücadelesinden alan bu türde, gerçeküstü varlıklardan da yararlanmak suretiyle din yolunda yapılan savaşlara (cihad) vurgu yapılmaktadır. Kaynaklar İslam tarihi, Hz. Peygamber'in (as.) hayatı ve İslâm'ın ilk yıllarına dair, hurafelerle karışık hayal mahsulü ve gerçeklikten uzak eserler yazan kişinin, hicri VII. yy.'da yaşayan Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh el-Bekrî el-Kasasî olduğunu belirtmektedirler ('Bekrî, Ebü'l-Hasan el-Kasasî', 1992: 5/366). Ne var ki ilk dönem İslam tarihçilerinden Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ* (1996: 19/36) adlı eserinde bu kişinin yalancı ve müfteri olduğunu, Müseylimetü'l-Kezzâb ile aynı konumda değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Efsaneler, mitolojik olaylar veya metaforlardan (mecaz) beslenen halk hikâyeleri, zamanla halk nezdinde gerçekmiş gibi bir teveccüh kazanmıştır. İslam'ın yayılmasının ilk dönemlerinde vuku bulan ve genellikle Hz. Ali ve Hz. Hamza'nın başından geçen olayların anlatıldığı cenknâmeler günümüzde dahi popülerliğini korumaktadır. Bunun yanında halk arasında Arap, Türk ve Kürt halk edebiyatına da malzeme olmuş, Hz. Ali ile Hz. Ömer'in hikâyenin merkezinde yer aldığı "Kırlangıç Efsanesi" vb. anlatılara da rastlamak mümkündür (Abdülhadioğlu, 2019: 1). Bu cenknâmelerden biri de günümüzde raviler veya kıssahanlar tarafından okunan ve Hz. Ali'nin (ra.) kahramanlığı etrafında oluşmuş bir olayı anlatan *Sisebân Vadisi Kıssası*'dır (Yaktin, 2012: 229).

Sisebân Vadisi Kıssası, Hz. Peygamber komutanlığındaki İslam ordusu ile Kral Gitrif başkanlığındaki Yemenliler arasında Yemen'deki Sisebân Vadisi'nde gerçekleştiğine inanılan savaşı konu alan ve tamamıyla hayal ürünü olan efsanevî bir hikâyedir. Bazı araştırmacılar, Yakut el-Hamevî'ye dayanarak "Sisebân Vadisi'nin Azerbaycan'da Aran bölgesinde ve Balkanlar'a dört günlük mesafede bir belde" (Hamevî, (?): 3/297) olduğundan hareketle bu savaşın da burada gerçekleştiğine dair aktarımları gerçekle örtüşmemektedir. Tam olarak yeri belirlenemeyen bu vadinin, Yemen'in güney ve güneydoğusunda bulunan Hadramevt bölgesinde olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Irak'ın Tikrit kenti yakınlarında, Lübnan'da veya Ürdün nehri yakınında bulunan Eriha mıntıkasında ya da Filistin'de Kudüs ile Ölü Deniz arasında kalan el-Halil'de olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.

Edebi kaynaklarda tarihi olaylar, destan, efsane, masal, latife, menkıbe, kıssa gibi türler genellikle "hikâye" terimiyle adlandırılmaktadır. Binaenaleyh çalışmamızda hikâye ile kıssa terimi birbirinin yerine kullanılmıştır.

² Bu hikâyenin Arap halk ozanı Şeyh Ahmet el-Mâzûnî tarafından saz eşliğinde söylenen sesli varyantına ulaşmak için bakınız. https://www.youtube.com/watch?v=d-_AS24gAfI. (Erişim Tarihi: 15.02.2024).

Bu çalışmada *Sisebân Vadisi Kıssası* ile ilgili bilgi verilmiş ve çalışmanın sonuna bu kıssanın Arapçadan Türkçeye yapılan çevirisi verilmiştir. Çevirisi yapılan yerlerin varak sayıları belirtilmiştir. Ayrıca çalışmanın sonuna yazmadan birkaç örnek eklenmiştir.

1. SİSEBÂN VADİSİ KISSASI

1.1. TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Dijital platformlarda da paylaşılan eser, *Kıssatu Vadî Sisebân, Kıssatu Melik el-Gitriif ve Kıssatu el-Fercahah mea'n-Nebî* adlı hikayelerden oluşmaktadır. Eserin orijinal yazma nüshası, Dârü'l-Kütübi'l-Katariyye'de (Katar Yazma Eser Kütüphanesi), 471 numaralı koleksiyonda kayıtlıdır. Hicri takvime göre Muharrem 1257 yılında (milâdi: Şubat-Mart 1841) Ali bin Seyyid Habeş eş-Şeyhânî el-Kürdî tarafından kaleme alınan eser, kapakları ve boş sayfalarıyla birlikte 30 varaktan oluşmaktadır. Eserin iç kapağında "*Hâzihi'l-kıssatu dehalet fî mülki Râgıb bin Muhammed Yahyâ Salûha. Gaffera'llahu ileyhi velivalideyh (Bu kıssa, Râgıb bin Muhammed Yahya Sâlûha'nın mülküne girmiştir. Allah onu ve anne-babasını bağışlasın.)*" kaydı bulunmaktadır. Eserin farklı sayfalarında, üzerinde Râgıb Muhammed Yahya yazılan mühür vurulmuştur. Mensur olarak kaleme alınan her üç hikâyenin muhtelif yerlerinde şiirler bulunmaktadır.

1.2. HİKÂYENİN YAPISI VE MUHTEVASI

Sisebân Vadisi Hikâyesi, İslam'ın ilk dönemlerinde İslam ordusu ile Yemenliler arasında gerçekleştiğine inanılan hayal ürünü bir hikayedir. Hikâye, bu savaşta gerçekleşen olayları konu almaktadır. Hikâyede olaylar A-B-C şeklinde kronolojik olarak devam eder ve bu şekilde sonuçlanır. Ancak yer yer anlatıcı olaylara müdahale eder ve subjektif davranır.

Hikâyenin serim bölümünde karşılaşması muhtemel olan sorunlar dile getirilmiş, hemen hemen tüm karakterlerin içinde buldukları durum anlatılmıştır. Böylece muhatabın zihninde bir sonraki bölümde gelişmesi muhtemel olan olayların neler olabileceği sorusunu uyandırılmış ve bir aksiyon durumunun gelişeceğine dair kapı aralanmıştır. Hikâyenin düğüm bölümünde, savaşa sebep olacak tetikleyici unsurlar anlatılmış, olay kahramanlarının başından geçenler dile getirilmiş ve nihayetinde hikâye Müslümanların elde ettiği büyük bir zaferle sonlandırılmıştır. Bu yönleriyle bakıldığında hikâyenin "serd" (çoğulu: serdiyyat) yani anlatı yönünden başarılı olduğu anlaşılmaktadır.

Hikâye, bir anlatıcı tarafından aktarılmaktadır. Anlatıcı, anlatısını bir raviye dayandırmaktadır. Dolayısıyla hikâyenin muhtelif yerlerinde "ravi şöyle dedi" şeklindeki ifadeler geçmektedir. Böylece anlatıcı, hikâyenin kendisinin bir uydurması olmadığını ve başkasından alarak aktardığını dile getirerek anlatımın güvenilirliğini artırmıştır.

Sisebân Vadisi Hikâyesi, sade bir muhteva içermektedir. Olay örgüsü basittir. Karakterler sınırlıdır. İslam'ın ilk yıllarında gerçekleştiğine inanılan bu savaş Yemen'de Sisebân Vadisinde gerçekleşmiştir. Hikâyenin dili sadedir. Ağdalı ve girift ifadelerden kaçınılmıştır. Mensur olarak kaleme alınan hikâyede sınırlı sayıda şiir mevcuttur. Vasat bir Arapça ile kaleme alınan eserde yer yer irab ve imla hataları bulunmakta, yer yer ammice ibarelere rastlanmaktadır.

Sisebân Vadisi Kıssası'nda geçen özel isimler şunlardır: Cebrail, Muhammed, Ebubekir, Ömer bin Hattab, Ali bin Ebi Talib, Fatıma, Hasan, Hüseyin, Halid bin Velid, Ömer bin Ümeyye ed-Damirî, Mikdad bin Esved el-Kindî, İbn Abbâs bin Mirdâs, Ümmü Gülsüm, Atike,

Fudda, Hesna bint Munzir veya Hesna bint ed-Deygâm, Lat, Uzza, Melik Gitrif, Kral Gitrif'in köleleri: Heyyâf ve Kender.

Hikâyenin geçtiği mekanlar ise şunlardır: Mekke, Medine, Yemen, Sisebân Vadisi, Nehrû'l-arûz, Atike'nin evi, Ali'nin evi, Benî Neccâr'ın bahçesi.

Hikâyede mümkün olmayan şeylerin mümkün hale getirilmesi için olağanüstü durumlara müracaat edildiğini izah etmiştik. Bunlar içerisinde, uzun zaman ve uzak mekanların bir anda aşılması anlamına gelen tayy-ı zaman ve tayy-ı mekânın sıkça işlenmiştir. Bineklerin uçması ve kerametlerin gösterilmesi gibi olaylara müracaat edilmiştir. Bu durum, hikâyeye macera katarak günümüzün fantastik, kurgu ve polisiye roman tarzının meydana gelmesine zemin hazırlamıştır.

1.3.HİKÂYENİN TUTARLILIK AÇISINDAN ANALİZİ

Halk hikâyelerinin ortak bir özelliği, anonim olmalarıdır. Anonim eserlerin muayyen bir müellifi olmamasına rağmen *Sisebân Vadisi Kıssası*, *Futûhü'l-Yemen* veya *Hikâyetü Re'si'l-gûl*, *Kıssatü Melik el-Gitriif* gibi hikâyeler birbiri ile karşılaştırıldığında muhteva, kahraman, zaman ve mekân benzerlikleri ile ifade tarzları bu hikâyelerin tek elden çıktığı izlenimini uyandırmaktadır. Buna binaen bu hikâyelerin bahsi geçen Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh el-Bekrî el-Kasasî tarafından uydurulduğu iddiası doğru olabilir. Dolayısıyla elimizdeki *Kıssatu Vadî Sisebân*, *Kıssatu Melik el-Gitriif* ve *Kıssatu el-Fercahah mea'n-Nebî* adlı mecmuanın sonundaki yazar kaydında geçen, Ali bin Seyyid Habeş eş-Şeyhânî el-Kürdî'nin bu hikâyelerin yazarı olmayıp bunları derleyen veya istinsah eden kişi olduğu aşikardır.

Kur'an-ı Kerim'in nazil olması ve İslam'ın yayılması ile birlikte bu dine muhalif kişiler Kur'an'a nazire getirmiş ve dine aykırı fraksiyonlar ortaya çıkmıştır. Dine paralel olarak ortaya çıkan bu gruplar, halk arasında yaymak istedikleri görüşlerini temellendirmek, kendilerine taraftar bulmak, zihinlerde şüphe uyandırmak için de hurafe ve uydurma bilgilere başvurmuşlardır. Bu gruplardan biri, Hz. Ali taraftarlığı adı altında dine olan karşıtlıklarını sürdüren Şia ehli iken diğeri Şeyh Adi bin Müsafir (ö. 557/1162) adı etrafında toplanan Yezidilerdir (Bozan, 2016: 76; Bozan, 2019: Ek: 2/131). Çalışmamıza konu olan eseri kayda geçiren kişinin künye bilgilerinde eş-Şeyhânî ismi geçmektedir. Bu künye, genellikle günümüzde Irak sınırları içerisinde kalan Şengal bölgesi mensuplarınca kullanılmaktadır. Bu bölge sakinlerinin çoğu Yezidi olup Şeyh Adi b. Müsafir'e bağlıdırlar. Bu bağlamda söz konusu iki grubun beslenme kaynakları da incelendiğinde ekteki hikâyenin, Hz. Ali'nin kahramanlığı adı altında, dine olan muhalefetini göstermek isteyenlerce uydurulmuş olabileceği düşüncesini ihsas ettirmektedir.

Tarihi kaynaklarda, İslam tarihinde Sisebân Vadisi olarak adlandırılan bir yerde gerçekleşmiş herhangi bir savaş geçmemektedir. Hz. Peygamber (as.) veyahut Hz. Ali (ra.) döneminde Yemen'de bulunan Sisebân Vadisi'ne veya Sisebân adını taşıyan herhangi bir yere İslam ordularının gittiği vaki olmamıştır. Sadece Hz. Ali'nin Yemen üzerine iki defa gittiğini kaynaklar kaydetmektedir. Bu gidişlerinin birinde Halid b. Velid de bulunmaktadır (İbn Hişâm, (?): 2/641).

Arap toplumunda olduğu gibi Kürtlerde de bu hikâyeye olan ilgi eskiden beri bilinmektedir. Kürt edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olan bu hikâyeye, tarih boyunca Kürtler nezdinde hüsnü kabul görmüş, şairlerce yeniden yorumlanmış, ozanlarca halk meclislerinde okunmuş ve araştırmalara konu olmuştur (Qanatê Kurdo, 1983: 21; Adak, 2015:

302; Omar, 2012). Şêx Xalid Zebarî (ö. 1220/1805) tarafından kaleme alınan bu manzume, Qewlê *Newala Sîsebanê* olarak bilinmektedir. Bahsi geçen bu savaşın yeri ve zamanı hususu ise tartışmalara sebep olmuştur. Sisebân Vadisi Hikâyesi üzerinde müstakil bir çalışması olan bu araştırmacıardan Ahmet Demir, yukarıda bahsi geçen çalışmasında İslam ordularının Azerbaycan'da Aran bölgesindeki Sisebân Vadisi'ne geldiklerinden hareketle bu hikâyenin bu savaş sonucunda oluşturulduğunu aktarmaktadır (Demir, 2017: 15). Ne var ki söz konusu yerde vuku bulan savaş, 24/645 yılında İslam komutanlarından Selman b. er-Rabia el-Bâhilî ve Habîb b. Mesleme döneminde yapılmış ve nihayetinde Arran bölgesinin başşehri Berdea fethedilmiştir (Nüveyrî, 2004: 19/257-258). Hz. Peygamber'in vefatından sonra gerçekleşen bu savaşa Hz. Ali de katılmamıştır.

Hikâyede geçen kişi isimlerinde yanlışlıklar olduğu gibi mekân isimlerinde de tutarsızlıklar bulunmaktadır. Mesela, İslam ordusunun Yemen'e giderken Nehrü'l-Arûz denilen yerde konaklandığı ile ilgili bir bilgi geçmektedir. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde Arap Yarımadasında veyahut Yemen'de bu ismi taşıyan herhangi bir nehrin varlığına rastlanmamıştır.

Ravi hikâyeyi; *bu kıssa, bize aktarılan ve Yemen Melik'i Gitrif ile Peygamber (as.) ve ashabı -Allah din gününe kadar onlara salat ve selam eylesin- arasında yapılan savaşı anlatan Sisebân Vadisi Kıssası'dır*, şeklinde sonlandırmaktadır. Dolayısıyla söz konusu savaşa Hz. Peygamber (as.) komutanlığında gidilmiştir. Ancak devamında Hz. Peygamber (as.) tabir-i caizse adeta savaş meydanında saf dışı bırakılmış ve Hz. Ali ön plana çıkarılmıştır. Kaynaklar gösteriyor ki, Hz. Peygamber (as.) değil savaşta hayatının hiçbir yerinde ashabı tarafından saf dışı bırakılmamıştır. Bununla birlikte hikâyede isimleri geçmesine rağmen Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in herhangi bir aktivitede bulunmadıkları görülmektedir. Bu durum ise, her iki zat için bir noksanlık sebebi olup kabule şayan değildir.

Sisebân Vadisi Hikayesi'nin anlatıcısı, hikâyenin farklı yerlerinde "râvî şöyle dedi" demekte ve zikredilen ravinin kim olduğunu açıklamamaktadır. Kaynaklarda kastedilen ravinin Hz. Peygamber'in amcasının oğlu Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/688) olduğu aktarılmaktadır (Yaktin, 2012: 241). Ne var ki İslami kaynaklarda Hz. Abbas'a dayandırılan böyle bir rivayet bulunmamaktadır.

İslam alimlerinden es-Suyûtî (ö. 911/1505), Ahmed b. Hanbel'e dayanarak, tefsir, destan ve megâzîleri aslı ve astarı olmayan bilimler olarak aktarmaktadır. Bunun başlıca sebebi, bu ilimlerin genel olarak nakle dayanması ve dış müdahalelere maruz kalmasının kolay olmasıdır (Suyûtî, (?): 2/178). es-Suyûtî gibi hurafelerden uzak ve katıksız bir din savunan alimler, böyle megâzî ve futûh alanında uydurulan menkıbe ve hikayelere mesafeli yaklaşmaya yol açmış ve bu tarz edebî mahsullerin unutulmasına ve ortadan kalmasına zemin hazırlamıştır.

Kaynağı ne olursa olsun halka mal olmuş *Sisebân Vadisi Kıssası*'nın asırlardır kulaktan kulağa aktarılması ve nihayetinde yazıya geçirilmesi ile kültür, dil ve edebiyata önemli katkısı olmuştur. Tarihi, sosyolojik, dini ve itikadi olarak birçok tenakuzu barındıran bu esere edebi bir metin olarak yaklaşmak gerektiğini belirtmekle birlikte eserin, dönemin sosyo-kültürel durumuna ışık tutması bakımından büyük önem arz ettiğini bilmek gerekmektedir.

Hikâyede dikkat çeken hususlardan biri de kullanılan şiirlerdir. Bu şiirlerden biri, Yemen ordusundaki bir atlının kılıcı üzerine yazılmış iki beyitlik bir şiirdir ki bu beyitler, Abbasiler devrinin önemli şairlerinden Buhtürî'ye (ö. 284/897) aittir. Diğer şiirlerin ise kaynağına rastlanmamıştır.

Hikâyede görülen tutarsızlıklardan biri de zaman ile ilgilidir. Hikâyenin üç yerinde Sisebân vadisinin Mekke veya Medine'den uzaklığı farklı sürelerle ifade edilmiştir. Bu mesafe seksen, yirmi bir ve on bir günlük yürüme mesafesinde gösterilmiştir. Bu durum, Sisebân vadisinin yerinin tespiti noktasında zorluklar ortaya çıkarmıştır.

2. HİKÂYENİN VARYANTLARI VE MUKAYESE

Sisebân Vadisi Hikayesi'nin manzum ve mensur olmak üzere farklı dillerde birçok varyantı bulunmaktadır. Günümüzde sosyal medya platformlarında da farklı varyantlarına rastlanan bu hikâyenin 2011 yılında Muhammed Akel tarafından tahkik edilip neşri yapılan nüshası, çalışmamız ile olan benzerliği sebebiyle önem arz etmektedir (Akel, 2011). İkinci nüshası ise, Ankara Millet Kütüphanesi'nde *Gazvetü's-Seysebân ve ma Cerâ fihâ li'l-İmam Ali b. Ebu Tâlib* künyesi ile 2594 nolu koleksiyonda bulunan Arapça matbu olanıdır.

Eldeki varyantlardan hareketle hikayedeki farklılıklar şöyle izah edilebilir: Çalışmamıza konu olan hikâyede, Yemen kralının veziri iman etmiş ve imanını gizlemiş birisi olarak karşımıza çıkarken diğer Arapça varyantlarda, söz konusu vezirin Mekke'de daha önce bir süre ikamet ettiğini ve burada Ömer bin Ümeyye'nin atını çalmaya kalkışırken yakalandığını ve bu durumdan kurtulmak için ise sihirbaz bir kadına sığındığını öğrenmekteyiz.

Hikâyenin Arapça varyantlarında Hz. Peygamber'in casusu ve postacısı Ömer bin Ümeyye Kral Gitrif'in savaş haberini getirdiğinde Hz. Cebrail, Ömer'i doğrulamak için Hz. Peygamber'e gelir ancak çalışmamıza konu olan hikâyede böyle bir durum söz konusu değildir. Aynı şekilde diğer varyantlarda Hatice, Zübeyr, Saad, Said, Talha ve Osman gibi isimler zikredilirken elimizde bulunan hikâyede söz konusu isimler zikredilmemiştir.

Sisebân Vadisi Hikâyesi'nin diğer varyantlarında, Yemen kralı Gitrif'in Hesna bint Melik ed-Deygâm'ı eş olarak istemesi ve Hesna'nın ise bu isteğe karşılık Muhammed ve Ali'nin kellelerini mehir olarak istemesi savaş sebebi olarak geçerken elimizdeki varyantta böyle bir durum söz konusu değildir.

Yemenlilerin savaşa hazırlandıkları haberini de Hz. Peygamber'in casusu ve postacısı Ömer b. Ümeyye ed-Damirî getirmektedir. İki taraf arasında çetin geçen savaş ilkin Kral Gitrif ve taraftarlarının lehine sonuçlanırken Hz. Ali'nin Müslümanların imdadına yetişmesi ile dengeler değişir ve Müslümanlar zaferi kazanırlar. Müslümanların zaferi ile sonuçlanan bu savaşta ganimetler bölüştürülürken Kral Gitrif'in eşi Hesna, İslâm ordusunun komutanı Halid b. Velid ile nikahlandırılır. Bütün varyantlarda hikâye böyle sonlanırken isimlerdeki uyumsuzluklar dikkat çekmektedir.

SONUÇ

Sisebân Vadisi Kıssası incelendiğinde edebi bir metin özelliğini taşıdığı görülecektir. Zira bir metnin edebiyata mal olabilmesi için sahip olması gereken temel unsurlardan “olay/olay örgüsü, şahıs kadrosu/kahramanlar, zaman/vakit ve mekân/yer” gibi unsurlar bu metinde yer almaktadırlar.

Dini edebiyatın bir türü olarak değerlendirilen cenknâmelerden *Sisebân Vadisi Kıssası*, müşrik-mümin, kafir-müslim tezaudunda ilerlemektedir. Hikâyede genelde Müslümanların ve özelde ise Hz. Ali'nin başarıları öne çıkarılmaktadır. Fethe giden yolda bu kahramanın etkinliği telkin edilmektedir.

Müslüman milletlerin halk hikayelerindeki Hz. Ali vurgusu, ehl-i beyt sevgisinden ileri gelirken bu zatın canı pahasına Hz. Peygamber'in yanında bulunması, cesareti, savaşlarda gösterdiği üstün başarısı ve tabii ki yaşamı boyunca yaşadığı tatsız hadiseler ve şanssızlıklardan ileri gelmektedir. Bu durum ise kendisine olan muhabbeti artırmış ve hakkında menkıbeler, hikayeler ve anekdotların uydurulmasına zemin hazırlamıştır.

Sisebân Vadisi Kıssası'nda dikkat çeken durumlardan biri ise savaşın bir saldırı ve taarruz savaşı olduğu gerçeğidir. Zira savaşa hazırlanan müşrikler bizzat memleketlerinde yenilgiye uğramışlardır. Ayrıca hikâyede savaştaki olağanüstü olayların işlenmesi hikâyeyi heyecanlı kılmış ve muhatapta hikâyenin sonunun keyfiyeti hususunda merak uyandırmıştır. Bu bağlamda;

Çalışmaya konu olan mecmuadaki üç farklı hikâyeden biri olan *Sisebân Vadisi Kıssası* üzerinde araştırma yapılmış ve Türkçeye çevrilmiştir.

Sisebân Vadisi Hikâyesi, Arap edebiyatında olduğu gibi Kürt edebiyatında da önemli bir yere sahiptir. Bu hikâyenin farklı varyantları bulunmakta ve günümüzde meclislerde kıssahanlar veya ozanlar tarafından anlatılmaktadır.

Sisebân Vadisi Hikâyesi, Arap halk edebiyatının önemli ürünlerindedir. Bu hikâyede yazardan veya müstensihinden kaynaklı imla ve yazım hatalarına rastlanmıştır. Hikâyede amice ifadeler yer verilmiştir. Hikâye manzum ve mensur olarak nakledilmiştir. Hikaye, Arap düş gücünün kudretini arz ederken geçmiş geleceğe taşıması yönüyle de kayda değer bir hikayedir.

3. SİSEBÂN VÂDİSİ KISSASI

/3a/Hâzihi Kıssatü's-Sisebân (Bu, *Sisebân Vadisi Kıssası*'dır)

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salat ve selam Efendimiz Muhammed'e, ailesine ve ashabına olsun.

Yemen'de, kibir ve zulümde kendisine benzer kimsenin olmadığı Gitrif adında çok zalim, büyük bir kral vardı. Askerlerini toplayıp Peygamber (as.) ile savaşmaya niyetlenmekteydi. Çünkü o, Peygamber (as.) ile ilgili yayılan haberleri, övgüleri, insanlar katındaki yüce kıymetini ve büyük şanını duyuyordu. Peygamber (as.) ile savaşmak için hazırlandı. Bundan dolayı aşireti, askerleri ve kavmi arasında savaş için hazırlanmalarına dair çağrı yaptı. Kahramanların sırtını sıvazladı ve onlardan hiç kimse geri kalmadı. Savaş giysilerini giydi ve mızrağını kuşandı. Sayıları 424.000 atlı idi. Bunlar; Hint kılıçlarını, kalkanlarını, renkli hevdeçler içinde Davûdî mızraklarını kuşanmışlardı.

Kral Gitrif bin Hassan atına bindi, sultanın bando takımı borazan, davul, zurna çalıp sancakları havaya kaldırdı ve bayrakları açtı. Kral ve askerleri mal, ehl u iyali ile birlikte seçkin Peygamber (as.) ile savaşmak için yola koyuldular. Bu haber Peygamber'e (as.) ulaştı. Bunun üzerine Peygamber (as.) ailesini, Muhacir ve Ensar'dan bütün ashabını çağırdı ve kendilerine: "Kral Gitrif'in askerleri, ehl u iyali ile birlikte kendileriyle savaşmak için Mekke'ye doğru yola çıktığını" haber verdi. "İşte ben onları karşılamaya ve kendileriyle savaşmak için hazırım; siz de çoluk çocuk Allah yolunda cihat etmek için hazırlanın ve buna karşılık ise Allah katında size büyük bir sevap vardır," dedi.

Ravi şöyle aktardı: **/3b/**Bunlar evlerine döndüler, hazırlandılar, kılıç ve mızraklarını kuşanıp atlarına bindiler ve hepsi Muhammed Mustafa'nın (as.) yanına geldiler. İşte ya Resulellah çoluk çocuğumuzla geldik, bizim ve çoluk çocuğumuzun canı sana feda olsun ya

Rasulellah! Fatıma ve iki yavrusu Hasan ve Hüseyin'den başka herkes gelmişti. Ali bin Ebi Talip yoktu, o yokken de onları alamazlardı beraberlerine. Peygamber (as.) kalktı, beraberindeki herkes de Yemen'e doğru hareket etmek için bineğine bindi. Peygamber (as.) Fatım'a ile vedalaştı, Hasan ve Hüseyin'i öptü ve: Evlatlarım sevgili babanız geldiğinde benden selam söyleyin, annenize iyi bakın, dedi ve ayrıldı. Birinci, ikinci ve üçüncü günde grubun önderliğini yaptı. Nihayetinde Nehrû'l-Arûz denilen yerde konaklandılar. Peygamber (as.) indi ashabına sabah namazını kıldırdı ve onlara dönerek şöyle dedi: "Bu üç günde ne kadar mesafe yürüdüğümüzü biliyor musunuz?" Allah ve Resulü daha iyi bilir, dediler. "Seksen günlük mesafe yürüdük ve bizim ile o kavim arasında üç günlük yürüme mesafesi kaldı" ve "sizden kim gidip onların bizden önce Sisebân Vadisine varıp varmadıkları haberini getirebilir?" dedi. "Şayet biz onlardan önce varırsak Allah'ın izni ile biz muzaffer oluruz." dedi. Giden kişinin Allah tarafından cennetle mükafatlandırılacağına dair de kefil oldu. Grubun içinden Ömer bin Ümeyye ed-Damirî ayağa kalktı ve: "Ya Resulellah Allah'ın izni ile güneş batmadan önce ben gidip sana onların haberini getiririm," dedi. Peygamber (as.) ona şöyle dedi: "Allah sana mübarek eylesin ve uzakları sana yakın kılsın ve bütün zorlukları sana kolay eylesin." Ömer, kamçısını aldı, elbisesini topladı, sarığını düzeltti ve çöle yöneldi. /4a/Korkmadan, ürkmeyen dere, tepe, vadi demeden öğle vaktine kadar yol yürüdü. Derken üstünde hoş meyveli yüksek ağaçların, etrafında hoş kokulu çiçeklerin olduğu ve içinde alımlı kuşların farklı dillerle Allah Sübhanehu'yu zikrettiği güzel bir bahçeye rastladı. Allah bu vadiye her renkten türlü türlü meyveleri serpmişti. Bu bahçede, misafir olarak uğrayan her kişinin kendileri ile sınanacağı aslanlar, yırtıcı hayvanlar ve devler yatmaktaydı. Suyu sarhoş edici, taşları mücevher, kokusu misk ve anber gibi idi. Bu vadide büyük çadırlar, otağlar, dalgalanan sancaklar ve çok sayıda kamıştan yapılmış mızraklar vardı. İçindeki kalabalık ise, yeme-içmede, işrette, taat ve putlara ibadette idi. Bu kavimde Allah'a ibadet eden kimse yoktu. Ömer: "Çadırların arasına daldım, bir de ne göreyim süslü halıların ve yemyeşil ipekli kumaşların serili olduğu yüksek ve geniş bir çadırın önündeyim. Bu çadırın ortasında kırmızı altınla bezenmiş bir yatak serili ve başında mücevherlerle süslenmiş bir taç olan bir adam üzerinde oturmuş. Bu adamın huzurunda, bin muhafız korumasında, devletin büyükleri ile doksan vezir oturmuş ve bu kişi, vezirlerine saldırı hakkında talimatlar vermektedir." dedi.

Bu vezirlerden biri Peygamber'i (as.) rüyasında görmüş ve Müslüman olmuştu. İmanını gizleyen bu vezir şöyle demekteydi: "Ey Kral! Muhammed'in bu gördüğün adamların kadar adamı, bu kahramanlar kadar kahramanı, bu mal kadar malı ve bu köleler kadar da kölesi bulunmaktadır." Vezir sözlerini şöyle sürdürdü: "Ey saadetli Kral! Muhammed malca fakirdir ancak O'nun askeri içerisinde malı çok olan bin dört yüz savaşçısı bulunmaktadır. Ama adam gibi adam, kahraman gibi kahramandırlar. Ölümü ganimet, korkaklığı ise kayıp görürler. Onlardan bir tanesi senin bütün askerlerine bedeldir." /4b/Kral, vezirden bu sözleri duyduğunda büyük bir öfkeyle şöyle dedi: "Yazıklar olsun sana, onları övdüğüne bakılırsa sanki sen onlardan biriymişsin gibi geliyor bana!" Bunun üzerine vezir: "Onları gördüğünde söylediklerimi daha iyi hatırlayacaksın," dedi.

Daha sonra Ömer sözlerine şöyle devam etti: "Çokluklarını görünce sanki kabirdekiler dirilmişler gibi geldi bana. Ayaklarımın beni yürüttüğünü ve nihayetinde akşam namazını Peygamber'in (as.) arkasında kıldığımı gördüm." Peygamber (as.) selam verdiğinde: "Ya Ömer!" diye seslendi ve "sen mi bana haber vereceksin yoksa ben mi sana haber vereyim?" Mübarek ağzından dinlemek daha güzeldir ya Resulellah, dedim." "Durum şöyle şöyle idi,"

dedi. “Evet öyledir, dedim.” “O halde niçin beni gönderdin? dedim.” “Sana cennette vadedilene karşılık,” dedi. Peygamber’e (as.) yönelerek, kavmin bizden önce vadiye vardıklarını haber verdim. Peygamber (as.) şöyle dedi: “La havle vela kuvvete illa billahi’aliyyi’l-azim. Ey Müslüman, muvahhit ve kahramanlar topluluğu! bu durum, çocukları ihtiyarlaştıran ve şiddeti demiri eriten bir olaydır.” Sonra Peygamber (as.) yürümeye devam etti ve durmaksızın üç gün yola devam ettiler, derken Sisebân Vadisine vardılar. Vardıklarında ikinci vaktiydi. Buradaki kuşlar sabaha kadar adeta Müslümanları şakımalarıyla karşılar gibiydiler. Peygamber (as.) Müslümanlara sabah namazını kıldırdı, herkes güneş doğuncaya kadar Allah’ı zikir ve tesbihle meşgul oldu. Ansızın bir toz fırtınası koptu, bir gürültü çıktı ve şiddetli bir rüzgâr esti. Bu fırtınanın altında, aktığında bir deniz gibi gürleyen askerler görüldü. Sancak ve miğferleri vardı. Sancakları taşıyanlar gruba yaklaştılar, askerlerin önünde ise bir savaşçı vardı. Bu kişi savaşçılardan korkmayan öncü bir savaşçı idi. Savaş elbiselerini giymiş, askerlerle çarpışırken ilerleyen biri; altına kırmızı benekli, kulakları kalem gibi siyah bir at çekmiş, yanakları sıcak esinti estirmekte, emrettiğinde gayrete gelir, onu harekete geçirdiğinde sırtı ulaşılmaz dağ gibi olur. /5a/Bu atın omuzları geniş ve yaprak gibi yassıdır; adımları geniş, kulakları birbirine yakın iyi bir binektir ve asil bir soydandır. Atlının başında keski gibi bir taç bulunmaktadır. Vurduğunda ortadan yaran keskin bir kılıç kuşanmış. Kılıcını salladığında gözleri kamaştıran bir ışık saçmaktadır. Rakibi öldürüp öbür dünyaya gönderen bu kılıcın üzerinde ise iki satırlık bir yazı yazılmıştır. Fasih kişi onu okur, akl-ı selim sahibi onu anlar. Bu satırlar şöyledir:

*Mert adam öfkeyle onu salladığında
Kılıçla engel olamadı ve parmakları felç oldu*

*Yanındaki kılıç, ödünçtür delikanlının
Taşyanı ondan daha keskin değilse eğer.*

Atlı Kral Gitrif (Allah ona lanet etsin) Peygamber’in askerlerini vadinin zirvesinde görünce: “Ey vezir! Ben bu vadinin zirvesinde küçücük bir grup görüyorum, sanki onlar Arap çapulcularıdır,” dedi ve ordusuna, onlara mızrak uçlarını saplamalarını ve atlarla da onları ezmelerini emretti. Vezir o yöne baktı ve onların Peygamber’in askerleri olduğunu anladı. Vezir: “Ey Kral! Bu askerleri niçin toplamışsın ve buraya kimin ile savaşmaya gelmişsin sen?” dedi. Kral: “Bunları Muhammed ve Ali ile savaşmaları için topladığımı bilmiyor musun?” dedi. Vezir: “İşte Muhammed ve adamları seninle savaşmak için gelmişler.” dedi. Kral şiddetli bir kızgınlıkla irkildi. Hop kalktı, hop oturdu, pişman oldu, küstahlaştı ve sonunda öfkelenerek şöyle dedi: “Eğer Muhammed’in askerlerinin bin dört yüz atlı gibi /5b/bu küçücük bir çapulcu grubundan oluştuğunu bilseydim onları çobanı olmayan koyun sürüsü gibi önüne katıp getiren birisini gönderirdim.” Vezir şöyle cevap verdi: “Ey saadetli Kral! Onların içinde Halid bin Velid, Mikdad bin Esved el-Kindi gibi savaşma ve çarpışmada uzman, kahraman ve soyluların olduğunu biliyor musun? İçlerinde şayet doğuda bir baskın ve saldırı gerçekleştirse batıdakilerin yenilgiye uğrayacakları savaşçılar vardır. Hakaret ettiğin bu küçücük grubun içinde küçük olsun büyük olsun kum ve çakıl taneleri sayısınca olsa da savaşçı ve kahramanla savaşmak için saldırmaktan geri çekilmeyenler vardır.” Kral vezire şöyle cevap verdi: “Onları aşırı tanımlarken sanki sen onlardan veya onlarla birliktesin gibi geliyor bana.” Vezir: “Kahramanların kahramanlarla karşılaştığını, süvarilerin birbirlerini ezip geçtiğini, savaş

ateşinin yakılıp tozu dumanı birbirine kattığını gördüğünde söylediklerimin ne kadar doğru olduğunu göreceksin,” dedi. Bu sözler üzerine Kral atına bindi ve meydanda tur atıp askerlerini savaşa hazırlamak için düzene koydu. Bu esnada Peygamber (as.) Halid bin Velid’i çağırdı ve ona şöyle emretti: “Askerleri dört gruba ayırıp Gitrif’in askerleri üzerine sürmeni istiyorum.” Halid: “Emrin olur ya Resulellah,” dedi. Peygamber (as.) onu öne aldı ve İbn Mikdad’ı çağırdı. Mikdad: “Buyur efendim,” dedi. Peygamber (as.): “Ey Kindilerin emiri! sen ve kavmin sağ tarafta olun,” dedi. Sonra İbn Abbas bin Mirdas’ı çağırdı. O da: “Buyurun efendim,” diye cevap verdi. Peygamber (as.): “Sen ve adamların da sol tarafta konumlanın,” diye emretti. En sonunda da Peygamber (as.) ile geri kalan ashâbı merkezde konumlandılar. Daha sonra askerlerini; piyadeye karşı piyade, süvariye karşı süvari, yiğide karşı yiğit olmak üzere sağdan ve soldan düzene soktu. Böylece bu iki fırka düşmana saldırdı, savaş kızıştı, yiğitler haykırmaya başladı. Savaş meydanında savaşçıların kanından, yere düşmüş atlardan başka bir şey göremez; gürültü ve çığlıklardan başka bir şey işitemezdin. Mızraklar parçalanmakta, savaşçılar mücadele ederken uğultular koparmaktaydılar. Kan akıp çamurlaştı, savaş kızıştı, korkaklar gerisin geri kaçmaya, yiğitler ise arkalarından onları kovalamaya başladı. Burada sahibiyile birlikte hezimete uğrayıp yere düşen atlardan, ezilenlerden, /6a/birbirine karışarak akıp giden kandan başka bir şey göremezdin. Bu gece vaktinden sabaha kadar kılıçlar çalışadurdular. Bu esnada üzerindeki kanla kırmızıya boyanmış, erguvan renginde bir cübbe ile Ebubekir gözüktü. Şöyle bağırıyordu: “Ya Resulellah! Adamlarımız öldürüldü, mallarımız talan edildi, çocuklarımız yetim bırakıldı. Bizim yarımız öldürülmüş, yarımız kalmış!” Onun peşinden Ömer bin Hattab göründü, o da şöyle çığlık atıyordu: “Ya Resulellah! Amcan oğlu Ali bin Ebi Talib ortalıkta yokken bu insanların arasına çıkmaya gönlün nasıl razı oldu?” Daha sonra Halid bin Velid arkasında dört emir ile birlikte göğüsleri kana bulanmış bir şekilde çıkageldi ve şöyle dedi: “Ya Resulellah! Savaş alanına baktım ki bizden yedi yüz, müşriklerden ise yüz seksen bin savaşçının öldürüldüğünü gördüm. Onlara tekrar bir hamle yapmak istiyorum.” Peygamber (as.): “İşte buyur, ama kendine dikkat et, Allah onlara karşı yardımcın olsun,” şeklinde cevap verdi. Halid: “Benimle kim gelecek?” dedi. Müslümanlar onun arkasından müşriklere saldırdılar. Tekrar savaş kızıştı, muharebe büyüdükçe büyüdü, sarsıntılar artı, kan dökülüp aktı, alan daraldı, şüphe ve kuruntular arttı; söz bitti ve çarpışma sürüp gitti. Ne uzun bir gece ve zor bir andı ki içinde çetin çarpışmalar oldu; kollar, bacaklar ve kafalar koptu. Bu kargaşa esnasında kargalar ötmekte, kartallar ise havada süzülerek uçmaktaydılar. Böylece sabaha kadar kılıçlar hiç durmadı.

Peygamber (as.) ashâbına yaklaştı, bir de ne görsün! Onlardan sadece yetmiş mücahit kalmış. Bu esnada Peygamber (as.) hüngür hüngür ağlamaya başladı. Başını havaya kaldırıp ellerini açarak dua etmeye başladı ve şöyle dedi: “Ya Rabbi! Yeryüzünde /6b/senin birliğini haykırarak bu yetmiş mücahitten başka kimse kalmadı. Ya Rabbi! Beni onların yokluğu ile sınama!” Bu esnada ansızın yüksek sesler işitildi. Peygamber (as.) seslerin geldiği yöne baktı, mücahitlerin eşlerinin kendisine doğru geldiğini gördü. Bu kadınlar, saçları birbirine karışmış pejmürde bir halde: “Eşlerimizi öldürdüler, mallarımızı talan ettiler, çocuklarımızı yetim bıraktılar,” diyerek çığlık atmaktaydılar. Bunun üzerine Peygamber (as.) ile beraberindeki Müslümanlar ağlamaya başladılar. O esnada ansızın gök yarıldı ve Cebrail (as.) yere inerek Peygamber’e (as.) şöyle hitap etti: “Ya Muhammed! Yücelerin Yücesi sana selam söylemekte, sana iyilik, bereketi bahşederek; ‘O, Müminlerden cennet karşılığında canlarını ve mallarını

satın alır,’ sözünü söylemeni emretmektedir. Ve yine Rabbin, sana yardım etmesi için milyonlarca meleğin seninle birlikte savaşması için gönderilmesini mi yoksa amcan oğlu Ali bin Ebi Talib’in gönderilmesini istediğini sormaktadır.” Peygamber (as.): “Ali bin Ebi Talib’i istiyorum,” dedi. Cebrail (as.): “Allah bu dağın tepesine çıkmanı ve amcan oğlu Ali’yi çağırmanı emretmektedir. Allah, meleklerle senin bu çağrını alıp Ali bin Ebi Talib’in kulağına götürmelerini ve aynı anda onu sana getirmelerini emredecektir,” dedi. Cebrail göğe çıktı, Peygamber (as.) ise dağın zirvesine. Yüzünü Mekke’ye çevirdi ve “Ya Aliyü’l-Murtaza! Ya Fatimetü’z-Zehrâ’nın eşi! Amcan oğlu Muhammed Mustafa’nın nidasına cevap ver!” Bu esnada İmam Ali, Mekke’de halası Atike’nin evinde, özel odasında uyuyordu. Atike: “Nurlu yüzüne baktığımda gözlerinden yaşlar akıyor, göğsünden gök gürlemesi sesini işitiyordum,” dedi. Sonra Ali ayağa kalkarak: “Buyur, buyur ya Resulellah! İsteddiğini emret efendim,” dedi. Atike: “Çiğerparem, sana ne olmuş ki uykunda çığlıklar atıyordun?” diye sordu. /7a/ Ali: “Halacığım, hayatım, Resulullah (as.) sağ olsun, eğer uyanık iken bağırsaydım Mekke’de hiç kimse kalmayacaktı,” dedi. Atike irkilerek: “Niçindir bu kardeşimin oğlu,” dedi. Ali: “Halacığım, amcamın oğlunun sıkıntıda olduğu kesindir, beni çağırdı, onun imdadına koşmam lazımdır,” dedi.

Daha sonra Ali, zırhını giydi, kılıcını kuşandı, atına binip Kabe’ye doğru gitti. Burada indi, iki rekât namaz kıldı ve göklerin Rabbinin ret etmeyeceği bir dua etti. Atike: “Bu esnada onu gözlüyordum, dua ettikten sonra atına binip gitti. Bir de ne göreyim! Ali atı ile birlikte gök ile yer arasındadır,” dedi. Ali bir saatte Medine’ye vardı. Sefer dönüşlerinde Medine’deki bütün akraba ve köleleri ziyaret etmek Ali’nin adeti idi. Fakat bu sefer hiç kimseyi ziyaret etmedi. Fatıma’nın evine girip kapıya yaklaştığında Fudda, kapı tokmağının sesini işitti ve hanım efendim: “Ali’dir kapıyı çalan?” diye seslendi. O esnada Fatıma ise babası için ağlamaktaydı. İmam, ikinci sefer kapıya vurdu. Fudda: “Kimdir kapıyı çalan?” diye seslendi. Kapıdaki: “Ebû Talib’in oğludur,” dedi. Fudda kapıyı açtı ve Emirü’l-müminin içeri girdi. Fatıma’nın ağladığını ve “kurban olurum Sana babacığım ya Resulellah,” dediğini duydu. Ali: “Size ne oluyor böyle? Medine halkı nerede?” diye sordu. “Ey Hasan’ın babası, Yemen meliklerinden Gitrif bin Hassan adında birisi, dört yüz bin süvari ve yirmi dört bin savaşçı ile bize doğru yola çıkmıştı. Bu kişi kadın, çoluk-çocuk, mal-emval demeden herkesi beraberine alıp geliyormuş. Babam ise, onlar bize doğru geldikleri gibi biz de onlara doğru hareket edelim diye emretti. Bunun üzerine İmam: “Ey Fatıma giyin ki onların karşılaştıkları yeri öğrenelim,” dedi. Fatıma: “Sisebân Vadisi denilen yerdeler,” dedi. Ali: “Bizimle bu vadi arasında ne kadar mesafe var?” diye sordu. Fatıma: /7b/ “On bir gün,” diye cevap verdi. İmam: “Baban geride herhangi bir binek bıraktı mı?” diye sordu. Fatıma: “Kızgın deveyi bıraktı, Benî Neccâr’ın bahçesindedir o,” dedi.

Ravi şöyle dedi: Ali Benî Neccâr’ın bahçesine gitti, devenin boynunu uzattığını gördü. Resulullah’tan (as.) ayrı kaldığı için ağlamış ve önünde gözyaşlarından bir su birikintisi oluşmuştu. Bu deve iyi huylu, hafif yürüyüşlü idi, aldığı yolla yorgunluk hissettirmezdi binicisine. İmam, üzerine hevdeci yerleştirdi, Fatıma’yı bindirdi. Önüne Hasan’ı arkasına ise Hüseyin’i yerleştirdi, devenin yularından tuttu ve bir saat yola devam ettiler. Biraz sonra Ali hevdecin gözyaşları ile ıslandığını gördü. İmam: “Fatıma, bu ağlama da niye?” diye sordu. Fatıma: “Ey Ebû Hasan, babam nerede?” diye sordu. “O’na varmak için aramızda on bir günlük yol vardır, düşman O’ndan istediğini almıştır şimdi,” diye karşılık verdi. Ali: “Ey Fatıma, ellerini kaldır hep beraber Allah’a yalvaralım,” dedi. Hasan, Hüseyin, Fatıma, Fudda ve Ali

ellerini kaldırdılar, gözlerini göğe diktiler ve şöyle yalvardılar: “Allah’ım şu hevdeç içinde bulunan ile iki oğlunun, cariyesinin ve Peygamberinin hatırına, senden uzakları yakınlaştırmanı, bütün zorlukları kolaylaştırmanı, bizi bütün şeytanların şerrinden, zorbalığın zorbalığından muhafaza etmeni istiyoruz. Şüphesiz ki Sen her şeye gücü yetensin.” Fatıma, iki oğlu ve Fuada hep beraber “âmin ya Rabel-alemin,” dediler. Melekler de bu duaya âmin! ettiler. Allah Teala da: “Sizin duanızı kabul ettim,” dedi ve “Ey Cebrail yere in ve onu kâğıt tomarları gibi dür!” diye emretti. Fatıma: “Allah’a yemin ederim o esnada dağların önümüzde dürüldüğünü gördüm. Çok az yürüyerek Sisebân Vadisine vardık. Savaş ateşi tutuşmuş, savaşçıların naraları ortalığı kaplamıştı.” /8a/ İmam bineğinden indi ve her iki oğluna: “Dedenizin çadırını tanıyor musunuz?” dedi. “Tanımıyoruz,” dediler. İmam: “Deveyi takip edin, o sizi dedenize götürecektir,” dedi. Devenin arkasında yürüdüler, ta ki deve onları Resulullah’ın (as.) çadırına götürünceye kadar. O esnada Ümmü Gülsüm ağlamaktaydı. Yüzünü gelenlere çevirdi ve birden gülmeye başladı. Peygamber’in (as.) eşleri: “Sana ne olmuş ki ağlıyorken gülmeye başladın? Gördüklerin bize mi geldi?” diye sordular. O da: “Evet, Peygamberin ciğerpareleri, iki oğlu ve İmam Ali bin Ebi Talib bize geldiler. Haydi kalkın, onları karşılayalım,” dedi. Peygamberin eşleri; Fatıma, Hasan, Hüseyin ve İmam’ı karşılamak için dışarı çıktılar. İmam binektekileri indirdi, kemerini bağlayarak atına bindi. Savaş meydanına yöneldiği esnada askerleri, yayılmış çekirge sürüsü gibi gördü. Kılıçlar parlamakta, sancaklar sallanmaktaydı. Atlar, gözlerini Peygamber’e dikmiş oynamaktaydılar. Ashap ise bitkin düşmüş, ne yapacaklarını düşünmekteydiler.

Ravi şöyle devam etti: İmam Ali bin Ebi Talib, müşriklere bir hamle yaptı, aslan gibi aralarına daldı, alayı sağ ve sol olmak üzere ikiye ayırdı. Bu sıralarda Kral Gitrif, vezirine: “Şu iki savaşçı Mikdad ve Halid dışında Muhammed’in savaşacak askeri kalmadı, şayet ben bu gücüm ile onların karşısına çıkarsam nice olur halleri acep?” diyordu. Daha sonra yan tarafa yöneldi ve birden yırtıcı bir aslan gibi İmam Ali’yi (ra.) karşısında gördü. Ali o esnada iki atının arasına girdi, onları eyerlerinden söküp aldı, birisi sağına diğerini ise soluna aldı, ikisini de yere serip canlarını aldı ve Halid’e: “Benden habersiz nasıl olur da bu kavimle çarpışsınız?” diye çıkıştı. Halid, İmam’ın sözlerini duyduğunda şöyle cevap verdi: “Eğer bu saatte gelmeseydin Resulullah (as.) için aklımızı yitirecektik.” Kral ise İmam’a bakıyor ve onun askerlerine yaptıklarını düşünüyordu. /8b/ Daha sonra vezirine dönerek: “Sen gelen bu savaşçının askerlerimize ne yaptığını görmedin mi? Kahramanlıklarını arz ederlerken ikisini de yıldırım gibi çekip aldı?” dedi. Vezir ise: “Ey Kral! Yurdun talanını, yapıtların yıkılışını ve acı kadehlerin içimini müjdele. Bu kişi, Zülfıkar ile vuran Kerrar’dır, o Muhammed Muhtar’ın amcası oğludur!” dedi. Bunun üzerine Kral: “Putlar seni kutsamasın!” diyerek öfkelenildi. Sonra kölesi Kender’i çağırdı, “buyur ederek” cevap verdi. Kral: “Savaş giysilerini giy, atına bin, bu savaşçı ile çarpış ve ona şöyle de: Dün neredeydin sen, savaş ateşini yakmış, kıvılcımları göğe yükselirken,” dedi. Köle zırhına yöneldi ve onu giydi, dikkatlice etrafını kontrol ettikten sonra atına bindi. Başında ise sıradan beyaz bir sarık vardı, parlayan bir kılıç kuşanmıştı ve İmam’a yönelerek bağırabileceği kadar yüksek bir nara attı ve: “Ey genç! Kral sana, dün neredeydin, savaş ateşini yakmış, kıvılcımları göğe yükselirken diye soruyor,” dedi. Buna karşılık İmam köleye: “Bana biraz yaklaş da sana dün nerede olduğumu söyleyeyim,” dedi. Köle İmam’ın yanına yaklaştığında Ali, iki kulağından tutup kopardı ve onları iki avucuna sokuşturup ona şöyle dedi: “Ey ahmak köle! Dün Mekke’deydim, bugün ise oradan geldim; efendine dön ve ona de ki: Bu savaşçı, dünyanın harap, mimarilerin ise altüst olacağını sana müjde veriyor, de.”

Köle omuzlarından kanlar akarak Kral'ın yanına döndü ve ona şöyle dedi: “Beni öyle bir savaşçının yanına gönderdin ki iki kulağımı kopardı, onun deli olduğunu zannediyorum.” Kral: “Deli olduğunu da nereden anladın?” diye sordu. Köle: “Bana dün Mekke’de olduğunu ve bugün de buraya geldiğini söyledi. Bu söz akıllının mı yoksa delinin mi sözü? Yirmi bir günlük yolu bir günde aldığını söylüyor,” dedi. Kral: “Ona geri dön, /9a/sonu gelmeyen asker ve süvari ordusunun karşısında durmadan yolunu seçsin,” dedi. Bunun üzerine köle: “Beni pare pare doğrasan da ona gitmeyeceğim, zira ben kulaklarımın akıbeti için düşünmekteyim,” dedi. Kölesinden olumsuz cevap alan Kral, bu sefer Heyyâf isimli köleyi çağırdı, köle “buyur” ederek yanına geldi. Bu köle kalın bacaklı, uzun kollu, merhameti az, öfkesi çok birisi idi; iyilik, güzellik nedir bilmezdi ve çok farklı mizaçlara sahipti. Kral ona: “Atına bin, savaş giysilerini kuşan, bu savaşçıyla savaş, kardeşinin öcünü al; onu öldürerek veya esir alarak beni mutlu et ki buna karşılık senin üzerine sel gibi mal dökeyim, sana verdiğim değeri hiç kimseye vermediğimi biliyorsun,” dedi.

Ravi şöyle dedi: Köle atından indi ve sanki bir ateş parçasıymış gibi mübarezeye girişti ve İmam'ın üzerine bir hamle yaptı. İmam onu Zülfikar ile karşıladı, kalkanına bir darbe vurup parçaladı; bineğinin üzerindeki hevdeci de paramparça etti, başını koparıp yere attı. Sonra da bindiği file yönelerek kılıcını indirdi ve onu da ikiye böldü. Yere de iki kılıç darbesi salladı ki yer yerinden oynadı. İnsanlar, gökteki melekler ve cinler, yerin imdat! imdat! Ey Müminlerin Emiri! Ey Ali bin Ebi Talib! diye çığlık attığını duydular. Kral Gitrif, kölesi ile filin başına gelenleri ve İmam'ın büyük darbelerini görünce rengi kaçıp mizacı değişti ve şöyle bağırdı: “Ey kavmim! Bu kişiyi esir ya da ölü olarak bana getirecek kimdir? Getiren kişiye benden dilediği kadar bedel vardır.” Ancak onun bu çağrısına hiç kimse cevap vermedi. Bunun üzerine vezir: “Ey Kral! Demire karşı demir gerek, savaşa ancak cesur, delikanlı ve inatçı kavimler girebilir,” dedi. Bunun üzerine Kral: “Sanki sen beni bu savaşçı ile korkutuyorsun!” dedi. Daha sonra Kral kalktı, savaş giysilerini giydi, atına binip İmam'a karşı tam bir teçhizatla, tasviri imkânsız bir şekilde, sanki bir ateş parçasıymış gibi mübarezeye çıktı ve şöyle nara attı: “Ey delikanlı! Sana gelen kişiye iyi bak. /9b/Ben senin karşıladığın savaşçı ve kahramanlar gibi biri değilim. Bana, insanlar arasındaki adın nedir? söyle; cesurlar ile yakınların arasındaki şöhretin nedir? açıkla? İmam: “Bütün Arapların en hayırlısıyım ben, şanımlı yüce, soyum asildir, orduları darmadağın edenim ben, Beni Galib'in aslanıyım ben. Ben doğu ve batının savaşçısı Ali bin Ebi Talib'im.” Bu sözleri işiten Kral, yırtıcı bir aslan gibi İmam Ali'nin üzerine bir hamle yaptı. İmam onu karşıladı ve ona kahramanların kalbini patlatacak derecede yüksek bir ses ile haykırdı. Daha sonra gökten bir yıldırım indi, bütün orduyu darmadağın etti ve derken lanetli Kral hezimetini istedi. İmam'ın mağlup olan kişi ile kaçan kişileri takip etmemesi adeti idi. Gitrif gerisin geri kavmine doğru kaçmaktaydı. Eşi Hesna, onu kaçıyorken görünce, ona doğru gitti ve yüzüne: “Ey Gitrif! Hayırdır, kaçtığını görüyorum! Seni bu kadar korkutan savaşçı da kim? Seni korku ve endişeye atan bu kahraman kimdir? Yoksa sen Ali bin Ebi Talib'ten mi kaçıyorsun? Lat ve Uzza'nın hakkı için eğer mağlup olursan artık sen benim eşim, ben de senin karın değilim,” diyerek şu şiiri okudu:

*İmam Ali'den asla korkma
Ondan korksan da o asla korkmaz*

Bizzat kendin onlardan korkmayın diyordun

Karşı koyarsan korkusuzluk ve sebatın övgüyle karşılanacaktır

*Bugün ise onlarla karşılaşmayı büyütüyorsun
Oysa ki Kerim olan kişi böyle yapmaz*

*Kılıcını çekmiş seni harbe davet ediyor sen ise sırtın dönük
Korkaklar gibi ürken ve yuvarlanan*

*Lat ve Uzza'ya yemin ederim ki onu indirmesen eğer
Ve çorak bir toprağa sırt üstü vurmasan eğer*

*Kendim için bir yol aramaya bakarım
Kendin için istediğini seç ve yap!*

/10a/Kral Hesna'nın bu sözlerini işitince, şu dizelerle cevap vererek tekrar geri döndü:

*Bostanlar içinden beliren bu güzel gül
Bazı sözler söyledi bana*

*Bu bostanlar içinde ölümüm göründü
Yüzünün elmacıklarına lü'lü'lerini akıttı*

*Ölümümün onun elinden olacağına inandım
Bana doğru koştaktadır ona koştüğüm gibi*

*İnsanlar içerisinde benim gibilerinin olmadığını zannedirdim
Bana galip gelecek ve bana tuzak kuracak*

*Haşim oğullarından bir yiğit ile imtihan olana dek
Yavrularını savunan bir savaş aslanı gibidir o.*

Sonra öfkeli bir şekilde İmam'a saldırdı, İmam da ona. Sanki polat içine girmiş iki dağ veya iki deniz gibi inatla birbirleri ile çarpıştılar. Atlar çok yorulmuştu, bunlar uzun süre mücadele ettiler ve dikkatlice savaştılar. Gitrif, göğüs kısmını kastederek İmam'ın üzerine gitti. İmam, kendisine yaklaşıncaya değin sabretti, iyice yaklaşıncaya Gitrif'in mızrağından tuttu, kendisine doğru çekip göğsüne saptı. Mızrak Gitrif'in sırtından çıkarak dört delik açtı ve bu kafir yüz üstü yere düşerek öldü. Allah onun ruhunu hızlıca cehenneme yolladı, o ne kötü bir yerdir. Bu esnada vezir, İmam'ın huzuruna gelerek şöyle dedi: "Efendim! Ben onların içindeydim ancak onlardan değildim. Ben Allah'a gizliden ibadet ediyordum." Bunun üzerine İmam: "İmanını tazeleyip arkadaşlarıyla savaşman gerekir," dedi. Vezir şöyle dedi: "Baş göz üstüne." Daha sonra vezir imanını tazeledi ve: "İşte ben senin huzurundayım," dedi. Vezirin Müslüman olduğunu gördüklerinde Gitrif'in yetmiş askeri de İmam'ın huzuruna gelip, "sana sığındık, bizi affet," diye yalvardılar. İmam ise: "İman etmeden sizi affetmek yoktur," dedi. Bunun üzerine hepsi bir ağızdan, *Eşhedü en-la ilahe /10b/illallah ve Eşhedü enne Muhammeden Resulullah,*

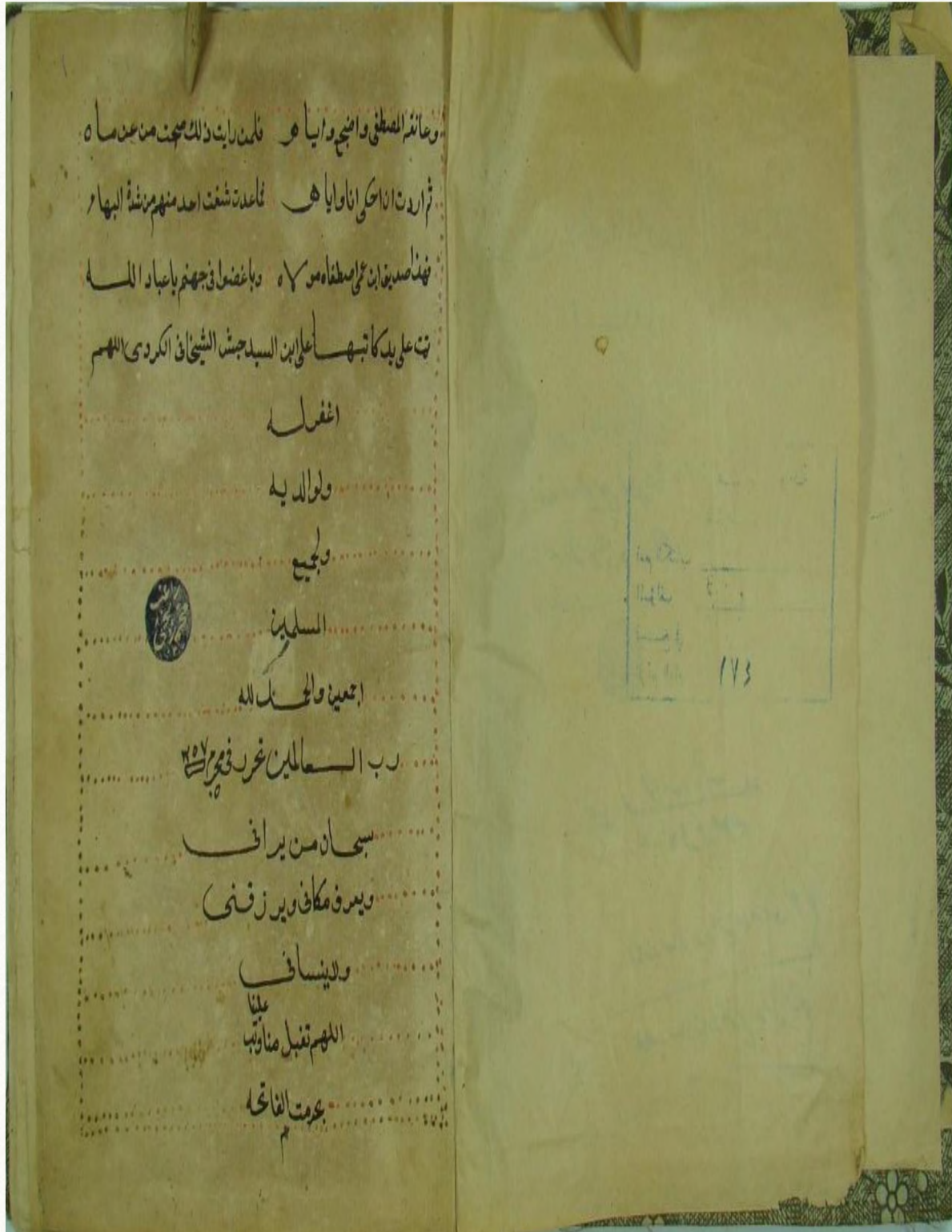
diyerek imam ettiler. İmam: “İmanınızın kâmil olması için bizimle birlikte düşmana karşı savaşmanız gerekir,” dedi. Hep birlikte: “Ey İmam onlara saldır, biz de senin sağ ve sol tarafından onlara saldıracağız,” dediler. İmam, karşı saldırıya geçti; savaşın değirmeni tekrar dönmeye, kılıçlar sırtlara çarpmaya ve mızraklar göğüsleri delmeye başladı. Kahramanlar ise istenen ile istenmeyen, afet saçan ile afete maruz kalan arasında kalmışlardı. İmam, dağın tepesinden onlara saldırmıştı. Düşman ordusu, İmam’ın yaptığı hamleleri görünce hep birlikte: “el-Eman ya İmam,” diyerek yardım dilediler. İmam onlara: “İman etmeden sizi affetmek mümkün değildir.” diyerek cevap verdi. Bunun üzerine hepsi topluca Müslüman oldu. Resulullah (as.) kendisine Hesna bint Munzir’i getirmelerini emretti. Halid, onu aldı ve Resulullah’ın (as.) huzuruna getirdi. Peygamber (as.) ona Müslüman olmasını önerdi. O da Müslüman oldu. Peygamber (as.) onu Halid’e nikahladı. Çünkü Halid’in eşi savaşta şehit edilmişti. Aynı şekilde Peygamber (as.) ganimetlerin de huzuruna getirilmesini emretti. Onları da huzuruna getirdiler. Peygamber (as.) ganimetleri de Müslümanlar arasında eşit bir şekilde paylaştı. Sonra Peygamber (as.) geri dönmek için yola çıkmalarını emretti. Hep birlikte galip, mansur ve muzaffer bir şekilde güven şehri Medine-i Münevvere’ye doğru yola koyuldular. Allah O’na, Peygamber’in (as.) gözleri önünde fethi ve galibiyeti bahşetmişti.

Bize aktarılan bu kıssa, Yemen Melik’i Gitrif ile Peygamber (as.) ve ashabı -Allah din gününe kadar onlara salat ve selam eylesin- arasında yapılan savaşı anlatan *Sisebân Vadisi Kıssası*’dır. Fazlalığı ile noksanlığı hususunda Allah’tan af dilerim. Âmin. Vel’-hamdu lillahi Rabb’il-alemin.

Kaynakça /References

- Abdülhadioğlu, A. (2019). Sözlü Kültür Bağlamında Mardin Arapça Atasözleri, İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Abdülhadioğlu, A. (2016). Mardin'deki Arapça Sözlü Kültürünün Korunmasında Hikâye Gecelerinin Rolü. Mukaddime Dergisi, 7/2, 243-257.
- Adak, A. (2015). Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk, İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Adak, A. (2019). Kürtler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ek: 2/131-138. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akel, M. (2011). Gazvetü Vadi's-Sîsebân, Hayfâ: Menşûratü e-Kütüb.
- Aydın, S. (2009). Halk Bilimi Sözlü Anlatımlar, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (1992). Bekrî, Ebü'l-Hasan el-Kasasî, 5/366. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozan, M. (2019). Kürtler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ek: 2/131-138. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozan, M. (2016). Yezidilik. Ortadoğu Analiz, Mart-Nisan, cilt. 7. Sayı. 67. ss. 74-77.
- Demir, A. (2017). Qewlê Newala Sîsebanê, İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Elçin, Ş. (2004). Halk Edebiyatına Giriş, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hamevî, Y. (?). Mu'cemü'l-büldân, Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbn Hişâm, (?). es-Sîretü'n-Nebeviyye, thk. Mustafa es-Sekâ vd. I. Baskı. Türâsü İslâm.
- Nuveyrî, Ş. (2004). Nihâyetü'l-ereb fi Fünûni'l-edeb, I. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Omar, H. (2012). Beytî Sîseban, Hewlêr: Çapxaneyî Rewşenbîrî.
- Qanatê Kurdo, (1983). Tarîxa Edebyeta Kurdî, Stokholm: Institut Kurde de Paris.
- Serkâme, A. (2018). el-Megâzî fi 'ş-şi'ri'ş-şa'bî İnde Şuarai'l-cenûbiyyi'l-Cezâirî, el-Fünûnü'ş-şa'biyye, 24, 26-36.
- Suyûtî, C. (?). el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, I. Baskı, Kahire: Matbaatü Hicâzî.
- eş-Şibli, İ. ve Abdülhadioğlu, A. (2019). el-Edebu'ş-Şa'bî Mefhûmuhu ve Kadâyâhû, Abdülhadioğlu, A. (ed.), "el-Edebu'ş-Şefehî'l-'Arabî fi Mârdîn" içinde, (s. 1-16), İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Yûsuf, A. (1988). Şâirên Klasîk ên Kurd, Uppsala: Weşanên Jîna Nû.
- Zehebî, Ş. (1996). Sîyerü A'lâmi'n-nübelâ, thk. Şuayb Arnavut vd. XI. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-risâle.

هذه قصة وادي سيسان بسم الله الرحمن الرحيم
 اخذ له رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم واورد فاذا كان في اليمن
 ملك يسمى العظريفة عظيم الشأن جبار بنفسه وكان مثله في الكبر والجبر ونوى ان
 يركب بعساكره ويهبط محارب النبي صلى الله عليه وسلم لانه سمع عن ما شاع لرسوله الله من الذكر
 الحميد والاعبار وما حصل له عند الناس من القدر الرفيع والشان العظيم فخرج على
 المسير الى قتال النبي صلى الله عليه وسلم فنادي في عشيرته وقومه وعسكره ان يتاهبوا للقتال ومعا
 ريت الا يطال فلم يبق احد منهم الا واستودع ولبس لانه عرفه فكانت عدتهم
 اربعماية الف واربعمائة من الفارس وهم متقلدون بالسيف والهندية والدارق
 العيون والرمح المطليه والدرع الزاوية فركب الملك العظريفة ابن حمدان وز
 عفت البرواقان ودمق النوبة السلطانية بالطبول والزمور ونشر الرايات وبانت
 الجيوش وسار الملك والعساكر والعيال والاولاد الى قتال النبي صلى الله
 عليه وسلم النبي صلى الله عليه وسلم فنادى بالناس من اهله واصحابه من المهاجرين والانصار
 واخرجهم بجرح العظريفة وان سوجه لقتال العساكر والعيال والاولاد وهانئا
 قد عرض على قتلهم وقتلهم فتابهوا ايضا انتم بالعيال والاولاد وعرضوا
 على الجهاد في سبيل الله ولم يجد الله امر عظيم قال الراوي فتوجهوا
 الى قتالهم

الامنان لهم وهين حالهم وبسبب ذلك هم حرم لهم وركبوا خيولهم وانزلوا عند محمد المصطفى
 و قالوا بجمعهم فنادى بالانصار يا رسول الله بالهدى والعيال والاولاد وتقديدا بالنفسا
 وعبدا للارواح ولا تدنا يا رسول الله بغير الاقامة في بيوتها الحزن والحزن وكان على
 ابن ابي طالب عرابيا في كان باخذ وهم بعبادته فقام النبي عليه السلام وركب العيالات
 هو والقوم ورجع فاطم والحسن والحسين وقبلها وقال لها يا وادي اذا اتا جيتيها
 ابوكا فاق يا ه صفى السلام ووصيكم في انكسوا فاقتمهم وما بقومهم في اليوم
 الاول والثاني والثالث فلما على ارض سيسان نزل العروض فقبل النبي وصلى
 صحابته صلوات الله عليهم اجمعين ثم اقبل في الصحابة وقال لهم فعدوا انكم قطعنا في مسيرنا اول القدر
 فقالوا الله اعلم ورسولنا فقال مسيرنا في الامم وبقينا بين القوم مسيرنا في الامم
 فقال من مسك بحضة يابني غيب القوم اذا كانوا اسبقونا الى وادي سيسان
 ام لا فان سبضناهم نصرنا عليهم بان الله تعالى واخص الحزب ورسول الله صلى الله عليه وسلم
 من بين القوم عمر ابن امية الضمري وقال انما يا رسول الله اسير واتيك بالسر
 انشاء الله قبل ان تغيب الشمس فقال النبي صلى الله عليه وسلم ان الله تعالى قريب الله
 لك ابعيد وسهلا عليك كل امر صعب شديد تشد وسطه ورواها في منطقته
 وشد على امته واستقبل البر الاقفر ورواها ابن اسحاق في تبيينه في انشقاق

تسعة في
الرقم المسموع
٤٧١

وإني للنبي نعم صنو : وإني للصديق نعم فرعا
اجتهد الكفار بصغر ساني : وصلت عليهم كهلا وجدعا
قال الراوي فلما فرغ الامام من شتمهم حل عليه والنفاه بذ الفغار واصد ما طوي يلا
واعتركا صليا فلما ولا الامام في القتال وضيق عليه الجال وتقبض على صراقة بظفره وجماعه في الهوى
وقال يا ملعون قد بعى كليم خفيفه باللسان ثقيل بالميزان وهي شهادة ان لا اله الا الله
وان محمد رسول الله فانك تبيح منه النيران وتقول في الجنان فقال يا علي افعال ما نشأت
فاني على جوهرة اباي واجدادى فالقيام الامايد الفغار فقد ه تصفين وعجل
الله بروح الخائنان وبس القرائ كبر الامام تكبيره عاليه اجانبه المسلمون بابل
والتكبير والصلوة على النبي المذير السراج المنير فقدم الامام ففتح الباب
ودخل المسلمون يمشون على المشركين وبلد لو فطمح السيوف فصاح القوم الامان يا علي
ارفع سيفك عنا قال لهم الامام لا امان لكم الا بالابا كبريان فقالوا لعدبدك نحن نشهد ان لا اله
الا الله وان محمدا عبده ورسوله وانك ابن عم حقا ثم ان النبي امر ان يجتمع الضام في جمعها
بين يديه ففعلها على المسلمين بالسويد وترك سام ابن عمار في الحصن ووجه النبي ما صحا اليك
الديرة الطيبه مؤيدا منصورا والمجد لله رب العالمين وهذا ما انتهى اليه من قصة الفزع بالتمام والكمال
واستغفر الله الزيادة والقصان وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم تسليما كبيرا اللهم اني
هذا

Wek Mamosteyekî Hizra Perwerdehiyê ya Ehmedê Xanî

Bir Öğretmen Olarak Ahmedî Hani'nin Eğitim Fikri

As a Teacher of the Educational Mind of Ahmed Khani

Sevim Hatun SÜRÜCÜ^{1*}**Article Type:** Research Article // Gotara Lêkolînî**Received // Hatîn:** 22.02.2024**Accepted // Pejirandin:** 17.04.2024**Published // Weşandin:** 28.04.2024**Pages // Rûpel:** 100-122**DOI:** 10.55106/kurdi name.1462215

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>**Citation/Atîf:** Sürücü, Sevim Hatun(2024). Wek Mamosteyekî Hizra Perwerdehiyê ya Ehmedê Xanî, *Kurdi name*, 10, r.100-122**Plagiarism/İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakekan va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.***Kurte**

Sedsalên 16em û 17em di dîroka edebiyata Kurdiya Kurmancî da weke du sedsalên zêrîn tèn qebûl kirin. Di van sedsalan da ji bo edebiyata Kurdî ya Kurmancî xîmên bingeheke bihêz hatine danîn. Ehmedê Xanî ku wekî mamoste, alim, nivîskar tê nasîn di vê serdemê da jiyaye. Xanî, ji bo perwerdehiya zarokên Kurdan Nûbihara Biçûkan û Eqîdeya İmanê nivîsiye ku ev herdu berhem bûn mijara vê xebata bi sernavê "Wek Mamosteyekî Hizra Perwerdehiyê ya Ehmedê Xanî." Ji ber ku Nûbihara Biçûkan yekem kitêb e ji bo perwerdeya bi zimanê dayikê û ji bo zarokan hat nivîsîn, girîng e. Ev xebat jî hewl dide ku berhemê ji aliyê prensîbên giştî yê hîndekariyê û metoda hînkirina peyvan va binirxîne.

Xebat digel destpêkê ji du beş û pêvekek pêk tê. Di destpêkê da behsa dibistanên serdemê "medrese" ya hatiye kirin, peyra fikr û ramanên Xanî yê ji bo perwerdeya bi zimanê dayikê hatine behskirin û di beşa sêyem ya xebatê da Nûbihara Biçûkan li gorî prensîbên giştî yê hîndekariyê hatiye nirxandin; herwiha li ser teknîkên hînkirina peyvan (hemwate, dijwate, têkilhev, hevdeng hwd.) hatiye sekinîn. Di encamê da hat tespît kirin ku Xanî berhemên ji bo zarokan li gorî hin prensîbên giştî yê hîndekariyê nivîsiye.

Kilîtbêje: Ehmedê Xanî, Nûbihara Biçûkan, ziman, perwerdehî, prensîbên hîndekariyê**Abstract**

The 16th and 17th centuries are considered as two golden centuries in the history of Kurmanci Kurdish literature. A strong foundation has been laid for Kurmanci Kurdish literature and we can see the impact of this foundation even today. Ahmed Khani, who is known as a teacher, scholar, writer, lived in this period. Khani wrote Nubihara Bichukan and Eqîdeya İman for the education of Kurdish children, both of which were the subject of this work entitled "Ahmed Khani's Educational Mind as a Teacher." Because Nûbihara Bichukan is the first book for education in the mother tongue, it is important for children. This work also tries to evaluate the product from the general principles of teaching and the method of teaching words.

The work consists of two parts with the beginning and an appendix. In the beginning, the schools of the "madrassa" period were mentioned, the ideas and thoughts of Khani for education in the mother tongue were mentioned and in the third part of the work, Nubihara Bichukan was evaluated according to the general principles of education; also focused on the techniques of teaching words (synonyms, opposites, conjunctions, consonants, etc.). As a result, it was determined that Khani wrote works for children according to some general principles of education.

Keywords: Ahmed Khani, Nubihara Bichukan, language, education, teaching principle

* Xwendekara doktorayê ya Ziman û Wêjeya Kurdî, Enstîtuya Zimanên Zindî, Zanîngeha Bîngolê. sevimhatun@gmail.com /// *Dr. student of Kurdish Language and Literature, Institute of Living Languages, University of Bingol. sevimhatun@gmail.com / 0009-0008-9970-9242*

DESTPÊK

Di sedsala 16 û 17an da perwerde li medreseyan dihat kirin. Medrese, ew cih e ku lê dersên dînî tên xwendin (Develioğlu, 2007: 599). Pirtûkên dersê yên li medreseyan herçiqas serê ewil bi Erebi bin jî di serdema Mîrektiyan da pirtûkên Kurdî jî hatin nivîsîn. Bingeha zimanê nivîskî yê Kurdî û perwerdehiya bi zimanê dayikê li van medresayan hat avakirin.

Medreseyên Kurdan wek serdema siltanan, mîran û şêxan bi sê qonaxên dîrokî tên zanîn û bi vî awayî gihiştine roja me ya îro. Di serdema mîran da medrese bûne cihê geşepêdana berhemên Edebiyata Kurdî ya Klasik. Di vê serdemê da pirtûkên derse yên bi zimanê dayikê hatine nivîsîn û xwendin. Bi alema îslamê ra hevpariyê çandî, edebî û dînî çêbûye. (Epözdemir, 2015; Eminoğlu, 2015: 211).

Serdema mîrektiyan ji bo Kurdan serdemeke nû ye, “Mîrektiyên herî girîng ên Kurdan û bi taybetî yên Kurmancan piştî êrîşên Moxolan hatin avakirin û heta nivê sedsala 19em li ser piyan man. Ev serdem ji bo edebiyata Kurdiya Kurmancî serdemeke zêrîn e. Lewra em dikarin bejin hemû berhemên klasîk ên Kurdiya Kurmancî yên ku di destê me dane di vê serdemê da hatine dayîn” (Adak, 2013: 162). Li Hekarî, Cizîr, Amêdiye, Erdelan, Bidlîs, Bazîd, Hîzan, Miks, Şêrwan û hin cihên din mîrektiyên Kurdan avabûn, li herêmên Mîrektiyên Kurdan medreseyên wan jî hebûn. Medreseya Qubexanê, Medreseya Sor, Medereseye Zeynel Beg, Medreseya Zêrîn ji vana çend in.

Medreseyên mîran, medreseyên şaristaniyê bûn. Ew medrese kulliyê bûn, zanîngehên dewra xwe bûn (Epözdemir, 2015: 28). Mîrektiyên Kurdistanê ji bo gihandina birokrat, serdar, dîplomat, dîrokan, stêrnas, avahîsaz, endezyar, hekîm, qazî, muftî, hunermend, zana, alim, mela, xetîb, muezzîn, wezîr û ronakbîran medrese bi kar dianîn. Bi hemî îlmên zanistî, welatîyên xwe perwerde dikirin. Ji xwe hemî welatên îslamê jî perwerde li medreseyan dikir (Epözdemir, 2015: 29).

Ehmedê Xanî ku bû mijara lêkolîna me, him xwendekar û him jî dersdarê serdema medreseyan e. Xanî di sala 1651ê da li Bazîdê hat dinyayê. Wî ev dîrok di Nûbihara Biçûkan da bixwe aniye ziman (Esen û Tunç, 2016). Peyva Xanî eşîra wî nîşan dide. Eşîra Xanî eşîrek ji eşîrên herêma Hekariyê ye. Malbata Xanî di sedsala 16em da ji herêma Hekariyê pêşî koçî Wanê kirine, piştê ji wir koçî Bazîdê kirine (Adak, 2013: 224). Navê bavê Xanî Mela Îlyas, navê diya wî jî Gulnîgar e. Bavê wî Îlyas û birayê wî Mela Qasim wekî kâtibe dîwana mîrê Bazîdê wezîfe kirine. Xanî jî piştî wan di dema Mihemed Pirbelalî de ev wezîfe domand (Adak, 2013: 224).

Xanî îcazeyê xwe li Xoşabê li Medreseya Etaiyyeyê li cem Mela Camî sitandîye (Adak, 2013). Piştê vegeriya Bazîdê, li vir medreseyek ava kir, heta dawiya emrê xwe li vê medreseya ku zimanê wê yê perwerdehiyê Kurmancî ye dersdarî kir (Yıldırım, 2013: 19). Ehmedî Xanî çawa ku zanayekî medreseyê ye, herweha kesayetekî mutesewif e jî. Rengvedana vê yeke di Mem û Zîna wî û helbestên wî da aşîkar e. Ew xwediyê hizra tesewifê ye, hem jî pêrevê terîqeta Neqşebendî ye (Adak, 2013: 225).

Xanî jî piştî ku ji hecê vedigere li medreseyê dest bi dersdariyê dike. Di medreseyê da tevî îlmên şerî îlmên hîkmet, hendese, cebir û felekiyatê jî dide xwendin. Herwiha piştî

xwendina Qur'anê, kitêbên Kurdî yên mîna Mewlûd, Nûbihar, Eqîdeya Îmanê, Tesrîf, Zuruf û Terkîbê jî dide xwendin (Varli, 2008: 25). Ehmedê Xanî wextê ku Nûbihara Biçûkan dinîvîse xwediyê wê fikr û qerarê ye ku zimanê Kurdî bi rêzimanî û rêzikî hînî zarokên Kurdan bike (Mem, 2004: 47).

Ev fikra ku me li jorê behs kir bingeha hizra perwerdehiyê ya Xanî ava dike. Divê civak ji destpêka çaxa zarokatiyê ve zimanê xwe û zimanên hemdem bizanibe, dergehê zanistê bi vî awayî vebike. Em bala xwe bidin berhemên Xanî yên ji bo zarokan em ê bibînin ku ji bo salên 5-6 û 7an Nûbihara Biçûkan; ji bo temenên 10-14an dema hînbûna Eqîdeya Îmanê ye (Mem, 2004: 47-48). Ev herdu berhem jî li gor şert û merc, pêdivên serdemê hatine nivîsandin.

Xanî wextê ku Nûbihara Biçûkan nivîsî zanibû ku wê hin alî li hemberî wî bisekinin. Ji ber vê yekê di destpêka Nûbihara biçûkan da dibêje ev ne ji bo aliman e, ev ji bo biçûkên Kurmancan e (Hassanpour, 2005: 173). Ku ev berhem li medreseyan herêmên Kurd lê dijîn bi salan hat xwendin.

Berhemeke girîng ya din ya Xanî ji bo zarokan nivîsî Eqîdeya Îmanê ye. Bi rêya vê berhemê Kurdiya Kurmancî di perwerdehiya dînî da cihê xwe girt. Herçiqas ev berhem nebe perçeyek mifredata medreseyan jî di nav gel da belav bû (Hassanpour, 2005: 174).

Ehmedê Xanî alimekê pêşwext bû. Bala wî tenê li ser zimanê dayikê nebû. Ew dersdar, mamoste, muellim bû û herwiha haya wî ji tîkiliya dersdar û şagird, awayê perwerdehiyê, rê û rêbazên hînkirinê hebû, Qaranî behsa mamostetiya Xanî dike dibêje, "Fêrkar rijd û biryarderekê dil qayim bît û li dûv encamên her karekî siza û padaşt hebîtin. Şagird jî dilnêrm û xweş wergir bît, ji bo ku kiryara fêrbûnê bi şeweyekê dirist birêve biçît. Di encamê de proseya perwerdekirinê li ser binemaya rêzgirtina hevbeş ava bibît, ku hevsengî di navbera mamosteyî û şagirdî yan jî xwendevanî de hebe, her weku di malika dawîya helbesta xwe da xuya diket" (2019: 85-86).

Haya Xanî ji felsefeya perwerdeyê hebû, haya wî ji herdu kiryarên fêrbûn û fêrkirinê hebû, mebest ji herdu kiryan jî têgihîştin e ku ew bi xwe jî gihîştibû wê qonaxê (Qarani, 2019: 84). Xanî wekî perwerdekarî xwe nîşan da, piştî xwendina Nûbihar û Aqîdeya Îmanê mirov vê baştir ferq dike ku hizra wî ya perwerdehiyê li ser sê stûnan ava bûye: Cihê xwendinê (medrese), dersdar û şagird (Qarani, 2019: 85).

Ev xebata bi navê "Wek Mamosteyekî Hizra Perwerdehiyê ya Ehmedê Xanî" hewl dide ku giringîpêdana ziman û hizra perwerdehî ya Xanî vebikolê, Nûbihara Biçûkan ji aliyê prensîbên giştî yên hîndekariyê û bikaranîna teknîkên hînkirinê peyvan va binirxîne. Lewra Nûbihara Biçûkan yekem berheme ku ji bo zarokên Kurdan bi zimanê dayikê hatiye nivîsîn. Di serdema 16 û 17an da pêşbînîkirina prensîbên hînkirinê û li gor van rêbazan nivîsîna berhemekê biqîmet e.

Helbet heta roja îro li ser Ehmedê Xanî û berhemên wî gelek lêkolîn hatin kirin ku ev lêkolîn ji bo xebatê bûn çavkanî (Subaşî, 2020; Yıldız, 2018; Yıldırım, 2016; Öztürk, 2016; Pertev, 2012; Pertev, 2009).

Ev xebat ji destpêk û du beş û pêvekeke pêk tê. Di beşa yekem da giringiya ziman ji bo Xanî, hat nîqaşkirin. Di beşa duyem da prensîbên hîndekariyê yên di Nûbihara Biçûkan da hatin tespîtkirin yek bi yek bi mînak hatin nîşandan. Herwiha behsa hin teknîkên hînkirinê peyvan hat kirin piştî danasîna teknîkan tetbîqkirina wê ya li ser berhemê bi mînak hat nîşandan. Herwiha hemû peyvên Kurdî-Erebî yên di ferhengê da jî yek bi yek hatin nivîsîn, jimara peyvên

Kurdî û Erebi yên di ferhengê da hatin tespîtkirin û ferheng li gor rêzkirina alfabetîk weke pêvek hat dayin.

1. Giringiya Ziman ji bo Xanî

Bêguman ziman, sîstema ragihandinê ya herî girîng a di nav însanan da ye. Digel vê fonksiyona wê tenê bi zanyarî, fikr û veguhastina hestan ra sînordar nîne. Bi ziman tenê dinyayek nayê afirandin; ziman di heman demê da dinya û rastiyan jî diafirîne (Hassanpour, 2005: 187).

Li medreseyan zimanê perwerdehiyê Erebi û Farisî ye. Ehmedê Xanî wekî ku di Mem û Zînê da dibêje Erebi, Farisî, Tirkî û Kurdî baş dizane em bixwe jî ji vê mulemeya (ku misrayeke wê Erebi, yek Farisî, yek Kurdî û yek Tirkî ye ku me ji dîwana wî wergirt) jî fêhm dikin her çar zimanan baş dizane ku dikare pê helbestan binîvîse (Yıldırım, 2016; Yıldırım 2014).

Hel lena mîn nî'meti'l-wesli hebîbî mîn nesîb?

Uftadem ber deret bîçare, sergerdan, xerîb

Derdimin çok olduğundan ona yoktur hiç tebîb

Ey tebîbê min! Dewayê derdê Xanî her wîsal (5/29) (Yıldırım, 2016: 236).

Di Mem û Zînê da em fikr û ramanên Xanî yên ji bo ziman û netewetiyê hîn dibin, *“Tîştê herî berbiçav di vê berhema han da, hizra Xanî ya neteweyî ye û te'essuba wî ya berçav bo Kurdan û zimanê wan e; loma, ev tîşte e ku me berî wî li nik çu şairên di yên Kurd nedîtiye.”* (Doski, 2022: 19). Xanî, ne tenê Kurdiya Kurmançî di heman demê da devoka Bohtî, Mehdî, Silîvî jî dizane. Zimanê dayikê wekî mucewher, morî û mirwarî dibîne dibêje min ew rêz kirin û derxistin bazarê da ku xelk bibîne. Di sedsala 17em da, Kurd ji ber perçebûyîne, di bin nîrê Osmanî, Sefewî û împaratoriye beriya van da bûne. Xanî hêviya xwe bi wî mîrî va girê dide ku ji nav Kurdan derbikeve wan di bin sîwanekê da kom bike (Bruinessen, 2013: 390).

Kurdî û Erebi û Derî û Tazî

Terkîbî kirin bil hezl û bazî (58/8)

Bohtî û Mehmedî û Silîvî

Hin le'l û hinik ji zêr û zîvî (58/10)

Xermuhre û morîk û mirarî

Hindek di şeffaf û hin dit arî (58/11)

Ger dê hebuwa me ittîfaqek

Vêkra bikra me 'înqiyadek (5/43)

Rom û 'Ereb û 'Ecem bil temamî

Hemiyan ji me ra dikir xulamî (5/44)

Tekmîli dikir me dîn û dewlet

Teshîlî dikir me îlm û Hîkmet (5/46)

Safî şemirand vexwari **durdî**
Manendê durrê **lîsanê Kurdî** (6/4)

Da xelqî nebêjtin ku **Ekrad**
Bê me'rîfet in, **bi esl û bunyad** (6/6)

Hem ehlê nezer ku **Kurmanc**
'Eşqî nekirin ji bo xwe amanc (6/8) (Yıldırım 2016).

Xanî şeraba saf dananiya aliyekê, ew telpa binî venexwara ango ku Kurdiya Kurmancî sîstematîk nekira dibû ku îro bingeha Kurdiya Kurmancî evqas qewî nebûya. Ji bo mîletê Tirk Kaşgarli Mahmud,² ji bo mîletê Ereb Sibeweyhi,³ ji bo mîletê Ecem Fîrdewsî,⁴ ji bo Îngilîzan Shakespeare çî be ji bo Kurdan jî Ehmedê Xanî ew e (Bayar, 2018: 94-95). Îro Kurdiya Kurmancî bi saya edîbên wekî Xanî li ser piya ye. Lewra Xanî bi zimanê dayikê nivîsî (Kaplan & Aydın, 2013: 16).

2. Berhemên Xanî Yên Li Medreseyan Hatine Xwendin

2.1. Nûbihara Biçûkan (Ferhenga ji bo Zarokan)

Navê berhemê ku ji du peyvên pêk tê, naveroka wê nîşan dide. Wateya Nûbihar'ê "bihara nû" ye, peyva biçûk jî "zarokan" destnîşan dike (Ertekin, 2017: 94). Ev berhem ji 13 beş û 220 beytan pêk tê. Ji 714î zêdetir peyvên Kurmancî û ji 1025an zêdetir peyvên Erebî di nav da hene. Ji ber ku berhemeke manzûm e peyv û term ne li gorî alfabejê li gorî wezn û qafiyeyê hatine rêzkirin. Di ferhengê da rêzkirina peyvên bi piranî Erebî-Kurdî ye; lê peyvên ku Kurdî-Erebî hatine rêzkirin jî hene. Ji vî aliyê va ferheng bi qasî ku Erebî-Kurdî tê qebûlkirin bi wî qasî Kurdî-Erebî ye jî (Öztürk, 2016: 16-17).

Tablo 1: Peyvên Kurmancî Erebî yên di Nûbihara Biçûkan da⁵

Ziman	Hejmar
Kurdî	714
Erebî	1025 ⁶
Tevayî	1739

² Kaşgarli Mahmut, bi ferhenaga "Dîvani Lûgati't Tirk" hebûn û hêza Tirkî nîşan da. Di Destpêka berhemê da Tirkî û Erebî daye berhev û dewlemendiya çand û şaristaniya Tirkan li ber çavan raxistiye. Ev berhem him berhemeke rêzimanî him ferheng û him jî ansiklopediye. (Ji bo agahiyên zêdetir bnr. Li <https://tdk.gov.tr/divanulugatat-turk/kasgarli-mahmut>.)

³ Nivîskarê el-Kitabê ye ku ev berhem ji bo nehv, serf û fonetîka Erebî berhemeke girîng e. (Ji bo agahiyên zêdetir bnr. İslam Ansiklopedisi)

⁴ Fîrdewsî "Şahnameya" Destana navdar a Farisan nivîsî (Ji bo agahiyên zêdetir bnr. İslam Ansiklopedisi)

⁵ Di ferhengê da ji bilî peyvên Kurmancî-Erebî ravek û hevokên Erebî jî hene ku me di vê ferhengokê da cih nedayê.

⁶ Di tabloyê da hejmara peyvên Erebî zêde dixuyê, sedema vê ew e ku ji bo hin navên Kurmancî di Erebî da sisê, çar heta şeş-heft nav tên bikaranîn. Mînak; ji bo tirsê heft, ji bo deveyê pênc, ji bo çolê çar, ji bo çiya sê navên Erebî hatine dayin.

Wê demê “Luxat’i Feriştoglu” ya di sala 1392yan da ji aliye Abdullatîf b. Melek va hatibû nivîsîn ku Tirkî-Erebî ye û “Tuhfe-î Şahidî” ya di sala 1515an da ji aliye Şahidî Dede va hatibû nivîsîn ku Farisî-Tirkî bû li medreseyên Osmaniyan dihat xwendin. Xanî, wekî alternatif ev berhem ji bo perwerdeya zarokên Kurdan amade kir, wî bixwe wekî dersdar di medreseya xwe da ev da xwendin û xwest ku di medreseyên Kurdan da were xwendin. Ev berhem ji gelek aliyan va di qada xwe da yekem berhem e. Herwiha vê ferhengê rê li ber ferhengnûsiya Kurdî vekiriyê û bûye pêşengê ferhengnûsiya Kurdî (Bolelli, 2017: 40).

- Yekem ferhenga Erebî-Kurdî ye.
- Yekem ferhenga Kurdî ya menzûm e.
- Yekem kitêb e ku ji bo perwerdehiyê bi zimanê dayikê ya Kurdî hatiye nivîsîn.
- Yekem kitêb e ku ji bo perwerdehiya zarokan hatiye nivîsîn.
- Yekem kitêb e ku li ser arûzê hatiye sekinandin (Yıldırım, 2016: 22).

Xanî wekî di berhemên xwe da jî behs dike, qedr û qîmeta zimanê xwe zane, “Wî zanibû ku ji bo pêşveçûn û pêşketina gelê Kurd, ji bo qayîmkirina yekîtiya qebîle û eşîrên Kurdan, ji bo azadî û serxwebûna Kurdan pêwîst e her Kurd, çî biçûk çî mezin, zimanê dayika xwe gelekî baş bizanibe, pê çîrok, beyt, helbest, dîroka xwe binîvîse, ji ber vê yeke wî ji bo zarokên Kurdan medrese ji kîsê xwe vekir û bi xwe di medreseyê da dersên zimanê zikmakî dida zarokan” (Kurdo, 2009: 145-146).

Ehmedê Xanî, di destpêka berhemê da di bin sernavê “Ev Kitêba Nûbarê Ye” da dibêje ku ev ji bo zarokên Kurmanca ye, wextê ji Qur’anê derbas dibin bila zehmet nebînin û behsa nav, naverok, sedema nivîsîn û armanca nivîsandina kitebê dike (Hani, 2016: 21).

Li medreseyan yek ji rêbazên hînkirinê jiberkîrin bû. Xanî, Nûbihara Biçûkan helbestkî nivîsî da ku zarok bi hêsanî ji ber bikin (Yıldırım, 2016: 22-23). Berhem bi pêşgotinê dest pê dike, li pey vê 13 beşên ku ji her yekê ra “kita” tê gotin tî. Her beş bi nesîhetekê dest pê dike û dûra jî qalibê erûzê yê beşê tê nîşandan. Ji qalibên erûzê yên herî zêde li Kurdî tê behra recez e, li pey vê hezec, remel, mudarî, besît, serî’ û muteqarib tî. Beşa ewil û beşa dawiyê ya berhemê bi şêwaza mesnewiyê (aa-bb-cc...), yên din bi terza xezelê (aa-ba-ca...) hatine nivîsîn.

Qalibên erûzê yên di Nûbihara Biçûkan da hatine bikaranîn li gor behr di tabloya li jêr da hatine nîşandan.

Tablo 2. Qalibên erûzê di Nûbihara Biçûkan da

Kita	Bahîr	Qalibê Arûzê
1.	hecez	Mefaîlun feûlun mefaîlun feûlun
2.	recez	Mufteîlun mefaîlun mufteîlun mefaîlun
3.	remel	Failatun failatun failat
4.	recez	Mustefîlun mustefîlun mustefîlun mustefîlun
5.	recez	Mustefîlatun mustefîlatun
6.	mudarî’	Mefulû failatun mefulû failatun
7.	remel	Failatun failatun failatun failatun
8.	besît	Mufteîlun failun mufteîlun failun
9.	hezec	Mefulû mefaîlun mefulû mefaîlun

10.	recez	Mufteilun mufteilun mufteilun mufteilun
11.	serî	Mufteilun mufteilun failun
12.	hezec	Mufteilun medailun mefailun mefailun
13.	muteqarib	Feûlun feûlun feûlun feûl

Di warê nivîsandina pirtûkên ji bo zarokên çîn û qatên serdest ên civakê da vê berhemê tabûyên heyî şikandine û ji bo cara yekem hemî zarokên civakê li ber çavan girtine. Heta dewra Xanî tenê zarokên paşa û desthilatdaran di warê perwerdeyê da derketine pêş (Al-Khani, 2022: 177). Xanî di destpêka berhemê da diyar kiriye ku wî ji bo zarokên hemî Kurmancan nivîsandiye. Xanî ewqas giringî daye zarokan ku wî bi armanca fêkirin û perwerdekirina bingehîn a zarokan li devera Bazîdê dibistanek e damezirandiye û li vir zanistên dînî hînê wan kirine (Al-Khani, 2022: 177).

2.1.2. Li Gorî Prensîbên Giştî yên Fêkirinê Nirxandina Nûbihara Biçûkan:

Wextê mirov li ser Nûbihara Biçûkan hûr dibe mirov ferq dike ku ev berhem ne serobero ye, ev li gorî rêgezên formasyona pedagojîk hatiye nivîsîn (Al-Khani, 2022: 177).

Berhem bi “Bismillahirrehmanirrehîm”ê dest pê dike. Dû re hemd û sena û şikir dike ku Xwedê lisan daye însan. Ji bo Pêxemberê me selewata dide ku hemî Ereb, Ecem, Kurd û Romî bûn peyrewê wî. Piştî vê derheqê nav û naveroka berhemê da agahî tên dayin.

Tablo 3. Li gor rêzê pendên di Nûbihara Biçûkan da

Beş	Jimara Beytan	Nesîheta ku di destpêka her beşê da hatiye dayin
1.	13	Heta tu dewr û dersan nekey tekrar û mesrûf Di dunyayê tu nabî ne meşhûr û ne me'rûf
2.	15	Perde ku rabin ji ber 'aridê dilsitane xweş Dil ji xeman ku bête der, bulbulê gulsitane xweş
3.	11	'Arifê ku b'qenciye me'rûf bit Dê helîm û şabir û mewqûf bit
4.	11	Ger dê te meqsûdek hebî, lazim divê lê bî bilez Xasma te me'bûdek hebî, daim di emrê wî bibe
5.	7	Herçî bi 'ilmê, cehl kir mubeddel Sifrê xwe wî kir, bi zêr muellal
6.	11	Ey ku te kibr daîm kir'ye ji bo xwe merkeb Ewwel ti “bê” bike “yê”, paşî bigêre merkeb
7.	18	Şeyx û softî, keramet; 'ilm xwendin hem 'emel Xilwet e hucre, terîqa te şerî'et bê xelet
8.	18	Ger te divêtin bibî mîr û ser û mu'teber Kizb û xilafê mebêj, ger te diken ker bil ker
9.	10	Her çî ku ji dunyayê berdaşite damen bû Bê şubhe di niv 'amê evraşite gerden bû
10.	9	Ger te divêtin ku beraber nebitin kes bi te ra 'ilmê bixwîn hem 'emelî tu bike sin'et ji xwe ra
11.	16	Her çî kesê'ilmekî qenc xwendiyê Dewlet e ger wî bil esil zaniye
12.	14	Di fesla nûbiharê da digel dilber biçin geştê Ji ew xweştir 'umur nabit, li min ew hal qewî xweş tê
13.	45	Mu'elim bila dil wekî her bitin Divêtin ku şagird dilber bitin

Toplam:	198
----------------	-----

Beyta ewil a her beşekê pendek (şîret) e. Xanî bi rêya van pendan nesîhet li biçûkan dike ku ev pend ji bo mezinan jî girîng in. Ku tu bixwazî li dinyayê bibî yekî navdar divê tu bixwînî û tekrar bikî ku îro roj rêya ku deriyên îlmê vedike ev e. Xanî di sedsala 17em da ev şîret li zarokên Kurdan kiriye. Arifê ku bi îlmê merûf be divê bi sebr û mewqûf be. Dibêje wextê dixwînî bisebr be, xwendin serketin bi sebr û îstiqrarê mumkin e. Ku meqsedek te hebe, şev û roj ji bo wê bixebite, cehd bike da ku bigihêjî meqsedê xwe. Kesên ku bi îlmê ra mijûl in sifrê xwe vediguherînin zêr. Herwiha kibr tiştekî bêxêr e divê vê hestê ji dilê xwe derînin. Rêya şêxîti, softîti û kerametê ilm e. Encax kesên bi îlmê tevdiagerin, li medresayan perwerde dibin û ji rêya şerîatê dernakevin, digihêjin van meqaman.

Xanî dibêje ger tu bixwazî bibî beg, padîşeh û muteber divê tu ji riya rastiye dernekevî. Ku tu bixwazî her tim serbilind bî û kes negihêje asta te divê tu xwe ji gengeşeya rojane rabigrî û bixebitî, bixwînî. Penda dawî ya Xanî li ser mamosteyan e ku dibêje dilê mamoste wekî kevîr be jî divê şagirt her li dorê be.

Kızıl pendên di Nûbihara Biçûkan de wiha dabeş kiriye; pendên li ser metoda hînbûn û hînkirinê, pendên li ser qîmeta 'îlmê, pendên exlaqî, pendên tesewwûfî. Bi pendên li ser metoda hînbûnê wekî ku me li jorê jî behs kir xwestiye rêya hînbûn û hînkirinê ya li medreseyan destnîşan bike. Bi pendên li ser qîmeta 'îlmê mebest giringiya 'îlm û emel e. "Divê 'emel hebin, bê 'emelkirin qîmeta 'îlmê tune ye" (Kızıl, 2023:226). Di destpêka beşa duduyan û heftan da pendên tesewwûfî hene, (...) "heger mirov dilê xwe bi îbadet, zîkr û tefekkurê safî bike ji guneh, malayaniyat û tesîrên wan vêca ew dil wê bibe baxçeyê heqîqatan û mezherê tecelliyat û envar û esraran/razan" (Kızıl, 2023:228).

Xanî xwestiye ku bi pendan rêya xebat û jiyanê rast û dirist hînkirinê zarokên Kurdan bike. Îja bo bigihê armanca xwe edebiyat kiriye amraz. Duran di xebata xwe ya li ser şîretan da dibêje, "Xweda di Qur'ana Kerîm da ji misilmanan dixwaze ku gava ew rastî xeletîyekê hatin wê xeletîyê sererast bikin. Ji ber vê yekê misilman xwe ji bo sererastkirina xeletîyan berpirsyar dibînin û şîret jî amûrek e ku xeletîyan sererast dike. Ev amûr amûr di hemû qadên jiyanê da derdikeve pêş. Yek ji van qadên jiyanê jî edebiyat e" (2021: 104).

2.1.2.1.Rêgeza li Gorî Armancan (Principle of Target Suitability)

Di çî astî da dibe bila bibe, hemî faaliyetên perwerdehî û hîndekariyê ji bo mebestekê tên kirin (Yeşilyurt, 2020: 267). Ji ber vê yekê di perwerdehî û hîndekariyê da, lazim e armanca eşkere û berbiçav be. Îja Xanî, di destpêka berhemê da armanca xwe diyar kiriye ku ev berhem ji bo zarokên Kurmancan e. Xanî ji zarokan umîdwar e, wan wekî pêşeroja milletê Kurd dibîne û ji bo perwerdekirin û pêşvebirina wan hewl dide. Dibêje îro em ji bo wan hewl bidin da ku ew jî siberoj ji ruhê me ra fatihayan bixwînin.

2.1.2.2.Rêgeza li Gorî Geşedana Xwendekar (Principle of Student Relativity)

Mijarên ji bo hînkirina xwendekaran wextê tên diyarkirin li gor geşedana zihnî û bedenî, pêdiv û pêwendiyên wan tên destnîşankirin (Demirel, 2015). Ji ber vê yekê ev rêgez yek ji rêgezên bingeşîn tê qebûlkirin. Xanî di beşa destpêk û beşên ewil ên Nûbiharê da, peyvan hînkirina xwendekaran dike. Lewra zarok heta ku hînkirina peyvan nebin nikarin risteyan çêkin û fêm bikin. Wextê em berhemê dikolin dibînin ku di berhemê da jimara risteyên xwerû Erebi kêm in.

Fema xetbukum eyyuhel-murselûn
Gelî qasidan bo çi hafîne bûn (13/39)

Lenzheb we nel'eb we ne'kul me'en
Biçîn da bilîzîn û vêkra buxwin (13/41)

2.1.2.3.Rêgeza Balkişandinê (Principle of Attention)

Wextê mamoste bixweze xwendekar bala xwe bide ser mijar, rewş an bûyerekê, bi hin rêyan va balê dikşînin. Bi saya balkişandinê dibe ku xwendekar zûtir hîn bibin, ji bo vê yekê mamoste serî li hin rêyan didin (Yeşilyurt, 2020: 271). Xanî bi rêya pirsan va ewil bi zarokan ra miraq çêkiriye dû ra bersiv daye ku ev jî rêbazeke hînkirinê ye ku mamasote li dibistanên vê serdemê da jî bi kar tînin. Wextê mamoste bixwezin balê bikşînin ser peyv, hevok an agahiyekê girîng, bixwazin xwendekar li ser mijarê focus bibin, wê agahiyê an bi tîpên mezin, an bi rengekê balkêş dinîvîsin. Xanî ewil bi rêya pirsê ku rêgezeke pedagojîk e ji xwendekaran dipirse, ku bala wan bikşîne ser mijarê, peyra bersivê dide. “Ceyş û heşem çi?” ku du peyvên hemwate yên Erebi ne dipirse, dû ra Kurmancî bersivê dide dibêje “leşker” e. Çend mînakên din ên di Nûbihara Biçûkan da ev in:

Ceyş û heşem çi? **Leşker**, esra **bi şev li rê** bir
Basil **c'wamêr**, û **nijde** seriyye, qeyl **mîr** e (6/11)

Hêvînemayî kî ye? mublis û ayiş, qenût
Asin û **pola** çi ne? herdu enîs û zeker (8/10)

Zahib çi ye? **ê çûyî**, musteqbel **ê bêtin**
Madî çi ye? **ê borî**, baqî çi ye? **ê mayî** (9/8)

‘Işq û mehebbet çi? **evîn**, buxd û ‘edawet çi? **nevîn**
Inhezemû **cumle revîn**, ixtelesû ye'nî **revan** (10/4)

Eyser û yusra çi ne? ew herdu **çep**
Rast çi ye? eymen û yumma bizan (11/8)

2.1.2.4.Ji yên Tê Zanîn ber bi yên Nayên Zanîn va (Principle from Known to Unknown)

Wextê bernamêya perwerde-hîndekariyê tê amadekirin, lazim e ji agahî û tecrubeyên xwendekar sûd bê wergirtin (Demirel, 2015: 73). Hîndekar ji yên xwendekar zane dest pê bike û agahiyên nû dê hînbike bi wan va girê bide, xwendekar wê di navbera yê zane û yê nû hîndibe da têtikiyeke daye (Demirel, 2015: 73).

Xudê Ellah e, **qasid** resûl e, ey xudêzan!
Xelîfe çar û hem çar îmam in, ey musulman!(1/2)

Di beşa yekê da peyva Xudê û qasid ku ji bo perwerdeya dîn du peyvên sereke ne hatine dayin. Ku muhtemelen zarok van agahiyên sereke zanin. Peyra derheqê çar xelîfe û îmaman da agahî dide û dibêje, Ey Xudêzan lazim e tu navê çar xelîfe, çar îmam û sehabeyan bizanibî û navê wan dijmêre. Berdewamiyê da divê mirov bizanibe resûlê me li ku derê ji dayik bûye, li ku derê hatiye definkirin, navê diya wî û bavê wî, di çend saliya xwe da wefat kir, çend salan li Mekkeyê ma, rîsale di çend saliya wî da hat û kengî Qur'ana pîroz nazil bû bê zanîn û agahiyên der barê mijarê da daye.

2.1.2.5. Rêgeza Ji Nêz ber bi Dûr va (Principle of Near to far)

Ji rêgezên perwerdehî û rêbazên hînkirina Xanî diyar e ku Nûbihara Biçûkan li gor pedagojiyê hatiye nivîsîn. Ewil peyvên sereke yê divê bîn zanîn ên wekî mêr, jin, bab, da, bira, kur, kiç dûra jî yê wekî xezûr, mam, met dane. Wekî ku em di betyên jor da jî dibînin ewil peyvên Erebi dî ra jî yê Kurdî tên. Ango em dikarin bibêjin piraniya peyvan li gor rêza “Erebî-Kurdî” hatine rêzkirin.

Zewc û reul çî? **mêr** û **jin** mer'et e, zewcet e, nisa

Walid **bab**, û walide **da**, û şeqîq û ex **bira** (2/3)

Îbn **kur** e, û bint **kiç**, sihr **xezûr** e **mam** e ‘em

‘Emme **met** e, ‘îmame **şaş**, cedde çî ye? xwe pîreda (2/4)

‘Icl û hemel **golik** û **berx**, ceyd û ‘enaq herdu ne **kar**

Semn û semîn **rûn** û **qelew** sehm **bez** e, der’ **guhan** (10/8)

Ebul-kibr **zîv**, û ebul- fedl **zêr**

Ebun-necm **rovî**, ebul-hers **şêr** (13/35)

Ewil navê heywanên li der û dorê yê wekî golik, berx, kar daye dî ra behsa rovî û şêr kiriye ku ev heywanên kovî ne û di nav jiyana rojane da dîtina wan ne mumkun e. Ev heywanên di beyta ewil da mimkun e li der û dorê bîn dîtina lê ji bo dîtina şêr lazim e mirov here daristanekê ku şêr lê hebe.

2.1.2.6. Rêgeza ji Hêsan ber bi Aloz va (Principle of Simple to Complex)

Li gorî vê rêgezê di pêvajoya hînkirin-hîbûnê (teaching-learning process) da, divê ewil mijarên hêsan dî ra mijarên zor bîn dayin (Yeşilyurt, 2020: 275). Wekî ku tê zanîn heta mijarên basît neyên fêrkirin hînkirina mijarên aloz zehmet e. Him mamoste wextê fêr dike him jî xwendekar wextê hîn dibe zehmetiyê dikşînin. Mînak, wextê mamoste bixwaze hevoksaziyê hînê xwendekaran bike divê ewil kirde û pêveberê hîn bike ku hêmanên sereke yê risteyê, peyra behsa bireser, têrker hwd. bike. Ehmedê Xanî, ewil peyvên hêsan, peyra peyvên zehmet û herî dawî jî hevok dane. Jixwe li gor rêgezên pedagojiyê jî rêza hînkirinê wiha ye; ewil nav, hevalnav, cînav, hoker; peyra daçek, gihanek, lêker û herî dawî hevoksazî tê hînkirin. Mînak:

Zewc û reul çî? **mêr** û **jin** mer'et e, zewcet e, nisa

Walid **bab**, û walide **da**, û şeqîq û ex **bira** (2/3)

Ricl **pê**, û rukbe **ejnû**, betn **zik**
Sedr **sîng** e, cîd **ustû**, ‘eyn **çav** (3/6)

Fexz **ran** e, dirs **didan** e, şeffe **lêv**
Zehr **pişt** e, surre **nav’k**, cewf **nav** (3/7)

Meqtûl **kuştî**, mexsûl **şûştî**
Meyte **mirar** e, merqed xwe **gorr** e(5/6)

Meqt **buxd** e, bud’ **ferc** e, be’d **hindek**, bid’ **çend**
Sefk û sekb û şebb **rihtin**, qetl **kuştin**, **şerr** qital (7/4)

Kewn **bûn** e, ze’n **çûn** e, şeq **kelaştin**, deq **qutan**
Dewhe **dar** e, rewhe **rahet**, rewde **çîmen**, ress **çal** (7/6)

2.1.2.7.Rêgeza ji Şênber ber bi Razber va (Concrete to Abstract Principle)

Geşepêdana zîhîn ji şênber ber bi razber va dibe. Mirov têgihên şênber ji yên razber hêsantir hîn dibin. Di beşên ewil ên Nûbihara Biçûkan da peyv piranî şênber û peyvên sereke ne. Peyra em peyvên razber ên wekî xizanî, maldarî, sond, emînî, edl hwd. dibînin.

Îmlaq **xizanî**, xina **maldarî** ye hem **istiran**
Îtlaq **berdan**, telq **zan**, zewc û witr **cot** û **fer** e (4/6)

Helf û yemîn û qesem in cumle **sond**
Êminî û ‘**edl** herdu çi ne? efdelan (11/9)

2.1.2.8.Rêgeza Vekirîbûnê/aşkeratî (Principle of Openness)

Mijarên hînê xwendekaran tîn kirin divê zelal û fêmbar bin. Divê zimanê fêrkar bê fêmkirin, naverak di asta xwendekaran da be, herwiha bi qasî ku ew bikaribe fêm bike vekirî/aşkere bin. Di van malikan da ji bo fêrkirina peyvên hemwate bihevdu ra li dû hev hatine dayin. Peyva mehîn, kurrî û hesp ku têkilhev in bi hevdu ra hatine dayin. Dîsa di malika duyem da peyva golik, berx, kar têkilhev in û li gor rêbazeke pedagojîk, bi zimanekî zelal û aşkere hatine dayin. Ev peyv peyvên şênber in, xeyalkirina wan hêsan e, herwiha di jiyana rojane ya mirovan da hene û dîtî, bihîstin, çavdêrkirina wan mimkune.

Ibl û be’îr, ‘îs û cemel, naqe, cemaze **deve** ne
Hicr **mehîn** hem ‘eqile, muhr **kurrî**, **hesp** e hisan (10/7)

‘Icl û hemel **golik** û **berx**, ceyd û ‘enaq herdu ne **kar**
Semn û semîn **rûn** û **qelew** sehm **bez** e, der’ **guhan** (10/8)

2.1.2.9. Rêgeza Heyatîyê (Vitality Principle)

Armanca taliyê ya dibistan û pergala perwerdehiyê ew e ku potansiyela ferdan geş bike û wan ji bo jiyane amade bike. Ji ber vê yekê li dibistanan dixwazin agahiyên sereke û di jiyane da jê sûdwergirtina van agahiyên hîne xwendekaran bikin. Ango agahiyên li dibistanan fêrî xwendekaran tên kirin lazim e di jiyana rojane da sûdwar û bikêr bin. Ev rêgez balê dikîşîne ser dibistanan dibêje lazim e dibistan tenê xwendekaran ji bo jiyane amade nekin ew bi xwe bibin qada jiyane jî. Tiştên ku xwendekar li dibistanan hîn dibin divê di jiyana rojane da bikêr bin (Yeşilyurt, 2020: 278).

Wahid û isnan çî ne? Ew **yêk** û **dû**
Sê ne selas, erbe'e **çar** in, 'eyan (11/14)

Xemset û sitte çî ne? ew **pênc** û **şeş**
Heft in û **heşt** in eve seb' û seman (11/15)

Tîs' û 'eser herdu **neh** û **deh** tamam
Sed mi'et, û elf **hezar**, ey cuwan! (11/16)

Jimareyên sereke di malikên li dû hev da, ji hêsana ber bi aloz va hatine dayin ku di jiyana rojane da jimare hema hema di her qadê da tên bikaranîn û kêrhatî ne. Xanî jimareyên wekî yek, du, sê, çar, pênc, şeş, heft, heşt, neh, deh, sed û hezar dane ku ev jimareyên bingehîn in.

2.1.3. Bikaranîna Teknîkên Hînkirina Peyvan bi rêya Taybetiyên Wateyî

2.1.3.1. Metoda Hînkirina Peyvên Hemwate

Peyvên hemwate ew cure peyv in ku ji aliyê wateyê ve wek hevdu ne (Tan, 2011: 77). Hebûna peyvên hemwate dewlemendiya ziman nîşan dide, di hînkirina ziman da jî bi hevdu ra hînbûna van peyvên hêsantir e. Herwiha, "zarokên ku nû dest bi perwerde û hîndekariyê dikin, ji bo ku bikaribin hevokan saz bikin û ji vegotinên hunerî sûd werbigirin, pêwîst e bêjeyên hemwate û dijwate ezber bikin." (Pertev, 2012: 77). Di Nûbihara Biçûkan da gelek mînakên wê hene.

Muzn û sehab û 'arid xeym û xeyman 'ewr in
Qemqam û yemm **behr** in semsam û husam **şîr** e (6/6)

Sehra' felat û sebseb feyfa' û bedw **deşt** in
Yenbû' û 'eyn **kenhî**, cubb û qelîb **bîr** e (6/7)

Ibn'us-sebîl **rewî**, **hevrê** sefîq û sahib
Muzcat **hindik**, û **pir** cemm û lubed kesîr e (6/8)

Wekî em di beytên jor da jî dibînin, Ehmedê Xanî sê çar peyvên hemwate yê Erebi li dû hev rêz kirine dû ra wateya wê bi Kurmancî daye. Mînak; muzn, sehab, 'arid, zeym, xeyman dane dû ra peyva "ewr" daye. Mînakên bi vî şiklî gelek in di Nûbihara Biçûkan da.

2.1.3.2. Metoda Hînkirina Peyvên Dijwate

Peyvên dijwate ji wan peyvan ra tê gotin ku wateya wan li dijî hevdu ne (Tan, 2011: 78). Ji bo hînbûna ziman fêrbûna bêjeyên dijwate girîng e, lewra jiberkirina wan hêsan e û zû di hişê mirov da dimînin . (Pertev, 2012: 78).

Poxîn sewîq e egit **keşk** e, **heban** e curab
Girr curb e, **tijî** meshûn, xawî **vala** risl **şîr** e(6/5)

‘Ebd û reqîq **kole**, hirfe senî’e **pîşe**
Cahil **nezan** e, **zana** ‘ellam û hem xebîr e(6/8)

Qe’berî û ‘ebqerî **bêteb**’ û **teb**’etxweşî
Qefqef û qerqef mey in, kûz û fexar herdu cerr (8/4)

Di van beytan da tê dîtin ku peyvên dijwate yên wekî tijî û vala, zana û nezan, bêteb’ û teb’etxweşî bi hevdu ra di heman misreyê (rêz) da ne.

2.1.3.3. Metoda Hînkirina Peyvên Têkilhev (Tenasup)

Herî kêma du peyvên ku di nav wan da têkiliyek heye, di misre, beyt û çarrêzekan da bi kar anîne. Ev cure peyv di edebiyata klasîk da pir tîn bikaranîn.

Şîr e leben, xenem **pez** e, ra’ib **mast** e, zubde **to**
Suf **hirî**, û rîş **perr**, esfer **zer**, **kefî** qeba (2/9)

Ricl **pê**, û rukbe **ejnû**, betn **zik**
Sedr **sîng** e, cîd **ustû**, ‘eyn **çav** (3/6)

Meqtûl **kuştî**, mexsûl **şuştî**
Meyte **mirar** e, merqed xwe **gorr** e (5/7)

Li vir peyvên têkilhev bi hevdu ra, di nav malikekê da cih digrin. Wekî şîr, pez, mast, to, hirî, perr. Bi hevdu ra hînbûna peyvên têkilhev hêsantir e. Di malika duduyan da jî em uzwên însanan dibînin ku li pey hevdu hatine rêzkirin pê, ejnû, zik, sîng, ustû, çav lê ev rêzkirinike tesadîfî nîne. Wextê em bala xwe bidin vucûdê însanekî em bijmêrin em ê ji pê dest pê bikin ber bi jor va heta çav herin. Xanî jî peyv bi vî şiklî rêzkirine ku ev jî rêgezeke pedagojîk e.

2.1.3.4. Metoda Hînkirina Peyvên Hevdeng (Îştîqaq)

Erebî zimanekî tewangbar e, ji kokekê dibe ku gelek peyv bîn çêkirin. Ji van peyvên hemreh ra îştîqaq tê gotin ku di heman malik û misreyan da tîn bikaranîn.⁷ Di Nûbihara Biçûkan da peyvên Erebi hene û carinan di heman malikê da em peyvên ji heman kokê derketine dibînin.

Îmlaq **xizanî**, xina **maldarî** ye hem **istiran**
Îtlaq **berdan**, telq **zan**, zewc û wîtir **cot** û **fer** (4/6)

Mersûl **hinarî**, medfûn **veşarî**

⁷ <https://sozluk.gov.tr>

Mecbûr **bêgav**, mucber **bi zor** e (5/5)

Koka peyva mecbûr û mucber, îtlaq û telq yek e.

Îc'el **bigêr**, îsheq **bihêr**, idrib **biqu**, unzur **binêr**
Îqre' **bixûn**, î'lem **bizan**, îmam bi me'na **bawer** e (4/4)

Peyvên Kurdiya Kurmancî yên di vê beytê da hemû bi tîpa “b”yê dest pê dikin wekî **bigêr**, **bihêr**, **biqu**, **binêr**, **bixûn**, **bizan**, **bawer**.

2.1.3.5. Metoda Hînkirina Wateya Mecazî

Peyvek carinan di wateya xwe ya sereke da nayê bikaranîn, bi rêya eleqê an şibandinê wateyêke din li peyvê tê barkirin. Herî zêde di ciwankariyê da em van cure peyvan dibînin. Di hînkirina peyvan da jî ji rêbazên wateyî yek ev e.

Ekyes **murovê tîjfehm**, esme' **murovê guhbiçûk**
Ekşem **murovê guhbiri**, eslex wekî eyhem **kerr** e (4/7)

Hînbûna wateya mecaz ji bo zarokên dibistana destpêk û seretayî zehmet e. Lê di hînkirina peyvan da metodek e. Di vê malikê da mirovê tîjfehm, mirovê guhbiçûk, mirovê guhbiri bi wateya mecazî ne. Mînakên bi vî rengî di berhemê da kêma in ev jî nîşan dide ku Xanî li gor asta hînbûnê ya pedagojîyê tevgeriyaye.

2.1.3.6. Metoda Hînkirina Wateya Sereke (Basic-Main) ya Peyvan

Ji ber ku ev ferheng ji bo zarokan e hema hema hemî peyv bi wateya xwe ya sereke hatine bikaranîn.

Lewra geşedana ziman têkel û girift e zarok ewil hînî peyvên şênber pey ra yên razber dibin (Pertev, 2009: 55).

‘Irq **reh**, û fer’ **çiq**, **pelg** e wereq, bizr **to**
Dar e şecer, qîtf **ber**, **fêkî** ye tel’, û semer (8/18)

‘Icl û hemel **golik** û **berx**, ceyd û ‘enaq herdu ne **kar**
Semn û semîn **rûn** û **qelew** sehm **bez** e, der’ **guhan** (10/8)

Rumman **hinar** e, culnar **gulnar** e, tîn **hijîr** e
Qisa’ **xiyar** e, dewfeş **pîvaz** e, sûm **sîr** e (6/3)

Peyvên wekî reh, çiq, pelg, tov, dar, ber, fêkî nav in û hemî bi siruştê ra eleqedar in. Dîsa golik, berx, kar navê heywanan in û bi wateya xwe ya sereke hatine bikaranîn. Navên sewze û fêkiyên wekî hinar, gulnar, hijîr, xiyar, pîvaz, sîr ku li coxrafyaya Kurd lê dijîn hêşîn dibin di vê malikê da hatine rêzkerin.

2.1.3.7.Hînkirina Peyvên Pirjimar

Di zimanê Erebi da hin peyv pirjimar in wekî 'efsar û zubar. Xanî meseleya pirjimarî pi rêya qertafan bi awayekî berfireh nedaye ji ber ku ev berhem berhemeke destpêkê ya ji bo perwerdehiya zarokan e.

'Esfar û zubar herdu **cem'ê di kitêban** in
Merqûm, wekî mektûb, mezbûr **nivîsayî** (9/10)

2.2.Giringî û Taybetiya Eqîdeya Îmanê

Eqîdeya Îmanê jî wekî Nûbihara Biçûkan ji bo zarokên Kurdan ên ku li medreseyan perwerde dibin hatiye nivîsîn. Ji bo ew aqîdeya dînê xwe bi Kurdiya Kurmancî hîn bibin hatiye nivîsîn.

Ev berhem ji aliye mijarê va dînê ye, bi uslûba edebî hatiye nivîsîn. Di vê çarçoveyê da ev berhema Xanî di dîroka edebiyata Kurdî da yekem berhema dînî-edebî ye (Adak, 2013: 229). Taybetiyên girîng ên berhemê ev in:

- Yekem berhem e ku di qada îlmî ya dînî da bi Kurdî hatiye nivîsîn.
- Di medreseyan Kurdî da wekî kitêba dersê hatiye xwendin û jiberkirin.
- Ji aliye şikl û naverokê va ji bo berhemên dînî yê dî vê hatine nivîsîn bûye mînak.
- Yekem berhema dînî-edebî ye (Yıldırım, 2016: 27).

Taybetiya sereke ya Eqîdeya Îmanê ya Xanî zimanê wê ye ku Xanî wekî alimekî pêşwext hewl daye zimanê Kurdî di qada dîn da bê bikaranîn û ji peyrevên xwe ra bûye mînak, *"Xanî, 'Eqîdeya Îmanê' li ser bingeha Ekola Sunnî nivîsiye û mijarên bingehîn ên rûknên îmanê ku baweriya bi Ellah, melek, kitêb, pêxember, axret û qederê girtiye dest. Xanî bi vê berhema xwe, bûye mînak ji alimên medreseyan Kurdan re û di pey wî ra jî gelek 'eqîdename li ser vê bingehê, bi Kurmancî, Goranî, Soranî û Kirmanckî hatine nivîsîn"* (Yıldız, 2018: 88).

2.2.1.Ji Aliyê Şiklî va

Li gor nusxeyan jimara malikan 70-73 ne. Di terza mesnewiyê da hatiye nivîsîn û qafiyeya wê aa, bb, cc... ye. Qaliba sereke ya berhemê "fe'ûlun, fe'ûlun, fe'ûlun, fe'ûlun" e.

2.2.2.Ji Aliyê Naverokê va

Ev berhem wekî hemû eqîdeyan li ser mijarên dînî yê wekî mesleyên bi Xwedê, pêxember û mijarên metafîzîk ra eleqedar e. Mijar dibin sê kategorî:

a.Kategoriya Îlahiyatê: Ku behsa mijarên wekî tewhîd, îman û emel, sifetên Xweda, antropomorfîzm, reenkarnasyon û fikra enkarnasyonê, atom, heyûla, qeder-vîn, gunehên mezin, tobekirin hene.

b.Kategoriya Nubbuvatê: Di vê kategoriyê da behsa meseleyên bi pêxemberiyê ra eleqedar tê kirin. Jin nikarin bibin pêxember. Pêxember bêguneh in. Xanî behsa pêxemberiyê kiriye gotiye ku jin nikarin bibin pêxember.

c.Kategoriya Sem'iyatê: Derbarê mijarên metafîzîk yê wekî hesabê qebrê, hesab, mîzan, pira siratê, cinet û cejnem, şefa'et, Xweda, melek, cin, şeytan da ne.

Encam

Ehmedê Xanî alimekî pêşwext û mamoste ye ku ji bo perwerdeya bi zimanê dayikê ya zarokên Kurdan Nûbihara Biçûkan û Eqîdeya Îmanê nivîsîn. Xanî xwediyê wê baweriyê ye ku divê ewil zarok ji zimanê xwe yê dayikê hez bike, hîn bibe û paşê bi zimanê din ra eleqeder bibe. Ev fikr bingeha hizra perwerdehiyê ya Xanî ava dike ku wî bi vê armancê ji bo perwerdeya zarokan li gor qaîdeyên pedagojî, hîndekarî û hînbûnê du berhem nivîsîn.

Nûbihara Biçûkan ji bo zarokên temenê wan di navbera 5, 6 û 7 saliyê da ne hatiye nivîsîn. Yekem kitêb e ku ji bo perwerdehiya bi zimanê dayikê hatiye nivîsîn. Xanî bi vê berhemê hewl daye hem qalibên erûzê hînî xwendekaran bike hem bi şîretên pedagojîk va rêberiya wan bike hem jî zêdetirî hezarî peyvên Erebi-Kurdî hînî zarokan bike. Îja Xanî ev peyvên Erebi-Kurdî yên ji bo destpêka perwerdehiya li medreseyan girîng in weke ferhengê li gor alfabe yê rêz nekirine, wî ev peyv li gor prensîbên hîndekariyê vehonandine. Prensîbên hîndekariyê yên di Nûbihara Biçûkan da hatin tespîtîkirin ev in:

1. Rêgeza li gor armancan
2. Rêgeza li gor geşedana xwendekar
3. Rêgeza balkişandinê
4. Rêgeza ji tiştên tîn zanîn ber bi yên nayên zanîn va
5. Rêgeza ji tiştên dûr ber bi yên nêz va
6. Rêgeza ji tiştên hêsan ber bi yên aloz va
7. Rêgeza ji şênber ber bi razber va
8. Rêgeza vekirîbûnê
9. Rêgeza heyatî û hwd.

Ev rêgezên ku hatin tespîtîkirin û lêkolînkirin îro roj prensîbên esas ên perwerdehiya modern in ku ev jî dibe sedem em Xanî weke alim û mamosteyekî pêşwext qebûl bikin.

Herwiha hin teknîkên hînkirina peyvên bi rêya taybetiyên wateyî va hene ku di Nûbihara Biçûkan da berbiçav in. Metodên hatin tespîtîkirin ev in:

1. Metoda hînkirina peyvên hemwate
2. Metoda hînkirina peyvên diywate
3. Metoda hînkirina peyvên têkilhev
4. Metoda hînkirina peyvên hevdeng
5. Metoda hînkirina wateya mecaz
6. Metoda hînkirina wateya sereke
7. Metoda hînkirina peyvên pirjimar

Ev metodên hînkirina peyvên ku di berhemê da hatin tesbîtîkirin û lêkolînkirin îro roj yanî di sedsala 21em da jî di hînkirina zimanên biyanî da tîn bikaranîn ku Xanî di sedsala 17an da emilandine.

Herwiha di çarçoveya xebatê da peyvên Erebi û Kurdî yên berhemê da hatin jimartin. Di encama jimartina peyvên Kurmancî-Erebi yên di Nûbihara Biçûkan da hatin tespîtîkirin ku di berhemê da 714 peyvên Kurmancî, 1025 peyvên Erebi bi tevahî 1739 peyv hene; lê digel van peyvên, hin hevokên xwerû Erebi û hin ravek jî hene ku peyvên wan nehatin jimartin. Peyvên ku li hemberî Erebi hatine dayin xwerû Kurdî ne. Herwiha peyvên basît û jiyana rojane ne. Piraniya peyvên Erebi-Kurdî hatine rêzkirin lê peyvên Kurdî-Erebi hatine rêzkirin jî hene.

Xanî ji bo zarokên temenê wan di navbera 10-14 saliyê da ne eqîdeya dînê xwe bi zimanê dayikê hîn bibin eqîde nivîsiye. Cudahiya wê ji aqîdeyên serdemê yên din ew e ku bi zimanê dayikê, bi uslûbeke edebî-dînî hatiye nivîsîn ku ev jî girîngîpêdana perwerdehiya bi zimanê dayikê nîşan dide.

Pêvek -1

limî: umm'ul-feda'il	belavbûyî: mensûr,	birs: cû'	dar: şecer
'edl: efdelan	mebsûs, menşûr	birs: ebû 'emr	dar: xeşeb
'elamet: lews, liwa	ber da: 'eqbele	birs: sexeb	dara bêstrî: xemt
'ewr: muzn-sehab-	ber: hecer	bîşe: eyke	defter: cerîde
'arid-geym, gemam	ber: qitf	bixûn: îqre'	deh: 'eşer
'ezab: 'iqab, nekal	ber: safwan	bixwe: kul	defîl: muhdî, hadî
agir: nar	ber: sexre	bizan: î'lem	defîl: sultan
ala: liwa'	ber: şeml	bizin: me'z	deng: hems
aman: îna'	beraber: 'edalet	bûk û zava: 'erûs	deng: sewt
aman: zerf, wî'a'	berdan: îtlaq	bûn: kewn	deng: siyah, seda
asiman: sema	berf: selc	burûsk: şa'iqe	deng: şa'iqe
asiman: umm'un-	berx: hemel	buxd: meqt	deng: xuwar
nucûm	betal: behrec	c'wamêr: basil	der: bab
asin: enîs	bêteb: qe'berî	cahilî: umm'ur-rezail	derazîn: 'atbe, wesîd
ask: zeyb	bexil: şehîh, helû',	carek: merre, kerre,	derd: da'
aşikara: 'ilan, 'eyan	denîn	tare	derengî: terebbus
av: ma', selsel	beyan: 'ibaret	carî: me'în	derew: firî, iftira',
av: xeled	bez: kudne	ceh: şe'îr	îdd
avdan: seyq	bez: şehm	cem'ê di kitêban:	dergehwan: bewwab
avis: hubla	bi şev: bey	'esfar, zubar	derman: dewa'
ax: rufat, şe'îd	bi roj: neharan	cerg: kebd	derpê: serawîl
ax: turb, turab,	bi şev li rê: esra	cerr: kûz, fexar	dest û pê: cewarih
semad, rem, regam,	bi zor: mucber	cih: meqam, meqerr	deşt: beyda'
se'ed, 'efr, bera, sera	biçûk: esxer	co: nehr	deşt: sahra'-felat-
ba: serser, rîh	bidarkuşfî:	cot: zewc	sebseb-feyfa', bedw
bab: ebû	mewqûze	cumle revîn:	dev: femm
bab: walid	bifiroş: bi'	inhezemû	deve: ibl, be'îr,
babî: ubuwwet	bigêr: îc'el	cuwan: şab	cemel, naqe, cemaze
bajar: misr, beled	bigir: xuz	cuwanmêrî: şeca'et,	dew: mexîd
bal: 'inde	bih: sefercel	celadet	didan: dirs
ban: 'erş	bihar: rebî'	çal: ress	didan: sinn
ban: seqf	bihêl: de'	çar: erbe'e	diddê wî: uzlife
bar: wîqr	bihêr: îsheq	çav: 'eyn	digel min: me'î
baran: tell, xeys,	bihîstin: sem'	çend: bid'	digel te: me'ek
rîhme	bilind: 'alî, samî	çep: eyser, yusra	dil: bal, demîr, qelb
baran: wedq, heya	bimû: efre'	çîmen: rewde	dîn: mecnûn
bardar: hamile	binçenk: ibit	çinar: dulb	dînî: xebel, xebr
bawer: îman	binêr: unzur	çiq: fer'	dirav: dirhem
bazik: 'edud	biqu: idrib	çira: lîme	dirêj: tûl
bazin: siwar	bîr: cubb, qelîb	çira: misbah	direw: kizb
bêgav: mecbûr	bira: şeçîq, ex	çirg: hubara	direw: xers
beha: semen	biraşfî: şîwa'	çiya: tewd, cebel, tûr	dîtin: beser
behatin: zewb	birîn: qerh, cerahet	çûn: çûn	dîwar: cidar, ha'it,
bêheya: macin	birohnayî: wehhac,	çûn: ze'n	ebniyye
bêhişî: şa'iqe	munewwer, duriyy	çuwal: led	dîz: qîdr
behr: qemqam,	birrîn: fesm, serm,	da: walide	dojeh: cehîm,
yemm	kesf	dan: 'eta'	cehennem, leza, seqer
belavbûn: şeml	birrîn: qet'	dan: bezl	dostî: bitane
	birrîn: tebettul	dar: dewhe	

dû: duxan, duxx, yehmûm	gelek: rubbe, rubbema	herduwê reş bûne	kase: qes'e
dû: isnan	gemî: fulk	purravdâyê: mudhammetan	kaxez: qitt
du'a: tehiyyet	genim: hinte	here: îzheb	kaxiz: qirtas, tirs, wereq
dujmin: didd, 'eduw	ger'ya xelas: 'eflehe	here: ruh	ke'be: bunye, bekke
dûr: qesî, dehûr	gerdûn: mencenûn	herî: wehel, tîn, heme', selsal	ke'be: umm'ul-qura, umm'ul-bilad
dûrî: bu'd	germî: difi'	hesanahî: rewh	keça hêj xweş
dûv: zeneb	germî: me'me'an	hesp: feres	day'nayî di niv
ê bêtin: musteqbel	geşî: nedaret	hesp: hisan	qebre: me'ûde
ê borî: madî	gewrî: hulqûm, helq, hencere	hêstir: bexl	keçel: eqre'
ê cil di xwe werdayî: muzzemilî muddesir	gihîstin: wusûl, wurûd	heşt: seman	kefî: qeba
ê çuyî: zahib	gîlî: şikayet	hêvî: emel	kehnî: yenbû', 'eyn
ê dûrbûwî: zuhzihe	giranî: weqar	hêvînemayî: mublis, ayis, qenût	kelaştin: şeç
ê mayî: baqî	girêdayî: merbût, me'qûd, me'qûl	hevrê: refîq, sahib	kemer: minteq
efrazcûn: 'uruc û şu'ûd	girew: rehn	hew': derre	kemer: taq
eger: î	girîn: buka'	hewa: lewh, sukak, cew	kenar: şett
ejnû: rukbe	girr: curb	hewar: neyah	kenîn: tebessum
êminî: efdelan	giya: 'uşb, kela, heşîş	hewceyî: irb, weter, ihtiyac	ker: hecme
enî: cebhe	golik: 'icl	heyv: qemer	ker: hîmar
enîşk: enîşk	gor: cewreb	hezar: elf	ker: qit'e
erdê bilind: rebwe	gorr: merqed	hişîr: tîn	kerb: xeyz
ermûş: herîr	goşt: lehm	hilîn: irfe'	kerr: eslex
esmer: genimgûn	guh: uzn	hinar: rumman	kerr: utrûş
êş: wec'	guhan: der'	hinarî: mersûl	kesk: axder
êş: weseb	guhar: qurt	hindek: be'd	kêşayî: mewzûn
eşkera: bess	gulac: mi'cer	hindik: muzcat	keşk: eqit
evîn: 'îşq, muhebbet	gulnar: culnar	hingivîn: şehd, 'esel, 'ery, senût, dereb	kevan: 'ewca', heniyye, sefra', qews, qîsî
evîn: xullet	gun: xuşyetan	hirî: şûf	kevan: qîsî
ew rengek: şedd	gund: qerye	hişîn: ezreq	kew: qebce
êwergêh: reb'	guneh: ism	hogirî: uns, ulfet	kewden: gemr, ebdel, kell
eywan: riwag	gurç: kulye	honijîn: nu'as, sine	kiç: bint
ezman: lehce	gurg: ebû ce'de	hulû: emles	kîn: dexn
ezman: lisan	gurg: zi'b, xurab	hulû: mumerred	kîr: zeker
fêkî: tel', semer	gurz: huzme	husn: behce	kiras: sirbal
fer: witr	hal: şe'n	istiran: recez, hecez	kirê: ucre
ferc: bud'	hatim: eteytû	istiran: xina	kirrîn: şira'
fil: ebû xefl	havîn: sayf	îşaret: wehy, telwîh	kîşik: wefde, kinane
firezî: henîz	heban: curab	jêhatin: behce	kole: 'ebd, reqîq
firohtin: bey'	heft: seb'	ji bo me ra: lena	kon: fistat
firûzî: muka'	heftî: usbû'	ji bo mi ra: lî	kor: ekme
ga: sewr	hejandin: recc	ji bo min: we lî	koşk: serh
gan: bi'al	hêjîn: tecelcul	ji bo te: we lek	ku: keyfe
gan: cima, refes, wet'i	hêk: beyde	ji min: minnî	kulek: mişkât
gay: xetwe	helwa: ebû naci'	ji paş: summe	kun: cuhr
gazî: nida'	hem jî: rûh	jin: zewc	kun: sebq
gazî: serxe, sirret	hemî: qatibe, cumle, kul, kaffe	ka: tibn	kuncî: simsim
gazî: seyhe	herduwê hildikelin	kal: kehl	kundik: dubba'-qer, yaqtîn
geda: sifle	j'avê: neddaxetan	kar: 'enaq, cedy	kûr: hufre

kur: îbn	meşriq: xafiqan	nermî: teref	pûng: hebq
kurrî: muhr	met: ‘emme	nevîn: buxd, ‘edawet	pustan: sedî
kurtan: ikaf, berze‘e	metal: cunnet, turs	newal: wadî	qamûs: qeseb
kurtî: qesr	mexrib: xafiqan	newalêd biber:	qaz: bet
kuştî: meqtûl	mey: qefqef, qerqef	ebtah, batha	qela: risas
kuştin: qetl	mey: umm`ul xebais,	neynik: mir`at,	qelew: semîn
lal: bukm	xemr	nezan: cahil	qels: ceban
lal: ebkem	meyl: zeyx	nezan: ebleh	qewî: mersûs
lawînî: futuwwet	meymûn: qird	nijde: seriyye	qewî: seld
lêdan: xebt	meyxwer: mudmin	nîşan: ‘elem	qewîrû: kelûh
leng: e`rec	mudamî	nivîsayî: merqûm,	qîrr: xurab
lengî: ‘erec	mezin: ekber	mektûb, mezbûr	qorix: hemî
lerzîn: re`ş	mifriq: sufr	nivîsîn: kitabet	quling: kurkî
leşker: ceys, heşem	mih: de`n	pahtin: tebx	qulp: ‘urwe
lêv: şeffe	mil: menkib, ‘itf	pal: tekye	qutan: bekk, dekk,
lez: tebadur, ‘acel,	min da: ateytu	palgeh: mirfeqe,	sekk
sur`a	mîr: qeyl	mustened	qutan: deq
li bin: tehte	mîr: seyid-hulahul	palgeh: mutteka	quwwet: mirre
li êr: huna	mirar: meyte	pan: himayet	quz: ferc
li ku: eyne	mîras: turas, irs	par: hezz, xelaq,	rahet: rewhe
li min: ‘eleyhim	mirin: mewt	nesîb, meqsime, hisse	ran: fexz
li ser me: ‘eleyna	mirovê çavbelek:	paşî: dubur	rast: eymen, yumna
li ser te: ‘eleyke	eşhel	pawan: himye	rê: cuded rey‘, qesd,
li ser we: ‘eleykum	mirovê çavbikil:	paxir: nuhas	sirat, sebîl
li ser wî: ‘eleyhî	ekhel	pê: riel	rê: fecc
li ser: ‘ela	mirovê çavhişin:	pelg: wereq	rê: mirsad, minhac,
li wan: ‘eleyhim	eşqer	penbo: qutn	terîq
li wê: semme	mirovê guhbiçûk:	pênc: xemset	recûkar: sa`il
licîmayî: metrûk	esme	penîr: cubun	reh: ‘îrq
lirêçûn: selk	mirovê guhbîrî:	perde: tutuq	reng: lewn
mafûr: zerbiye	ekşem	peristin: ‘ibadet	rev: herb, hezîmet
mak: umm	mirovê tîjfehm:	perr: rîş	revan: ixtelesû
mal: beyt	ekyes	pêşî: qubul	rewal: emred
maldarî: xina	mişar: milzem, hezk	pêşû: beqq	rêwî: ibn`us-sebîl
mam: ‘em	mişk: fare	pêxember: nebî	rez: hadîqa, bustan,
mar: heywe	mukar: mihfer,	pey: ‘eseb	cennet
mast: ra`îb	sekne	peya: racil, maşî	rez: kerm
meclis: mele`	murekkeb: midad	peyîz: xureyf	rih: lihye
meh: şeh	muşekkel: husan,	pez: şat	rihtin: sefk, sekb,
mehbet: wemq	busan	pez: xenem	sebb
mehder: şefa`et	muzeyyen:	pir: cemm, lubed,	rîspî: şeyx
mehebbet: widad	muweşşeh, mukellel	kesîr	riswaî: xizy
mehîn: hicr, ‘eqile	nal: ne`l	pîreda: cedde	rîşî: xeml
mehreme: meqne`e,	nan: ebû cabir	pîrî: şeyb	rohnî: sena, incila`
miqreme	nan: xuzb	pirsîn: su`al	roj û heyîv: zibriqan
mekke medîne:	nav: cewf	pisîk: hirret, sinnewr	roj: sariq, beyda
qeryetan	nav: îsm	pîşe: hirfe, seni`e	roj: şems
men`: keffe	nav`k: surre	pişt da: edbere	roj: umm`uş-şeml
mêr: be`l	navêd dizan: sariq,	pişt: zehr	rovî: eburn, necm
mêr: recul	lis	pîvaz: dewfeş	rovî: em`a
merd: betel	ne: la	pojan: şîh	rovî: su`leban
mêrînî: murwe	neh: tis`	pola: zeker	
mêş: ebû hefs	nêrîn: nezer	poxîn: sewîq	

rû: tel'et, wech, muheyya, 'arid, menzer	şeytan: ebû murre	tîrî: 'ineb	xunav: se'd
rûbî: muhce	şîlîl: sult	tîrs: casiye	xurme: 'ecwe
ruhî: diya'	şîn: qudret	tîrs: hezer, xewf	xurme: ruteb
rûn: semn	şîr û qelem: eqte'an	tîrs: ru'b, rehb, hewl, wehl, feşl, wecl, rew'	xwarî: 'iwec
sal: hewl	şîr: 'edb	tîrşrû: 'ebûs	xwê: milh
sal: sene	şîr: leben	to: zubde	xwendin: tilawet
sar: berd	şîr: qeswere, deygem, dilhas	torî: ebû qeys	xwestin: du'a
sê: selas	şîr: risl	toz: bizr	xweş: heyy
sed: mi'et	şîr: sarim, seyf	toz: bizan	xweşî: telezuz
ser: hame	şîr: semsam, husam	tu: ente	yar: xill
ser: re's	şîrîn: hulw	ustû: 'unuq	yarî: 'lane, nusre
ser: seyid-hulahul	şîv: 'eşa	ustû: cîd	yêk: wahid
sertipilk: benan	şorwa: mereq	ustûn: 'emûd	yekçav: e'wer
sêv: tuffah	şûşe: qewarîr	vala: xawî	zad: xeda, têtst, xiza
sexî: manih	şuşfî: mexsûl	veger: îrci'	zan: telq
sî: zill, teb', fey'	ta: xusn, efanîn	vêkketin: şeml	zana: 'ellam, xebîr
sifre: ebû cami'	tal: murre	verêtin: tedeffuq	zava: xeten
sîng: sedr	tav: şems	veşarî: medfûn	zebûnbûn: nehafet, hewqe
sîng: weted	taze: terî	veşêrayî: mektûm, meknûn, maxbûn	zêdeyî: riba
sîr: sûm	teb'etxweşî: 'ebqerî	vîn: iradet	zehmet: neseb
sîrke: ebû nafi'	tebî'et: seciyyet	were: cî'	zêlîl: saxir
sistû: teraxî	têhnî: 'etş	were: îtî	zend: zira'
sivikbûn: xiffet	têkil: dexas	wî hat: eta	zengil: ceres
sond: helf, yemîn, qesem	têkilbûyî: edxas, emşac	winda bûye: delle	zêr: 'escud, 'eyn, nedr
sor: ahmer	têkilîbûn: herec, mezc, merce	windabûyî: dall	zêr: ebul, fedl
spahî: behlûl	têm: atî	xanî: beyt	zer: eşfer
spîk: mah	tenbûr: ebul lehwa	xav: niyy'	zerik: muh
sunnet: xitan	tengî: deyq	xeber: neba	zik: betn
supend: hermel	tenha: xelwe	xeberdan: tekellum	zikêşî: mebtûn
suturî: xilzet	tenişt: cenb	xelashbûn: fewz, felah, necah	zînet: beha'
suwar: rakib	terazû: qistas	xem: bess	zînet: hilye
suxtenî: heseb	têrî: ebul emm	xem: kurbe	zirav: diqqet
şahî: behce	têrî: şib'	xerabî: xebal	zirav: merare
şahî: cezl, fereh	têrî: şibe'	xew: hec'e	zirh: cewşen, dir'
şaş: 'imame	terr: retb	xewn: ehlam	zîv: ebul, kibr
şêr: ebul hers	têşt: luhce	xezûr: şîhr	zîv: fidde, luceyn, nuqre
şerm: infi'al	tevşo: qedûm	xîşr: hely	zivistan: şita
şermkirî: xezlan	text: erîk	xîvet: suradiq	ziyafet: qira
şerr: herb, wexa	tijî: meşhûn	xiyar: qisa'	ziyan: xesaret
şerr: qital	tijîbûn: imtila'	xizanî: îmlaq	ziyan: xusr
şeş: sitte	tilî: eşabi'	xizm: hemîm	zûlîrêçûn: remel, herwele
şev: leyl	tîr: nebl, nuşab	xozî: leyt	
şeva tarî: zelma'	tîr: sehm	xudan: malik, sahib	

Çavkanî / References

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*. Çapa Yekem. İstanbul: Nûbihar
- Al-Khani, A. (2022). “Nêrîta Nivîsandina Ferhengên Peyvan ji bo Zarokan: Ji Nisab’us Subyan’a Ebû Nesrê Ferhaî Heta Nûbihara Biçûkan a Ehmedî Xanî”. Kovara Kurdînameyê ya Navneteweyî. Jimar:7. ss.174-185.
- Bayar, A.F. (2018). *Ulus Araştırmaları Bağlamında Xani*. İstanbul: Nûbihar
- Bolelli, N. & Ertekin N., “Ferhengên Menzûm Di Edebiyata Kurdî De”. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi. Yıl:3. Cilt:3. Sayı:5. ss.21-44.
- Brunessen, M.V. (2013). *Ağa, Şeyh, Dewlet*. 8. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları
- Demirel, Ö. (2015). *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. 21. Baskı. Ankara: Pegem Akademi
- Develioğlu, F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. 24. Baskı. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.
- Doskî, T.Î. (2022). *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*. Çapa yekem. Stenbol: Nûbihar
- Duran, Y. (2021). Berawirda Şîretên Ku Di Helbestên Melayê Cizîrî û Ehmedê Xanî da Derbas Dibin. Kurdiyat. Hejmar:3. s.s.101-117.
- Eminoğlu, N. (2015). Medreseyên Kurdan Ji Destpêkê Heta Îro. Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:3. Sayı:2. ss. 197-214
- Epözdemir, Ş. (2015). *Medreseyên Kurdistanê*. Stenbol: Nûbihar
- Ertekin, M.Z. (2017). İlk Manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük: NÛBIHARA MEZINAN. e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi, Cilt:9, Sayı:1(17), s.s.89-106.
- Hanî, A. (2016). *Nûbara Biçûkan û Aqîdeya Îman*. İstanbul: T.C. Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: 10.
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*. İstanbul: Avesta
- Kaplan, A. & Aydın, H. (2013). Ehmedê Xanî. Ukam Yayınları.
- Kurdo, Q. (2009). *Tarîxa Edebiyata Kurdî*. Çapa Sêyemîn. Diyarbekir: Weşnanên Lîs,
- Mem, H. (2004). *Mamosteyê Sêyemîn Xanî*. Stenbol: Weşanên Enstîtûya Kurdî ya Stenbolê
- Öztürk, M. (2016). Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan ile Kürtçedeki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma. The Journal of Mesopotamian Studies. C:1/1, Yaz:2016, s.s.1-32
- Pertev, R. (2009). *Zarok û Çîrok (Destpêka Pedagojiya Kurdî)*. Çapa Yekê. İstanbul: Weşanên Dozê,
- Pertev, R. (2012). Mîrsadu’l-Etfal (Şahrahê Kûdekan) Ferhenga Menzûm a Kurdî-Farisî. Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî. Teza Lîsansa Bilind (ya neçapkîrî).
- Qarani, A. (2019). Têkalîzbûna Ramanên Têgihştîne di Helbesta “Mîrê Meclis” ya Ehmedê Xanî de. (The Interwoven Meaning of Comprehension in the Poem ‘the Prince of Council’ by Ahmedi Khani). Hijmar: 11. Sal:6. ss.69-91
- Tan, S. (2011). *Rêzimana Kurmancî*. Çapa Duyem. Stenbol: Weşanên Enstîtûya Kurdî ya Stenbolê

Tanrıverdi, H., Kızıl, H., Aslanoğlu, O., ve Azarkan, M.Ş. (2023, Aralık). Nûbihara Biçûkan Wekî Pirtûkeke Perwerdeyê. Doğunun Üç Yıldızı- Sê Stêrkên Rojhilatê Feqiyê Teyran-Mela Ehmedê Cizîrî-Ahmedî Xanî (219-230). Dicle Üniversitesi Rektörlüğü

Varlı, A. (2008). *Tevahiya Jînewariya Ehmedê Xanî.* , Diyarbekir: Weşanên Şaredariya Bajarê Mezin a Diyarbekirê

Yeşilyurt, E. (2020). Öğretmenin Pusulası: Genel Öğretim İlkeleri (Araştırma Makalesi). Ekev Akademi Dergisi. Sayı: 83. s.s.263-288.

Yeşilyurt, E. (2020). Öğretmenin Pusulası: Genel Öğretim İlkeleri (Araştırma Makalesi). Ekev Akademi Dergisi. sayı:83. Yıl:24. s.s.263-288.

Yıldırım, K. (2014). *Ehmedê Xanî Külliyyatı - 4 (Divan)*. İstanbul: Avesta

Yıldırım, K. (2016). *Mem û Zîn*. Üçüncü Baskı. İstanbul: Avesta

Yıldırım, K. (2016). *Mem û Zîn*. Üçüncü Baskı. İstanbul: Avesta

Yıldız, A. (2018). Ciyê Eqidenameyan di Edebiyata Kurdî û Perwerdehiya Medreseyan de. Nûbihar Akademî. Jimar:9. sal:5. s.s. 51-83

Çavkaniyên Dijîtal

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sibeveyhi/> / Erişim Tarihi:26.11.2023

<https://sozluk.gov.tr/> / Erişim Tarihi:30.11.2023

<https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/> / Erişim Tarihi:26.11.202

Çend Nimûne ji Çanda Gelêrî ya Kurdî di Berhemên Seîdê Nûrsî da

(A Few Examples of Kurdish Folk Culture in Said-i Nursi's Works)

(Said-i Nursi Eserlerinde Kürt Halk Kültüründen Birkaç Örnek)

Aydin ÜNEŞİ¹, M. Zahir ERTEKİN²**Article Type:** Research Article // Gotara Lêkolînî**Received // Hatîn:** 23.02.2024**Accepted // Pejirandin:** 25.03.2024**Published // Weşandin:** 28.04.2024**Pages // Rûpel:** 123-140**DOI:** 10.55106/kurdi name.1441909

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atif: Üneşi, Aydın û Ertekin, M. Zahir(2024). Çend Nimûne ji Çanda Gelêrî ya Kurdî di Berhemên Seîdê Nûrsî da, Kurdi name, 10, r. 123-140

Authors Contributions/Rêjeya Nivîskarên: Data Collection: Author-1 (%85), Author-2 (%15), Data Analysis: Author-1 (%85), Author-2 (%15), Submission and Revision: Author-1 (%70), Author-2 (%30)

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.***Kurte**

Seîdê Nûrsî alim û zanayekî Kurdan e. Berhemên wî yên bi navê Rîsaleyên Nûr ji gelek xebatên ilmî yên wekî nameyên akademîk, semîner, konferans û sempozyûman ra bûne cîyê lêkolîn û lêgerînê. Çanda Kurdî digel ku yek ji çavkanîya sereke ya berhemên wî ye û bi awayên eşkere û sergirtî tê dacihi digire jî, di piranîya van xebatan de hatiye piştguhkirin. Armanca vê xebatê balkişandina vê îhmalkirinê û hesbelqeder dagirtina vê valahîyê ye. Lewma bi vê xebatê me kullîyata Nûrsî dahûrand û nimûneyên ji çanda gelêrî ya Kurdî hatibûn wergirtin diyar kirin. Li gorî etîka lêkolînê, me çavkanîyên wan, ji wan berhemên t êkildarî çanda Kurdî nişan dan. Bi van nimûneyên wekî adet, derbûmesele, îdyom, destan, nîfrîn û hwd., di encama xebatê de hat destnîşankirin ku çanda Kurdî paşxaneyêke girîng a berhemên wî ye. Herwiha nûveyên bidestxistî yên vê gotarê ev qenaet da me ku ev xebat dê pêş li çareserkirina problema mijarê veke.

Peyvên Sereke: Çanda Kurdî, Berhemên Nûrsî, Bedfuzzeman, Seîdê Nûrsî, Adet û Toreya Kurdan.**Abstract**

Seîdê Nûrsî is one of the Kurdish scholars and sages. His works, Rîsaleyên Nûr, have become a research and analysis area for many scientific studies such as academic theses, seminars, conferences and symposiums. Although Kurdish culture is one of the main sources of Rîsaleyên Nûr and is included in it in open and covert ways, it has been ignored in most of these studies. The aim of this study is to draw attention to this neglect, as well as to remedy this deficiency. That's why we analyzed Nûrsî's works in this study and mentioned examples taken from Kurdish folk culture. In accordance with research ethics, we stated the sources in the works related to Kurdish culture in which these examples are included. Custom, proverb, idiom, epic, curse, etc. It has been proven with these examples that Kurdish culture is an important basis of his works. Thus, the data obtained through this article formed our opinion that this study will contribute to the solution of the problem of the subject.

¹ Bağımsız araştırmacı, Bingöl Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye, mnewayi@hotmail.com, (Orccid: 0000-0001-7628-9048)

² Prof. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, zahiretekin@hotmail.com, (Orccid: 0000-0003-3519-9892)

Keywords: Kurdish Culture, Rîsaleyên Nûr, Bedîuzzeman, Seîdê Nûrsî, Kurdish Customs and Traditions.

Özet

Said-i Nursî Kürtlerin alim ve bilgelerindedir. Eserleri Risale-i Nurlar akademik tez, seminer, konferans ve sempozyum gibi pek çok ilmi çalışmalar için araştırma ve inceleme alanı olmuş. Kürt kültürü Risale-i Nurların başlıca kaynaklarından birisi olup açık ve örtülü şekillerde içinde yer aldığı halde yapılan bu çalışmaların çoğunda görmezlikten gelinmiştir. Bu çalışmanın amacı, bu ihmale dikkat çekmeye yanı sıra imkanlar dahilinde bu eksikliği gidermektir. Onun için bu çalışmada Nursi'nin eserleri incelenip analiz edilmiş ve Kürt halk kültürüne ait unsurlar örneklerle belirtilmiştir. Araştırma etiğine uygun olarak bu örneklerin yer aldığı Kürt kültürü ile alakalı eserlerdeki kaynakları belirtilmiştir. Adet, darbimesel, deyim, destan, beddua vs. gibi bu örneklerle gösterildi ki Kürt kültürü onun eserlerinin önemli bir dayanağıdır. Böylece bu makale ile elde edilen doneler bizde şu kanaati oluşturdu ki bu çalışma, konu problematiğinin çözümüne katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimer: Kürt Kültürü, Risale-i Nur, Bediüzzaman, Said-i Nursi, Kürt Adet ve Gelenekleri.

Despêk

Bedîuzzeman Seîdê Nûrsî³ di nehsalîya xwe daji bo tehsîlê ji malbata xwe dûr ketîye (Nursi, 1997: 13). Piştî tehsîleke demkurt (Nursi, 1997: 13-19). di bist salîya xwe de du sal li Bedlîsê li ba walî Ömer Paşa maye ji pirtûkxaneya wî îstîfade kiriye. (Komisyon, 2004: 510). Piştî wî li ser vexwendina walîyê Wanê Tahir Paşa hizrê 15 salan li wir maye ji pirtûkxaneya wî sûd wergirtîye, dersdêrî û meletî kiriye. Eşîrên Kurdan îrşad kirîye. (Nursi, 1997: 37). Bi derketina herba Êris ra digel feqîyên xwe tevlî şer bûye. Wekî serbazê Lîwaya Milîsên Xwebexşan wezîfe kiriye. Di herbê de êsîr ketîye. Piştî du sal zêdetir êsîrtîya li Kosturmayê reviyaye Petersburgê ji wir xwe gihandîye Varşovayê, ji wir jî di ser Vîyanayê de hatiye Stenbolê. Pêleyek endamtîya Daru'l-Hikmetu'l-Îslamîye kirîye. (Nursi, 1997: 44-47).

Nûrsî, 1ê Adara sala 1925ê ji welatê xwe hatîye surgûnkirin. (Badıllı, 1990: 568). Piştî mişextîya 35 salên bi heps, sirgûn, tecrîd û teresud 20ê Adara 1960ê bê destûr ciyê surgûnê terk kiriye, qesta welatê xwe Kurdistanê kiriye. Hatiye Rihayê. Rayedaran xwestîye ew li cîyê ji wir revîyaye vegeerînin, gelê Rihayê li hember vê biryarê rabûye, nehiştîye ew bibin. Nûrsî di 23yê Adara 1960î de li Rihayê rehmet kiriye. (Badıllı, 1990: 1733-1746).

Berhemên Wî

Gava mirov li berhemên Seîdê Nûrsî dinêre hem eşkere hem veşartî çanda Kurdî û tesîra wê tê de dibîne. Ji ber ku çanda Kurdî yek ji binyad û paşxaneya berhemên Nûrsî ya sereke ye. Erê Nûrsî hema bêje hemû berhemên xwe bi Tirkî nivîsîne lêbelê ew bi xwe dibêje, ez bi Kurdî difikirim û bi Tirkî û Erebi dinivîsim. Tirkîya min gelek kêr û muşeweş e. (Nursî, 2004: 80-96). Qederê Tirkî hindik daye min, zimanê min ji dilê min baş fêm nake

³ Nûrsî, gelek bernav û mexles bi kar anîne, wekî: Bedîuzzeman, Seîdê Kurdî, Mele Seîd, Mele Seîdê Meşhûr, Ebu Lasey, Bendeyê Şahê Merdan, Cerîdeî Seyyare, Exu'l-Ecaîb, İbnu'z-Zeman, İbnî Emmi'l-Xeraîb û hwd. Bnr. Kulliyata Nûrsî.

da ku baş wergerîne. (Nursî, 2004: 10). Kurdekî Tirkînezan ê ummî û teba ango azad, lê ewqas bikaribe merama xwe îfade bike. (Nursî, 2004: 185).

Kullîyata Nûrsî xwedî şeş hezar kusûr rûpelî ye, li vê derê ji ber bertengîya gotarê em ê tenê navê berhemên wî bidin û bi giştî hinek behsa naveroka wan bikin. Nûrsî di sala 1901ê de bi berhemên Kurdî dest bi telifê kirîye. Du berhemên Kurdî nivîsîne. Yek ji wan derbarê ilmê sîmayê de bûye ku behsa xet û xêzên rû û nava destê însan dike; yên ku wekî remz û nîşaneyên çarenûsiyê yên teyîsîna hikmeta Îlahî tînen qebûlkin. A didoyê derbarê hesabê rîyazîyat û matematîkê de bûye. Tê gotin ku ev herdu berhem jî di şewata qonaxa walîyê Wanê Tahir Paşa de ji dest çûne. Piştî wî du berhemên Erebbî yên bi navê *Te'likât 'Ela Burhanî'l-Gelenbewî Fî'l-Mentik*⁴ û *Qizil Îcaz 'Ela Sullemu'l-Munewraq*⁵ê telif kirîne. (Badıllı, 1990: 130-131), (Nursi, 1997: 41). Nivîskarîya Nûrsî, heta sala 1950yî berdewam kirîye. Li dora 130 perçe berhem dane. Ji van berheman ên heta 1926ê nivîsîne bi navlixwekirina wî yên “Eski Saîd” (Seîdê Berê) ne, ev berhem, ji hêla naverokê ve digel meseleyên îmanî para zehftir di derheqê meselayên cîvaka Kurdan de ne, cara ewil bi tîpên Osmanî di bin sernavê *Asarên Bedîyye* de hatine berhevkin û çapkirin. Ên piştî salên 1926ê yên “Yeni Saîd” (Seîdê Nû) ne. Ev berhem ji hêla naverokê ve beşekî pir hindik ne tê de hemû derbarê heqîqetên îmanî de ne.

Berhemên Seîdê Berê:

Divan-ı Harb-i Örfî 1909 1911
Hutbe-i Şâmiye 1911 1911 (Erb.)
Devâü'l-Ye's 1911 1911
Münâzarat 1911 1911
Muhâkemat 1911 1911
Reçetetü'l-âvâm 1911 1912 (Erb.)
Reçetetü'l-Havass (Saykalü'l-İslâm) 1911 1912 (Erb.)
Nutuk-I 1908-9 1912
Teşhisü'l-İllet 1911 1912
İşârâtü'l-İ'caz Fî Mazannî'l-Îcaz 1914-16 1918
Bediüzzaman'ın Tarihçe-i Hayatı 1919 1919
Nuktatun min Nuri marifetillah (Nokta) 1919 1919
Hakikat Çekirdekleri-I Seçme vecizeler. 1920 1920
Sünûhat 1920 1920
Hutuvat-ı Sitte 1920 1920
Hakikat Çekirdekleri-II 1921 1921
Kızıl İcaz 1899 1921
Lemaât 1921 1921

⁴ *Te'likât 'Ela Burhanî'l-Gelenbewî Fî'l-Mentik*: Ev berhema ku wekî *Te'liqatê* tê zanîn bi erebbî ye. Nûrsî ew weke te'liq û haşîyeyên li ser kitêba mentiqê ya bi navê *Buhan* a *Gelenbewî* (1730-1790) nivîsîye. Li gorî Abdulkadir Badıllı beri 1907ê telif bûye.

⁵ *Kizil İcaz*: Bi erebbî ye. Şerha kitêba mentiqê ya bi navê *es-Sulemu'l-Munewraq fî ilmî'l-mentiq* ya ji aliyê Ebdurrahman Exderî (m.983/1575–76) ve bi zimanê erebbî û bi awayekî menzûm hatîye nivîsîn. Nûrsî sala 1901ê ew telif kirîye, di sala 1923yan de hatîye neşirkin.

Şuaat 1921 1921
Rumuz 1921 1921
Tuluat 1921 1921
İşârât 1921 1921
Katre 1922 1922 (Erb.)
Zeylû'l-Katre 1922 1922 (Erb.)
Habbe 1922 1922 (Erb.)
Zeylû'l-Habbe 1922 1922 (Erb.)
Zerre 1922 1922 (Erb.)
Şemme 1922 1922 (Erb.)
Zeyl 1922 1922 (Erb.)
Zehre 1923 1923 (Erb.)
Zehrenin Zeyli 1923 1923 (Ar.)
Habab 1923 1923 (Erb.)
Zeylû'l-Habab 1923 1923 (Erb.)

Berhemên Seîdê Nû

Et-Tefekkürü el-İmaniyyu er-Refi' 1918-1930
Nur'un İlk Kapısı 1925
Sözler 1926-30
Mektûbat 1929-34
Barla Lahikası 1926-35
Lem'alar 1932-36
Şualar 1936-49
Kastamonu Lahikası 1936-43
Emirdağ Lâhikası-I 1944-47
Emirdağ Lâhikası-II 1949-60
Nur Âleminin Bir Anahtarı 1953. (Beki, 1999: 20-22).

Gelek xebatên akedemîk, ên wekî semîner, konferans û sempozyuman ên li ser Nûrsî û berhemên wî hatine kirin hene. Gelek komele, enstîtu, kursî û sîteyên webê li ser navê wî vebûne. Dema mirov li van xebatên di vê biwarê de hatine kirin dinêre hindik ji wan ne tê de hêla wan a Kurdewarî hatîye piştguhkirin. Niyazî Beki yê bi eslê xwe Bîngolî, bi navê *20. Asır Türkiyesinde Tefsirde İşârâtı'l-İ'caz Örneği* nameyeke doktorayê daye. Di vê xebata xwe de Beki behsa referansên eşkere û yên zimnî yên di berhemên Nûrsî de dike, lêbelê qet behsa yên Kurd ên wekî Mela Ehmedê Cizîrî, Mele Xelîlê Sêrtî, Ehmedê Xanî û h.w.d. nake. (Beki, 1999: 183-188). Muhyiddin Zinar wiha dibêje; “hinek derdorên ku nexwestine Seîdê Kurdî bikin perçeyek sermayeya çanda ku ji xwe re ava kirine û ji vegotîneke dijber a îdeolojîya fermî paxaf dikirin, xebatên wî yên ji bo Kurd û Kurdistanê bêqîmet kirine an jî sansûr kirine. Ev yek bihtir piştî mirina wî bi riya bîranînên çavdêrên zindî pêk hatîye.” (Zinar, 2022: 17-18). Rohat [Alakom]; piştî mirina Seîdê Kurdî hin çavkanîyan, hinek şîroveyan ku Kurdî wê tevî nebe yan dê neecibîne xistine nav berhemên wî. (Rohat, 1991: 17). Gıasettin Emre: “Beşekî ji wan kesên ku xwe wekî telebeyên

Bedîûzzeman teqdîm dikin, bi israr dixwazin îsbat bikin ku Bedîûzzeman ne Kurd e.” (Emre, 2006: 197). Hinekan jî Kurdbûn û Kurdayetîya wî wekî tewanbarî nixandine. Dr. Neda Armaner a ji Zanîngeha Îlahîyata Ankarayê jî di sala 1964an de berhemeke bi navê *İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk* de Nûrsî hem ji milê bawermedî hem ji milê Kurdayetîyê ve bi van têgihan rexne dike: “ilkel” (paşverû), “illetli kafa” (mejîyê nexweş), “Kürdi’liği üstün kılmak” (daxwaza serdestîya Kurdîtîyê), “millî şuuru zedeleyici” (bi awayê ku zerarê dide hişmendîya neteweyî), “Kur'anı Kerim'den, birçok bakımdan ayrıldıkları halde” (digel ku bi gelek awayan bi Qur'ana Kerîm re li hev nakin), (Armaner, 1964: 5-35). Ji hêla din ve dîsa mezûnekî ji heman fakulteyê Malmîsanij [Mehmet Tayfun] îcarê Nûrsî bi dûrketina ji Kurdayetîyê -bi teybet di serdema Seîdê Nû û yê Sêyem de- û xwedî derneketina li tevgerên Kurdan sûcdar dike. (Malmîsanij, 1991: 14-23-31).

Herwiha ev xebat ji du-sê hêlan ve girîng e; yek dê bi Kurdan bide zanîn -bi teybet ên dijberîya Nûrsî dikin- ku Rîsaleyên Nûr bi awayekî ji awayan ber û berhema çanda wan e, dido dê bi cîhana eleqedarê Rîsaleyên Nûr û ya ku Rîsaleyên Nûr li zimanê wan hatîye wergerandin bide zanîn ku van berhemên bi gelek awayan sûdê ji çand û hişmendîya Kurdî wergirtine.

Di hilbijartina vê problema lêkolînê de têrdarîya di warê mijarê de sedemeke bingehîn e; ji bo ku problema lêkolînê li gor rêbaz û teknîkên zanistî bê gengeşekirin, li ser çavkanîyên metodolojîyê xebateke xweser bê kirin û bi awayekî îqnaker bersiva pirsên problema lêkolînê bê dayîn. Hebûna materyalên xebatê yê li ber destan mewcûd in, taqet û mecala maddî û manewî didin ku dê problem di wextê xwe de bê çareserkirin û qedandin.

Ji bo çareserkirina pirsgerêka lêkolînê û bersivdayîna pirsên wê, qada xebatê di serî de kullîyata Nûrsî, berhemên edebiyata Kurdî ya klasîk, berhemên li ser çanda Kurdî, wekî materyalên lêkolînê hatin amadekirin. Ew mînakên têkildarî çanda Kurdî ku di berhemên Nûrsî de hene, gelek ji wan dê bîna tesbîtkirin û wekî daneyên nimûne dê bîna destnîşankirin û analîzkirin. Ji ber ku derfetên me yê maddî û demî dest nadin û qewareya xebatê temamê nimûneyên kullîyatê ranagire, li vir dê tenê ji temamê wê mînakên nimûneyî bîna nişandan.

Di vê xebata xwe de em ê analîza metnan bikin. Jêgirtinên ji çavkanîyên çand û berhemên Kurdî yê di kullîyata Seîdê Nûrsî de ne deşîfre bikin û bi çavkanîyên nivîskî û devkî yê çanda gelêrî ya Kurdan re berawird bikin. Û bi pey şop û rêçên çanda Kurdî ku di berhemên Nûrsî de hene bikevin, em dê wan ji berhemên wî derxin raxin ber çavan û bi referansên çanda Kurdî destnîşan bikin. Bi kurtasî em ê di berhemên Nûrsî de bi pirsên “çima”, “çawa” û “bi çi awayî” li çanda Kurdî û tesîra wê vekolin. Wekî teknîk jî em ê xwendin û lêgerîna lîteratûrê bi kar bînin.

1. Nimûneyên Çanda Kurdî di Berhemên Nûrsî de

Dirûvên xweser ên gel û neteweyan, xwe di çanda wan de nîşan didin. Mirov dikare bêje çand nasnameya gelan a razber e. Ji ber ku, “Çand, fonksyoneke guherbar a wekî civat, beşer, pêvajoya perwerdehîyê û muhtewayên çandê û têkilîya navbera van a aloz e.” (Bozkurt, 1994: 101). Çand bi awayek şexsîyeta gel û neteweyan însa dike. Berhemên rewşenbîr, nivîskar û hunermendan wekî berhemên netewaya wan tîna hesibandin. Ji ber vê yekê rewşenbîr, nivîskar û hunermend bi awayekî suruşî berdevk û temsîlkarê çanda gel û

netewaya xwe dikan. Bedûzzeman Seîdê Kurdî jî bi awayekî surîştî ji çanda neteweya xwe sûd wergirtîye. Qet nebe ji vî milî ve berdevkî û nûnertîya neteweya xwe dike. Ev nimûneyên li jêr delîl û îsbata vê sûdwegirtinê ne:

1. 1. Newroz: Newroz li Rojhilata Navîn nexasim li nav Kurdan wekî rojke cejnê ya destpêka salê yan beharê tê pîrozkirin. Ev roj li ba Kurdan wekî roja azadî û serfirazîyê tê qebûlkirin. Newrozê bi Kawayê Hesikar dest pêkiriye, bi *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî li nav Kurdan meşhûr bûye û bi rê nîşandana Pîremerd wekî çalekî hatîye pîrozkirin. Nûrsî jî di derbirîn û xwe îfadekirinê de ji têgiha Newrozê sûd wergirtîye. Xanî wiha behsa newrozê dike: “Dastana beyana **Newroza Sultanî** tesemmayê mewsimê surûr û susumanî bi mersûmê qedîmê Kurdistanî ku wan digotê “sersal” ‘îd dikirin bi ‘îdê wîsal.” (Xanî, 2010: 271). Ji bikaranîna tabîra **Newroza Sultanî** tê fêmkirin ku Nûrsî ji Xanî îstîfade kirîye: “Gel, bugün **nevrûz-u sultanî**dir. Bir tebeddûlât olacak; acip işler çıkacak. Şu baharın şu güzel gününde, şu güzel çiçekli olan şu yeşil sahraya gidip bir seyran ederiz.” (Nursî, 2003: 63-64). (Were, îro newroza sultanî ye. Dê guherînek çêbibe; dê îşên ecêb bibin. Di vê roja xweş a beharê de, em herin vê mêrga bi şînahî ya bi kulîlkên xweşik seyran bikin.)

“Bu zemherir günleri, nevrüz günleri gibi gülmeye başladı.” (Nursî, 2003: 231) (Ev rojên zemherîrê, mîna rojên newrozê dest bi kenê kirin.) “Sitte-i sevr denilen fırtınalı altı meşhur günün üçüncü günü olan bu gün, nevrüz günü gibi açıktır, güzeldir.” (Nursî, 2003: 25). (Ev şeş rojên meşhûr ên bi fırtone yê dibêjin wan sitteê sewr, mîna roja newrozê sayî û xweş in).

1.2. Miftuhane: Bi qasî tê zanîn li herema Mêrdîn, Diyarbekir û Xerzan tenê miftûhane hebû. Nûrsî behsa “mextûmane”yê jî dike. Gelo li hin hereman ev têgih heye yan Nûrsî ev tabîr lê zede kirîye hêjayê teyîdê ye.

“Memleketimizde medrese talebelerinden birisi bir kitabı bitirse veya başlasa, bir tatlı veya yemek, meftuhane veya mahtumane diye vermek âdettir. Aynen bu kaideyi Kâtib Osman’ın üzümünde gördük. Onun yazdığı Asâ-yı Musa’nın tashihinde bitirdiğim aynı vakitte mahtumanesi olarak bu üzümün gelmesi, tatlı bir lâtife ve şirin bir hatıra-i hayat-ı medresiye oldu.” (Nursî, 2003: 128). (Li welatê me gava feqîyekî medreseyê kitêbekê xilas dikir yan dest bi kitêbekê dikir, adet bû ku şîranîyek an xwarinekê wekî miftuhane yan mextumaneyê bida. Me eynî adetî di tirîyê Katib Osman de dît. Bi xilaskirina teshîha *Asayê Mûsa* ya ku wî nivîsîye wekî mextûmane hatina tirî, bû wekî letîfeyeke şîrîn û bîranîneke şîrîn a heyata medreseyê.)

1. 3. Xêzika Fila: Xêzika fila nevê têgiheke çalekîya Mesîhîyan e. Ji bo aforozkirin an tecrîdkirina gunehkaran tê bikaranîn. Wekî mecaz derbasî nav edebiyat û folklorê Kurdan bûye. Li dora ên gunehkar an di lêstika zarokan de yê bûne pîrik wekî çemberê tê xêzkirin. Heta ji derve ve neyê xerakirin ên di nav de nikarin derkevin biçin. Nûrsî jî dora hin agahîyên xwe xêz dike Xwedêgiravî da ku neçin.

“Hem de hakikatin etrafına bir daireyi çekmek istiyorum, tâ hakikat mahsur kalıp kaçmasın. Ben tutmazsam başkası tutsun.” (Nursî, 2004: 122). (Hem jî dixwazim li dora heqîqetê daîreyekê xêz bikim, da ku heqîqet asê bimîne nereve. Ez negrim yekî din bigre.) “O nurun etrafında bir daire çevirmekle avlamak ve zaptetmek arzu ettim.” (Nursî, 2003: 14). (Min xwest li dora wê nûrê bi xêzkirina daîreyekê nêçîra wê bikim wê zeft bikim.)

1. 4. Hîvgirtin: Hîvgirtin li gorî dîn û neteweyan xwedî cîyekî menewî ye. Misilman dema hîv tê girtin nimêja nafîle ya “xusûf”ê dikin. Kurdan jî berê dema hîv dihat girtin li gorî bawerîya wan da ku hîv azad bibe li tenekeye didan û çek diteqandin. Nûrsî bîranîneke zarokatîya xwe ya derbarê hîvgirtinê de vedibêje:

“Küçüklüğümde kamer tutuldu. Ben valideme dedim: “Neden ay böyle oldu?” Dedi: “Yılan yutmuş.” Dedim: “Daha görünüyor.” Dedi: “Yukarıda yılanlar cam gibi olup içlerinde bulunan şeyi gösterirler.” Bu çocukluk hatırasını çok zaman tahattur ediyordum. Ve der idim ki: “Bu kadar hakikatsiz bir hurafe, validem gibi ciddi zatların lisanında nasıl geziyor?” diye düşünürdüm. Tâ, felekiyat fennini mütalaa ettiğim vakit gördüm ki, validem gibi öyle diyenler bir teşbihi hakikat telâkki etmişler.” (Nursî, 2004: 118). (Di biçûkahîya min de hîv hat girtin. Min ji dayîka xwe re got: “Hîv çima wiha bû?” Got: “Mar ew xwarîye.” Min got: “Hê jî dixweyê.” Got: “Li jorê mar wekî camê ne tişta di nava xwe de nîşan didin.” Ev bîranîna min a zarokatîyê zehfê caran dihat bîra min. Ê min digot ku: “Xurafeyeke wiha ji rastîyê dûr, çawa li zimanê kesên wekî diya min giran digere?” û lê difikirim. Heta min fenna felekiyatê mitale kir dît ku, ên wekî diya min dibêbêjin, teşbîhekê heqîqet telaqî kirine.)

1. 5. Adetên Welatê Wî: Nûrsî di berhemên xwe de cî dide adet û toreya welatê xwe:

“Bizim memlekette eskide arefe gününde 4 bin İhlâs-ı şerif okurduk. Ben, şimdi bir gün evvel beş yüz ve arefede dahi beş yüz okuyabilirim.” (Nursî, 2005: 325). (Li welatê me berê roja erefeyê me 4 hezar car İxlasa şerîf dixwend. Ez, vêga rojek berê pêncsed û roja erefeyê jî pêncsed caran dikarim bixwînim.)

“Ben gençlik zamanında bizim memlekette gördüğüm eski medresenin aynı vaziyetini görüyorum. Çünkü, vilayat-ı şarkiyede eski âdet medrese talebelerinin bir kısmının tayinatları dışarıdan geliyordu. Ve bazı medreseler, içinde pişiriyorlardı. Ve daha kaç cihette bu çilehaneye benziyorlardı.” (Nursî, 2004: 318). (Di ciwanîya xwe de li welatê me tişta min li medreseyên kevin didît eynî rewşê dibînim. Lewre, li wîlayetên şerqê xwarin û vexwarina hinek telebeyên medreseyan ên li ser usûla kevin bûn ji derve ve dihat. Ê hinek medreseyan jî li hundurê medreseyan çêdibû. Ê êdî bi gelek awayan dişibiya vê çilexaneyê.)

1. 6. Wergirtina Cil û Bergên Kurdî:

Bedîûzzeman Seîdê Nûrsî di ciwanîya xwe de zehf ji heybet û ihtîşamê hez dikir. Erê cil û bergên Kurdî li xwe dikir lêbelê di wan de jî heta jê dihat ji milê dîtbarî ve mubalexe dikir. Bedîûzzeman Seîdê Nûrsî bi xwe jî behsa wergirtina cil û bergên xwe dike: “Şiklê min ê xerîb... Ez bi van cil û bergên xwe yên dijber îlan dikim ku ez ji meqsedên dunyawî berê xwe ba didim û lêborîna xwe dixwazim ji ber ku li gorî adetên bajêr tevnagerim û hal û hareketên min ne wekî yên xelkê ne û dil û derveyê min wekî hev e, ez siruştî me û ji miliyeta

xwe hez dikim.” (Nûrsî, 2012: 49). “Kaplan postuna benzeyen elbisem gibi üslûb-u beyanım da zamanın modasına muhaliftir.” (Nursî, 2004: 11). (Uslûba min jî wekî cil û bergên min ên dişîbin postê pilingan muxalifê modeya zeman e.)

Gelek kesan behsa wê wergirtina Nûrsî ya ku ew dişîbine postê pilingan kirine. Zinar Silopî (Kadri Cemilpaşa) di berhema xwe ya bi navê *Doza Kurdistan* de wiha dibêje: “Bahusus Nur Talebeleri üstadı meşhur Molla Said’ın yakışıklı, babayiğit tavrı ile Kürtlere mahsus giydiği şal ü şapık elbisesi ve koloz, desmalı ile başı yükseklerde dolaşmasını temaşadan pek çok zevklenirdim.”. (Cemilpaşa, 2014: 36). (Bi teybetî ustadê Telebeyên Rîsaleyên Nûr Mele Seîdê Meşhûr bi şemla xwe ya lihevhatî û babaegît, bi cil û bergên Kurdî şal û şapık lixwekirî, bi koloz û desmal, bi serbilindî digeriya min bi heşmetheyranî ew temaşe dikir.) Gıyasettin Emre: “O zaman Üstad’ın giysisi Kürt ağalarının giysisi şeklindedir.” (Emre, 2006: 197).

Nazmi Ören di bîranînên xwe yên di sala 1952yê de yên di Rojnameya Dünyayê de weşandîye wergirtina Bedûzzaman şayesandîye. Ören serbazek cindirmeyan e, di nav heyeta Erzurûmê de ye, Bedûzzaman jî ji Stenbolê tevlî nav vê heyetê dibe ya ku li gel Sultan Mehmed Reşad gešta Rûmelî dikin, diçin Kosovayê. Nezmi Ören Nûrsî û cil û bergên wî wiha teswîr dike:

Ew [Seîdê Nûrsî], zilamekî di çil û penc salîya xwe de weke yekî sî û pênc salî xweya dikir. Li serê wî kumekî spî yê dirêj [kumê kulavî] hebû. Rîşîyên kin yê postê reş ê hevrişim ê ku li biniya kum girê dabû bi ser rûyê wî ve berjêr dibûn. Kinçekî wî yê pîke hebû. Ev lîbasê birdobelek ê ji mûya bizinan ê ku li Sêrtê yan li Wanê bi dezgehên destan hatibûn çêkirin. Şalekî ku her hêleke wî du ran bi rihefî dikaribûn biketanê lê cîyê şimara wî ya sor li devre li xwe kiribû. Di ser kurtikê sor ê deftetikê wî çiriyayî, depa singê wî vekirî de dîsa ji kumaşê şalê wî yê rengîn şapîkekî bêmil ê damakirî di ser de li xwe kiribû. Di nigê wî de cizme hebû. Deftetikên şal ji jêr ve hinek xistibû nava cizmê, yê mayî bi ser cizmê ve berdabû. Simbêlên wî kin, çavên wî bireqas, bejna wî bi kumê kulavî zehf dirêj dixweya, gava bê kum weset bû. Xortekî rengsipî, qeşeng û bi heybet bû. Qamçiyê xwe yê avzêrkirî, yê destxetê Çerkezan qet ji destê xwe bernedida. Her tim dixwes bi Kurdî bipewaye. Bi Tirkî jî dikaribû bipewaye. ...Min hiç nedidît ku bi Tirkî dixwîne û dinivîse. Min didît ku rîsaleyên Erebi yên bergfireh dixwend. Tevî ku li Stenbolê cilûbergên Kurdî hebûn, lêbelê yên wiha hijmetkar û bi mubalexê nîn bûn. (Akgündüz, 2013: 103).

1. 7. Henekên Kurdî: Keçel wekî têgeh peyveke qerfî ye, zehfê caran ji bo sempatîzekirinê tê bikaranîn. Nûrsî bi vê peyva qerfî ya Kurdî henek bi şagirtên xwe kirine:

“**Keçeli** [Keçelê] Salâhaddin, tam bir Abdurrahman'dır; kahramanlıkta babasından geri kalmak istemiyor.” (Nursî, 2003: 107). (Keçelê Salahaddîn, Abdurrahmanekî tamam e; di lehengîyê de naxwaze ji bavê xwe kêmbimîne.)

1. 8. Nifirên Kurdî: Wekî ji çavkanîyên li ber wan hatine destnîşankirin jî diyar e Nûrsî di berhemên xwe yên bi Tirkî nivîsîne de hinek nifirên Kurdî bi kar anîne:

“Ben de hiddet ettim, “**Kapıları kapansın**” tekrar ile dedim.”... “Ben de yine: “**Kapıları kapansın**, neden böyle yapıyorlar!” dedim.” (Nursî, 2005: 329). (Ez jî hêrs bûm. Min li ser hev got, “Bila derîyê we bê girtin.”)... (Min jî dîsa go: “Bila **derîyê wan bê girtin**, çima wisa dikin.”) Derîyê wan kilît bibe/derîyê wan mor bibe. (Uyanik, 2017: 52). “Senin bu iki elin kırılınsın” (Nursî, 2004: 148) (Bila ev her du **destên te bişikên**.) Destê te bişikên.

(Uyanik, 2017: 17). “Şu iki pis hediyen **senin başını yesin.**” (Nursî, 2004: 148) Bila ev her du dîyarîyên **te yên genî serê te bixwin.**) Serê te bixwe. (Uyanik, 2017: 64).

1. 9. Uslûba Medreseyên Kurdan: Di medreseyên Kurdan de wekî nîşaneyê edebê hin rêbazên derbirînê hene. Wekî mînak, dema feqî xîbabê seydayê xwe dike ji dêvla cînavka kesê duyem kesê sêyem bi kar tîne. Digel ku bi seydayê xwe re diştexîle di xîtabê de dibêje, “seyda wiha gotubû” ev yek nîşaneyê hurmetê tê qebûlkirin. Dîsa di dema dersdanê yan dîyaloga di nav feqîyan de gava behsa uzvên cinsî tê kirin navê wan ê Erebi tê gotin, ev yek jî ji nîşaneyê edebê tê qebûlkirin. Nûrsî, ev uslûba medreseyên Kurdan li nav berhemên xwe cî daye:

“Ayıp olmasın, **batın** ve **fercin** hizmetine mi münhasırdır?” (Nursî, 2003: 137). “Bila eyb neyê, ma qey ev bi xizmeta zik û ferç [uzvê tenasulê] dorsînor e?”

1. 10. Jêgirtinên Kurdî: Nûrsî gava hewce bûye hin îbareyên Kurdî rasteras wergirtîye nav metnên xwe:

“Birden Ahmed-i Cizirî”nin Kürdçe şu fıkrası:

هَرْكُسْ بِتَمَاشَاگَهْ حُسْنَاتَهْ زَهْرْ جَائِ تَشْبِيه نِگَارَانْ بِجَمَالَاتَه دِنَارِنْ hatırıma geldi.” (Nursî, 2003: 237). (Ji nîşka ve ev fiqreyê Kurdî ya Ehmedê Cizirî hate bîra min.)

“Sahabelerin gazevatına dair Kürdçe نَوَالِاسِيَسْبَانْ قَوْلِ نامında bir destan vardı.” (Nursî, 2003: 735) (Bi navê **Qewlê Newala Sîseban** derbarê xezaya sehabîyan de destaneke Kurdî hebû.)

“نَحْوِ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ” deyip durmuş, daha yazmamış.” (Nursî, 2005: 185). (Gotîye **nexwe** Bîsmîllahîrrehmanîrrehîm sekinîye, êdî nenivîsîye.)

Bizde gayet meşhur ve sözü hüccet bir zat-ı muhakkik, Kürtçe demiş ki:

ژى شَرِّ صَحَابَانْ مَكَّهْ قَالْ و قَبِلْ ﴿﴾ لَوْرَا جَنَّتِيَه قَاتِلْ و هَمْ قَتِيلْ

Yani: “Sahabelerin muharebesinde kıyl ü kaal etme. Çünkü hem katil ve hem maktul, ikisi de ehl-i Cennettirler.” (Nursî, 2004: 64-65). (Li ba me yekî pir meşhûr zatekî muheqîq ê ku gotina wî huccet e, bi Kurdî gotîye ku: لَوْرَا جَنَّتِيَه قَاتِلْ و هَمْ قَتِيلْ (**Ji şerê sehaban meke qal û qîl – lewra cennetî ne qatîl û hem qetîl.**)

Kürdçe demiş ki: عَنَاصِرْ چِهَارُنْ زَوَانِنْ مَلَكْ (Nursî, 2004: 70) (Bi Kurdî gotîye ku: **Unsûr çar in ji wan in melek.**)

Xwedê mirov şaş dike, kaş neke... Kaş dike, fehş neke... Fehş dike, perş neke... Perş dike, perîşan neke... Perîşan dike mişeweş sergerdan neke. (Nursî, 2004: 208).

1. 11. Îdyomên Kurdî: Erê Nûrsî bi Tirkî nivîsîye lê ji ber ku bi Kurdî fikirîye wekî ji mînakên li jêr jî dîyar e îdyomên Kurdî rasterast wergerandîye Tirkî û daye nivîsîn.

“İşte, tahmin ederim ki,... Eğer deseler ki, “**Bunların yüzlerini hayırlı şeylere çeviriniz, mecralarını değiştiriniz**”. (Nursî, 2003: 43). (**Berê wan bidin rêya xêrê.**)

“**Bir göz hatırı için çok gözler sevilir.**” (Nursî, 2003: 303). (**Mirov sed çavan dide xatirê çavekî.**) Çav ji çavan şerm kirin. (Borak, 2005: 193).

“**Sizin minnetiniz dağ başında olsun**”. (Nursî, 2004: 80). Mineta te li kaşê hanê. (Farqînî, 2004: 1220).

“Gerçi yeriniz çok dardır, fakat kalbinizin genişliği o sıkıntıya aldırılmaz”. (Nursî, 2005: 338). (Rastî cîyê we teng e, lêbelê firehîya dile we dê bi wê tengasîyê re sereder bike). Cîh ji dilan fireh e, cîh ji dilan teng e. (Tîgrîs, 2001: 43).

“Dünyayı başıma ateş yapsanız,”. (Komisyon, 2004: 684). (**Hûn dinyayê li sere min bikin agir/Hûn agir li serê min rakin.**) Agir bi ser serê (yekî) de barandin. (Borak, 2005: 33). Agir bi ser serê (yekî) vêxistin. (Borak, 2005: 36).

1. 12. Derbumeseleyên Kurdî: Ev keneşopîya Rojhilatî ya vegotina bi derbueseleyan a li nav Kurdan jî gelek berbelav e, Nûrsî jî jê kê nemale, gelek caran wekî rêbaza derbirînê bi kar anîye:

“Kürdlerin emsal-i edebiyesindendir. Bir adamın ismi a[A]lo imiş. Bal hırsızlıyordu. Ona denildi; hırsızlığın tebeyyün edecektir. O da aldatmak için bir boş petekte yabancı arıları doldurup balı başka yerden hırsızlar, küvar (kewar peyveke Kurdî ye) da saklıyor idi. Biri sual etse idi, derdi: “Bu, bal mühendisi olan arılarımın sanatıdır.” Sonra da arıları ile konuştuğu vakit müşterek bir lisan ile *هَنْكَيْنُ زَمَنُ* *فِظْ فِظْ* derdi. Yani: “Tanın sizden, bal benden...” (Nursî, 2004: 22). (Ji meselokên edebiyata Kurdan: Navê yekî Elo bûye. Hingiv didizî. Jê re gotin; ê dizîya te eşkere bibe. Wî jî da ku bixapîne mozeqirtikan dixist şanikeke vala û hingiv didizî di kewarê de vedişart. Yekî bipirsîya digot, : Ev, hunera mêşên min ên muhendîzên hingivin.” Piştî wî gava bi mêşên xwe re diştexilî, bi zimanekî müşterek digot: Viz viz ji we hingivîn ji min. Yanî: “Tin tin ji we hingiv ji min...” Viz-viz ji te, hingiv ji min. (Tîgrîs, 2001: 241).

“Bizde sâde-dil, bir taife var ki, eskiden diyorlardı ki, “Padişah, kendi ocağı yanında ve tenceresinin başında, pişirdiği bulgur çorbası yanında ne yapıyor; bizim ağamız onu biliyor.” (Nursî, 2003: 368). (Li ba me hinekên dilsaf hebûn, berê digotin ku, “Axayê me bi rewşa Padişah a ku li ber tîfika xwe ye, di beroşa wî de şorbeya savarê dipije çi dike dizane”.)

“Bir vakit bir kadının sekiz oğlu varmış. Her birisine mevcut sekiz ekmekten birer ekmek verdi, kendine kalmadı. Sonra, her birisi ekmeğinin yarısını ona verdi. Onun ekmeği dört oldu; ötekiler yarıya indi”. (Nursî, 2004: 347). (Demekê jinikeke ku heşt kurên wê hebûn, ji heşt nanê ku hebûn heryek ji wan nanekî da wan, jê re nema. Piştî wî, heryek ji wan nîv nanê xwe danê. Ê wê bûne çar nan; para heryek ji wan daket nîvî.”)

“Eskiden bir zat, haremiyle beraber büyük bir makamda buldukları halde, maişet müzayakası yüzünden haremi, demiş zevcine: “İhtiyacımız şeditir”. Birden, altundan bir kerpiç yanlarında hazır oldu. Haremine dedi: “İşte Cennetteki bizim kasrımızın bir kerpiciştir.” Birden o mübarek hanım demiş ki: “Gerçi çok muhtacız ve ahirette de çok böyle kerpiçlerimiz var; fakat fani bir surette bu zayi olmasın, o kasrımızdan bir kerpiç noksan olmasın. Dua et, yerine gitsin; bize lâzım değil.” Birden yerine gitti. Keşf ile gördüler diye rivayet edilmiş.” (Nursî, 2003: 63). (Zemanekî zatek hebûye, ew û hermeta xwe digel ku di meqamekî manewî ê bilind de bûn, ji ber destengîya debarê hermeta wî jê re gotîye: “İhtîyacîya me zêde e”. Bi carekê kelpîçek zêr li ber wan hazir bûye. Ji hermeta xwe re gotîye: “Ve ye kerpîçek ji qesra me ya Cenetê.” Demildest wê hermeta qenc gotîye: “Gerçi em gelek muhtacın û li axiretê gelek kelpîçên me yê wiha hene; lêbelê bila ev bi vî awayê fanî bila berze nebe, bila ji wê qesra me kelpîçek kê nemale. Dua bike, bila here cîyê

xwe; ji me re ne lazim e.” Bi carekê çûye cîyê xwe. Rîwayet hatîye kirin ku ev yek bi rîya keşfê hatîye dîtin.” Eev menqîbe li herema Xerzan di nav gel de tê gotin.

“Hatta Kürtçe durub-u emsaldendir: نَابُ كُورْبِيئِه پَالَانْدَار لِي وَرِيئِه Yani, “Kurdun bahsini ettiğin zaman topuzu hazırla, vur; çünkü kurt geliyor.” (Nursî, 2004: 393). (Hetta ji derbumeşeyên Kurdî ye: (**Navê gur bîne palandar lê werîne.**) Behsa gur e gur hazir e. Behsa gur bike, dar amade bike. (Tîgrîs, 2001: 22).

1. 13. Kela Dimdimê: Destana Kela Dimdimê li ser rûdaneke dîrokî ya rasteqîn hatîye vegotin. Destaneke mêrxasî û welatparêzîyê ye. Kela Dimdimê dikeve başûrê rojavayê Êrmîyeyê, bi 18 km. yan jê dûr e. Li ser zinarekî bilid ê ku navê wî Dimdim e hatîye avakirin. Ev kele berî Îslamê ava bûye. Emîrxanê Biradostî ew kela kevin ji nû ve ava kirîye. Dorpêça Kela Dimdimê di sala 1608ê de dest pê kiriye û heta dawîya sala 1609ê bi têkçûna bera Xanê Lepzêrîn ê Biradostî qedîyaye. (Kaplan, 2015: 13).

Ji vê beşa destana *Kela Dimdimê* diyar dibe ku Nûrsî jê îstîfade kirîye. Di destanê de bûyera behsa wê tê kirin di navbera Şah, Xan û şivanekî de dibore. Nûrsî heman meseleyê wekî ku di navbera du şivanên ehlêqelb de dibore vedibêje. Varyantên vê destanê ên din jî hene. Di varyantek din a pexşanî de weke ku ev bûyer di navbera Xan û şivanek de dibore hatiye neqilkirin. (Kızıl, 2016).

“Bir zaman ehl-i kalp iki çoban varmış. Kendileri ağaç kâsesine süt sağıp yanlarına bıraktılar. Kaval tabir ettikleri düdüklerini, o süt kâsesi üzerine uzatmışlardı. Birisi Uykum geldi, deyip yatar. Uykuda bir zaman kalır. Ötekisi yatana dikkat eder, bakar ki sinek gibi bir şey, yatanın burnundan çıkıp süt kâsesine bakıyor ve sonra kaval içine girer, öbür ucundan çıkar gider, bir geven altındaki deliğe girip kaybolur. Bir zaman sonra yine o şey döner, yine kavaldan geçer, yatanın burnuna girer; o da uyanır. Der ki: Ey arkadaş! Acib bir rüya gördüm. O da der: Allah hayır etsin, nedir? Der ki: Sütten bir deniz gördüm. Üstünde acib bir köprü uzanmış. O köprünün üstü kapalı, pencere idi. Ben o köprüden geçtim. Bir meşelik gördüm ki başları hep sivri. Onun altında bir mağara gördüm, içine girdim, altın dolu bir hazine gördüm. Acaba tabiri nedir?” (Nursî, 2004: 95-96). (Zemanekî du şivanên ehlê qelb hebûne. Ji xwe re şîr dotin koda darîn û danîn ber xwe. Bilûra xwe danîbûn ser wê kasikê. Yekî ji wan got xewa min hat û raza. Demekê di xew de ma. Ê din bala xwe dide yê razayî, tiştêkî wekî mêşê, ji pozê wî dertê l ili kasikê dinêre û piştî wî dikeve qula bilûrê, di wî serî re dertê diçe, dikeve quleke di bin gûnîyekê de wenda dibe. Piştî demekê dîsa ew tişt vedigere, dîsa di bilûrê de derbas dibe, dikeve pozê yê razayî; ew jî şiyar dibe. Dibêje: Hevalo! Min çi xewneke ecêb dît. Ew jî dibêje: Xwedê xêr bike, çi ye? Dibêje: min behreke ji şîr dît. Pireke ecêb li ser bû. Pireke sergirtî ya bipencere bû. Ez di wê pirê re derbas bûm. Min devîyeke bisitirî dît. Di binê wê de şikeftê hebû, ketime şikeftê, çi bibînim xizîneyek tije zêr. Gelo tabîra wê çi ye?)

Di destana *Kela Dimdimê* de ev hîkaye bi rêya neqilkirinê wiha hatîye derbirîn:

“Rojek ji nava rojan e
Şahî got: “hey Xane Xan e
Bêhnek biçîn rav û seyran e
Rav berdeyn Deşta Hozan e”

Rojêk ji rojên Xudê ye
Xan û Şah herdû çûyîne
Nava deştê da meşîne
Ser kerek pezî helbûne
Nik şivanî rûniştîne

Şivanî wê lezandiye
Miheke reş bo dotiye
Tijî kodê şîr kiriye
Deyna ber Xan û Şahî ye

Bilûrbêj e tembûrvan e
Kîs hejandî ber tilyan e
Tembûr êxist ber milan e
Bilûr êxist ber lêvan e
Anferim Xanê Kurdan e

Xewa Şahî wê hatiye
Xanî bilûr bo gotiye
Şahî di ber ra xew çûye
Xanî bilûr betal kirî
Deynabû ser kodê şîrî
Wêkî pirekê çêkirî

Şahî xewna xwe ditiye
Xanî bi çavêd xwe ditiye
Tişabetek ‘ecêbiye
Mêşek kepê Şahî derkeftiye
Textena kodê kiriye
Hindava koda şîriye
Nav bilûrê ra çûyiye
Li ser berekî rûniştiye

Mêş ji ser berî rabûye
Ji bilûrê derbaz bûye
Textena Şahî kiriye
Çûye ser lêva Şahiye
Nav difna wî ra çûyiye

Xan dimînît tê difukurît
‘Ecêbiyan jê werdigirît
Aql û sewda bo namînît

Şah kenî û girnijiye
Cihê xwe helciniqiye
Xewa şîrîn hişyar bûye

Şah ji xewê ciniqiye
Got: “Xano min xewnek diye
Xewin nîne ‘ecêbi ye

Ser behreke spî ra çûme
Pira kun ra derbaz bûme
Ser gencxanekê helbûme

Min dît behreke spiye
Pira darîn ser bestiyê
Ez xwe ser ra derbaz bûme

Min dît xizînêd zêrîne
Derêd wan qafle kirîne
Senede zor pê birîne
Berê reş da nivîsîne
Rast e derew qet tê nîne

Xane Xane herê Xan e
Min xewnek dît çavan e
Bo min bêje te’bîran e”

Xanî got:
“Xewin nîne ew xeyal e
Xeyala xizîne w mal e
Xewnerojka pûç û betal e
Hindî xewnêd di rojê ne
Şîrîn in ji keyfe têne
Lew çî te’bîr bo nehêne,

Şahî bêjim te’bîr çî ye?
Xewinrojke te dîtîye
Xewnêd rojê te’bîr niye
Ber Şahî berze kiriye”

Xan û Şahî wê rabûne
Ji zozanê zivirîne
Qesta mala xwe kirîne

Qedereke zor çûyiye
Xan wê paş da ziviriye
Hecetek bo xwe girtiye
"Min gustîra xwe bîr kiriye"

Şahê Ecem d’bêjite Xanî
“Were neçe nezivire
Dideme te gustîrek çêtir e
Her daîm digel xwe hilgire”

Xan dibêtê “Şahî xweş bît
Nê hindî gustûra min e
Ser heye navê babê min e
Heta mirnê digel min e”

Xan di rêkê ziviriye
Dol û milkan serkeftiye
Textena mukrê kiriye
Girkê gencê kolayiye
Berek ji kelekê rakiriye
Kulozek jê derkeftiye
Derê kulozê vekiriye
Kaxezek tê da dîtiye
Kaxez ser êk nivîsiye
Xanî kaxez helgirtiye
Paxla çepê heşandiye
Lot ber lotê bişkiftiye
Hat û gehişte Şahiye
Hemî ji Şahî veşartiye. (Kaplan, 2015: 56-61).

1. 14. Qewlê Newala Sîsebanê: Destana Qewlê Newala Sîsebanê behsa xezaya sehabîyan dike. Sîseban navê bajarek e. Ev bajar di serdema navîn de li herema Erranê ya ku diket rojhilatê Qafqasyayê bû. Sîseban îro jî li herema Syûnîkê bi navê Sîsîanê tê zanîn. Dikeve kêleka Kurdîstana Sor a şehitî ya Qafqasyayê. (Demir, 2012: 12-16). Destan herçiqaş wekî pîranîya qîsîkên Kurdî bi Bîsmillahê dest pê dike û el-Hemdê biqede jî diyar e Nûrsî ji hêla naverok û heqîqeta wê bi guman e lewma tenê behsa nezma wê dike.

“Ey kâri! Peşinen bunu itiraf ederim ki: Sanat-ı hat ve nazımda istidadımdan çok müştekiyim. Hattâ şimdi ismimi de düzgün yazamıyorum. Nazım, vezin ise ömrümde bir fikra yapamamıştım. Birdenbire zihnime, nazma musırrane bir arzu geldi. Sahabelerin gazevatına dair Kürtçe قَوْلِ نَوَالِ سَيْبَانَ namında bir destan vardı. Onun ilahî tarzındaki tabii nazmına ruhum hoşlanıyordu. Ben de kendime mahsus onun tarz-ı nazmını ihtiyar ettim. Nazma benzer bir nesir yazdım. Fakat vezin için kat'iyen tekellüf yapmadım. İsteyen adam, nazmı hatıra getirmeden zahmetsiz, nesren okuyabilir. Hem nesren olarak bakmalı, tâ mana anlaşılın. Her kıtada ittisal-i mana vardır. Kafiyede tevakkuf edilmesin. Külâh püskülsüz olur, vezin de kafiyesiz olur, nazım da kaidemiz olur. Zannımca lafız ve nazım, sanatça cazibedar olsa nazarı kendiyle meşgul eder. Nazarı manadan çevirmemek için perişan olması daha iyidir.” (Nursî, 2003: 735-736).

(Ho xwîner! Di serî de vê îtîraf dikim ku: Ez di warê hunera nivîsîn û nezmê de ji qabîliyeta xwe bi gazin im. Hetta vêga navê xwe jî nizanîm delal binivîsim. Nezm û wezn ku hene min di imrê xwe de nivîsarekê jî lê nekirîye. Bi carekê derbarê nezmê de daxwazeke bi îsrar hat hişê min. Destaneke bi navê *Qewlê Newala Sîseban* a Kurdî ya derbarê xezaya sehabîyan de destanek hebû. Rihê min ji nezma wê ya siruştî ya bi terzê qesîdeyê bû hez dikir. Min jî li gorî xwe terzê nezma wê hilbijart. Pexşaneke ku dişibihe nezmê nivîsî. Lêbelê min ji bo weznê qetîyen zorê nedayê. Ê ku bixwaze, dikare bêyî ku nezmê bîne bîra xwe bi

rihetî bixwîne. Hem jixwe divê wekî pexşanê guhê xwe bidê, da ku mane bê fêmkirin. Di her qiteyekê de pevrehîya manê heye. Bila li qafîyeyê neyê rawestan. Kum bê gulî jî dibe, wezin jî bê qafiye dibe, nezm jî bê qaîde dibe. Li gorî bawerîya min dema ku lefiz û nezm, bi awayê hunerî balkêş bin nêrînê bi xwe re meşxûl dikin. Ji bo ku balê ji maneyê nede alîyekî din perîşanîya wê çêtir e.)

2. Vedîtinên Lêkolînê û Nîqaşa Wan

Nûrsî siruştî tevgerîyaye; çî bi cilûbergên xwe, çî bi rabûn û rûniştina xwe, çî bi uslûb û karakterê xwe be jî destpêka jiyana xwe heta dawîya imrê xwe ji gel û malbata xwe çî wergirtibe ew parve kirîye. Berhemên wî mîna ne neynika tu li hember netewaya Kurd bigirî wisa eyan beyan çand, nêrît û nîşaneyên Kurdan diteyîsîn. Diyar e ev tercîha wî ye, lew re ew berhemên xwe yê destpêkê wekî ‘Kurd’ binav dike. Gava mirov bi tevahî li berhemên wî dinêre ev pênasekirina wî ji bo hemûyan derbasdar e. Wiha dibêje Nûrsî: “Şu eserler [Muhakemat ile Munazarat] den her birisi Kürd olduğu gibi, aynı halde Türk, aynı vakitte Arab’dır. Güya her bir eser, Arab abasını iktisa ve Türk pantolonu giymiş külahlı bir Kürd’dür.” (Nursî, 2004: 78). (Her yek ji van berhem [Muhakemat û Munazerat]an çawa ku Kurd in, bi heman rewşê tirk, di eynî demê de Ereb in. Goya her berhemek, Kurdekî bikumik ê ku ebyê Ereban li xwe kirîye û pantolonê tirkan wergirtîye.) Wekî tê dîtin Nûrsî berhemên xwe wekî Kurd binav dike. Ji ber ku piranîya berhemên xwe bi Erebî û Tirkî nivîsîye, îcar dibêje Kurdekî ku ebyê ereban û şalê tirkan li xwe kiriye. Balkêş e Nûrsî berhemên xwe wekî ‘Kurdekî bikumik’ ango bawermend pênase dike, bi vî awayî wesfêkî taybet li wan bar dike.

Wekî ji nimûneyên ku ji nav berhemên wî hatine girtin diyar dibe Nûrsî di lêkirin û nivîsîna berhemên xwe de gelek caran îbareyên Kurdî rasterast wergirtine. Carinan jî adet, bawerî, derbûmesele, îdyom, nifir û destanên Kurdî îstîfade kirîye. Di vê bikaranînê de li zehfê cîyan rêbazên neqilkirin û nivîsînê binpê kirîye. Di bikaranîna gelek îdyom û nifiran de ji dêvla bergînda wan a Tirkî bêje yê Kurdî rasterast wergerandîye Tirkî. Wekî mînak dibêje, “**Minnetiniz dağ başında olsun**”. Ev îdyoma Kurdî ya “Mineta we li serê çiyê” ye. Ji bo bêminetkirinê tê gotin. Diviyabû li hember vê biwîjê ya Tirkî, “Elinizden geleni ardiniza koymayın” (Çî ji destê we tê bikin) banîya. Dîsa wekî nifirên Kurdî dibêje, “Xwedê derîyê we bigre”, “desten we bişkên”, “sere we bixwe” rasterast Tirkîya wan bi kar anîye. Herwiha di hin cîyan de bi maneya îdyomên Kurdî merama xwe îfade kirîye. Wekî niha, dibêje: “**Gerçi yeriniz çok dardır, fakat kalbinizin genişliği o sıkıntıya aldırılmaz**” (Herçiqaş cîyê we gelek teng e jî, lêbelê firehîya dilê we berbayê wê tengasîyê nakeve.) Ev maneya îdyoma Kurdî ya “Cî ji dilan teng e” ye.

Nûrsî li mişextîyê bi serê xwe jiyaye. Li dora 34 salan ji xizim, kes û karê xwe dûr maye, digel wî dev ji jiyana xwe ya Kurdewarî bernedaya. Tîştên ji dayîka xwe hîn bûye bi hinek wesîleyan vedîbêje. Heta dev ji nifirên û henekên Kurdî jî bernedaye. Ev yek carina bûye sedema tiştên tirajîkomik jî; mesela peyva “keçelê keçel” peyveke qerfê ya medreseyên Kurdan e. Li medreseyên Kurdan di nav ehlê medreseyê de ji ber ku gotinên argo nayên bikaranîn, heta gotina navên uzvên cinsî gotin jî bêedebî tê qebûl kirin lewma navê wan ne bi Kurdî bi Erebî tê gotin. Meseleya peyva “keçel” jî wiha ye; gava yekî sûcek an xetayek bikira digotîne “keçelê keçel te çima ev îş kir!” ev gotina “keçel” a Nûrsî jî di nav şagirtên wî yê Kurdînezan de bûye “keçeli” an “keçeli keçeli” ya Tirkî ya ku tê maneya kesê bi kumê

kulavî. Miftûhaneya ku adetekî medreseyên Kurdan e anîye nav xwegirtîyên xwe. Xêzika filan a ku nîşaneyê aforozê ya bawerîya mesîhîyan e û wekî lêstik teyîsiye nav leyîstokên zarokên Kurdan, Nûrsî mantelîteya wê ji bo zeftkirina peyvan bikar tîne. Lal laleş di helbesteke xwe ya bi navê Kirîv û Kufra Şerabê de wekî metafor ‘xêzika filehan’ wiha bi kar anîye: “Êrîşkaran xêzika filehan gerand li dora Laleşê.” (Laleş, 2023) Edîp Polat jî di romana xwe ya bi navê *Dûvpişk Bi Xwe Venade* de behsa wiha behsa Xêzika Fila dike, “Li gor pêşniyaziya keşîş keçîk meşîya hundurê “Xêzika Filan” ku zarotîyê de Kurdan wiha ew binav dikirin. (Polat, 2011).

ENCAM

Wekî ji daneyên bidestxistî diyar dibe yek ji hêmayên binyad û paşxaneyê berhemên Nûrsî çanda Kurdî ye. Nûrsî bi her wesîleyê ji çanda Kurdî îstîfade kirîye. Her ku di warê derbirîn û nivîsînê de lê bûye pêsirtengî xwe avêtîye tor û bextê çanda Kurdî. Bêyî ji xwe re wekî kêmasî bibîne îdyom, derbûmesele, nifrîn, destan û jêgirtinên Kurdî bi kar anîne. Hê di destpêka nivîskarîya xwe de diyar dike ku baş bi Tirkî nizane. Mazereta xwe diyar vedibêje. Berhemên xwe dişibîne fêkîyên çiyayê Kurdistanê. Li xwe mikur tê ku kilma wî req û hişk e.

Di encama vê xebatê de hat dîtin ku:

1. Yek ji paşxaneyê Rîsaleyên Nûr çanda Kurdî ye.
2. Nûrsî di berhemên xwe de îdyom, nifir, zargotin, destan, derbûmesele û hwd. ên Kurdî bi kar anîne.
3. Ji bo têngihîştineke baştir a Rîsaleyên Nûr pêdivî bi zanîna ziman û çanda Kurdî heye.

Bi vê xebatê em pê hesîyan ku bi gotarekê ne qabil e mijara têkilîya çanda Kurdî û kulîyata Bedûzzeman Seîdê Nûrsî çawa lazim e bê dîyarkirin. Lewre mijarên wekî bikaranîna peyvên Kurdî, mantelîteya Kurdî, pêwendîya navdeqîti ya bi klasîkên Kurdî re, tesir û sûdwergirtina ji şexsîyetên Kurdî nexasim Ehmedê Xanî û Melayê Cizîrî her yek ji wan dikare bibe mijara dosyayêke akedemîk. Ji ber vê yekê divê di vî warê de xebatên akedemîk ên berfireh yê wekî tezên mastir û doktorayê, konferans, sempozyûm û hwd. bînin kirin. Hêvî ew e ku ev xebata bertenk ronî dabe ser hin behsên navborî û pêşî li xebatên bi vî rengî veke.

Çavkanî / References

- Akgündüz, A. (213). Arşiv Belgeri Işığında Bediüzzaman Said Nursi ve İlmi Şahsiyeti. Birinci Kitab. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Armaner, N. (1964). Dinden Çıkan Cereyanlar: Nurculuk. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlarından.
- Badıllı, A. (1990). Bediüzzaman Said-i Nursî Mufassal Tarihçe-i Hayatı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Beki, N. (1999). Kur'an İlimleri ve Tefsir Açısından Bediüzzaman Said Nursi'nin Eserleri. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Borak, M. (2005). Ferhenga Biwêjan. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Bozkurt, G. (1994). İnsan ve Kültür. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Silopî, Z. (2014). Doza Kurdistan Kürdistan Davası Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı . İstanbul: Avesta.
- Demir, A. (2012). Qewkê Newala Sîsebanê. İstanbul: Nûbihar.
- Emre, G. (2006). Medreseden Meclis'e Meclisten Yassıada'ya. İstanbul: Kent Yayınları.
- Farqînî, Z. (2004). Ferhenga Kurdî - Tirkî. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Kaplan, Y. (2015). Kela Dimdim û Xanê Lepzêrîn. Teza Lîsansa Bilind a neçapkirî. Zanîngeha Yûzûncû Yilê Enstîtûya Zimanên Zindî Şaxa Makezanîsta Ziman û Çanda Kurdî.
- Kızıl, H. (2016). Destpêkek Bo Çanda Kurdan di Kullîyata Rîsaleyên Nûr de. Kurdoloji Akademik Çalışmalar, c.2, 319-324.
- Komisyon. (2004). Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nursî. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
- . (2004). Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nursî. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
- Laleş, L. (2023). Asoya Helbesta Kurdî. <https://www.helbestaKurdi.com/helbest/lal-lales--kiriv-u-kufra-serabe.html> (erişildi: 8 15, 2023).
- Malmîsanij. (1991). Said-i Nursi ve Kürt Sorunu. İstanbul: Doz Basım ve Yayıncılık.

- Nursi, A. (1997). Bediüzzaman'ın Hayatı. İstanbul: Nûbihar.
— . Bediüzzaman'ın Hayatı. İstanbul: Nûbihar Yayınları, 1997.
- Nürsî, B S. (2012). Ji Kullîyata Rîsaleyên Nûr Dîwana Herba Urfî, (Wergera Ji Kurdî: Aydın Üneşi). İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları.
- Nursî, B. S. (2004). Nurlar Silsilesinden İctimaî Dersler. İstanbul: Zehra yayıncılık.
— . (2004). Nurlar Silsilesinden İctimaî Dersler. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2002). Risale- i Nur Külliyyatından Barla Lahikası. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2003). Risale-i Nur Külliyyatından Sikke-i Tasdiki Gaybî. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2005). Risale-i Nur Külliyyatından Şualar. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2003). Risale-i Nur Külliyyatından Emirdağ Lahikası. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2004). Risale-i Nur Külliyyatından Lem'alar. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2004). Risale-i Nur külliyyatından Mektubat. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2004). Risale-i Nur Külliyyatından Muhakemat. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2003). Risale-i Nur Külliyyatından Sözler. İstanbul: Zehra Yayıncılık.
— . (2004). Rîsale-i Nur Mebde'lerinden Asar-ı Bediyye. İstanbul: Elmas Neşriyat.
- Polat, E. (2011). Dûvpişk Bi Xwe Venade. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Rohat. (1991). Unutulmuşun Bir Öyküsü: Said-i Kürdi. İstanbul: Fırat Yayınları.
- Tîgrîs, A. (2001). Gotinên Pêşîyan. Stokholm: Rewşen.
- Uyanik, A. (2017). Nifir û Dua (berhevkar: Asmîn Uyanik). İstanbul: Wardoz.
- Wikîferheng. tarih yok. ku.m.wiktionary.org (erişildi: Berfenbar İn, 2024).
- Xanî, E. (2010). Mem û Zîna Ehmedê Xanî, (Şîrovekirin: Perwîz Cîhanî). İstanbul: Nûbihar.
- Zinar, M. (2022). Said Kürtlüğün Kayıp Risalesi. İstanbul: Nûbihar.

شێوازی دهنگی و کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی

(Sound Style and Social Interaction)

(Ses Stili ve Sosyal Etkileşim)

Mohsin MUSTAFA*

Bedrettin BASUĞUY**

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolîni**Received // Hatîn:** 23.03.2024**Accepted // Pejirandin:** 08.04.2024**Published // Weşandin:** 28.04.2024**Pages // Rûpel:** 141-155**DOI:** 10.55106/kurdirname.1457812

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>**Citation/Atif:** Mostafa, Mohsin û Basuguy, Bedrettin(2024). *شێوازی دهنگی و کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی*. *Kurdirname*, 10, r. 141-155**Authors Contributions/Rêjeya Nivîskaran:** Data Collection: Author-1 (%85), Author-2 (%15), Data Analysis: Author-1 (%70), Author-2 (%30), Submission and Revision: Author-1 (%60), Author-2 (%40)**Plagiarism/Înfihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêrî ji aliyê 2 hakeman va hatiye nixrandin û di malpera înfihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

مروفت بۆ گه‌یانندی و بیست و ئاره‌زوو و پێداویستییه‌کانی، کرده‌یه‌ک ئه‌نجامده‌دات که کرده‌ی گوتن و Utterance act و ده‌ریڕینه. له‌ رێگای ئه‌م ده‌ریڕینه‌شه‌وه ده‌توانیت چینگای خۆی له‌ناو کۆمه‌لدا خۆشپکات و کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی بپێننه‌ ئاراوه، تاکه‌کانی کۆمه‌لگا له‌ رێگای زمانه‌وه به‌ سیستهمێکی کۆمه‌لایه‌تی به‌ستراونه‌ته‌وه و تۆرێکی په‌یوه‌ندی کۆبانه‌کاته‌وه و زیاتر له‌ په‌کیان نزیکده‌کاته‌وه. په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی له‌ دووکه‌سه‌وه ده‌ستپێده‌کات تاده‌گاته‌ زۆریه‌ی تاکه‌کان و هه‌رچه‌نده‌ تاکه‌کان زیادین ئه‌وا په‌یوه‌ندییه‌کان بپێکده‌چێژین و ئالۆزده‌بن. به‌مه‌ش کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی دیته‌ ئاراوه کاریه‌گری ره‌فتاری ده‌که‌نه‌ سه‌ریه‌ک له‌ پرووی به‌ها و بیروباوهر و به‌مه‌ش په‌یوه‌ندییه‌که‌ په‌رده‌سه‌ییت بۆ هاوکاریکردنی په‌کتر و یان ر کابه‌ریکردن بۆ به‌رژه‌وه‌ندی تایبه‌ت و هه‌ریه‌که‌ بۆ به‌رژه‌وه‌ندی خۆی هه‌و له‌ده‌دات و خۆی ده‌گونجینی له‌گه‌ل ئه‌و بارودۆخه‌ی که‌ تێی ده‌که‌وت له‌ پێناو پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی هه‌موو ئه‌مانه‌ش له‌ رێگای زمانه‌وه‌ ده‌بیت، له‌ زمانه‌شدا که‌رسته‌ ناکه‌رتییه‌کانی وه‌ک: ئاوازه و هێز و وه‌ستان ده‌نگ‌سازی رۆلێکی به‌رچاوی هه‌یه‌ له‌ گواستنه‌وه‌ی واتا و کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی.

Peyvên Sereke: گوتن، ده‌نگ‌سازی، ئاوازه، هێز، وه‌ستانی رسته.

Abstract

To convey desires and needs, a person does an act which is called utterance. Through this action, social interaction can be established in the society. Individuals are connected to a social system through language and a network of relationships brings them closer together. Social relationships initiate from two people then develops to a greater number of individuals, and the more individuals there are, the more complex the relationships would be. This creates social interaction that influences each one's behavior in terms of values and beliefs, and thus the relationship develops to cooperate with each other or compete for its interests. In language, non-sectoral tools such as melody, stress, and pause play a significant role in conveying meaning and social interaction.

Özet

* Xwendekarê Doktorayê, Zanîngeha Bîngolê, Beşa Ziman û Edebîyata Kurdî, mohsindoski1982@gmail.com, Orcid: 0000-0001-2345-6789. (Phd Candidate, Bingöl University, Kurdish Language and Literature Department)

**Doçent, Zanîngeha Bîngolê, Beşa Tarîxa İslamê, bedricanan@hotmail.com Orcid: 0000-0001-7655-7559 (Associate Professor, Bingöl University, Islamic History Department)

İnsan arzu ve ihtiyaçlarını iletme için ifade adı verilen bir eylem gerçekleştirir. Bu eylem sayesinde toplumda sosyal etkileşim kurulabilir. Bireyler dil aracılığıyla bir sosyal sisteme bağlanır ve bir ilişkiler ağı onları birbirine yaklaştırır. Sosyal ilişkiler iki kişiyle başlar ve daha sonra daha fazla sayıda bireye doğru gelişir ve ne kadar çok birey varsa ilişkiler o kadar karmaşık olur. Bu, değerler ve inançlar açısından her birinin davranışını etkileyen sosyal etkileşimi yaratır ve böylece ilişki birbirleriyle işbirliği yapma veya çıkarları için rekabet etme yönünde gelişir. Dilde melodi, vurgu, duraklama gibi sektörel olmayan araçlar, anlamın aktarılmasında ve sosyal etkileşimde önemli rol oynar..

Anahtar Kelimeler: Ses, Vurgu, Tonlama, Sosyal Etkileşim.

پیشہ کی:

آ- ناو نیشانی باسه که:

ناو نیشانی باسه که بریتیه له (شیوازی دهنگی و کارلیکی کومه لایه تی) لیکۆلینه وه یه کی شیوازی زمانیه .

ب- ئامانج و گرنگی باسه که :

ئامانج له م باسه خستنه رووی شیوازی زمانی ئاستی دهنگسازیه و ههروهه ها رۆلی له کارلیکی کومه لایه تی ده خاته روو که رسته ناکه رتیه کانی وه ک ئاوازه و هیز و وهستان ده گریته وه .

د- گریمانیه لیکۆلینه وه که، پرسیار لیکۆلینه وه :

لیکۆلینه وه که گریمانیه ئه وه ده کات که ئاوازه و هیز و وهستان ئاستی دهنگسازیه به ریژه یه کی زور کارلیگه ری هیه له کارلیک و گه شه ی کومه لایه تی ، لیکۆلینه وه که بو ئه م مه به سته وه لامی ئه م پرسیارانه ده داته وه :

ئاستی دهنگسازیه رۆلی هیه له کارلیک و گه شه ی کومه لایه تیدا

؟

- ئاوازه رۆلی چیه له کارلیک و گه شه ی کومه لایه تیدا ؟

- وهستان رۆلی چیه له کارلیک و گه شه ی کومه لایه تیدا ؟

- هیز رۆلی چیه له کارلیک و گه شه ی کومه لایه تیدا ؟

ه - ریبازی باسه که:

باسه که له ژیر روشناییه ریبازی وه سفی شیکاری لیکۆلینه وه که ئه نجام ده دات .

و- ناوه رۆکی باسه که:

ناوه رۆکی باسه که جگه له پیشه کی و ئه نجام له سی ته وه ره پیکهاتوه ، ته وه ره ی یه که م تاییه ته به : ئاوازه رۆلی له کارلیک و گه شه ی کومه لایه تی ، ته وه ره ی دووه م تاییه ته به : وهستان و رۆلی له کارلیک و

گەشەى کۆمەلایەتى و تەوهرەى سێپەم تاییەتە بە : هێز رۆلى و لە لە کارلیک و گەشەى کۆمەلایەتى، لە کۆتاییدا ئەنجام و کورتەى باسەکە بە زمانى ئینگلیزى خراوەتەر وو .

تەوهرەى یەكەم : - ئاوازه و رۆلى لە کارلیک و گەشەى کۆمەلایەتى

١-١- ئاوازه :

بریتییە لە بەرزکردنەو و نزم کردنەو و پەلە دەنگ لە سەرەتا یان پێش کۆتایی وشە (علی: 2005:94) ئاوازه دوو جۆرە:

١-١-١- ئاوازهى وشە: Tone

کە بەرز و نزمى ئاوازهى دەنگەکان لە سنوورى وشە دەگرێتەو.

١-٢- ئاوازهى رسته: Intonation

بریتییە لە بەرزى و نزمى دەنگ پەيوەستە بە ژمارەیهك وشە لە سنوورى رستهدا (الخماش: 1428:31) جیاوازی لە ئاوازهى رسته دەبێتە جیاوازی واتا، بۆ نموونە رستهیهكى وهك: (دەروات) بەپێى گۆرینی ئاوازهى دەنگمان هەر جارەى واتایەك بەدەستەو دەدات، کە لەنووسیندا دەرناکەون وهك:

- دەروات ئایا ئەو دەروات؟ بەرزکردنەو (هەلس)
- دەروات من دەزانم کە دەروات. نزمکردنەو (کەوت)
- دەروات بتەوێ یان نەتەوێ هەر دەروات. (ئاسۆبى)

ئەو وتەیهى کە ئاوازی لە بارو هەلوەستەى (junctures) گونجاوى دەدرێت. ئاوازهش بریتى یە لە بەرزکردنەو و نزم کردنەو و پەلە دەنگ (پەلە دەنگ) لە سەرەتا یان پێش کۆتایی یان کۆتایی وتەدا (علی: 2014:94) ئەو پەيوەستە بە گۆرینی پەلە ((نەغمە)) رستهیهك یاخود وشەیهك بە بێ دەستکاریکردنى وشەو پرگە و فۆنیم و مۆرفیمی ئەو رستهیه یاخود وشەیه (ناوخۆش: 2005:174) .

ئاوازه لە رستهدا بە ئاوازهى (کەوت) دەست پێ دەکات لەسەر وشەى (هێز) دار بەرزەدەبیتەو و دواتریش نزم دەبیتەو. وهك :

ئاوازهى بەرز لەگەل رستهى سەرسورمان و هەلچوون بەکاردیت کاریگەرى دەگەپەنى (الخولى: 1987:170) . وهك: خواپە ئەمە چى بوو !

گۆرینی لەرینەو و ژێکان دەبنە هۆى گۆرانى ئاوازی رسته. هەر ئاوازهش واتایەكى جیا بە رسته دەبەخشى، بۆ نموونە رستهى: ئازاد دوینى هات، دەیان مانای جیا دەبەخشى بەپێى ئاوازهکەى ئەگەر خێراى لەرینەو و ژێکان لەسەر تاپایی ئەم رستهیهدا هەمان شت بوو، رستهکە مانای (خەبەرى) سەرەو دەگەپەنى، ئەگەر خێراى لەرینەو و ژێکان لەسەر وشەى (ئازاد) زیاد کرا، رستهکە دەبێتە وهلامى (کى دوینى هات)؟، کەواتە و مەبەستێكى تری جیا لەو و لەسەرەو دەگەپەنى: ئازاد دوینى هات ، ئەگەر خێراى لەرینەو و ژێکان لەسەر وشەى (دوینى) دا زیادکرا، رستهکە دەبێتە وهلامى: (ئازاد کەى هات)؟، کەواتە مەبەستێكى ترە و جیاوازه لەواتای سەرەو. ئەگەر خێراى لەرینەو و

ژیکان له سهه وشه ی (هات) زیادکرا، رسته که ده یته وه لامی (نازاد دوینی چیی کرد؟)، نازاد دوینی هات. نه گهر خیرایی یه کی زیاتر له وه ی سهه وهه خراپه سهه وشه ی (نازاد) یا (دوینی، یا (هات) رسته که ده یته (پرسیار + جهخت کردنه وه) (تاکید) .

۱- نازاد دوینی هات؟ به لئی نازاد دوینی هات. لیره مه به ست دووپاتکردنه وه یه له سهه (نازاد)، واتا (نازاد) هاتوه نه ک که سیکی تر.

۲- نازاد دوینی هات؟ به لئی (دوینی)

لیره مه به ست دووپاتکردنه وه یه له سهه (دوینی) هاتوه نه ک روژیکی تر.

۳- نازاد دوینی هات به لئی (هات)

لیره مه به ستی دووپاتکردنه وه یه له سهه (هاتنه که ی)

قسه که ری ههر زمانیک ده توانی به گۆرینی ناوازی رسته که ی چه مکی له سهه سورمان وتیز و گالته پیکردن و یره زای و ناره زای و ... هتد دهربری و دهریخات مه به ستی کامه به شی رسته که یه، واته ههر رسته یه ک ده یان واتا و مه به ستی جیاواز ده به خشی به پپی ناوازه که ی. ته نانهت هه لو یست و مه به ستی شاراوه و باری دهروونی قسه که ریش به هو ی ناوازی رسته که وه ده زانری ناشکرایی (ئه مین: 2004: 29)

تاکه کان له نپو خویاندا له روی دهرپرینی ده نگه وه جیاوازن، ئه مه ش جیاوازی لایه نی بایولوژی ده گریته وه، وه ک (فراوانی ژووری له رینه وه کان یان جیاوازی له ده نگه ژپه کان... هتد). (عبدالجلیل: 2006: 79) ده نگه کان له زماندا وه سفی باری که سهه که ده کن و هه ربویه ش بوونه ته نیشانه و به لگه بو دهرخستنی که سایه تی و ناسنامه ی ناخپوهه، ده نگ هه لگری سیمای تایه تی واتیه و لپی جیا نایته وه، (بالم: 1981: 113) ههر گۆرانکاریه ک له به رزی و نرمی پله ی ده نگ و خیرایی قسه کردن و ده سگرتن به سهه چۆنیه تی دهرپرینی ده نگ، هه موویان تایه تی ده نگی په ره ز مانین *para linguistics* (فتاح: 1990: 20) و زور شتمان دهرباره ی که سهه که له ته مهن و یره گز و نه خووشی و باری دهروونی بو رونده کاته وه، به به لگه ی ئه وه ی ئیمه بی بینین ده توانین پریار له سهه زور شت بدین. (أ. کوندراتوف: 1971: 200) به تایه تی ناوازه ی دهرپرین که هه لچوونه کانی تیا په نگه داته وه (اولمان: 1975: 92) بو نموونه له ریگای ده نگه وه ده توانین ژن و پیاو منال و گه وره و نه خووش و ساغ له یه کتر جیا بکه ینه وه. جگه له مه ش، ده نگه کان بو مان پرونده کاته وه ئایا که سهه که زمانی ده گریت یان نه خووشی زمانی هه یه یان هه موو ده نگه کان به شیوه ی دروست دهرده پریت یان نا.

شیوه ی دهرپرینی ده نگه کانیش زور شتمان بو رونده کاته وه که سهه که له چ باریکی دهروونیدا ده ژی یان نه خووشی دهروونی هه یه یان نا، بو نموونه که سیکی نا ئاسوده به ناوازه یه کی تایه تی بوچوونه کانی دهرده پریت که جو ره به رزی و خیراییه کی پیوه دیاره، (ریمان: 2009: 220) که نا ئاسوده یه که ی تیدا په نگه داته وه، چونکه ده یه ویت زوو قسه کانی ته واو بکات، به لام به خاو قسه کردن نامازه یه بو

غەمباری و بیرکردنەوه و سەرنجدان. بەهەمان شیۆهش، بە توندی قسەکردن ئاماژەپە بۆ تورەیی و بەرەرهکانی و بەرەنگاربوونەوه، نەرمی قسەکردنیش ئاماژەپە بۆ ئارمی و لە سەرخۆیی و خۆشەویستی گەیاندن (ریمان:2009:220). بە هەمان شیۆهش، هێز خستنه سەر وشە لە کاتی دەرپریندا واتای گرنگی و جەخت کردنه سەر وشەکه دەدات، (الخولی:1991:167) کهواته دەنگ کاریگەرییەکی دەروونی گەورەیی لەسەر خودی قسەکەر و کەسی بەرامبەر هەیه که پلەیی دەنگ و ئاوازه و هێز و وه ستان و شیۆهیی دەرپرین دەگرێتەوه. بەبەلگەیی ئەوهی زۆر جار دەبینین یه کێک قسەدەکات له قسەکردنه کهدا ئا سودهین و گوپی لێدەگرین و لای کۆمه‌لێش په سنده و ناکه‌وێته ژێر په‌خنه‌وه، له به‌رامبەر ئەمه‌شدا کاتی گوپمان له هەندی دەنگی ناساز دەبی و زوو بێزارده‌بین و ناتوانین زۆر گوپی لێبگرین، (جعفر:2006:45). گەر له په‌یوه‌ندیکردندا به‌رده‌وام بین ده‌که‌وێته به‌ر په‌خنه‌ی تاک و کۆمه‌لێش و هەندی جارێش ده‌که‌وێته به‌ر توانج و لاسایی کردنه‌وه. دەنگه‌کانی گەر و زیق و به‌رز و خاو هه‌موو ئەم ده‌نگانه په‌سندین له کۆمه‌ل و کاریگەری له‌سەر که‌سایه‌تییه‌کانیش دروست ده‌کات و له‌نرخیان که‌مه‌ کاته‌وه، (کو ندراتف:1971:200) هه‌روه‌ها ده‌نگی ئاخپوهەر له‌ ئەزجامی شیۆهیی گوکردن و درکاندن ده‌نگه‌کان بۆمان ده‌رده‌خات ئاخپوه‌ری زمانه‌که‌ زمانی دایکه‌ یان زمانی دووه‌مه‌...هتد.

٢-١- ئاوازه و کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی :

گوێوانی ئاوازه‌ی ده‌نگ به‌ پێی رێه‌وی قسەکردن کاریگەری خۆی هه‌یه‌ بۆ کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی، ئاوازه‌ی دەرپرین له‌سەرته‌ادا ئاساییه‌ دواتر به‌ پێی ره‌وتی ئاخواتن له‌ توندی بۆ خاوی ده‌گۆریت و له‌کاتی خاویدا ئاساییه‌ و له‌کاتی تووندیدا به‌رزه، جگه‌ له‌مه‌ش یه‌ک ره‌وتی له‌ ئاوازه‌ی قسەکردن بێزاری دروست ده‌کات و بۆپه‌ش گوێوانی ئاوازه‌ی ده‌نگ جوهره‌ کارلێککردنێکی کۆمه‌لایه‌تی دینێته‌ ئاراوه‌ . ته‌وه‌ره‌ی دووهم : وه‌ستان و رۆلی له‌ کارلێکی کۆمه‌لایه‌تی :

١-٢- وه‌ستان :

وه‌ستان جوهری که‌ له‌ بێدەنگی که‌ له‌ نێوان ده‌نگه‌کاندا رووده‌دات، وه‌ستان له‌ نێوان وشه‌یه‌ک و وشه‌یه‌کی تر یان ده‌نگێک و ده‌نگێکی تر ده‌بێنریت، یان له‌ نێوان گریه‌یه‌ک و گریه‌یه‌کی تر یان رسته‌یه‌ک و رسته‌یه‌کی تر وه‌ستان فۆنیمیکێ ناکه‌رتیه‌ واته‌ ده‌گۆریت (الخولی:1991:167) وه‌ستانییه‌ش له‌ کاتی ئاخواتندا بۆ گوێگر ده‌رده‌خات، که‌سی ئاخپوهەر له‌ شوپنه‌ی لێی ده‌وه‌ستیت شوپنی دوو دلی و بیرکردنه‌وه‌یه‌. (الحمدانی:1982:236) وشه‌ دەرپراوه‌کانیش جیگای گومانن، چونکه‌ وه‌ستان له‌ دەرپریندا به‌ شیۆه‌یه‌کی گشتی له‌ سی شوپندا ئاساییه‌: سه‌ره‌تای گوتن و نێوان گریه‌کان و نێوان وشه‌کان، چونکه‌ مرۆف زۆر جار توشی کێشه‌ ده‌بیت له‌ هه‌لبژاردنی وشه‌ به‌تایه‌تیش دووای ناو و کار و...هتد. بۆیه‌ به‌ تاقیکردنه‌وه‌ سه‌لمیندراوه‌، وه‌ستان له‌ نێوان گوتنێک و گوتنێکی تر 1,03 چرکه‌یه‌ و

له شوپنه كانی تریش 0,75 خوله كه. (عبده: 1984: 44) جا ئه گهر وه ستانێك له م
كاتانه ی زیتر خایاند ئه وا جیگای تیبینی و گومانه .
وه ستان فونیمیککی ناکه رتیه واتا ده گوریت (الخولی: 1987: 123) بو نمونه
رسته یه کی وهك :

-ئو کچه به نازه. دوو واتای هه یه:

- کچه که ناز ده کات.

- کچه که ناوی به نازه (موسا: 2007: 111) .

له سه ر وه ستانی بریتی یه له دا کوکی کردن یان توند کردن له سه ر وشه یهك
له وشه كانی رسته یان پرگه یهك له پرگه كانی گوتن که بهرچاو تری ده کات له
زنجیره ی گوتندا ئه گهر بهراورد بکرین له گه ل وشه كانی تری ناو رسته که یان
برگه كانی تری گوتن، ئیمه باسی له برگه یهك یان وشه یه کی راوه ستاو یان جیگر
(accented) ده که یان یان باسی له جوړی له سه ر وه ستانی رسته (accentual)
(pattern) ده که یان له سه ر وه ستانی بهرز و بلندی دهنگ (Loudness) ناگرته وه
به لکو پله ی دهنگه که (pitch) و ماوه که (duration) ده گهرته وه سیسته می له
سه ر وه ستانی له زمانێك له زمانه کان به سیسته می له سه ر وه ستان
(Accentual system) ده ناسریت و به شیکه له لیکولینه وه کانی دهنگ سازی تایه تی
زمان (phonology) (سه عید: 2005: 105) ، وه ستان یه کی که له سیما ناکه رتیه کان
و له پۆلینکردنی دهنگ سازی دا بو جوړیککی بنه رته تی له نیوان دهنگه کان به کاردی، که
ئامازه یه بو هه ر دهنگیگ که تیایدا تاکه ژیه کان ته واو ده بن . (Crystal: 2003: 433)
له کاتیکدا که پیکهاته یێك له رووی رووان و واتا ته واو بوو، وه ستان دروست ده بی ،
واته هه ر کاتی ریکخسته تی ریزمانی زنجیره دهنگه کان بیخه وش بوو و په یام و
مه به سته که ی گه یاند، وه ستان دیته ئاراوه (موسا : 2007: 25) .

٢-٢-٢- جۆره کانی وه ستان :

وه ستان پینج جۆره:

١-٢-٢- وه ستانی هه لس :

ئو وه ستانه یه که ده که ویتته کو تایی رسته و دهنگ و ئاوازه بهر زده ییتته وه.
ئامازه ی بو ده کریت که به وه ستانی دهره کی کو تایی ناسراوه ههروهك له رسته ی
پرسدا بهرچاو ده که ویت که به وهلامی بهلی و نه خیر ده دریتته وه وهک : - ئایا
ماموستا دیت؟

٢-٢-٢- وه ستانی کهوت :

ئو وه ستانه ش له کو تایی گوتن دیت و ئاوازه که ده که ویت ئه مپیش به شیکه
له وه ستانی دهره کی کو تایی وهك له رسته ی هه والدان و ئه م رسته ی که به
بهلی و نه خیر وهلام نادریتته وه وهك :

-ماموستا هات .

-ماموستا له کوئی یه؟

٢-٢-٢- وه ستانی کاتی ← :

ئەو وەستانەییە کە لە ناوهراستی گوتن دیت و گۆران لە ئاواز پروونادات ئەمەش
وەستانێکی دەرەکییە. وەك : ئازاد — هات

٢-٢-٤- وەستانی پۆزەتیف + :

ئەو وەستانە دەکەوێتە نێوان دوو پارچەیی وشە بۆ جیاکردنەوەی واتاکە
وەستانێکی ناوہکییە کە هەندیک بە وەستانی کراوە ناوی دەبن وەك :
خوشکەکەتان. کە دوو واتا دەدات ئەگەر بەسەرپەکەووە بگوتریت ئەوا بە واتای
خوشکەکەیی ئیوہ دیت و ئەگەر وە ستانەکە لە نێوان (خوشکە) (کەتان) یش ییت
ئەوا (کەتان) دەبێتە ناوی ئافەرەتیک.

٢-٢-٥- وەستانی نێگەتیف - :

ئەم وەستانە دەکەوێتە نێوان دەنگیک و دەنگیکی تر، کە بەدوای دیت لە
وشەدا، کە بە وەستانی داخراو ناو دەبریت و زۆر هەستی پێ ناکریت
(الخولی: 123:1987) وەك: ر- و- ژ- گ- ا- ر.

٢-٢-٦- وەستان و رۆلی لە کارلیکی کۆمەلایەتی :

(وہ ستان) لە نێوان قسەکان، بەرپۆزەیی ریزەییەکی بەرز وە ستانێکی ئا ساییە
بەلام گرنگی خۆی هەبێت لە ئاخاوتن و دربریین چونکە ریزدەگەییەت و نۆرەیی
ئاخاوتن دەگۆریتەوہ جگە لەمەش تیگەیشتن زیاتر دە کات و توو ندوتیژی زمانی
ناھیلیت هەر بۆیەش کارلیکی کۆمەلایەتی زیاتر دە کات، چونکە ریز لە بەرامبەر
دەگرن و لە نۆرەیی خۆیان قسەدەکەن و زیادەرەوی ناکەن .
تەوہرەیی سنیہم : هیز و رۆلی لە کارلیکی کۆمەلایەتی :

١-٢-٦- هیز Stress :

هیز ئەو وزە زیادەییە کە ئەکەوێتە سەر یرگەییەک لە یرگەکانی وشە (وہیس
:1984: 84) هیز بەشیکە لە پیناسەیی یرگە و لەکاتی گۆکردندا یرگە پیناسەیی بە
هیزییکی زیاترە و کاتیک دەچیتە سەر هەر قاولیک و گۆرانکاری بەسەر دەنگەکەدا
دینیت و دەبێتە هۆی گۆرینی واتا وەك:

-برایەتی (برایەتی) ناوی واتایی هیز لە سەر دوا یرگەییە.

-برایەتی (برا یەتی) ئەو برا ی ئەوہ هیز لەسەر برگەیی یەکەم
(موسا: 2007: 114). هەندئ جاریش کارناکاتە سەر گۆرانانی واتا هەرۆهک لە
وشەیی (گەردەن، پەردە... هتد)، کەواتە هیز دوو ئەرک دەبیت گۆرینی دەنگ و
گۆرینی واتا (عەلی: 1989: 11). بەم پینە ئەگەر گۆرینی هیز لە ووشەیی زمازیک
بیتە هۆی گۆرینی واتا، ئەوہ هیز لەم زمانەدا فونیمە (الخولی: 1987: 161-162) .

٢-٢-٦- پلەکانی هیز:

ئەمریکییەکان چوار پلە بۆ هیز دادەنن کە بریتین لە:

١-٢-٦-١- هیزی سەرەکی Primary Stress :

فونیمیکی ناکەرتییە بە توندترین هیز دادەنریت، گرنگترین وشە لە رستەدا
ئەم هیزە وەردەگریت، یان ئەو وشەییە کە دەکەوێتە کۆتایی رستەوہ، هەرۆهە

توندترین هیز وشهیهك وهری دهگریت، ئەگەر بیټ و بەتەنیا گوڤکریټ، ئەمەش بە فۆنیمیکى ناکەرتى دادەنریت .

2-2-2- Secondary Stress : هیزی لاوهکی

فۆنیمیکى ناسەرەکییە هێماکەى بەم جوړهیه له رووی هیزهوه پاش هیزی سەرەکی دیت.

2-2-2- هیزی سییەم:

ئەو هیزهیه که لاوازتره له هیزی دووهم و بە هیزتره له هیزی لاواز .

2-2-2- هیزی لاواز Weak Stress :

فۆنیمیکى ناکەرتیه هێماکەى بەم جوړهیه، ئەمەش بە لاوازترین پله کانی هیز دادەنریت، ئەم جوړه هیزهش بە زۆری دەکەوێتە سەر وشه ئەرکییهکانى زمان وهك ئامرازهکانى بەستنهوه و پریپۆزیشن (على:2005:177) .

هەندى قوتابخانەى زمانهوانى وهك قوتابخانەى ئینگلیزى پرگه دابهش دەکاته سەر دوو جوړ: (هیزدار و بى هیز)، که باوهرى به پلهکانى هیز نییه هەر وهك پيشتر باسکرا (شەریف :2005:122) ئەگەر بەرێژهیى بدوین، ئیمه ناتوانین گریمانهى بوونى هیزی لاواز له زمانى کوردیدا بکەین، چونکه برگهى بى هیز له کوردیدا هەمیشە پرێك هیزی دەکەوێتەوه سەر، ئەمەش دەگەرێتەوه بۆ نەبوونى بزوینى کورتکراوه و لیکجیاکردنهوهى به تووندى ماوهى خایاندنى دهنگ دانان و کاریگەرى هیزی لاواز له نێوان ئینگلیزى و کوردى ناکرێ پەکسان بکرین.

بۆ ئەوهى ئاستهکانى هیز له زمانى کوردیدا پروون بکەینهوه، با تەماشەى دەستەواژهى (مامۆستاگان) بکەین، که له چوار برگه پیکهاتووە جیاوازی نێوان دەرکەوتنه هەر چوار پرگهى ئاستهکه به ئاستانى دیاره دوا پرگه (- کان) له هەر چواریان توندتره بۆ نیشانه کردنى هیزی ئەو پرگهیه، ئیمه هێمای سەرەکی له سەر دادەنێن و تەقەلهکی - تیوریى له سەر دادەنێن : (مامۆستاگان) لاوازترین پرگه کان یه که میان (ما) دووهمیان (مۆس) که هێمای (َ) ی له دانراوه بۆ هیزی سى یەم (ئەو پرگانه ناکرێ لاواز یان بى هیز بن، چونکه بزوینەکانى جوړى خویان پاراستوو هەرچهنده هیزی سەرەکییان (وهرنه گرتوو) برگهى (تا) که ماوه تەوه له (ما) و (مۆس) بەرزتره، بەلام له (هکان) نزمتره، بۆیه دەتوانین هیزیکی گران پى بدەیت که ناوهنجى یه بۆ برگهى (تا) (فتاح:1990:6) .

2-2-3- جوړهکانى هیز :

2-2-3-1- هیزی وشه :

بریتی یه له وزه زیادیهى که دهکەوێتە سەر یه کێک له برگهکانى وشه به تەنیاو له دەرەوهى رستهدا دەرکریټ، ئەمەش جیاوازی له گەل رستهدا هیه یه کێک له وشهکانى رسته هیزهکه وەردهگریټ (على :2005:233) بهر له هەموو شتیك دەست نیشانکردنى سنوور یان چوارچۆیهى وشه له زمانى کوردیدا، کاریکی ئاستان نییه، چونکه له کوردیدا زوړجار رستهکان قالیى وشه وەردهگرن و دەتوانرێ رستهیهکی وهك: من له ئایندهدا جاریکی تر ئیوه دەبینم. له وشهیهکی

وهك: (ده‌تانبنمه‌وه) خۆی بنوینئ، هەر چهنده له دیالێکتی ژووورودا ئەم سیستەمه گۆرانی به سه‌ردادی و راناوه لكاوه‌كاني خاوه‌نی ده‌بن به راناوی سه‌ربه‌خۆ، به‌تایه‌تی له كاری تیپه‌په‌ردا له دیالێکتی ناوه‌راست جیا‌ده‌بیته‌وه، جگه له‌مه‌ش تێكه‌لكردنی وشه و نامراز گرفتێکی تره بو ده‌ست‌نیش‌ان‌کردنی هیز دروست ده‌كا (ئه‌مین: 1986: 6) .

به‌پێ ژماره‌ی برگه‌كان ده‌توانرێ وشه‌ی زمانی كوردی دابه‌ش بکه‌ین بو:
۱- هیز له وشه‌ی ساده دا :

له زمانی كوریدا وشه‌ی ساده به زۆری ئەو وشه‌یه‌ك مۆرفیمانه ده‌گرێته‌وه، كه سه‌ر به گری ئاوین یا ده‌توانین ئه‌ركی ئاو ببن، وهك (ناو، راناو، ئاوه‌لناو ....هتد. واته هه‌رگیز كار له زمانی كوردیدا وشه‌ی ساده‌ی یه‌ك مۆرفییدا نییه (فتاح: 1990: 44) هیز له وشه‌ی ساده‌دا یه‌ك برگه‌پیی بی یان پتر، له سه‌ر دووا برگه ده‌بیته، واته له‌سه‌ر بزوینی برگه‌كه‌یه و ئه‌گه‌ر بزوینه‌كه به ئاشكرا ده‌رنه‌كه‌وتبێ، له سه‌ر بزۆكه‌ی نێوان دوو فۆنیمه نه‌بزوینه‌كه‌یه وهك :

ناسك / na / sik /   دانا / da / na /   با / ba /
/ cv /   / cv / cv /   / cv /

له وشه‌ی ساده‌ی دوو برگه‌پیی ئه‌گه‌ر برگه‌ی یه‌كه‌مییان بزویندار و (برگه‌ی فۆنۆلۆجی) بی و برگه‌ی دووه‌مییان بزۆكه‌دار (برگه‌ی فۆنه‌تیکی) بی، ئەوا هیز ده‌كه‌وتنه سه‌ر برگه‌ی یه‌كه‌م وهك:

جه‌ژن   ce / jin /
/ cv / cvc /

له وشه ساده سێ برگه‌پیه‌کانیش هیزێ سه‌ره‌کی ده‌كه‌وتنه سه‌ر بزوینی برگه‌ی كۆتایی وهك :

زیره‌قان   / zê/ re / van /
/ cv / cv / cvc /

به هه‌مان شێوه له ووشه ساده‌ی چوار برگه‌پیه‌کانیش هیزێ سه‌ره‌کی ده‌كه‌وتنه سه‌ر بزوینی برگه‌ی كۆتایی وهك : (موسا: 2007: 47) .

/ swa / re / tu/ ke /
/ ccv / cv/cv/ cv /

به‌هۆی پۆلێنکردنی وشه راسته‌وخۆ رسته‌ی هیز (Accentual System) له زمانی كوردیدا شه‌ق ده‌كات، ده‌توانین رێسایه‌کی بنچینه‌یی بو دانانی هیز له‌سه‌ر وشه دابنێن كه هیز ده‌كه‌وته سه‌ر دوا برگه‌ی وشه، به‌بی ئه‌وه‌ی گوێ بدریته ژماره‌ی ئەو برگانه‌ی كه وشه هه‌یه‌تی.

۲-۲-۲- هیزێ رسته:

هیزێ تێكه‌ل به پله‌ی ده‌نگ و نێوان كۆمه‌له‌ی ره‌زم (Rhythmic groups) ده‌بیته، هیز له رسته‌ی ساده‌ی یه‌ك وشه‌پیدا ده‌كه‌وتنه سه‌ر یه‌كه‌م مۆرفیمی بنه‌ره‌تی پێكه‌اته‌كه، كه به‌زۆری یه‌كه‌م مۆرفیمی بنه‌ره‌تی ره‌گی كاره‌كه

ده‌گرێتهوه، له‌گه‌ڵ ره‌چاوکردنی ئه‌و مۆرفیمه‌ گیره‌کانه‌ی (پیشگر یان پاشگر) که هیز راکێشن . هیز له‌ رسته‌دا چهند جوړیکه :
۱- هیزی ئاسایی رسته:

له‌ گوشه‌ نیگای جیگای جوړه‌کانه‌وه، هیز به‌ ته‌واوه‌تی تایبه‌تکراوه به‌ سێ جوړه‌ وشه‌وه، که ئه‌وانیش ناو، ئاوه‌لناو، ئاوه‌لکارن ئه‌وانه‌ی خواره‌وه چهند پروونکردنه‌وه‌یه‌کن :

- کوره‌که هات .

- شارێکی جوانه .

- شاره‌که له‌کوێ یه؟

- دوینی دوو جار هات .

- دهرسه‌که‌م ئاماده کرد

- زۆر باشه (فتاح:1990: 15 – 16) .

ئه‌و هیزه‌یه‌ ده‌خړیته سه‌ر وشه‌کانی رسته . لێره‌دا هیزی داپراوی وشه‌ نامینی ، به‌لکو هیزی سه‌ره‌کی وشه‌یه‌که له‌ وشه‌کانی رسته وه‌ری ده‌گریت، به‌وه‌ی که رسته‌ دانه‌یه‌کی ئاخاوتنه‌و به‌وه‌ستان ده‌ستی پێ ده‌کات و به‌ وه‌ستانیش کو‌تایی دیت، ئاسایی هیزه‌که‌ش ده‌که‌وێته سه‌ر دوا وشه‌ی رسته‌که، یان ئه‌و وشه‌یه‌ی که گرنگی پێ ده‌دریت .

۲- هیزی جیاکه‌ره‌وه‌ی رسته :

له‌م جوړه‌دا هیزی سه‌ره‌کی ده‌خړیته سه‌ر وشه‌یه‌که له‌ وشه‌کانی رسته به‌ مه‌به‌ستی دووپاتکردنه‌وه یان (جه‌ختکردن) وشه‌که و نه‌فیکردنی دژه‌کانی ره‌نگه‌ هه‌ییت (الخولی: 1987:167) وه‌که : پشلیه‌که گوشته‌که‌ی خوارد، ئه‌گه‌ر قسه‌که‌ر هیزی سه‌ره‌کی بخاته سه‌ر وشه‌ی (پشلیه‌که) ئه‌وا مه‌به‌ستی ئه‌وه‌یه که ته‌نیا (پشلیه‌که) نه‌که که‌سیکی تر کاره‌که‌ی ئه‌نجام داوه (فتاح: 1990:195) ، ئه‌مه‌ش کاتی به‌ کاردیت بو‌ لیکجیاکردنه‌وه‌ی واته‌یه‌که که پیش بکریت و له‌گه‌ڵ واتا‌یه‌کی تردا به‌راورد بکریت که داپراوه، یان به‌ شاراوه‌یی وتراوه . له‌م حاله‌ته‌دا هیزه‌که له‌گه‌ڵ پله‌ی ئاوازه‌ی به‌رزدا پێکه‌وه کار له‌ یه‌کتر ده‌که‌ن :

- ئه‌و پیاوه له‌گه‌نجیدا به‌هیزبوو .

- جارن ئیبه‌ بو‌ سه‌یران ده‌چووین .

- پیشان مامۆستا یارمه‌تی ده‌دام .

له‌و رسته‌نه‌ی پیشوودا که هیزی سه‌ره‌کی سه‌ر وشه‌کانی (له‌گه‌نجیدا، جارن، پیشان) دیاره‌ که‌روودانی کاره‌کان له‌ رابردوودا ئه‌نجام دراوه و دووپاتکردنه‌وه له‌سه‌ر کاتی روودانی کاره‌کان ده‌که‌ن، به‌لام بو‌ کاتی ئیستا مه‌به‌سته‌که پێچه‌وانه‌ ده‌ییت و روودانی کاری رسته‌کان نه‌فی ده‌کات به‌م شیوه‌یه :

- له‌گه‌نجیدا به‌هیز بوو واته ئیستا بی هیزبووه .

- جارن بو‌ سه‌یران ده‌چووین واته ئیستا ناچین .

- پیشان یارمه‌تی ده‌دام واته ئیستا یارمه‌تیم نادات .

یان له رستهی نه‌ریدا گۆرانی هیز لهو شه‌یه‌کی تر ده‌بیته هۆی گۆرانی واتا و مه‌به‌ستی پرسته‌که وه‌ک:
- به‌پێ ناچین بۆ زانکۆ .

۱- ئە‌گەر هیزه‌که بخ‌رێته سه‌ر (ناچین) ، مانای ئە‌وه‌یه هه‌ر ناچین .
۲- ئە‌گەر هیزه‌که بخ‌رێته سه‌ر (به‌پێ) ، واته به‌پێ ناچین، به‌لکو به هۆی شتی تروه ده‌چین وه‌ک: پاسکیل، ئۆتومبیل ... هتد (علی:1998:44) . هیزی به مه‌به‌ست ئە‌و هیزه سه‌ره‌کییه‌یه که ده‌خ‌رێته سه‌ر وشه‌یه‌ک بۆ مه‌به‌ستیک (زه‌که‌ریا:2011:25) هیزی به‌مه‌به‌ست به‌پێی مه‌به‌ستی قسه‌که‌ر ده‌گۆرێ ده‌بیته باس و خواس بۆ پرسته واته جو‌رێکه له جو‌ره‌کانی واتا، ئە‌ویش واتای بابه‌تییه (پیرحیرو: 1957:33).

وه‌ک : ئالا کتێبه‌که‌ی دراند.

ئە‌گەر هیز له سه‌ر وشه‌ی (ئالا) بی‌ت، ئە‌وا له بۆچونی (زێره‌ر)ه‌وه‌ (که‌س)ه‌که گ‌رن‌گه و بایه‌خ به‌وه ده‌دات، به‌لام ئە‌گەر له سه‌ر وشه‌ی (کتێب) بی‌ت ئە‌وا (کتێب)ه‌که‌ی له‌لا گ‌رن‌گه و ئە‌گەر له سه‌ر وشه‌ی (دراند) بی‌ت، ئە‌وا (کار)ه‌که‌ی له‌لا گ‌رن‌گه (دزه‌یی:2009:77) . جو‌رێکی تر له هیزی به مه‌به‌ست هه‌یه که بۆ لاسایی کردنه‌وه‌ی که‌س به‌مه‌به‌ستی گ‌الته‌کردن به‌کار دێت، وه‌ک: ئە‌مرو نه‌ت خوێندیه . گه‌لێک جار وا رێ ده‌که‌وێ که هیزی پرسته، یه‌ک پرسته به‌چهند مانایه‌کی جیاواز ده‌رده‌پێرێ له‌گه‌ڵ ئە‌مه‌شدا، که به‌گوێره‌ی ده‌نگه‌کان و هیزی وشه‌ وه‌ک یه‌کن و جیاوازیان له‌نیواندا نییه. به‌وینه له پرسته‌ی پرس‌ی- (مامم هات؟) ئە‌گەر هیزه پرسته به وشه‌ی (مام)ه‌وه بی‌ت، ئە‌وه پرس‌یاری که سی‌ک نیشان ده‌دا. به‌لام ئە‌گەر هیزی پرسته له سه‌ر وشه‌ی (هات) دا‌بن‌رێ، ئە‌و کاته هه‌والی رووداوێک یاخود کارێک ده‌پرس‌ی (مارف:1976:215) . هیزی سه‌ر وشه‌، یاخود هی سه‌ر پرسته، هه‌ر وه‌کو له گو‌کردندا به جوانی ده‌رده‌که‌وێ، له نووسین ده‌رناکه‌وێ، مه‌گه‌ر یه‌کی بتوانی ده‌ریخات، که زۆر شاره‌زایی هه‌بی له زمانناسیدا (هه‌ورامی:1974:91) .

۳- هیزی هه‌لچوون :

بریتیه له‌و هیزه‌ی که ده‌خ‌رێته سه‌ر به‌ش‌ی‌کی وشه له پرسته‌دا ، که هه‌لچوونی قسه‌که‌ری به‌دواوه دێت، که له گو‌تاره‌کانی ئاینی و سیاس‌ی و شیعرێ زۆر به‌کار دێت که په‌یه‌ست و تایبه‌ته به سروشتی که‌سی قسه‌که‌ر وه‌ک : ئە‌و قسه‌کردنه هه‌ر ته‌واو نه‌بوو:!!! .

۴- هیز و رۆلی له گه‌شه‌ی کومه‌لایه‌تی :

هیز خستنه‌سه‌ری وشه له پرسته‌دا به مه‌به‌ستی (جه‌ختکردن) به‌کار دین، ئاشکرایه هیز خستنه‌سه‌ری وشه له پرسته‌دا بۆ چهند مه‌به‌ستیک به‌کار دیت وه‌ک : جه‌ختکردن و دیاریکردنی مه‌به‌ست و سه‌رنجراکیشان، به‌کاره‌ینانی هیز بۆ سه‌ر وشه‌ی دیاریکراو و مه‌به‌ستدا جه‌ختکردن ده‌گه‌یه‌زێت ئابووریشه له زمان

مه به ست روونده کاته وه بویه رۆلی کاریگه ری ده ییت له سه ر کارلیکی کۆمه لایه تی

نهجام :

۱- شیوازی قسه کردن چ به زمانی قسه کردن ییت وه یا زمانی جه سته ییت، رۆلی کاریگه ریان هه یه بو گه شه ی کۆمه لایه تی و پته وکردنی په یوه ندی زیوان تاکه کان جا چ قسه کهر ییت یان وه رگر .

۲- کارلیکی کۆمه لایه تی له ئاوازه ی ده نگ هه لئه چوون و خو کۆنترۆل کردن و ئاساییبونه له کاتی قسه کردندا.

۳- گۆرینی ئاوازه ی ده نگ به یپی ریره وی ئاخاوتن، گرنه بو کارلیکی کۆمه لایه تی چونکه یه ک ریتمی بیزاری دورست ده کات .

۴- له کاتی قسه کردن جه خت کردن هیز ده خرینه سه ر وشه و پرگه کان بو دیاریکردنی مه به ست و گرنگی.

۵- وه ستان له قسه کردن له زیوان قسه کان ره فناریکی ریزداره و کارلیکی کۆمه لایه تی دروست ده کات ههروه ها ده ییته هو کاریکیش بو پیدانی نۆره ی ئاخاوتن.

سەرچاوهكان :

أ-بهكوردی :

ئهورهحماني حاجی مارف (١٩٨٦) چهند كيشهيهكى زمانناسى، گوڤارى كۆرى زانيارى عيراق، دهستهى كورد، بهرگى ١٥، بهغدا .

رههپل زهكهريا ئهسهعد (٢٠١١) هپزى به مهبهست له زمانى كورديدا، گوڤارى گهزهنگ، پهكيتى نووسهرانى كورد- لقى كهركوك، ژ:٩٢ .

سهلام ناوخوش (2005) لئلى لهزمانى كورديدا، ههولپر، گوڤارى ژماره(1) تايبهته بهتويژينهوهكانى كۆنگرهى يهكهمى زانستى زمان كه له 2005/5/17-15 بهسترا .

طالب حسين على (٢٠١٤) ههندي لايهن له پهيوهندي نيوان رسته و واتا له كورديدا، چاپخانهى حاجى هاشم، ههولپر.

عبدالواحد مشير محمود دزهيى (2009) كاريگهري دهروونى له بوارى راگهيانندا، چ/1، دهزگاي ئاراس، ههولپر.

عبدلولوههاب خاليد موسا (2007) هپز و ئاوازه له ديالېكتى كوردى ژووورودا، ههولپر.

غازى فاتح وهيس (١٩٨٤) فۆنهتيك، چاپخانهى ،الاديب البغدادى، بغداد .

فتاح مامه على (1986)، هاودهگ لهزمانى كوردى.نامهى ماستهر، كۆليژى ئاداب، زانكۆى سهلاحهدين .

محمد معروف فهتاح (1990) زمانهوانى، زانكۆى سهلاحهدين، ههولپر.

مهمهده ئهمين ههورامانى (1973) ، فيلولوژى زمانى كوردى ، چاپخانهى مهعاريف، بهغداد.

وريا عمر امين (2004) چهند ئاسۆيهكيترى زمانهوانى، ب/1 دهزگاي ئاراس، ههولپر .

يوسف شهريف سهعيد (2005) زمانهوانى كارهكى وفهروههنگسازى، گوڤارى ژماره (1) تايبهته به تويژينهوهكانى كۆنگرهى يهكهمى زانستى زمان كه له 2005/5/17-15، ههولپر .

ب- به عهرهبى :

أ.كوندراتوف (1969) اصوات و اشارات (Sounds and Signs) نقله الى الانكليزية، ادووار يوحنا، 1971، المؤسسة العامة للصحافة والطباعة، بغداد .

أف، ار بالمر، (1981)، علم الدلالة، ترجمه، مجيد عبد الحلیم الماشطه، مطبعه العمال المركزيه، بغداد

بيرجيرو، (1957) الأسلوب والأسلوبية، ترجمة، منذر عياشي، مركز الأناماء القومي، بيروت.

تونيا ريمان (٢٠٠٩) قوه لغه الجسد، دار العربية للعلوم الناشرين، ١/، الاردن .
داود عبدة (1984) دراسات فى علم اللغة النفسى، مطبوعات جامعة الكويت، الكويت.

سالم سليمان الخماش (1428) المعجم و علم الدلالة، جامعة ملك عبدالعزيز بجدة، كلية الاداب و العلوم الانسانية، قسم اللغة العربية، الجدة.
ستيغن اولمان(1972)، دور الكلمة فى اللغة، ت/د.كمال محمد البشر، ط/3، منشورات مكتبه الشباب.

عبد القادر عبد الجليل (1422هـ)، الأسلوبية و ثلاثيه الدوائر البلاغيه، دار الصفاء للنشر والتوزيع، الاردن .

غسان جعفر (2006) علم الفراسة، رشاد برس للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، لبنان.

محمد علي الخلوي (1987)، الآصوات اللغوية . دار العلم بيروت، لبنان .
محمد علي الخولي (1991) معجم علم اللغة النظري، (انكليزي-عربي)، بيروت، لبنان.

موفق الحمدانى (1982) اللغة وعلم النفس، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر جامعة الموصل .

References

- Abdo, Daoud, (1984). Lêkolînên Psycholinguistics. Weşanên Zanîngeha Kuweytê: Kuweyt.
- Abduljalîl Abdulqadir, (1422). Şewazgeri u Sê Bazinên Rewanbêjî. Dar Al-Safa: Urdun.
- Ali Talib, Husain, (2014). Çend Aliyên Têkiliya Hevok û Wateyê di Kurdî de. Çapxaneya Hacî Haşim: Hewlêr.
- Bergero, (1957). Şewaz û Şewazgerî, Werger: Munther Ayashi. Navenda Pêşkeftina Neteweyî: Beyrût.
- Crystal, David (2003). Ferhenga Dengnasiya Zimannasiyê. Blackwell Publishing: USA.
- Al-Hamdanî, Muwaffaq (1982). Ziman û Derûnnasî. Rêveberiya Dar El-Kutub: Zanîngeha Mûsilê.
- Elî, Fetah Mama (1986). Hawdeg di zimanê Kurdî de. Teza Masterê, Koleja Hunerî, Zanîngeha Selahedînê.
- El-Xelûlî, Mihemed Elî (1987). Dengên Zimanî. Dar Al-Ilm: Beyrut, Libnan.
- el-Xemeş, Salem Silêman (1428). Ferheng û Semantîk. Zankoya Qral Ebdulezîz li Ciddeyê: Cîdde.

- El-Xûlî, Mihemed Elî (1991). Ferhenga Zimannasiya Teorîk. (Îngilîzî-Erebî), Beyrût, Lubnan.
- Emin, Wrya Omer (2004). Çend Asoyên Zimanî yên Din. Weşanxaneya Aras: Hewlêr.
- Esad, Rahêl Zakariya (2011). Hêza bi Mebest di Zimanê Kurdî de. Kovara Gezing, Yekîtiya Nivîskarên Kurd-Şaxê Kerkûkê, hejmar 92.
- Fetah, Mohammed Marouf (1990) Zimannasî, Zanîngeha Selahedîn, Hewlêr.
- Hacî Marf, Awrahmanî (1986). Çend Kêşeyekî Zimannasî”, Kovara Korî Zanyarî Kurd, Desteya Kurdî, cild 15, Bexda.
- Hewramanî, Mihemed Emîn (1973). Fîlolojiya Zimanê Kurdî. Çapxaneya Zanîn: Bexda.
- Jaafar, Ghassan (2006). Physiognomy. Beirut: Libnan.
- Kondratov, A. (1969). Deng û Muzîk, Werger: Edward Youhanna, Saziya Giştî ya rojnamevanî û Çapê: Bexda.
- Muşier, Abdulwahid-Dzeyi, Mahmoud (2009). Bandora Psîkolojîk Di Medyayê de. Weşanxaneya Aras: Hewlêr.
- Nawkhosh, Selam (2005). Lelî di Zimanê Kurdî de. Hewlêr.
- Palmer, F.R. (1981). Zanistê Delaletê, Wergêr: Majid Abdul Halim Al-Mashatta, Çapemeniya Kirêkaran ya Navendî: Bexda.
- Reiman, Tonya (2009). Hêza Zimanê Laş, Weşanên Zanistî yên Dar Al-Arabiya: Urdun.
- Sharif, Seid Yousef (2005) Zimannasî û Ferhenga Praktîk. Hewlêr.
- Ullman, Stephen (1972). Rola Peyvê di Ziman de. Weregêr: Dr.Kemal Mohemed, Çapa Belavokên Pertokxana el-şebab.
- Wais, Gazî Fatih (1984). Fonetîk. Çapxaneya El-Adib el-Bexdadî: Bexda.
- Xalid Mûsa, Ebdulwehhab (2007). Hêz û Mûzîk bi Diyalêkta Kurdiya Seri de. Hewlêr.

Morfema '-î'yê di Peyvsaziya Kurmancî de
(The '-î' Morpheme in Kurmanji Word Formation)
(Kurmancca Sözcük Yapımında '-î' Biçimbirimi)

Halil AKGÜL*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 06.03.2024
Accepted // Pejirandin: 23.03.2024
Published // Weşandin: 28.04.2024
Pages // Rûpel: 156-170
DOI: 10.55106/kurdirname.1448052

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atif: Akgül, Halil, (2024). Morfema “-î”yê di Peyvsaziya Kurmancî de, *Kurdirname*, 10, r. 156-170

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakekan va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Dariştin (*derivation*) yek ji rêbazên çêkirina peyvan e. Bi dariştinê ve peyveke nû tê çêkirin û ev peyv wekî leksem (*lexeme*) di ferhenga wî zimanî de cih digire. Digel ku hin senifinên cuda hebin jî di kurmancî de bi gireyan (*affix*) jî peyvên nû tên dariştin. Di kurmancî de ji bo peyvsaziye sê cure gire hene; pêşgir (*prefix*), navbend (*interfix*) û paşgir (*suffix*). Ji nav wan herî zêde bi paşgiran ve peyvên kurmancî tên çêkirin. Ji nav paşgiran jî paşgira “-î”yê gelekî berbelav e. Bi alikariya vê paşgire jî navdêr, lêker û hokeran rengdêr tên çêkirin. Ji rengdêr, navdêr û hokeran jî navdêr tên dariştin. Kêr be jî ji navdêran hoker jî tên dariştin. Çi rengdêr, çi navdêr çi hoker, peyva dariştî bi hin fonksiyonan radibin ku bi peyva jê dariştî re têkildar dibe. Endamî, aidiyet, pêwendî û diyarkirina rewşê fonksiyonên sereke ne. Peyvên dariştî hin ji wan dikarin bibin endamê çend birrên cureyê peyvan. Lê hin ji wan tenê dikevin birrê. Wate, bikaranîna peyva bi paşgira “-î”yê ve dariştî, pirçaran jî hêla fonksiyona xwe û senifandina xwe nezalaliyê nîşan dide. Di vê xebatê em li ser fonksiyon û senifina van peyvan xebitîn ku bi paşgira “-î”yê hatine dariştin.

Kilîtbêje: Kurmancî, Peyvsazî, Dariştin, Paşgir, {-î}.

Abstract

Derivation is one of the methods of word formation used in languages, and this new word takes its place in the lexicon of that language as a lexeme. In the Kurmanji dialect of Kurdish, there are three types of affixes that are used to derive words through affixation: prefixes, interfixes and suffixes. Most Kurmanji words are derived with the help of suffixes. Among the suffixes, the suffix “-î” is used a lot. This suffix is used to derive adjectives from nouns, verbs and adverbs. Nouns are also derived from adjectives, nouns and adverbs. However, adverbs can also be derived from nouns, although this is rare. Words derived from adjectives, nouns or adverbs take on certain functions, and these functions are related to the word from which they are derived. The main functions are membership, belonging, relatedness and status. Derived words may belong to several word classes. Some belong to only one class. To summarize, the use of words derived with the suffix “-î” varies in terms of function and classification. In addition, some ambiguities come to the fore in some uses of this morpheme. Aiming to draw attention to these diversifications and ambiguities, our study will focus on the morpheme “-î”.

Keywords: Kurmanji, Word Formation, Derivation, Suffix, {-î}.

* Xwendekarê Mastirê, Zanîngeha Bîngolê, Ziman û Edebiyata Kurdî, xelilakgul@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1365-8461 (*Graduate Student, University of Bingöl, Kurdish Language and Literature*)

Özet

Sözcük türetme (*derivation*) dillerde kullanılan sözcük yapım yöntemlerinden biridir ve türetilen bu yeni sözcük sözlükbirim (*lexeme*) olarak o dilin sözlüğünde yerini alır. Kürtçe'nin Kurmancca lehçesinde ekleme yoluyla sözcük türetmede -farklı adlandırmalarla beraber- üç tür ekleme bulunmaktadır; önek (*prefix*), ara ek (*interfix*) ve sonek (*suffix*). Kurmancca sözcükler en çok sonekler yardımıyla türetilir. Soneklerin arasında da “-î” soneki çok fazla kullanılmaktadır. Bu sonek yardımıyla, ad, fiil ve zarflardan sıfat türetilir. Sıfat, ad ve zarflardan da ad türetilir. Bununla birlikte, az bulunsa da addan zarf da türetilir. Sıfat, ad veya zarf, türetilen kelimeler bazı işlevler yüklenirler ki bu işlevler türetilmiş olduğu kelime ile ilişlidir. Üyelik, aidiyet, ilgili olma ve durum/statü belirtme başlıca işlevlerdir. Türetilen sözcükler birkaç sözcük sınıfına ait olabilirler. Bazıları ise sadece tek bir sınıfa ait olur. Özetle, “-î” soneki ile türetilen sözcüklerin kullanımı işlev ve sınıflandırma bakımından çeşitlilik göstermektedir. Ayrıca bu morfemin bazı kullanımlarında kimi muğlaklıklar öne çıkmaktadır. Bu çeşitlendirme ve muğlak durumlara dikkat çekmeyi amaçlayan çalışmamız “-î” morfemi üzerinde duracaktır.

Anahtar Kelimeler: Kurmancca, Sözcük Yapımı, Türetme, Sonek, {-î}.

DESTPÊK

Li ser destpêk û werara zimên gelek rîwayet û angaş hebin jî hemû bi însên ve têkildar in. Wekî amûrekî ragihandinê; ziman, ji ber ku çavkaniya wî însan e û bi mirovahiyê ve bi pêş ketiye, zindî tê qebûlîkirin. Ev zindîbûn metaforek e ji bo zimên ku perçeyên zimên ên bi wate û xwedî erk ji ber pêdîviyê derketine, û bi herikîna zemên ve pêdîvî bi zêdetir perçeyan çêdibe. Lewma ziman di nav xwe de wekî jîndarekî, mezin dibe, geş dibe. Herwiha, wextê ku ew perçeyên zimên neyên bikaranîn û yên nû neyên çêkirin dibe ku ew ziman qels bibe û di dawiyê de bimire jî. Di kurmancî de ji wan perçeyên zimên re peyv, gotin an jî bêje hatiye gotin. Ji bo vê xebatê ji vir û pê ve em ê “peyv”ê bi kar bînin. Di îngilîzî de *word*, di tîrkî de *kelime* û *sözcük* ji bo peyvê tîn bikaranîn. Di her dîsîpleneke zimannasiyê de pênaseyeke peyvê heye lê her pênase bi tena serê xwe nikare wateya peyvê dirust bike, belkî bi hev re pênaseyeke watedar derkeve. Plag (2022: 4-12) di xebata xwe de van pênaseyan û gengeşiyên wan rave dike. Bo nimûne; di nivîsînê de (*orthography*) peyv ew e ku divê beriya wê û piştî wê valahiyek hebe. Di dengnasiyê de (*phonology*) bi du qayîdeyan ve hatiye pênasekirin; 1) Di axaftinê de piştî bilêvkirina peyvê mirov disekine, behna xwe vedide. 2) Di her peyvekê de kirpandineke sereke (*main stress*) heye. Di semantîkê de jî peyv xwedî wateyeke hevgirtî ye. Gengeşiyên wan jî ev in ku di nivîsînê de xalbandî pirîcaran pênaseya peyvê xera dike, di axaftinê de axiver dibe ku bêhna xwe venede, di kirpandinê de jî dibe ku du perçeyên nivîskî bi yek kirpandinê bîn xwendin. Di semantîkê de jî dîsa dibe ku wateyeke hevgirtî bi frazekê bê dayîn. Lewma, Plag di heman xebata xwe de rê bi ber me dixê û dibêje ya herî baş ew e ku em peyvê li gorî sentaksê (ing: *syntacs*) pênase bikin. Sentaks peyv an li gorî perçeyên axaftinê, birrên peyv an jî birrên sentaksî (navdêr, lêker, rêngdêr û yd.) disenifîne. Îcarê, li gorî rê û rêbazên wî zîmanî, meriv dikare cih û aidiyetê tesbît bike û biryar bide bê ew peyv e yan na.

Peyv dibe ku ji yek an jî zêdetir morfeman pêk hatibe lê di her peyvekê de hew rehek heye. Ev reh li ser bîngeha bêegeriyê ava bûne (Saussure, 1959: 67; Hockett, 1958: 577) û li ferhenga wî zîmanî hatine rêzkirin. Ji her peyva ku di ferhengê de hatiye rêzîkirin leksem (ing: *lexeme*) tê gotin. Herwiha, di ferhenga wî zîmanî de rê û rêbazên gramerî jî hene da ku ev peyv di zimên de bi wate û erka hewce bê bikaranîn. Ev peyvên ku teşeya wan guheriyê wekî

paradigm tên binavkirin û di ferhengê de cih nagirin. ZIMAN¹ di ferhengê de bi hemû wateyên xwe (organê tamkirinê yê însên, amûrê ragihandinê, di edebiyatê de şêwaz) cih digire lê halê tewandî yê vê leksemê “zimên” di ferhengê de cih nagire.

Hockett (1916-2000) dibêje: “Guherîn heqîqeta naguher a zimanekî zindî ye.” Bi guherîna civakan ve pêdiviyên wan jî diguherin û kelûpel û amûr û têgehên nû peyda dibin. Lewma, ziman ji bo ku erka xwe ya ragihandinê bîne cî, bînavber peyvên nû li xwe zêde dike. Herwiha, peyvên ku êdî bi kêr nayên û nayên bikaranîn jî ji zimên tên avetin û wenda dibin. Ji ber ku mijara vê xebatê çêkirina peyvan e, em ê nekevin nav wendabûna peyvan û mirina zimanan.

Word Formationa îngilîzî wekî peyvsazî an jî bêjesazî di kurmancî de li kar e. Di tirkî de wekî “sözcük yapımı” hatiye wergerandin û tê bikaranîn. Rê û rêbazên morfolojîk ku bi teşeya peyvê ve têkildar in, di bin *Word Formationê* de bi du sernavan cih digirin. Morfolojîya kêşanî (*inflectional*) peyvan ji aliyê dem, zayend, nasyarî, nenasyarî, hejmar û rewşê ve diguherîne û dike ku bi peyvên din re pêwendîdar bibin. Ev peyvên ku di encama kişandinê de hatine guhertin di ferhengê de cih nagirin. Morfolojîya darêjî (*derivational*) ji peyvekê peyveke din didarêje ku peyva nû êdî xwedî wateyeke nû ye wekî leksem dikare li ferhengê bê rêzkirin. Muhammed (2016: 13-16), ji bo peyvsaziya kurdî 14 xal: Pêkanîn, Dariştin, Guhastin, Dubarekirin, Zarvekirin, Wergirtin, Wergerandina yekser, Wergirtina wateyê, Lihevanîna deng-wateyî, Qusandin, Paşvesazî, Têkilkirin, Sernavî û Saznavî; Delikaya (2016: III) 12 xal: Dariştin, Rayeksazî, Qusandin, Guhastin, Têkilkirin, Kesnavî, Sernavî, Wergirtin/Deynkirin, Wergerandina Yekser, Wergirtina Wateyê, Paşvesazî û Pêkanîn diyar kirine. Ji ber ku mijara me {-î} ye, em ê ji nav van xalan berê xwe bidin rêbaza dariştinê (*derivation*).

Dariştin ew rêbaz e ku ji rehê peyveke heyî, bi alîkariya gireyan (*affix*) peyvên nû tên çêkirin. Delikaya (2016: 41), şeş cure gire: pêşgir, navgir, paşgir, navbend, dorgir û transfix diyar kirine ku meriv dikare bi alîkariya wan, peyvên nû saz bike. Di kurmancî de pêşgir (*prefix*), navbend (*interfix*) û paşgir (*suffix*) sê cure gireyên berbelav in ku bi alîkariya wan em dikarin peyvan bidarêjin. Di nav wan de jî paşgir ji yê din zêdetir in, ji nav paşgiran jî {-î} xwedî gelek fonksiyonan e. Zêdebûna fonksiyonan jî pirîcaran dike ku him wate him jî cureyê peyva dariştî şaş bê bikaranîn.

Bedirxan û Lescot (1990) behsa peyvsaziya kurmancî kirine. Wan di xebata xwe de pêşgir û paşgîrên kurmancî yê peyvsaz bi fonksiyonên wan rave kirine û ji bo her yekê çend mînak dane. Delikaya (2016) peyvsaziya kurmancî kiriye mijara teza xwe ya lîsansa bilind û bi berfirehî li ser mijarê xebitiye. Delikaya ji bilî dariştinê li ser cureyên din ên çêkirina peyvan jî sekiniye. Geyik (2022) di teza xwe ya doktorayê de li ser fonolojî û morfolojîya Kovara Hawarê xebitiye. Veroj (2014) li ser zazakî û kurmancî xebateke berawirdî kiriye. Muhammed (2016) bi navê “Peyvsazî Di Zimanê Kurdî De” berhemek amade kiriye lê çap nekiriye, bi awayê dijîtal weşandiye. Yonat (2019) li devokên kurmancî xebateke sosyolînguîstîk kiriye û di xebata xwe di bin sernavê morfolojîyê de bala xwe daye gireyên dariştinê yê kurmancî jî. Yonat di xebata xwe de nêzî 30 gireyên dariştinê yê kurmancî diyar kirine. Bülbül (2020) li ser fonksiyona partîsîpê ya vê morfemê xebitiye. Li gorî Bülbül ev morfem di sazkirina hin raweyên

¹ Di nav metnê de ji bo nîşandana leksemê, peyv bi tîpên gir tên nivîsîn.

ragihandinê, dananî û mercî de jî tê bikaranîn. Herwiha, di hemû pirtûkên rêzimanî de ev mijar bi kurtasî hatiye ravekirin.

Di vê xebatê de em ê ewilî rêbaza dariştinê rave bikin, li ser dariştina peyvên kurancî bisekinin û gireyên peyvdarêj yên kurancî diyar bikin. Piştî em ê paşgira “-î”yê ji wan veqetînin û rola wê ya dariştinê li ber çavan raxin.

1. Dariştin

Muhammed (2016) ji bo dariştinê vê pênaseyê dike; çêkirina peyvan ji peyvên xwerû bi alîkariya gireyan. Delikaya (2016) jî dariştinê di çarçoveya lêzêdekirina gireyan de dinirxîne, van gireyan jî wekî gireyên peyvsaz û peyvên nû jî wekî peyvên dariştî bi nav dike. Delahunty û Grave (2010: 129) dariştinê weke pêvajoyekê afirandina peyvan pênase dikin ku di encamê de peyv ji hev cuda ne lê ji aliyê morfolojîk ve têkildarî hev in. Di hin çavkaniyan de (Balcı, 2018: 162; Plag, 2002: 22) rêbazên Dubarekirin, Paşvesazî, Têkilkirin, Qusandin û Kurtkirinê jî di bin sernavê dariştinê de hatine rêzîkirin û wan wekî rêbazên bêgireyî (ing. *non-affixation*, tr. *eklemesiz*) bi nav kirine. Ji ber ku mijara me {-î} di dariştinê de ye, em ê tenê li ser dariştina bi gireyan bixebitin.

Di kurancî de sê cure gireyên peyvdarêj hene ku piraniya xebatên akademîk li ser wan in; pêşgir, paşgir û navbend. Herwiha, têra xwe xebat tune bin jî Muhammed (2016: 90) ji bo peyvsaziya kurancî dorgiran (dorpirtik/bazinegir) (*circumfix*) jî nîşan dide. Bo nimûne: ber-çav-k, ber-guh-k). Ji bo pêşgir (*prefix*) û paşgirê (*suffix*) hin têgehên cuda (pêşpirtik/paşpirtik, pêşpirt/paşpirt, pêşqertaf/paşqertaf, pêrkî/parkî) bîna bikaranîn jî li ser pênaseyên wan lihevkirinek heye. Lê derbarê navbendê (*interfix*) de gengeşî heye. Tan (2015: 75), ji bo têgeha “*interfix*”ê navbend, ji bo têgeha “*infix*”ê jî navgir bi kar anîye. Tan di heman xebatê de ji bo navbendê gireyên “-e-” û “-an-”ê dane û bal kişandiye ser gihaneka “û”yê jî ku bi dengê “o”yê ve diguhere. Lêbelê taybetiyeke wê heye ku dema em bi wê gireyê ve peyvan çêdikin heman gire wekî paşgir “-o” li peyvê zêde dibe (serobino). Lewma Tan dibêje bi vî awayî ew dişibe dorgirê (*circumfix*). Delikaya (2016: 40) navgirê (*infix*) wekî taybetmendiyeke peyvên zimanê samî nîşan dide û gireya ku dikeve nava peyvên kurancî wekî navbend (*interfix*) bi nav dike. Li gorî Tan û Delikaya, navgir dikeve nava rayeka peyvê (şewitîn > şewat) lê navbend dikeve nav du rayekên cuda (ser-o-bino). Muhammed (2016: 42), him navgir (*infix*) hem jî navbendê (*interfix*) wekî navpirtik binav dike û wan yek qebûl dike. Di vê xebatê de em ê bi kurancî navbendê bi kar bînin ku beramberî “*interfix*”a îngilîzî tê. Ev sê cure gire li peyva heyî zêde dibin û peyveke nû didarêjin. Pêşgir tîna pêşiya peyvê, paşgir tîna paşiya peyvê û navbend jî dikevin navbera peyvan. Ev peyva nû ji hêla wateyî ve dibe ku nêzî peyva heyî be lê êdî wateyeke wê ya nû heye û dikare li ferhengê bê zêdekirin. Çawa ku peyva dariştî êdî xwedî wateyeke nû ye, dibe ku cureyê peyvê jî biguhere. Lewma meriv dikare gireyan jî li gorî taybetmendiyan wan bisenifîne. Bo nimûne; pêşgirên navdêrsaz, pêşgirên lêkersaz, paşgirên rengdêrsaz û ww.

Yonat (2019: 52) di teza xwe ya doktorayê de ji Lieber (2009: 40) neql dike ku di hemû zimanên de gireyên dariştinê ji aliyê wateyê ve tîna senifandin: Gireyên çêkirina kesane, gireyên çêkirina neyînî û mehrûmîyê, gireyên çêkirina daçekî û têkildarî, gireyên çêkirina mîqdar (mêjer) û gireyên çêkirina biçûkkirinê.

1.1. Pêşgir (Prefix)

Pêşgir bi pêşiya peyvê ve dizeliqin û ev halê nû yê peyvê êdî wateyeke nû nîşan dide. Pêşgir, bi xwe jî dikare xwedî wate be û herwiha wextê hat bikaranîn dikare ji wateya xwe dûr jî bikeve. Him Bedrixan û Lescot (1990: 280-284) him jî Zilan (2006: 12) 33 pêşgirên kurmancî tesbît kirine lê hin ji wan ji hev cuda ne. Delikaya (2016) pêşgirên kurmancî dişibîne pêşgirên îngilîzî û ji Lehrer (2017: 133-148) vediguheze ku ev pêşgir înteraktîf in û bi awayekî serbest bi peyvê ve dizeliqin. Hin ji pêşgirên kurmancî yên herî zêde tên bikaranîn ev in; ra-, ve-, der-, hil-, wer-, bê-, bi-, ne-, ber- û ww. Wextê peyvek bi alîkariya pêşgirê hat çêkirin, dikare di heman cureyî de jî bimîne, dikare cureyê peyvê bê guherîn jî.

(1)

- a) hil- + girtin > hilgirtin (pêşgir + lêker > lêker)
- b) ber- + bang > berbang (pêşgir + navdêr > navdêr) (Bedirxan û Lescot, 1990: 280)
- c) ne- + çê > neçê (pêşgir + rengdêr > rengdêr) (Zilan, 2006: 12)
- d) bê- + xwê > bêxwê (pêşgir + navdêr > rengdêr)
- e) î- + sal > îsal (pêşgir + navdêr > hoker)

1.2. Navbend (Interfix)

Di kurmancî de dibe ku li ser nav û pênasîya vê têgehê gengeşî çêbibe. Lê diyar e ku gireya kurmancî ya ku em jê re dibêjin “navbend”, “interfix”a îngilîzî ye ku li seranserê dinyayê tê bikaranîn. Maloi (2022: 4), di xebata xwe de pênasîya *infixê* ya Katamba (1993) vediguheze, li gorî pênasîyê; *infix* ew gire ne ku dikevin navber an jî hundirê reh, qurm an jî bingeha peyvê. Çawa ku Delikaya (2016: 40), mînakê “şewitîn > şewat”ê dide, Maloi jî ji zimanê Tagalog (zimanekî Fîlîpînê ye) vê mînakê dide: *sulat (tîp) > s-in-ulat > sinulat (nivîsî)*. Maloi di heman xebatê de pênasîya *interfixê* ji Asuoha (2018) vediguheze: berevajî *infixê*, *interfix* dikeve navbera du peyvên hevrewş (*equal status*).

Wextê em li kurmancî binêrin, tê dît ku navbendên me bi taybetmendiyên *interfixê* radibin. Navbendên kurmancî dikevin navbera du peyvên (navdêr, rengdêr, hoker û yd.), rehê peyvên xera nakin û peyveke nû didarêjin. Açar û Ertekin (2015) van peyvên dariştî dixin bin sernavê “cotepeyv”an.

(2)

- a) ser + -o- + bin > serobin
- b) kel + -o- + girî > kelogirî
- c) pîr + -e- + mêr > pîremêr
- d) şev + -e- + reş > şeverêş

1.3. Paşgir (Suffix)

Paşgir bi dawiya peyvê ve dizeliqin û peyveke bi wateya nû didarêjin. Herwiha, li gorî rewşê carinan cureyê peyvê jî dikare biguhere. Paşgirkirin (*suffixation*) rêbaza sereke ya dariştina peyvan e. Di kurmançî de jî ji pêşgir û navbendan zêdetir paşgirên peyvsaz hene ku vê angaştê piştrast dike. Li gorî Delikaya (2016: 42) ji 200î zêdetir paşgirên kurmançî hene. Zilan (2005a: 9; 2005b: 6; 2006: 6) ji 200î zêdetir paşgirên kurdî tesbît kirine û bi sê beşan di *Rojnameya Kurmançî* de weşandiye. Hin ji wan ev in; -dar, -gir, -î, -ok, -în, -nas, -kar, -van, -mend, -ger, -yar, -ar ...

(3)

- a) got + -ar > gotar (lêker (reha dema borî) + paşgir > navdêr)
- b) nivîs + -kar > nivîskar (navdêr + paşgir > navdêr)
- c) pêş + -în > pêşîn (hoker + paşgir > hoker/rengdêr)
- d) rast + -î > rastî (rengdêr + paşgir > navdêr)

2. {-î} Di Peyvsaziya Kurmançî de

Morfema “-î”yê di kurmançî de him di morfolojiya kêşanî him jî di morfolojiya darêjî de tê bikaranîn. Ji ber ku morfolojiya kêşanî derveyî mijara me ye em ê berê xwe bidin peyvsaziye û li ser erk û fonksiyonên vê morfemê bixebitin. Zilan (2005b: 7) 11 fonksiyonên vê morfemê tesbît kirine lê bêtir ku mijarê rave bike, tenê navên fonksiyonan dane. Muhammed (2016) bi sernavên Rengdêrsaz, Navdêrsaz û Hokersaz li ser vê morfemê xebitiye. Lê di xebata wî de hewleke taybet tune da ku fonksiyonên vê morfemê bêtir diyarkirin. Bülbül (2020) jî li ser halê partîsîp (ing. *participle*, tr. *sıfat-fil*) yê vê morfemê gotara xwe nivîsiye. Gotara Bülbül ji mijara peyvsaziye wêdetir li ser rola çêkirina raweyên ragihandinê ye.

Di zimên de gelek peyv bi tena serê xwe dikarin bibin endamên çend berrên peyvan. Lê di sentaksê de, yanî wextê ku di hevokê de cih digire êdî bi yek erk û fonksiyonê radibe. Bo nimûne; “rastî” rengdêr e lê meriv dikare wekî navdêr jî bi kar bîne (Rastiya min). “Hatin” lêker e lê meriv dikare wekî navdêr jî bi kar bîne (Ez qurbana hatina te bim). Lewma erê em ê li gorî sazkirina cureyê peyvan biçin lê divê em zanibin ku peyva hatiye sazkirin dibe ku di bin du sernavan de bê dîtin. Digel wê, dema peyveke nû tê çêkirin carinan razberî û şenberiya peyvê jî diguhere an jî ev taybetî li peyva nû bar dibe. Rhea (2010: 121) di xebata xwe de bal kişandiye ser morfema “-î”yê ku bi vê morfemê gelek navên razber ji navdêrên kurmançî tên çêkirin (dirêj > dirêjî, spî > spîyatî).

2.1. Rengdêrsazî

Di kurmançî de rengdêrkirin (*adjectivization*) gelekî berbelav e. Rengdêrkirin herî zêde bi fonksiyona endamtî, pêgirî, pêwendî û rewşê tên bikaranîn. Hin rengdêrên dariştî dikarin wekî navdêr jî bêtir bikaranîn. Di kurmançî de bi paşgira “-î”yê ji navdêr, lêker û hokeran rengdêr tên dariştin.

2.1.1. Endamtî û Aîdiyê

Di vê xalê de paşgira “-î”yê endamtî an jî pêgiriya kom, civak, gel, netewe, ziman, zarava, devok, dîn, cih, dever, herêm, gund, bajar û welêt diyar dike (Zîlan: 2005b: 7). Di vê fonksiyonê de peyva dariştî him wekî rengdêr him jî wekî navdêr dikare bê bikaranîn.

Di kurmancî de em dikarin navên neteweyan bikin navê zimanan. Ev peyva nû çawa ku dibe navê zimanan, wekî rengdêr jî tê bikaranîn ku tiştêkî biwesfîne. Bo nimûne:

1. Kurdî zimanekî şêrîn e.
2. Kêfa min pir ji helbestên kurdî re tê.

Di mînaka 1em de “kurdî” wekî navê zimên hatiye bikaranîn lê di 2yê de helbest bi zimanê kurdî hatine wesfandin, yanî rengdêr e. Di tirkî de navê zimanan bi paşgirên “-ca, -ce, -ça, -çe” ve tîrên sazkirin (Kürtçe, Fransızca, Arapça, İngilizce). Di îngilîzî de rêbazeke bi rêkûpêk tune lê pîranî bi “-ish, -ic, -ese, -ian, -ean” ve tîrên sazkirin (Kurdish, Arabic, Japanese, Persian, Korean). Peyva dariştî him dikare wekî rengdêr him jî wekî navdêr bê bikaranîn.

- (4)
- a) kurd + -î > kurdî (zimanê kurdan)
  - b) ereb + -î > erebî (zimanê ereban)
  - c) îngilîz + -î > îngilîzî (zimanê îngilîzan)
  - d) tirk + -î > tirkî (zimanê tirkan)
  - e) japon + -î > japonî (zimanê japonan)

Paşgira “-î”yê bi fonksiyona xwe ya aîdiyê dikare li navên cihan zêde bibe. Peyva nû nîşan dide ku ew kes jî wî cihî ye. Di tirkî de “-lı, -li, -lu, -lü” vê fonksiyonê saz dikin (Botanlı, İstanbullu, Mardinli). Di îngilîzî de heman gireyên ku navê zimanan ava dikin bi vê fonksiyonê jî radibin lê fraza “from ...” jî tê bikaranîn (*from Mêrdîn, from Florida*). Li hin herêman ev peyva dariştî dibe navê civaka wî gelî jî (tor + -î > torî). Peyva dariştî him dikare wekî rengdêr him jî wekî navdêr bê bikaranîn.

- (5)
- a) botan + -î > botî/botanî
  - b) milan + -î > milî/milanî
  - c) stebol + -î > stebolî
  - d) mêrdîn + -î > mêrdînî
  - e) kurdistan + -î > kurdistanî
  - f) serhed + -î > serhedî
  - g) gund + -î > gundî

- h) afrîka + -î > afrîkayî
- i) silêmanî + -î > silêmanî (heger peyv bi dengê /î/yê dawî bibe, /î/ dubare nabe)

Zîlan (2005b) navên dîn û mezheban jî dixê nav fonksiyona endamî û aîdiyetê lê ne di kurmacî de ne jî di tirkî û îngilîzî de ji bo vê fonksiyonê qayîdeyêke bi rêkûpêk heye. Navên dîn û mezheban jixwe wekî navên taybet li zimanên din belav bûne (Şafî'î, Ca'ferî, Henefî, Elewî).

2.1.2. Pêwendî û Rewş

Di kurmacî de navê daring (materyal) û madenan (hesin, zîv, pola, pembû) hem navdêr hem jî rengdêr in. Wextê ku bi van madenan tiştêk, amûrek tê çêkirin, ew tişt bi wî madenî tê weskirin. Ji bo ku diyar bibe bê ev tişt ji çî madenê çêbûye em paşgira “-î”yê lê zêde dikin. Peyva nû ya çêkiri (rengdêr) êdî ji birra navdêran derdikeve, taybetiyên xwe yê navdêrî wenda dike. Di tirkî de yan gireyan nagire yan jî “-den,-dan” digire (demir masa, demirden masa). Di îngilîzî de hin ji wan wekî xwe dimînin hin ji wan paşgira “-en”ê werdigirin (iron, golden, wooden).

(6)

- a) hesin + -î > hesinî (ji hesin hatiye çêkirin)
- b) sifir + -î > sifirî (ji sifir hatiye çêkirin)
- c) pola + -î > polayî (ji pola hatiye çêkirin)
- d) pembû + -î > pembûyî (ji pembû hatiye çêkirin)
- e) hevrişim + -î > hevrişimî (ji hevrişim hatiye çêkirin)

Ji bilî vê; çêkirina rengdêran ji navdêran gelekî berbelav e di kurmacî de ku peyva nû bi awayê razber an jî şênber bi peyva kevn re têkildar e. Peyva nû rengdêr e û wekî navdêr nayê bikaranîn lê wextê ku bi wateya mecazî bê bikaranîn an jî beramberî tiştêkî razber be, dikare têkeve şûna navdêran.

(7)

- a) av + -î > avî (Zîlan, 2005b: 7) (tr. sulak, ing. watery, marshy)
- b) bej + -î > bejî (Zîlan, 2005b: 7) (tr. çorak, ing. barren)
- c) îslam + -î > îslamî (li gorî îslamê)
- d) aborî + -î > aboriyî (tr. ekonomik, ing. economic)
- e) zanist + -î > zanistî (li gorî zanistê)
- f) zimannasî + -î > zimannasiyî (têkildarî zanista zimên de)
- g) çand + -î > çandî (têkildarî çandê de; tr. kültürel, ing: cultural)
- h) leşker + -î > leşkerî (têkildarî leşker û artêşê de; tr. askeri, ing. military)

- i) $xwîn + -î > xwînî$ (Zîlan, 2005b: 7) (Bi wateya mecaz meriv dikare bike navdêr. “Xwîniyên min hene.”)

Di kurmancî de rengdêrên ji peyvên dariştî hatine çêkirin pirçaran şaş tên bikaranin. Bo nimûne: (7d) “aboriyî” ji reha “abor”ê dariştiye; $abor + -î + -î > aboriyî$. Paşgira “-î”yê ya ewilî ji navdêrê navdêr dariştiye ($abor > aborî$). Paşgira “-î”yê ya dawî jî ji navdêr ($aborî$) rengdêr ($aboriyî$) dariştiye. (7f) jî bi heman awayî hatiye dariştin. Digel wê, (7e) jî pirçaran li şûna navdêrê tê bikaranin lewma ditewe an jî veqetandekana werdigire (*zanistiyên tenduristiyê). Mînaka (7h)yê wekî navdêr jî ketiye kurmancî û tê bikaranîn (pileyên leşkeriyê).

Hemû lêkerên kurmancî çî xwerû çî lêkdayî çî frazî, di halên xwe yê mesderî de wekî navdêr tevdigerin. Him dikarin veqetandekana wergirin him jî dikarin bitewin (hatina te, meseleya hatinê, hezkirina min, mijara hezkirinê). Bi alîkariya paşgira “-î”yê em dikarin ji reha dema borî ya lêkeran ve rengdêran bidarêjin. Lêkerên kurmancî yê bi mesdera “-în”ê diqedin, dema ku dikevin halê reha dema borî, gireya mesderê (-în) jê tê avêtin û paşgira “-iya” li dawî tê zêdekirin (bnr. 8f, 8g, 8i).

(8)

- a) $hatin - hat + -î > hatî$
- b) $çûyîn - çû + -î > çûyî$
- c) $ketin - ket + -î > ketî$
- d) $hezkirin - hezkir + -î > hezkirî$
- e) $lidxarxistin - lidxarxist + -î > lidxarxistî$
- f) $vegerîn - vegeriya + -î > vegeriyayî$
- g) $kenîn - keniya + -î > keniyayî$
- h) $kenandin - kenand + -î > kenandî$
- i) $firîn - firiya + -î > firiyayî$
- j) $firandin - firand + -î > firandî$
- k) $destpêkirin - destpêkir + -î > destpêkirî$
- l) $amadebûyîn - amade bû + -î > amadebûyî$

{-î} dema tê dawiya rehê dema borî ya lêkerên kurmancî rewşa partîsîpa dema borî (ing: *past participle/passive participle*) jî dertê holê. Partîsîpa dema borî ew hêman e ku ji lêkerê dariştiye lê di risteyê de bi erka rengdêrê tevdigere. Çêbûna partîsîpan (rengdêr-lêker) di her zimanên de li gorî taybetiyên wan zimanan dibe ku bi awayekî cuda pêk bên. Di zimanê îngilîzî de ji bilî lêkerên awarte, gireyên -ed, -en û -ing ji lêkeran partîsîpan çê dikin. Di zimanê tirkî de -en, -esi, -mez, -ar, -di(k), -ecek, û -miş ji bo vê fonksiyonê tên bikaranîn. Di kurmancî de {-î} fonksiyona partîsîpa dema borî werdigire ser xwe. Partîsîpa dema borî digel ku wekî

rêngdêr tê bikaranin, demê (tense) jî diyar dike. Di partîsîpa pasîv de bûyer/tevger di dema borî de dest pê kiriye û di dema borî de qediyaye.

Muhammed (2006: 54-55) li ser wateya van rengdêrên dariştî xebitiye û cudahiya wateya lêkerên gerguhêz û negerguhêz diyar kiriye. Lêkerên gerguhêz dema dibin rengdêr wateyeke lebatî werdigire ku biker bi xwe tiştek kiriye an jî tiştek bi xwe çêbûye û encama wê digihije dema niha. Di mînakên (8a, 8b, 8c, 8f, 8g, 8i) de lêker negerguhêz in: hatî, çûyî, ketî, vegeyriyayî, keniyayî, firiyayî; di dema borî de bûyer pêk hatiye lê aniha jî ev rewş neguheriye, didome. Lê di lêkerên gerguhêz de (8d, 8e, 8h, 8j, 8k) erê bûyer di dema borî de dest pê kiriye, rewşa dema borî diyar dike lê pêwendiya dema niha ne teqez e. Ev rewş dibe ku aniha jî didome dibe ku bi dawî jî bûbe. Li gorî vê; rengdêrkirina lêkeran ligel pêwendê, fonksiyona diyarkirina rewşê jî werdigire ser xwe. Lêkerên ji peyvekê zêdetir pêk hatine dema dibin rengdêr bi hev ve tên nivîsin (bnr. 8l, amadebûyî).

Di kurmancî de hin rengdêr hene ku ji hokerên cihî hatine dariştin. Lê li ser wan gengeşî heye. Gelo ew bi paşgira “-î”yê hatine dariştin an bi paşgira “-în”ê hatine dariştin lê dengê /n/yê ketiye, ne diyar e. Muhammed (2006: 63-64) mînakên “jêrî, jorî, pêşî” dide û dibêje ew wekî navdêr jî di kurmancî de li kar in.

2.2. Navdêrsazî

Di kurmancî de navdêrkirin (*nominalization*) bi alîkariya paşgiran û bi *zero morfemê* mimkin e. Herî hêsan ji rengdêr, navdêr û hokeran meriv dikare navdêran bidarêje. Lêkerên kurmancî bi halên xwe yê mesderî (zero morfem) navdêr in. Dariştina bi paşgira “-î”yê herî zêde ji rengdêran çêdibe ku hema bêje hemû rengdêr çî xwerû çî dariştî, bi alîkariya paşgira “-î”yê dibin navdêr. Paşgira “-î”yê wextê ku navdêran saz dike fonksiyonekê jî lê bar dike, ev fonksiyon li gorî peyva ku dê bihê dariştin diguhere.

2.2.1. Endamî û Aîdiyet

Me di xala Rengdêrsaziyê ya bi heman sernavî de behs kiribû ku bi paşgira “-î”yê endamî an jî pêgiriya kom, civak, gel, netewe, ziman, zarava, devok, cih, dever, herêm, gund, bajar û welêt diyar dibe û peyva dariştî him wekî rengdêr him jî wekî navdêr dikare bê bikaranîn. Lewma em ê çend mînakan bidin û derbas bibin.

(9)

- a) mûş + -î > mûşî
- b) elman + -î > elmanî
- c) elmanya + -î > elmanyayî
- d) fars + -î > farsî
- e) bajar + -î > bajarî
- f) cehnem + -î > cehnemî

2.2.2. Pêwendî û Rewş

Di navdêrkirinê de fonksiyona pêwendî û diyarkirina rewşê serdest e. Navdêra dariştî bi awayê razber an jî şênber bi wateya peyva kevn re têkildar e. Bi paşgira “-î”yê em dikarin çî xwerû çî dariştî ji hemû rengdêran (hin ji wan li şûna navdêran jî tên bikaranîn) navdêran bidarêjin ku peyva nû bi awayekî razber an jî şênber rewşekê diyar dike û bi wateya peyva kevn re têkildar e. Hin peyvên bi vî şiklî dariştî bi wateya şênber jî li kurmancî zêde bûne (bnr. 10j).

(10)

- a) baş + -î > başî
- b) germ + -î > germî
- c) bêaqil + -î > bêaqilî
- d) azad + -î > azadî
- e) bindest + -î > bindestî
- f) qirêj + -î > qirêjî
- g) bêbext + -î > bêbextî
- h) xerab + -î > xerabî
- i) erzan + -î > erzanî
- j) serbilind + -î > serbilindî
- k) şil + -î > şilî
- l) nezan + -î > nezanî

Wextê ku peyv bi dengdêrekê biqede tîpa kelijandinê “y” dikeve navbera peyv û paşgirê lê ev tîpa kelijandinê carinan wekî “h” cihe xwe digire. Herwiha, hin rengdêrên pîvanandinê ne bi “y”yê bi “ah, ay”ê tên kelijîn.

(11)

- a) amade + -î > amadeyî/amadehî
- b) bilind + -î > bilindayî/bilindahî
- c) kûr + -î > kûrayî/kûrahî
- d) dirêj + -î > dirêjayî/dirêjahî
- e) kurt + -î > kurtayî/kurtahî

Navê karan (pîşe) çawa ku navdêr in dikarin wekî rengdêr jî bên bikaranîn. Di kurmancî de hemû navên karan bi paşgiran dibin navdêr. Hin ji wan bi alîkariya paşgira “-î”yê çêdibin. Peyva nû têkilî navê kar e û qada wî karî nîşan dide.

(12)

- a) xwendekar + -î > xwendekarî
- b) diz + -î > dizî
- c) cotkar + -î > cotkarî
- d) hunermend + -î > hunermendî
- e) karker + -î > karkerî
- f) diransaz + -î > diransazî
- g) dengbêj + -î > dengbêjî
- h) ajovan + -î > ajovanî

Me berî niha behsa peyvên cihnîşan kiribû ku wekî rengdêr, navdêr, daçek û hoker tên bikaranîn (pêş, paş, jor, jêr, ber, pişt). Li vir heger em wan wekî hoker qebûl bikin, bi paşgira “-î”yê em dikarin navdêran ji wan bidarêjin.

(13)

- a) pêş + -î > pêşî
- b) bin + -î > binî
- c) jor + -î > jorî
- d) jêr + -î > jêrî

2.3. Hokersazî

Weku Muhammed (2006: 112) jî behs kiriye, hemû rengdêrên kurmancî dikarin bi rola hokeran jî rabin. Lê hin rengdêrên kurmancî dema wekî hoker tên bikaranîn paşgira “-î”yê jî bi dawiya wan ve dizeliqe.

(14)

- a) hinek + -î > hinekî
- b) gelek + -î > gelekî
- c) pir + -î > pirî
- d) piçek + -î > piçekî
- e) nêz + -î > nêzî
- f) dûr + -î > dûrî

Di kurmancî de wextê bi alîkariya morfema “î-“yê ji navdêr û rengdêran hoker tên sazîkirin carinan hewce bi pêşdaçekan çêdibe. Pêşdaçeka “bi”yê vê peywirê hildigire ser xwe. Hokera dariştî bi alîkariya pêşdaçekê nîşan dide bê tevger/kar çawa pêk hatiye.

(15)

- a) Rojhat bi dizî hat hundir.
- b) Em bi derengî hatin zanîngê.
- c) We em bi saxî xistin gorê.

Nîrxandin û Encam

Kurmancî ji aliyê dariştina peyvên nû ve gelekî karîger e. Bi pêşgir, navbend û paşgiran ve em dikarin peyvên nû bidarêjin ku carinan cureyê peyva dariştî jî diguhere. Di nav paşgiran de {-î} di kurmancî de bi awayekî fonksiyonî, di dariştina peyvan de zêde tê bikaranîn. Li gorî vê xebatê derbarê paşgira “-î”yê de em dikarin van xalan diyar bikin:

1. Bi paşgira “-î”yê em dikarin rengdêrên nû yên kurmancî bidarêjin. Di kurmancî de bi vê paşgirê em dikarin ji navdêr, lêker û hokeran rengdêran çêbikin. Rengdêra dariştî erê peyveke nû ye û di ferhengê de bi tena serê xwe dikare cih bigire lê bi hin fonksiyonan ve bi peyva kevn re têkildar e. Endamtî, aîdiyet, pêwendî û diyarkirina rewşê li ser peyva kevn ava dibe. Wateya rengdêra dariştî dibe ku tiştêkî razber an jî şênber derbibire.
2. Hin ji rengdêrên dariştî wekî navdêran jî tevdigerin. Wate, veqetandek wêrdigirin û ditewin (kurdî, mêrdînî, ketî). Lê hin ji wan tenê taybetiyên rengdêran derdibirin lewma êdî nabe ku veqetandek wergirin û bitewin (hesinî, zimannasiyî, zanistî).
3. Hemû rengdêrên kurmancî bi alîkariya paşgira “-î”yê dikarin bibin navdêr. Ligel rengdêran, ji navdêr û hokeran jî em dikarin bi vê paşgirê ve navdêran saz bikin. Navdêrkirin jî wekî rengdêrkirinê bi hin fonksiyonan çêdibe. Fonksiyonên endamtî, aîdiyet, pêwendî û diyarkirina rewşê li vir jî tê dîtin. Hin rengdêrên ku bi dengdêrê diqedin ne bi tîpa “y”yê, bi “h”, “ay” an jî “ah”ê dikelijin (kûrahî, dirêjahî). “Bilind” ligel ku bi nedengdêrê qediyaye jî bi “ay” an jî “ah”ê dikeliye.
4. Rengdêrên dariştî jî bi alîkariya paşgira “-î”yê dikarin bînan navdêrkirin (bêaqilî, serbilindî, bextreşî).
5. Di kurmancî de gelek navên karan (pîşe) paşgira “-î”yê wêrdigirin û navdêra dariştî dibe navê wî pîşeyî, qada xebatê wî karî nîşan dide.
6. Hin peyvên ku cih nîşan didin (pêş, bin, ser, jêr, jor), di kurmancî de peyvên hevpar ên birrên rengdêr, navdêr, daçek û hokeran in. Di kurmancî de halên wan yên bi paşgira “-î”yê dariştî jî li kar in.
7. Rengdêrên ji lêkeran dariştî, dibin partîsîpa dema borî (tr. *sifat-fiil*). Partîsîpa dema borî digel erka rengdêriyê, demê (ing. *tense*) jî saz dike. Di partîsîpa dema borî de bûyer/tevger dest pê kiriye û qediyaye.

Çavkanî / References

- Açar, Z. û Ertekin, M. Z. (2015). Di Kurmancî De Cotepeyv û Cureyên Wan. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. Yıl: 1. Cilt: 1. Sayı: 1. 82-92.
- Balcı, A. (2018). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2392.
- Bedirxan, C. A. û Lescot, R. (1990), *Kürtçe Grameri (Kurmanci Lehçesi)*. Paris: Institut Kurde De Paris.
- Bülbül, M. (2020). Rola Paşgira Partîsîp Di Çêkirina Raweyên Ragîhandinê, Dananî û Mercî Da. *Folklor û Ziman*. 1(1). 110-126.
- Delikaya, Ö. (2016). Peyvsazî Di Kurmancî De: Nêrîneke Giştî. (Teza Lîsansa Bilind). Zanîngeha Bîngolê. <https://tez.yok.gov.tr/>.
- Delahunty, G. P., & Garvey, J. J. (Eds.). (2010). *The English language: From sound to sense*. Parlor Press LLC.
- Geyik, R. (2022). Taybetmendiyên Zimannasiya Kurdî (Kurmancî) Di Kovara Hawarê De (Fonolojî û Morfolojî). (Teza Doktorayê). Zanîngeha Dicleyê. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Hockett, C. F. (1958). *A course in modern Linguistics*. New York: Mc Millan.
- Lehrer, A. (1995). *Prefixes in English Word Formation*. *Folia Linguistica*. 29. (1-2). 133-148.
- Lieber, R. (2009). *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maloi, R. (2022). The Justification of the Existence of an Interfix in Sesotho. (Teza Lîsansa Bilind). National University of Lesotho. <https://repository.tml.nul.ls/bitstream/handle/20.500.14155/1742/Thesis-Justification-Maloi-2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Muhammed, H. (2016). *Peyvsazî Di Zimanê Kurdî De*. (Pirtûka Neçapkirî). <https://zimannas.files.wordpress.com/2016/08/peyvsazi-kiteb1.pdf>. 04.12.2022.
- Plag, I. (2002). *Word-formation in English*. Cambridge University Press Series 'Cambridge Textbooks in Linguistics'.
- Rhea, S. (2010). *Brief Grammar and Vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari District*. USA: Gorgias Press.
- Saussure, F. D. (1959). *Course in general Linguistics*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Tan, S. (2015). *Rêzimana Kurmancî (Çapa Sêyem)*. Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Verroj, S. (2014). *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: Diyalekt, alfabe û Fonetîk, Morfolojî*. (Teza Lîsansa Bilind). Zanîngeha Mardin Artukluyê. <https://tez.yok.gov.tr/>

- Yonat, M. (2019). Kurmancî Kürtçesi Ağızları Hakkında Sosyolinguistik Bir İnceleme (Muş, Adıyaman, Şırnak Örneği). (Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/>.
- Zîlan, R. (2005a). Pêşgirên Kurmancî. *Kurmancî – rojnameya taybetî ya Enstîtûya Kurdî ya Parîsê li ser pirsên zaravê kurmancî*. Hejmar 36.
- Zîlan, R. (2005b). Pêşgirên Kurmancî. *Kurmancî – rojnameya taybetî ya Enstîtûya Kurdî ya Parîsê li ser pirsên zaravê kurmancî*. Hejmar 37.
- Zîlan, R. (2006). Pêşgirên Kurmancî. *Kurmancî – rojnameya taybetî ya Enstîtûya Kurdî ya Parîsê li ser pirsên zaravê kurmancî*. Hejmar 39.

Di Edebîyata Kurdî de Vekolînek li Ser Têgiha Meyê û Hêmanên Girêdayî Wê -Mînak Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran, Mem û Zîna Ehmedê Xanî-¹

(A Examination on the Concept of Wine and its Related Elements in Kurdish Literature - Melayê Cizîrî's Divan, Feqîyê Teyran's Poems and Ehmedê Xanî's Mem û Zîn Example-)

(Kürt Edebîyatında Mey Kavramı ve Ona Bağlı Unsurlar Üzerine Bir İnceleme-Melayê Cizîrî'nin Divan'ı, Feqîyê Teyran'ın Şiirleri ve Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i Örneği-)

Rozerin AYDIN², Kenan BULUT³

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolînî
Received // Hatîn: 18.03.2024
Accepted // Pejirandin: 21.04.2024
Published // Weşandin: 28.04.2024
Pages // Rûpel: 171-199
DOI: 10.55106/kurdi name.1454872

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atîf: Aydın, Rozerin û Bulut Kenan(2024). Di Edebîyata Kurdî de Vekolînek li Ser Têgiha Meyê û Hêmanên Girêdayî Wê -Mînak Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran, Mem û Zîna Ehmedê Xanî, *Kurdi name*, 10, r.171-199

Authors Contributions/Rêjeya Nivîskaran: Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50), Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50), Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatîye nixrandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatîye derbaskirin.*

Kurte

Edebîyata klasîk a Rojhilatê gelek têgih û mezmûnên cur bi cur ên wê demê vedihewîne. Ji ber ku têgih an mezmûnên edebîyata wê demê di çaxa îroyîn de xwedî wateyên cur bi cur in, fêmkirina helbestên wê demê hatine nivîsandin jî di çaxa îroyîn de dibe zehmet. Têgiha meyê û hêmanên wê jî li nav van têgihên aloz ên edebîyata Rojhilatê de cih digirin.

Edebîyata Kurdî ya klasîk jî li nav edebîyata Rojhilatê cih digre. Loma taybetiyên vê edebîyatê di nav xwe de dihewîne. Ji ber vê sedemê di serî de ji bo fêmkirina helbestên Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî û helbestvanên din ên edebîyata Kurdî divê ewilî bînan zanîn ku ev têgihên ku behsa wan hatine kirin bi çî maneyan tên bikaranîn

Armanca vê gotarê dahûrînek e li ser têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê yên ku di Dîwana Melayê Cizîrî, helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de xwedî cihê berfireh in. Ji bo vê armançê di gotarê de ewilî behsa nav û taybetiyên meyê û pêşveçûna dîroka wê hatîye kirin. Dûv re di dîroka mirovayiyê, edebîyat û tesewufê de li ser merheleyên guherîna wateyên meya mecazî û heqîqî hatîye rawestan. Piştî wê jî ji ser nîşandana ravek û têkilîyên helezonîk ên li ser meyê û hêmanên sereke yên wê ve terza bikaranîna her sê helbestvanan hatîye analîzkirin. Di dawîya xebatê de jî bi awayekî berawirdî wekhevî û cudahiyên terza bikaranîna Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî li gel van tégahan hatîye pêşkêşkirin

Peyvên Sereke: Edebîyata Kurdî, Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran, Ehmedê Xanî, Mey, Hêmanên Girêdayî Wê

¹ Ev gotar, ji teza masterê ya bi navê “Di Edebîyata Kurdî de Têgiha Meyê û Hêmanên Girêdayî Wê - Mînak Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran, Mem û Zîna Ehmedê Xanî-” ve hatîye adaptekirin.
² Pişpora Zanistê (Makezanista Ziman û Çanda Kurdî), rozerin47400@gmail.com Orcid: 0000-0003-4948-4256
³ Doç. Dr., Zanîngeha Van Yüzüncü Yılê, kenanbulut80@yyu.edu.tr Orcid: 0000-0003-4771-0459 (Assoc. Prof. Van Yüzüncü Yıl University, Türkiye)

Abstract

Classical Eastern Literature contains many different concepts and themes of its period. Since the concepts and themes of that period's literature carry very different meanings nowadays, it becomes difficult to understand the poems written in that period nowadays. The concept of wine and its related elements are among these complex concepts of Eastern Literature.

Classical Kurdish Literature is included in Eastern Literature. Therefore, it has the characteristics of this literature. For this reason, in order to understand the poems of Kurdish Literature poets, especially Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran and Ehmedê Xanî, it is necessary to know in what sense the concepts in question are used.

The aim of this article is to examine the concept of wine and its related elements, which occupy a wide place in Melayê Cizîrî's Divan, Feqîyê Teyran's Poems and Ehmedê Xanî's Mem û Zîn. For this purpose, in the article, firstly, the names and characteristics of wine and its historical development are mentioned. Then, the changing phases of the meanings of figurative and real wine in the history of humanity, literature and Sufism were emphasized. Then, the concept of wine and the phrases belonging to its elements and the spiral relations of the poets mentioned above are discussed. In the last part of the study, the approaches of Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran and Ehmedê Xanî to these concepts were compared and their similarities and differences were tried to be revealed.

Keywords: Kurdish Literature, Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran, Ehmedê Xanî, Wine, Main Elements of Wine

Özet

Klasik Doğu Edebiyatı, içinde bulunduğu dönemin pek çok farklı kavram ve mazmunlarını barındırmaktadır. O dönem edebiyatının kavram ve mazmunları günümüzde çok farklı anlamlar taşıdığından, o dönemde yazılan şiirlerin günümüzde anlaşılması da zorlaşıyor. Mey kavramı ve ona bağlı unsurlar da Doğu Edebiyatının bu komplike kavramları arasında yer almaktadır.

Klasik Kürt Edebiyatı, Doğu Edebiyatının içinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu edebiyatın özelliklerini taşımaktadır. Bu nedenle Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran ve Ehmedê Xanî başta olmak üzere Kürt Edebiyatı şairlerinin şiirlerinin anlaşılması için öncelikle söz konusu kavramların hangi anlamlarda kullanıldığının bilinmesi gerekir.

Bu makalenin amacı Melayê Cizîrî'nin Divan'ında, Feqîyê Teyran'ın şiirlerinde ve Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'inde geniş yer kaplayan mey kavramı ve ona bağlı unsurların incelenmesidir. Makalede bu amaç için ilk olarak mey adları ve özellikleri ile onun tarihi gelişiminden bahsedilmiştir. Ardından mecazi ve hakiki mey in insanlık, edebiyat ve tasavvuf tarihindeki anlamlarının değişim evreleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra mey kavramı ve ona bağlı unsurlara ait tamlamalar ve helezonik ilişkiler üzerinden bahsi geçen helbestvanların bu kavramları kullanım tarzları ele alınmıştır. Çalışmanın son kısmında ise Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran ve Ehmedê Xanî'nin bu kavramlara yaklaşım tarzları karşılaştırılarak benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimer: Kürt Edebiyatı, Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran, Ehmedê Xanî, Mey, Meye Bağlı Unsurlar

1. Destpêk

Mezmûna meyê û hêmanên wê di edebîyata klasîk û tesewuf a Rojhilatê û bi taybetî jî di ya Kurdî de xwedî cihekî girîng in. Mezmûna meyê û hêmanên girêdayî wê di Dîwana Melayê Cizîrî, helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de zêde derbas dibin. Bi

taybetî ji bo têgihîştina helbestên her sê helbestvanan û bi gelemperî jî ji bo rastfêmkirina helbestên edebîyata Kurdî pêwistî bi xebatek vî hawî hebû.

Di dîroka edebîyata klasîk a Kurdî de de nasîna meyê û hêmanên girêdayî wê bi kurtasî hatibe kirin jî xebatek bi vî hawî berfireh li ser bikaranîna meyê û hêmanên wê ve nehatîye kirin. Bi vê vekolîne wê têgihîştina meyê û hêmanên girêdayî wê bê nasîn û wê dîroka guherîna efsanewî ya wateyên meyê û hêmanên wê bê ronîkirin. Paşê ji ser ravek û têkilîyên helezonîk ên li ser meyê û hêmanên sereke yê wê ve hatine saz kirin wê terza bikaranîna her sê helbestvanan ji ser nimûneyên helbestên wan ve bîna nîşandan. Di helbestên her sê helbestvanan de wê wekhevî û cudahîyên terza bikaranînên wan li gel têgihîştina meyê û hêmanên sereke yê girêdayî wê bîna vekolandin, analîzkirin, berawirdkirin û bi perspektîfeke aqademîk ve bîna pêşkêşkirin.

Di xebatê de ewilî nasandina têgihîştina meyê û vekolandina dîroka pêşveçûna mezmûna meyê wê ji bo vê xebatê bi kêr were.

1.1. Ji Her Alîyî ve Mey

1.1.1. Mey, Dîroka Meyê û Gihîştina Wê Ya Efsanewî

Mey bi eslê xwe ji zimanê Pehlewî hatîye (Kantar, 2015: 1618). Mey di jiyana rojane de tê maneya vexwarineke alkolî. Di edebîyata klasîk û tesewufa Rojhilatê de gelekhemwateyên meyêhene. Edebîyata Rojhilatê wek hewzekî ye her millet çawa ku peyvên vê edebîyatê bikar dianîn wisa peyvên nû jî lê zêde dikirin yan li gel têgihîştin ku hatine bikaranîn ji zimanê xwe hemwateyên wan lê zêde dikirin û bi vî awayî jî çarçoveya zimanê edebîyata Rojhilatê berfirehtir dikirin. Edebîyata Rojhilatê navên cuda yê wê têgihîştin û mezmûnên vê edebîyatê ji zimanên wekî Erebbî, Farisî, Tirkî û Kurdî stendîye. Ger ku mirov bixwaze van navên cur bi cur ên meyê bihejmêre wê rastî van navan bê; şerab, bade, dem, mudam, mul, rah, rahik, subûh, sabûh, sahba û mey. Nasîna şeraba ku naveke Erebbî ye û ji koka şerbê tê wisa kirin: “*Vexwarinek alkolî ye ku ji meyndinên cûr bi cûr ên ava trîyan yan jî ava fêkîyên din tê bidestxistin*” (Ji TDEA, 1998: 105; TS, 2005: 1849 neqilker Aşçı, 2014: 502).

Însan, di nav salên 60000 û 100000 ê heyama paleolîtîk de li erdên Lubnana modern a ku ji Afrîka qetîyaye de rastî rezên çolî yê Avrasyayê (Vitis Vinifera Sylvestris) hatine (Li, Wang, Li, Goodman, Lee, Xu, Fortunato û Yang, 2018:178). Metoda çêkirina şerabê û depokirina wê di heyama neolitik BZ teqrîben di navbera salên 8500 û 4000ê de hatîye îcadkirin (Cavalieri, McGovern, Hartl, Mortimer, Polsinelli, 2002: 231). Lêkolînerên Rojavayî bawer dikin ku li Misra kevn mezê/qebrê Ptah Hotep (ku ew wê demê li Misrê wezîr bû) ê ku berî anha bi 6000 salî hatîye avakirin; qada çêkirina meyê û paleyî û rezvanîya trîyan nîşan dide. Ji ber vê wir wek sembola destpêka meychêkirina mirovahîyê ye (Li, Wang, Li, Goodman, Lee, Xu, Fortunato, Yang, 2018: 178).

Savaşkan Cem Bahadır di xebata xwe ya bi navê “16. yy Klasîk Türk Şiirinde Şarap ve Şarapla İlgili Unsurlar” ê de dibêje mirov ji çavkanîyên Rojhilatê dîroka pêşveçûna meyê dikare ji du çavkanîyan bişopîne. Ew; çavkanîyên dînî û yê mîtolojîk in. Çavkanîyên mîtolojîk girêdayî du şexsîyetên cuda nin. Ji wan ê ewil, Xwedayê şerabê Dîonyosê Yewnanî ye yê ku li nav mîten Yewnanî û Anatolyayê de cih digre. Her çiqas di mîtolojîya Yewnanî de Dîonyos, wek Xwedayekî bê vegotin jî gava ku mirov berê xwe bide mîtolojîya Anatolyayê, Dîonyos, wê wek kesayetek pîroz derkeve pêşberî me. Li gorî efsaneyên Anatolyayê kesê ku cara ewil

meyê çêkirîye Dîonysos e (Bahadır, 2012: 14). Ji çavkanîyên mîtolojîk ên derheq dîroka pêşveçûna meyê de ya duyem jî li gor neqilkirina Xalid Tanyelî Cemê - Cemşîdê Îranî ye (Bahadır, 2012: 15). Îcadkarê şerab û qedehê li gor mîtên Îranî Cem(Cemşîd) e. Li gor mîtolojîya Îranî heftsed an jî hezar salî kirîye. Li gor efsaneyê di wextê Nuh pêxemberî de jîyaye (Bahadır, 2012: 15). Bi vî awayî gelek mît û efsaneyên cur bi cur li ser têgiha meyê derketine holê û di edebîyata klasîk de li ser van mît û efsaneyan gelek mezmûn derketine holê.

Li gor Bahadır çavkanîya duyemîn a ku behsa dîroka pêşveçûna şerabê dike jî xwedî naverokê dînî ye. Ev çavkanîyên dînî ji bo şopandina dîroka pêşveçûna şerabê muhîm in. Di dînên Xwedayî de jî çîrokên derheq şeraba ku taybetîyên hevşêwe di nav xwe de dihewînin hatine vegotin. Li gorî pirtûka pîroz a Musewîtiyê, Tewratê, kesê ku cara ewil meyê çêkirîye û vexwarîye Nuh pêxember e (Bahadır, 2012: 15).

Li gor Bahadır ger li çavkanîyên Îslamî bê nêrîn wê bê dîtin kudi hin nivîsên Tirkî û Erebiya vê efsaneyê de Adem pêxemberî cihê Nuh pêxemberî distîne. Di dînê Îslamîyetê de li gorî neqilkirina Ozdemîr kesê ku ewilî dara trîyan çandîye, Âdem pêxember e. Şaristanîyên Musewî, Îsewî û yên şamanîk bi misamehe nêzî meyê bûne ji ber vê sedemê mey li gelek şaristanan hatîye vexwarin û pêşve ketîye. Lêbelê di şaristanîya Îslamê de mey hatîye qedexekirin. Di şaristanîya Îslamê de vexwarina meyê haram e. Di dînê Îslamê de tenê ji bo kesayetên fileh misamehe hatîye nîşandan wekî din qedexe ye (Bahadır, 2012: 17-18). Di Qur'ana Pîroz de qedexekirina meyê eşkereye: "*Gelî bawermendan! Bêguman mey (şerab), qumar, peykerên (pûtên) çikandî, falên bi zaran û (lîstikên) siûdê pîs in, ji karê şeytên in. Nexwe ji wan dûr bigrin da ku hûn (li dinya û axretê) serfiraz bibin*" (Maîde, 5/90). "*Bêguman şeytan bes dixwaze di mey û qumarê de kîn û dijminahiyê bixe navbera we û we ji zikrê Xwedê û kirina nimêjê bide paş, êdî ma hûn dev jê bernadin?*" (Maîde, 5/91).

Di dînê Zerduştîyê de jî vexwarina meyê bi awayekî cuda hatîye qebûlkin. *Di Avesta û kitabên olî yên Zerduştîyê de ne teşwîqî meyvexwarinê kirine û ne jî vexwarina wê qedexe kirine, ji ber vê paşê meyvexwarin wek adetê wan a berdewamî hatîye hesibandin. Di malbatên wan ên ku bi dûrbûna xwe ya li gelmeyê meşhûr bûnin jî di şeva jidayikbûna zaroka xwe de meyê dixin nav şerbikekê da ku di şeva zewaca zaroka wan de ew mey bi awayekî mubarek bê serfikirin* (Qelîzade, 2008: 149).

Gava ku mirov li agahîyên derheq dîrok û pêşveçûna meyê binêre mirov dikare bibêje ku di hemû dîn û çandên cuda de cihê meyê heye. Mey ji ber têsîr û taybetîyên xwe yên hevpar bi gelemperî di hemû dîn û çandên cuda de li dor motîfên hevşêwe hatîye bikaranîn.

Ev çavkanîyên dînî û yên mîtolojîk ên ku me îzaha wan kir, hewzeke mezin ji bo mezmûnên edebîyata klasîk saz kirine. Di edebîyata klasîk de eşq mijara sereke ye. Li gor Bulent Kaya eşqa ku tê wateya hezkirina bi şiddet, bingeha helbestênedebîyata tesewufê saz dike. Di gelek dîn û efsaneyan de xulîqandin bi eşqê dest pê dike (Kaya, 2017: 59). Hedîsa qudsî ya "*Ez xezîneyek veşartî bûm, min xwest bê m zanîn û min alemê xulîqand*" (Ji Eclûnî, 1997 neqilker Kaya, 2017: 59), li gorî Kaya (2017: 59) bingeha tesewufê saz dike⁴. Ev bingeha

⁴ Bi rastî bingehen tesewufê pir in. Mirov dikare bibêje ev hedîsa qudsî jî yek ji wan bingehan e û ya herî muhîm e.

tesewufê paşê dibe çavkanîyek ji bo edebîyata tesewuf û klasîka Rojhilatê û bi vî awayî jî têgihên nû li edebîyata tesewuf û klasîk a Rojhilatê zêde bûn.

Berîya ku têgihên bade û meyê di edebîyata Faris û Kurdan de di maneya xwe ya tesewufî de bê bikaranîn, xemr û şerab di edebîyata Ereban de bi maneyeke tesewufî dihat bikaranîn. Her çiqas li Rojhilat ji ber dînê Îslamê mey qedexê be jî bi rûdan û pêşketina tesewufê mey êdî rengeke remzî wergirt. Ji bo ev mesele baş bê fêmkirin pêdivîya me bi hin agahiyên edebîyata Ereban ya piştî Îslamê heye. Mey berî qebûlkirina Îslamîyetê jî li nav helbestên Ereban hebû lê belê di maneya xwe ya rasteqîn de dihat bikaranîn. Li gor Saraç piştî Îslamê helbestvanên Ereban bûn du alî. Alîyek li ser meya rasteqîn û meclîsên wê radiwesta aliyê din jî li ser meya tesewufî radiwesta. Ebû Nuvas (139/756-757), Telafrî (593-657/1197-1277), Safiyuddin el-Hillî (677-750/1278-1349) û şopînerê wan helbestên ku meya rasteqîn ji xwe re dikin mijar helbestên xwe li gorî vê qaîdeyê nivîsîne. Lê belê kesên wek Ibnu'l-Fâriz (576-663/1185-1235), Telmisanî (610-690/1213-1291) û İbni Nubate (686-768/1287-1366) helbestên ku meya tesewufî ji xwe re kirine mijar dinivîsandin (Saraç, 2000: 135-136). Ibnu'l-Fariz di edebîyata tesewufê de kesayetek muhîm e. Çaldak ji bo wî dibêje Ibnu'l-Fârizê ku bi qesîdeyên xwe yê "et-Tâiyye" û "el-Hamriyye" meşhûr e, di helbestên xwe de eşqa îlahî bi sembol û nîşaneyên eşqa beşeri anîye ziman û bi vî awayî bingeha sembolîzma tesewufî ya Ereban saz kirîye (Çaldak, 2010: 173).

Li gor neqilkirina Purcewadî, têgihên edebîyata xeyrîtesewufî yê ku ketine helbesta tesewufê karin di bin du koman de bî civandin. Di koma ewil de têgihên wek zulf, çav, brû û rûyên ku ezayên laş in û ji bo bedewîya yarê bîne ziman tîne bikaranîn henin. Di koma duyemîn de jî serxweşî û hêmanên girêdayî wê yê wekî şerab, bade, saqî, qedeh û xerabat hene (Aşçı, 2014: 29). Şerab, qedeh, saqî û meyxane; maneyên xwe yê rasteqîn, hîna piştî dawîya sedsala H.6. de ji maneya xwe ya nû re hiştîye. Piştî vê serdemê sofîyan êdî bi rehetî van têgihan di pirtûkên xwe yê tesewufî de bikar anîne (Saraç, 2000: 137). *"Di tesewûfê de biwêjên ku mitesewif di helbestên xwe de bi kar tînin hin me'neyên xwe mecazî ne. Wekî saqî, cam, mey, meyxane, cefa, bilbil, me'sûq cewr, mecnûn, derd, eşq, aşiq, dilber, husn, şerab, zulf hwd. Bi biwêjên saqî, mey, meyxane, şerab, cam helbestvan cih ku lê şerab tê vexwarin, ango meyxaneyê teswîr dikin. Lêbelê ew meyxane, dergah e, tekke ye. Ev der e ku qûl ji Xwedê re dia dike û perwerdeya dînê dibîne. Saqîyê ku meyê belav dikin jî murşîd, ango şêxan temsîl dikin. Mey û şerab jî perwerdeya ku murşîd didine murîdan in. Cam dilê murîd û murşîdan îfade dike. Lê ev dila bi eşqa Xwedê tijî ye."* (Koyuncu, 2014: 23).

Di edebîyata klasîk û tesewufa Rojhilatê de bi rêya mecaz, biwêj û mezmûnan, zimanekî sembolîk ê hevpar derketîyê holê. Ger mirov edebîyata klasîk û tesewufê wek hewzekî bibîne wê çêtir bê fehmkirin. Di vî hewzî de mezmûn û sembolên hevpar ên milletên Rojhilatê heye û hemû helbestvanên wê serdemê behra xwe ji wan mezmûn û sembolan distandin û bi zimanekî sembolîk helbestên xwe dinivîsandin. Tekilî di nav edebîyata klasîk û tesewufî de heye, lê mijarên wan cuda ye. Her çiqas ji heman hewzî sûd wergirin jî mijarên tesewufê û ya edebîyata klasîk ji hev cuda nin. Mijarên tesewufê bi gelemperî mîstîk in. Edebîyata tesewufê her çiqas ji mezmûnên edebîyata klasîk sûd wergirtibe jî wan mezmûnan li gor qaîdeyên xwe bikar anîye û maneyên nû li wan mezmûnan bar kirîye. Mirov ger bipirse edebîyata tesewufê ji xeynî termên xwe ji bo çî bi mezmûn û mecazan zimanekî sembolîk bikar anîye, Gülnevil Aşçı di

xebata xwe de bi neqilkirina şerha Camî bersiva vê pirsê dide û dibêje Camî di şerha xwe ya “el- kasidetü’l-hamriyye” de bersiva wê pirsê wisa daye (Aşçı, 2014: 33-34):

- Ji bo îfadekirina têgihên xeyrîtebî, metafizîk, derbîr yanî yê ku nayên têgihîştin pêwîstî bi sembolan heye.
- Bi awayekî şênber pêşkeşkirina alema manewî, pêwîstîyeke taybetî ya ragihandina ziman e.
- Di hemû komên mîstîk de qadek mehremî ya xweser û bêparastin heye. Ev rewş tîna bîra me ku di hemû komên batîna da, tê dîtîn ku bikaranîna zimanekî nepenî mecbûrî ye.
- Li ser sofîyan zimanekî nepenî ji zimanekî sade û zelal bi bandortir e.

Li gor Saraç di serdemên ewil ên lîteratura tesewufê de ne pêkan e ku mirov rastî maneyên mecazî yên xemr û şerabê bê. Lê belê ji serdemên ewil ve mirov di lîteratura tesewufê de rastî têgihê “sekr”ê tê. Bandor û têkilîya sekr a ku tê maneya serxweşiyê û meyê, bûye sedema wateya mecazî ya meyê derkeve holê. Bi vê xalê mirov dibîne ku hêdî hêdî zimanê tesewufê saz bûye. Di maneya heqîqî de şerab dibe sedema sekrê yanî serxweşiyê (Saraç, 2000: 139).

Li gor Saraç peyva eşqê di Qur’anê de derbas nabe lê belê ji dêvla wê, peyva muhebbetê bi wê maneyê tê bikaranîn (Saraç, 2000: 136). *“Peyva muhabbetê peyva eşqê jî di nav xwe de dihewand yanî qesta eşqê bi peyva muhabbetê dihat bikaranîn. Peyva eşqê ya ku tê maneya hezkirina keçekî digel kurekî yan jî hezkirina kurekî digel keçekî îfade dike, piştî sedsala M. 8. û M. 9. de bi maneya muhebbetê ket zimanê tesewufê. Bi ser de jî eşq, carinan di maneya hezkirina zêde û mezin a digel Xwedawendî hat bikaranîn”* (Ji Purcewadî, 1998 neqilker Aşçı, 2014: 30). Lê belê mutesewufan ji peyva muhebbetê/hezkirinê bêtir, peyva eşq/hezkirin a zêde û mezin bikar anîn (Saraç, 2000: 136). Li gorî neqilkirina Pürcewadî mutesewufan ji vê maneya eşqê sûd wergirtin û peyva sekrê dan nasîn paşê jî bi rêya sekrê, têgihênmeyê, badeyê û şerabê xistin nav lîteratura tesewufê. Li gor wan sekr *“halekî taybet ê bi bandora hezkirina Xwedayî derdikeve holê”*. Bixwaze bi maneya eşqa tesewufî yan xeyrîtesewufî be, hin mutesewufan gelek caran qonaxên eşqê şibandine qonaxên meyvexwarinê. Qonaxa ewil ya badevexwarinê, tehmkirina badeyê ye. Paşê divê qedehên badeyê peyderpey bê vexwarin. Di dawîya vexwarina qedehan mirov serxweş dibe û ji ser xwe ve diçe. Sofîyan heman tebîran ji bo merheleyên muhabbetê û ruhhaletê muhebbîyan jî bikar dianîn. Ji merheleya ewil re “zewq (tehmkirin)” piştî vê “şurb (vexwarin)” û ji merheleya dawîyê re jî “sekr (ji ser xwe ve çûyin)” gotine. Li gor mutesewufan sekr bi serketina hezkirin a mirovî ya li hember Xwedê ye. Ev serxweşî yanî sekr dibe ku bigihêje asta ji ser xwe çûyînê. Ji vî halê jî ser xwe çûyînê re jî mutesewuf “fena” dibêjin (Aşçı, 2014: 30).

Di ziman de ji ber têkilîyekê yan jî taybetîyekê, maneya peyvekê bi peyveke din dikare bê neqilkirin. Di navbera peyva mey û eşqa îlahî/muhebbetê de jî têkilîyek bi vî hawî heye. Têkilîya li nav her du peyvan şibandin e (Saraç, 2000: 140). Li gorî neqilkirina Pürcewadî merhelaya ewil a maneya tesewufî ya şerabê, bi şibandina wê ya li muhebbetê re dest pê kir. Di vê merheleyê de hemwateyên şerabê, rah û xemr hîna maneyê tesewufî bi dest nexistibûn. Di teşbîhê de şerab jî hîna di maneya xwe ya rasteqîn de ye. Piştî hin sedsalên din bi alîkarîya

helbestvanên ku bi Farisî helbest nivîsîne û bi taybetî jî bi helbestên helbestvanên mutesewuf ve guherînek di maneyên peyvên şerab, mey, xemr û badeyê de derket holê. Di van teşbîhan de raveber tê hafzkirin û bi wextî re teşbîh nêzîkî hunera îstîfereyê dibe. Paşê jî ev lafz hemî, wek lafzên ku qala e'zayên (çav, brû, zulf û hwd.) laşê maşûq dike, maneyek mecazî bi dest dixin û diguherin hunera îstîfereyê. Lê bi tevahî maneyên xwe yên rasteqîn wenda nakin hîna jî di helbestan de teşbîhên wek “meya muhabbetê”, “badeya eşqê” û “şeraba muhabbetê” heye. Ger mey, hemwateyên wê û hêmanên girêdayî wê, maneyên xwe yên rasteqîn wenda kiribana divê dev ji teşbîhên wisa jî berdana (Aşçı, 2014: 31-32).

Wesf û bandorên meyê hene ku mirov van wesfan bizanibe dê fêhm bike ji bo çi têgiha meyê di edebîyatê de bûye pirwate. Di vê xebatê de jî ji bo ronîkirina têkilîyên helezonîk ên li nav mezmuna meyê û mezmûnên din ên edebîyata klasîk pêwistî bi zanîna wesf û bandorên meyê heye. Gülnevil Aşçı di xebata xwe de di hin saqînameyên cuda ên Tirkî de bi awayekî berfireh li ser têgiha meyê û wesf û bandorên wê xebitîye û wesf û bandorên meyê wisa qategorîze û rêz kirîye (Aşçı, 2014: 126-141):

1- Wêrekî dayîn	15- Çavê eqlî ronîkirin
2- Aramî dayîn	16- Coşdarî dayîn
3- Xem û huznê rakirin	17- Wendakirina hişê mirovî
4- Şîfa bexşkirin	18- Camêrkirina mirovî
5- Kêfxweşkirin	19- Hêzdayîna laşî
6- Başbînîyê zêdekirin	20- Xwîn dayîn
7- Tezekirina qelbî	21- Çav vekirin
8- Çeraxa dilî ronîkirin	22- Vejandina mirîyan
9- Serxweşî dayîn	23- Cîlwekirin
10- Bêarî dayîn	24- Wendakirina îradeya mirovî
11- Sorkirina çav û hinarokan	25- Herikandina ava devî
12- Pakkirina qelbî	26- Biriqandina rûyî
13- Pir axivok kirin	27- Biriqandina çavan
14- Xewê dayîn	28- Jîyana ebedî bexşkirin

Mey û hêmanên girêdayî wê ji ber wesf û bandorên xwe dişibin hin têgih an mezmûnên din ên edebîyata klasîk û tesewuf a Rojhilatê. Di edebîyata klasîk û tesewufê de jî bi alîkarîya van şibandinanwateyên cur bi cur li têgiha meyê zêde dibin, têkilîyên helezonîk û ravekên cur bi cur li ser vê têgihê tîn sazkin. Bi vî awayî jî tebeqeyên wateya meyê kûrtir dibe.

Di edebîyata tesewuf a Rojhilatê de piştî peyva şerabê tevî zimanê tesewufê bû, hêmanên girêdayî wê jî tevî zimanê tesewufê bûn. Mey û hêmanên girêdayî wê ji serî heya dawî bi hev du re têkildar in. Ji ber vê carinan ji bo îzahkirina têgihek meyê ji têgiheke din a meyê alîkarî tê stendin. Di Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna

Ehmedê Xanî de mirov dikare hêmanên girêdayî meyê wisa bihejmêre: Pîrê muxan, muxbeçe, saqî, saz, şem', cam, dord, dordkêş noql, kebaba kezebê/buryanê, buse, meyxane, meykede, xerabat, xemmar, reqqas, rebab, xum, xumhane, meyfiroş, serxweş, mestî, meyxwar, meyperest û mux. Ev têgihên ku hatine jimartin di edebîyata Rojhilatê de jî ji ber têkilîyên wan ên li gel meyê wekî hêmanên meyê hatine kategorîzekirin. Ev hêmanên girêdayî meyê jî bi saya guherînên wateya meyê wateyên nû li xwe zêde kirin û bi vî awayî zimanê edebîyata klasîk û tesewuf a Rojhilatê dewlemend kirin. Edebîyata Rojhilatê wek hewzekî ye her mîlet çawa ku peyvên vê edebîyatê bikar dianîn wisa peyvên nû jî lê zêde dikirin yanî li gel têgihên ku hatine bikaranîn ji zimanê xwe hemwateyên wan lê zêde dikirin û bi vî awayî jî çarçoveya zimanê edebîyata Rojhilatê berfirehtir dikirin. Yanî çawa ku navên cur bi cur ên têgiha meyê li edebîyata Rojhilatê zêde bûne di heman demê de navên cur bi cur ên hêmanên girêdayî meyê jî li edebîyata Rojhilatê zêde bûne. Ger mirov van xalên muhîm ên derheq têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê analîz bike wê maneya helbestên her sê helbestvanên Kurd zelaltir bibe. Loma di helbestên her sê helbestvanan de lêkolandina meyê û hêmanên girêdayî wê muhîm e.

2. Di Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de Têgiha Meyê û Hêmanên Sereke Yên Girêdayî Wê (Meclîs, Saqî, Meyxane, Cam, Serxweş)

2.1. Kurtejiyan û Berhemên Melayê Cizîrî

Melayê Cizîrî di edebîyata Kurdî ya klasîk helbestvanek girîng e. Melayê Cizîrî di edebîyata Kurdî ya klasîk de yekem helbestvanê Kurd e ku bi terzê edebîyata klasîk a rojhilatî dîwaneke bi Kurdî anîye holê (Adak, 2014: 208). Li gor pirtûka Abdurrahman Adak ya bi navê “Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk” ji helbestên Mela bi hesabê ebecedê jidayikbûn (975/1567-68) û koça wî ya dawiyê (1050/1640) hatiye derxistin (Adak, 2014: 215). Melayê Cizîrî ji xeynî helbestvanîya xwe di mijarên wek felsefe, zimannasî, rewanbêjî, sirûşt, dîrok, erdnigarî, şerîet û usûl ul-hedîs de jî serwext û şareza bû. Dîwana Melayê Cizîrî ya ku bi Kurmancîya Kurdî hatîye nivîsandin dîwanek e ku li gorî tertîba dîwana edebîyata klasîk ji xezel, qesîde, rubaî, terkîb û muaşereyan pêk hatîye. Gelek mezmûn û alegorîyên mîstîk ên ku di edebîyata klasîk a dîwanê de hatine bikaranîn di dîwana wî de jî cih girtîye. Di dîwanê de ewilî Hafîz û di dûv re jî bandora Se'dî Şîrazî, Molla Câmî, Suxrewerdî Meqtul, Hallac-i Mansur, Îbn Arabî û ya Îxwan-i Safa tê dîtîn. Di dîwanê de temaya herî girîng eşq e, bi vî hawî jî xwedî hûnandinek lîrîk û coşdar e (Şengül, 2016: 189).

“Herwiha Melayê Cizîrî weke lûtkeya edebîyata kurdî ya tesewufî tê naskirin. Tesewufa wî tesewufeke girêdayî Tekiyeyê nîne û ew bi awayekî felsefî li ser vê yekê sekiniye.” (Milan, 2019: 18-19). Dîwana Mela ji hêla qîymeta xwe ya edebî ve wek opus magnuma zimanê kurdî tê qebûlkirin. Bi gotineke din asta edebî û ilmî ya dîwanê di mesabeya Dîwanên Hafîzê Şîrazî, Îbn Fariz û Fuzûlî de ye (Doru, 2013: 295).

Melayê Cizîrî helbestvanek mutesewuf e û helbestên xwe jî li gor vê rêbazê nivîsîye. Melayê Cizîrî eşqa beşerî ji bo gihiştina eşqa heqîqî weke pîrekê dibîne. Ger mirov li vê beyta Cizîrî ya li jêre binêrê wê ev xal baştir bê fêmkirin:

Lami'a husn û cemalê dê ji 'ilmê bête 'eyn

'Îşqî da jê hilbitin kî dî heqîqet bê mecaz

(Cizîrî, 2018: 302)

Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de dibêje divê tîrêja husn û cemalê ji 'ilme'l-yeqînê dakeve 'eyne'l-yeqînê. Yanî her çiqas tîrêjên cemala ezeli béguman mewcûd be jî; ji ber ku di xoşewîstê de diyar dibe ger ji ser cemala wê bê dîtin dil bêtir cezb dike û têsîra wê bi hêztir dibe. Kî heye ku wê bê mecaz heqîqetê bibîne? Yanî eşqa mecazî ji bo eşqa heqîqî wasiteyek û pirek e (Turan, 2012: 534).

Melayê Cizîrî xwedî zimanek û sembolîk e ji bo eşqa xwe ya heqîqî bîne ziman ji gelek mezmûnên wekî mey, ava heyatê, bilbil, şem', perwane, gul û zulfê sûd wergirtîye. Cizîrî ji bo eşqa xwe ya heqîqî bîne ziman, bi mezmûnên eşqa mecazî, eşqa xwe ya heqîqî bi zimanekî sembolîk terîf dike. Ger mirov wek mînak li beyta jêrê binêre wê ev rewş baştir bê fêmkirin;

Zulf çûne ser nûra zelal carek were bayê şîmal

Biskan ji ser dêmê vemal zulfan ji ber cotê esed

(Cizîrî, 2018: 286)

Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de dibêje bayê bakûr carekê were wan biskên ku bi ser rûyê ciwan û zelal ve ketine rake û biskan ji ber her du çavên mîna şêran vemale. Melayê Cizîrî di rêya ku digihêje wehdetê de kesretê û di rêya digihêje eşqa îlahî de eşqa mecazî wekî pirekê dîtiye. Di van rêzên ku bi biskên reş behsa eşqa xwe ya heqîqî dike, aşiq ji bo armanca xwe ya sereke ya ku ji kesretê derbas bibe û bigihêje wehdetê divê bi lez dev ji xoşewîsta xwe ya beşerî berde û berê xwe bide xoşewîstê Îlahî (Akçınar, 2017: 145).

Béguman Melayê Cizîrî bi dîwana xwe û menzûmeyên xwe yên derveyî dîwanê mohra xwe li tarîxa edebîyata Kurdî daye. Berhema herî girîng a Mela dîwana wî ye (Adak, 2014: 217). *"Dîwana Mela di tarîxa edebîyata Kurdî de yekemîn dîwane ku bi awayekî muretteb û di asta dîwanên Farisî, Erebî û Tirkî yê navdar de hatîye nivîsandin"* (Adak, 2014: 218)

2.2. Kurtejiyan û Berhemên Feqîyê Teyran

Feqîyê Teyran di edebîyata Kurdî ya klasîk û tesewufê de helbestvanek muhîm e. Li gor Adak, Feqîyê Teyran helbestvanekî herî girîng ê sedsala 16 û 17an e û jidayikbûna Feqîyê Teyran di sala 971ê hicrî/1563yê mîladî de ye (Adak, 2014: 232). *"Ji nivîstekên li ser kêla gora Feqîyê Teyran jî tê fêmkirin ku Feqî di sala 1041/1632yan de koçî dawiyê kiriye"* (Adak, Baluken, Acar, 2014:119).

Eger mirov Feqî bi Melayê Cizîrî re muqayese bike, wê terzê nivîsîna wî baş bê fêmkirin.

1. Zimanê Mela zimanekî giran e. Mela helbestên xwe di çarçoveya mezmûnên edebîyata klasîk de nivîsandine. Lê zimanê Feqî sade ye û mezmûnên edebîyata klasîk zêde bi kar neanîye. Hinek tiştên ku Mela bi beytekê behs dike, Feqî bi zimanê xwe yê herikbar bi dirêjahî behsa wan kirîye. Mesela Mela di du beytan behsa bûyera Şêxê Sen'anî kirîye, lê Feqî menzûmeyêke serbixwe ji bo wê mijarê terxan kirîye.

2. Mela helbestên xwe li gorî pênaseya dîwanê nivîsandine û kom kirine. Yanî Mela helbestên li gorî rêza elîfbêya zimanê Erebbî nivîsandine. Lê menzûme û helbestên Feqî bi pênaseya dîwanê ve ne girêdayî ne.
3. Mela di çarçoveya mezmûnên edebîyata klasîk de dîwana xwe nivîsandîye. Lê Feqî li gorî mijaran menzûmeyên serbixwe nivîsandine (Adak, 2014: 236-237).

Bi qasî ku tê zanîn Feqiyê Teyran, di tarîxa edebîyata Kurmancî de yekem helbestvane ku derheqê hinek çîrok û serpehatiyên çanda tesewifî (wekî Bersîsê Abid, Şêxê Sen'anî) de menzûme nivîsandine (Adak, 2014: 238).

“Wî di helbestên xwe de behsa çîrok û qiseyan kirîye lê ne bi tenê ew çîrok bi usûl û uslûba xwe neqil kirine, bi heman awayî di nav wan çîrokan de behsa halê xwe, rê û rêzika xwe jî kirine. Feqiyê Teyran digel çîrokan di gelek helbestên xwe de li ser rêya tesewufê îşaretên muhim pêşkêş kirine. Her wiha em dikarin bibêjin ku ew bi rêya helbest û çîrokan ve behsa mijar û meseleyên tesewufî dike” (Orkin, 2015: 50). Ji bilî menzûmeyan gelek helbestên wî yê curbicur jî hene (Adak, 2014: 238). Li jêrê wê navên menzûme û helbestên Feqiyê Teyran bîrêz kirin

- Menzûmeya Şêxê Sen'anî
- Menzûmeya Bersîsê Abid
- Menzûmeya Zembîlfiroş
- Menzûmeya Dimdimê
- Helbestên Curbicur (Adak, 2014: 239-242)

2.3. Kurtejiyan û Berhemên Ehmedê Xanî

Ehmedê Xanî di edebîyata Kurdî ya klasîk de xwedî cîyekê muhîm e. Ehmedê Xanî di sala 1061/1651ê de li Bazîdê ji dayîk bûye (Dost, 2020) û di sala 1121/1709an de 57 salîya xwe de li Bazîdê wefat kirîye (Adak, 2014: 250-252). Navê bavê wî Îlyas, nave dîya wî Gulnîgare (Varlı, 2002, Cilda 1.)

Li gor Adak, Xanî îcazeya xwe li Xoşabê ji Medreseya Etaiyyeyê stendîye. Piştê li Bazîdê medreseyek ava kirîye û heya ku emrê wî tîre bike li vî medreseyê ders daye (Adak, 2014: 251). Ehmedê Xanî alimekî waqîfî felsefe, edebîyat, astronomî û ilmên dînî bû. Bi kurtasî Xanî bi qasî ku emrê wî tîre kirîye li dûv ilmê çûye, li ser Xweda, insan û gerdûnê fikirîye û li bersivên van pirsan gerîyaye.

Mijara Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji evîneke tesewufî ye. Ehmedê Xanî mijara mesnewîya xwe ji ser çîroka folklorîk a eşqa beşerî dighêjîne eşqa heqîqî. Ehmedê Xanî kesayetêk mutesewuf e û di berhemên xwe de jî rengê tesewufa xwe rê dide. Ehmedê Xanî di Mem û Zîna xwe de bi beytên jêrê nêrîna xwe ya tesewufî rê daye:

Em 'aşîq eger çi meyperest in

Emma ji meya Elestu mest in

Ew mey ne wekî meya te al e

Ew mey ji cemaîlê zulcelal e

(Cîhanî, 2013: 586)

Wekî di malika jorîn a duyem de tê gotin meya (şeraba) ku dixwazin vexwin ne wek şaraba daringî ye, meya ku dixwazin meya zulcelal anku Xwedayî ye (Korkmaz, 2019: 110). Bi van beytan tê dîtin Ehmedê Xanî çawa eşqa mecazî vedigerîne eşqa heqîqî û bi vî awayî bingeha berhemeke tesewufî datîne.

Mem û Zîn di edebîyata klasîk a Kurdî de mesnewîya ewil a eşqê ye. “*Ehmedê Xanî berhemên xwe bi zaravaya Kurmancî nivîsîye. Xala muhîm ev e ku Xanî bi zimanên Erebi, Farisî û Tirkîya Osmanî ên ku kevneşopên wê demê bûn nenivîsandîye lê belê bi zaravaya Kurdî ya Kurmancî nivîsî ye*” (Töre, 2015: 2).

Nûbihara Biçûkan û Eqîdeya Îmanê ji ber ku berhemên didaktik in li derveyî mijara xebata me nin. Lê belê Mem û Zîna Ehmedê Xanî berhemeke edebîye û agahiyên derheq wê ji bo xebata me girîng e. “*Mem û Zîn mesnewiyê orjînal e. Lewra di edebîyata Kurdî de berî Ehmedê Xanî li ser vê mijarê û bi vî terzî ti mesnewî nehatine nivîsandin. Di tarîxa edebîyata Kurdî de yekem mesnewîye ku bi awayekî rêk û pêk hatiye nivîsandin*” (Adak, 2014: 256).

2.4. Di Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de Têgiha Meyê û Navên Wê Yên Din

2.4.1. Têgiha Meyê

Mey di edebîyata klasîk û tesewuf a Kurdî de mezmûnek muhîm û gelek berfireh e. Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî mezmûn, wezn û hunerênedebîyata klasîk û tesewufê li gor qaîdeyên wê edebîyatê bi awayekî mahirane bikar anîne. Mezmûna meyê ji ber ku mezmûnek edebîyata klasîk û tesewufê ye, di helbestên her sê helbestvanan de jî cih girtîye. Têgiha meyê di helbestên her sê helbestvanan de jî li gor navên din ên meyê zêdetir hatiye bikaranîn. Lê belê her sê helbestvan li gorî terza xwe têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê bikar anîne. Melayê Cizîrî di dîwana xwe de 62 caran têgiha meyê bikar anîye. Ji bo analîza bikaranîna têgiha meyê wê ewilî beyta Melayê Cizîrî bê şîrovekirin. Melayê Cizîrî di beyta jêrê de têgiha meyê wisa bikar anîye:

Wahid ji nûra wê durrê peymanê û cama surrê

Mey rehtî anî ber firrê hem cam û hem peymanê da

(Cizîrî, 2018: 36)

Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de dibêje Xwedayê yekane ji ber ronîya wê durrê û qedeh û tasa evîndarîyê meyê dagirt cam û peymanê evîne û anî ber firrê da ku aşiq jê vexwin. Hem di cam û hem di peymanê de heman tişt heye yanî mey heye. Helbestvan di van rêzikan de têgihameyê bi wateya eslî yanî di wateya vexwarineke alkolî de bikar neanîye. Di vê beytê de helbestvan bi têgiha meyê eşqa xwe ya îlahî anîye ziman.

Peyva meyê di Dîwana Melayê Cizîrî de têgihek gelek berfireh û muhîm e. Ji ber ku mey wek mezmûneke serbixwe ya edebîyata klasîk dişibe gelek mezmûn, têgih û hebûnan. Helbestvan meyê ji bo eşqa îlahî, eşqa beşerî, ateş, abê heywan, şerbet, zehir, dilber, ava kewserê, lêvê yâre, çavên yarê, bêhna yarê, husna yarê, remza yarê, bêhna gulê, vexwarina nûrînmuşerref, vexwarina ezeli, wehdet, irfan, zezem, suhbet, gerdana yarê, ayîneyê cama cehanbîn a Cem, suhba elest, av û fîrquetê bikar anîye.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de 20 caran têgiha meyê bikar anîye. Di beyta jêrê de Feqîyê Teyran têgiha meyê wisa bikar anîye:

Dêm şûşe ye nûr qefes e

Mecaz ne îşq e hewes e

Dil ji surrê naket bese

Can ji meya meweddetê

(Sadînî, 2017: 243)

Di vê çarîna jorîn de Feqîyê Teyran gotîye dêm qedeh e, nûr jî qefes e. Îşqa mecazî jî ne îşq e hewesek e, dil ji cilwê têr nabitin û can jî ji meya muhebbetê têr nabin. Yanî helbestvan di vê helbestê de bi meya meweddetê esildanî qesta eşqa îlahî kirîye. Helbestvan gotîye eşqa mecazî ne eşq e hewes e û eşqa heqîqî eşqa îlahî ye.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de têgiha meyê bi gelemperî ji bo eşqa îlahî bîne ziman bikar anîye. Helbestvan têgiha meyê di watayên eşqa îlahî, şerbetê, eşqa mecazî, qîsseyan, cemala ekber, wîsalê û ava kewserê de bikar anîye.

Piştî Melayê Cizîrî û Feqîyê Teyran, Ehmedê Xanî jî di mesnewîya xwe ya edebî de wisa cih daye têgiha meyê:

Em 'aşiq eger çi meyperest in

Emma ji Meya Elestê mest in

Ew mey ne wekî meya te al e

Ew mey ji cemaletê zulcelal e

(Cîhanî, 2013:586)

Ehmedê Xanî di vê beyta xwe de dibêje em her çiqas meyperest bin jî em ji meya elestê mest in. Ji meya elest jî qest esildanî bezma elest e yanî qesta eşqa heqîqî dike. Jixwe helbestvan di berdewamîya wê de dibêje ew mey ne al e wekî meya te, ew mey, ji cemala zulcelal e. Zulcelal yek ji navên Xwedê ye û tê maneya mezinbûn û azameta bêdawî. Cemala zulcelal jî tê maneya xweşikbûna ezemata Xweda. Di beytê de tê gotin ku em aşiq ên meyperest in lê belê em ji meya eşqa Xwedayî mest in. Ev mey ji xweşikbûna mezinahîya Xwedê ye yanî ew ji eşqa xweşikbûna Xweda ye.

Ehmedê Xanî di Mem û Zîna xwe de têgiha meyê 39 caran bikar anîye. Ehmedê Xanî têgiha meyê di dîwana xwe de bi pîranî di wateya eşqa heqîqî de bikar anîye, di wateya fenafillahê, paşê di maneya eşqa beşerî û lêvên yarê û carinan jî di wateya vexwarineke alkolîk de bikar anîye. Lê belê ev wateya vexwarineke alkolîk çawa ku çîroka mesnewîyê di dawîya mesnewîyê de vedigere çîrokeke tesewufî, ew wateya vexwarineke alkolîk jî di heman demê de vedigere vexwarineke sembolîk. Ji beytên jorê jî mirov têdigihêje ku ew meya ku şair di çîroka mesnewîyê de behs dike xizmetî wateya vexwarineke sembolîk dike.

2.4.2. Navên Cuda Yên Meyê

Di berhemên her sê helbestvanên Kurd de ji bo mezmûna meyê bêtir tegiha meyê hatîye bikaranîn. Lê belê Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî ji bo zimanên berhemên xwe yê edebî dewlemend bikin cih danin navên din ên zimanên bîyanî jî. Navên cuda yê meyê yê ku di berhemên her sê helbestvanan de derbas dibe li gor hejmarê bikaranîna wan li jêrê wisa hatine rêzkirin:

- Navên cuda yê meyê yê ku di Dîwana Melayê Cizîrî de derbas dibin li gor hejmarê ev in: mey (62), bade (30), şerab (14), xemr (13), mul (1), rah (2), mudam (4), rehik (3) û subûh (1).
- Navên meyê yê ku di helbestên Feqîyê Teyran de derbas dibin ev in: mey (20), bade (6), şerab (9) û xemr (8).
- Navên meyê yê ku di Mem û Zîna Ehmedê Xanî de derbas dibin ev in: mey (39), şerab (10), xemr (1), xubûq (2), rah (2), 'ereq (2) û subûh (1).

2.4.3. Ravekên Li Ser Têgiha Meyê Hatine Sazkirin

Di Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de ravekên cur bi cur li ser têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê hatine sazkirin. Her sê helbestvan bi vî awayî tebeqeyên wateya helbestên xwe zêde kirine û bi vî hawî wateya helbestên xwe kûrtir kirine û helbestên xwe ji hêla edebî ve dewlemend kirine. Bi vî awayî jî esildanî hêza îfadekirina eşqa xwe ya ezeli û ebedî zêde kirine. Li jêrê ji bo fêmkirina ravekên ji helbestên her sê helbestvanan wê mînakek bê dayîn û ravekên li ser têgiha meyê û navên din ên meyê wê bê dayîn.

Ewilî wê bi beyta jêrê ya Dîwana Melayê Cizîrî mînakek ji bo ravekê wê bê analîzkirin paşê jî wê ravekên ku di Dîwana Melayê Cizîrî de derbas dibe wê bê rêzkirin.

Şahidê qudsînişan husne ji remza ezel

Da me bi destê surrê camê meya lemyezel

(Cizîrî, 2018: 362)

Melayê Cizîrî di vê beytê de gofiye ew yara şanepîroz a ku spehîtiya wê ji nîşana her hebûyî ye, bi destê xwe yê dilrûba qedehek ji meya ebedî daye me. Helbestvan di vê beytê de mezmûna meyê bi ravekê bikar anîye. Bi alîkarîya vê ravekê tebeqeyek maneyeke din li têgiha meyê zêde kirîye. Bi raveka meya lemyezel esildanî hêza îfadekirina eşqa xwe zêde kirîye. Bi meya lemyezel helbestvan esildanî qesta eşqa xwe ya îlahî ya lemyezel yanî ya ezeli kirîye.

Ravekên di Dîwana Melayê Cizîrî de li ser navên meyê hatine saz kirin ev in; meya gulgûn û al, meya gulgûn û saf, meyê safî, meya engûrî, meya nûrîn muşerref, meya baqî, meya cazîbe, meya du sale, meyê muxane, meya alî, meya husna xwe, meya lem yezel, meya safa zelal, meyê işqa te, meya wê qedehê, meya rengîn, badeya nûrînrehîq, badeya rengîn, badeya engûrî, badeya kasê, ew şeraba eyş û noşê, şeraba saxerê, şeraba ezêlîn, şeraba nabî, gulnarê şerabê, şeraba me, şeraba nabê rummanî, xemra bêxiş, xemra helal, xemra şadimanî û xemra ezêlî.

Feqîyê Teyran jî di nav helbestên xwe de cih daye ravekên bi vî hawî. Mirov dikare helbesta jêrê wekî mînak nîşan bide:

Feqî:

Kefa kûze û tas tê

Nazik û spîzend in

Cama ku meya xas tê

Binêrin talib çend in

Wexwun ji destê rastê

Bi medhan mehbûb xwendin

(Sadînî, 2017: 195)

Helbestvan di helbesta xwe ya jorê de dibêje ji bo wê cama ku meya xas tê de ye çendin talib hene, hûn wê meya xas bi destê rastê vexwin. Helbestvan di helbesta xwe de bi meya xas a ku gelek kes talibê wê nin esildanî qesta meya heqîqî dîke û bi meya heqîqî jî qesta helbestvan eşqa heqîqî yanî ya îlahî ye. Feqîyê Teyran di beyta xwe de bi raveka meya xas tebeqeyên wateya helbesta xwe zêde kirîye.

Terkîbên di helbestên Feqîyê Teyran de li ser navên Meyê hatine saz kirin ev in; meya pêrar, meya xas, meya sersale, meya gulgûn û al, meya meweddetê, badeya saqî, badeya afiyyetê, badeya sor, xemra ezêlî

Nivîskarê Mem û Zînê di mesnewîya xwe de ji bo tebeqeyên wateya helbestên xwe zêde bike û zimanê helbestên xwe dewlemend bike ravekên cur bi cur saz kirîye. Mirov ji bo vê xalê analîz bike dikare li vê beyta jêrê binêre:

Gerden te digo di destê saqî

Qarûreye pîrr şerrabê baqî

(Cîhanî, 2013: 249)

Ehmedê Xanî di vê beyta xwe de gotîye gerdênên wan te digot qey mîna camên tijî şeraba baqî ên di destê saqî de ye. Ehmedê Xanî di vê helbesta xwe de raveka şeraba baqî saz kirîye. Helbestvan meya ku naqede yanî ya ku xilas nabe bi raveka şeraba baqî îfade kirîye. Ehmedê Xanî bi raveka şeraba baqî qesta eşqa xwe ya baqî dîke

Ravekên di mesnewîya Ehmedê Xanî de li ser navên meyê hatine saz kirin ev in; meyê cehannuma, meya lebaleb, meya nab, meya elest, meya mecazî û meya heyatê, şeraba

gulgûn, sorre şerab, şeraba baqî û şerabê belwa, xemrê tellal, ra'hê telxkaman, xubûqê derdê hicran, sebû'hê weslê canan, ereqa gulavê û ereqa meya heyatê.

2.4.4. Têkilîyên Helezonîk ên Li Ser Têgiha Meyê Hatine Sazkirin

Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî di helbestên xwe de têgiha meyê li gor qaîdeyên edebîyata klasîk û tesewufê bikar anîne. Lê belê her sê helbestvan li gorî terzên nivîsandina berhemên xwe têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê bikar anîne. Her sê helbestvan di berhemên xwe yên edebî de têkilîyên helezonîk li nav mezmûna meyê û hêmanên girêdayî wê û mezmûnên din ên edebîyata klasîk û tesewufê de li gorî terza nivîsandina xwe saz kirine. Bi alîkarîya têkilîyên helezonîk li nav mezmûna meyê û mezmûnên din ên edebîyatê tebeqeyên wateya helbestên xwe zêde kirine û bi vî awayî helbestên xwe ji hêla edebî ve dewlemend kirine. Ji bo analîzkirina têkilîyên helezonîk yên di helbestên her sê helbestvanan de derbas dibin ewilî wê helbestên Dîwanê bèn analîzkirin.

Melayê Cizîrî di Dîwana xwe de têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê bi gelek mezmûnên din ên edebîyata klasîk û tesewufê re bi awayekî helezonîk (pêçekî) bikar anîye. Yanî helbestvan di berhema xwe de mezmûna meyê û mezmûnên din ên edebîyata klasîk û tesewufê têkelî hev kirîye û wateyêke nû û orîjînal derxistîye holê. Melayê Cizîrî di dîwana xwe de têgiha Meyê û hêmanên girêdayî wê bi mezmûnên abê heywanî, ava kewserê, ava zemzemê, eşqê, aqlî, ruhî, cama Cem, cama cehanbîn, ayîneyê Îskender, îksîra xemê, zehra helahil, zehrê, di'a, gul û bilbilî, şerbetê, avê, halê sekr û cezbê, le'lê, lêvê yarê, gerdena yarê, husna yarê, vexwarina ezêlî, bezma elestê, remzê yarê, bêhna yarê, çavên yarê û bi çîçeka nêrgîzê re bikar anîye. Mezmûna meyê û van têgihana têkelî hev kirîye têgiha meyê û têgihên din ên edebîyata klasîk bi awayekî helezonîk girêdayî hev kirîye da ku hêza îzaha eşqa xwe zêdetir bike. Ev mînakê jêrê mînakek ji wan wateyên helezonîk ên Dîwana Melayê Cizîrî ye:

Min dî sehergaha elest camek ji kewser dost di dest

Jê da Melê lew maye mest hetta heyatê serxweş in

(Cizîrî, 2018: 94)

Cizîrî di vê beytê de dibêje: “*Min di sehera elestê de cama kewserê di destê yarê de dît, qurtek da Melê û wî mest kir ji ber vê hetta heyatê serxweş in em*”. Cizîrî ji bo destpêka eşqa xwe û serxweşîya xwe Bezma Elestê nîşan dide. Li gorî wî zewqa serxweşîya wî bi şerefa muxettebbûna pirsra maşûk ya “*Ez ne Rebbê we me?*” destpê kirîye. Ev halê şahadetê wê heyra heyatê dewam bike (Orkin, & Erdoğmuş, 2018: 736). Taybetîya herî muhîm a ava Kewserê ev e; yê ku carekê ji vê avê vexwe nema tî dibe. Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de têkilîyek helezonîk li nav mezmûna meyê û ava kewserê de saz kirîye. Helbestvan di van rêzîkên xwe de gotîye ku; Melê ji vexwarina camek ji kewserê serxweş û mest bûye lê belê serxweşkirin ne têsîra ava Kewserê ye têsîra meyê ye. Melayê Cizîrî bi vî awayî têkilîyek helezonîk li nav mezmûna meyê û ava kewserê de saz dike û bi vî hawî her du mezmûnan têkelî hev dike. Melayê Cizîrî bi alîkarîya têkilîyên helezonîk hem teqeyên wateya helbestên xwe kûrtir kirîye û hem jî hêza îfadekirina estetîk a hest û ramanên xwe zêde kirîye.

Melayê Cizîrî ji Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî zêdetir têgiha meyê û hêmanên wê bikar anîye û ji wan bêtir mezmûnên din ên edebîyata klasîk têkelî mezmûna meyê û hêmanên girêdayî wê kirîye. Her du helbestvan bi gelemperî têgiha meyê bi awayekî sade û serbixwe bikar anîne lêbelê carinan bi mezmûnên din ên edebîyata klasîk jî bikar anîne. Feqîyê Teyran di helbestên xwe de têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê bi mezmûnên ava heyatê, ava kewserê, eşqê, vexwarina meweddetê, vexwarina afîyyetê û bi vexwarina ezêlî re bikar anîye. Mirov dikare mînakê jêrê ya Feqîyê Teyran ji bo wateya helezonîk ya di navbera têgiha meyê û mezmûnên din ên edebîyata klasîk nîşan bide:

Serxweşê ava heyatê

Meclîsa reqs û sema tê

Dê çikim b'sewm û selatê

Bi kûze û fincanim ez

(Sadînî, 2017: 136)

Di vê çarîne de helbestvan gotîye ez mestê ava heywan im. Ji serxweşê ava heyatê jî qesta wî esildanî kesê ku ji ber meya eşqa Xwedayî serxweş bûyî ye. Ger ku mirov bi baldarî li vê çarîne binêre dibêne ku esildanî serxweşkirin taybetîya meyê ye ne taybetîya ava heyatê ye. Di edebîyata klasîk a Rojhilatê de ava heyatê mezmûnek e ku bexşandina jîyana nemirtîyê simbolîze dike. Feqîyê Teyran di vê helbesta xwe de bi alîkarîya serxweşîyê têkilîyêk helezonîk di navbera têgiha meyê û mezmûna ava heyatê de saz dike. Bi vî awayî eşqa xwe ya îlahî ya nemirtîyê û serxweşîyê dibexşîne îfade dike.

Ehmedê Xanî di mesnewîya xwe ya edebî de têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê bi mezmûnên cama Cem, cama cehannuma, wisleta yarê, lêvê yarê, şerbetê, bezma elestê, eşqê, ava zemzemê û bi ava heyatê re bikar anîye. Ev helbesta jêrê ji bo têkilîyêk helezonîk dikare wek mînakê bê nîşandan:

Ney bûm û di 'alema neyistan

Mey bûm ne bi destê meyperestan

(Cîhanî, 2013: 808)

Ehmedê Xanî di vê beyta xwe de dibêje ez di alema neyistanê ney bûm, mey bûm lê belê ne di destê meyperestan de. Ger mirov bi baldarî li vê beytê binêre dibêne ku helbestvan di vê beyta xwe de têkilîyêk helezonîk di navbera têgiha meyê û çîroka navdar ya edebîyata klasîk de saz kirîye. Çîroka neyê esildanî telmîh e ku wehdetî wicûdê tîne bîra mirov û neyistan jî esildanî hebûna Xwedê tîna bîra mirov. Mey jî di vê beytê de ne ew meya ku di destê meyperestan e, ew hezkirina Xwedê ye. Helbestvan bi vî awayî têkilîyêk helezonîk li nava van têgihana saz dike û tebeqeyên wateya helbesta xwe bi vî awayî zêde dike.

2.5. Di Dîwana Melayê Cizîrî, Helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de Hêmanên Sereke Yên Girêdayî Meyê

Di Dîwana Melayê Cizîrî, helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de gelek têgihên ku bi meyê re eleqedar in hene. Lê em li ser ên sereke sekinîne. Meyxane, meclis, saqî, qedeh û serxweş hêmanên sereke yên ku bi meyê re eleqedar in. Her sê helbestvanên Kurd di helbestên xwe de navên cur bi cur ên têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê bikar anîne, ravekên cur bi cur li ser têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê saz kirine û têkilîyên helezonîk di navbera wan û mezmûnên din ên edebîyata klasîk de saz kirine. Ev her sê helbestvanên edebîyata tesewufa Kurmancî di helbestên xwe yên edebî de bi têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê wêneyekî ji bo me teswîr dikin. Ger mirov nizanibe ku ev her sê helbestvanên mezin mezmûna meyê û hêmanên sereke yên wê di wateya sembolîk de bikar anîne mirov dibê qey ev her sê helbestvan di helbestên xwe de qesta meclîsa bi çeng, ney, reqs, meyfiros, serxweş, dilber û meyê dikin. Le belê di helbestên edebî yên her sê helbestvanan de bi awayekî sembolîk bikaranîna mey û hêmanên girêdayî wê ve wateya helbestên her sê helbestvanan kûrtir dibe û bi vî awayî jî tebeqeyên wateya helbestên wan zêde dibe

2.5.1. Meclîs/Bezm

Meclis esildanî peyveke Erebi ye û tê maneya cîyê rûniştinê, meclîsa şerabê yan jî bezmê. Meclîs û bezm wek têgihên meyê qesta heman cîyî dikin yanî cîyê meyê. Di edebîyata klasîk de remza sohbet û kêfxweşîyê meclis e. Mirov ji nêrînên cuda li meclîsê binêre hin wateyên cuda der tîn holê. Gava ku mirov ji hêla tesewufî lê mêze ke bezma elest, helqeya zikrê yan jî ayîna semayê tê bîra mirov. Eger ji hêla desthilatdarîyê lê mêze ke meclîs Dîwana Hûmayûnê tîne hişê mirov saqî jî padîşahî tîne bîra mirov. Li gorî tesewufê namzedê herî girîng yê meclîsê saqî; Xwedê ye, pêxember e yan jî murşîd e, şeraba ku li wir tê vexwarin jî di maneya mecazî eşq e û di tesewufê de eşqa îlahî, îrfan, heqîqet, merîfet û muhabbet e (Yoldaş, 2009: 149). Ji bo analîza têgiha meclîsê ewilî wê helbestên Melayê Cizîrî bê analîzkirin piştî wê jî helbestên her sê helbestvanên din.

Daxilê meclis bûyî îşev Nîşanî lew ku xef

Camê rûhanî li ehlê dil nîşandin mahê new

(Cizîrî, 2018: 412)

Melayê Cizîrî di dîwana xwe de tenê di vê beytê de peyva meclîsê bikar anîye. Helbestvan di vê beytê de gotîyê Nîşanî -ku ew mexlesa wî ye- tu îşev bi dizî daxilê meclîsa şerabê bûyî û îşev meha nuh yanî yara te cama rûhanî nîşanî te daye. Helbestvan di vê beytê de têgiha meclîsê di wateya helqeya zikrê de bikar anîye yanî di maneya cîyê şerabê ya rasteqîn de nehatîye bikaranîn. Melayê Cizîrî di dîwana xwe de têkilîyên helezonîk di navbera têgiha meclîsê û mezmûnên di ên edebîyata klasîk de saz nekirîye.

Melayê Cizîrî di dîwana xwe de têgiha bezmê û suhbetê di wateya meclîsê de bikar anîye. Bi cîyê suhbetê jî li ber çavê mirovan esildanî meclîsê yan jî bezmê xêz dike yanî suhbet jî di Dîwana Melayê Cizîrî de esildanî di wateya meclîsê de hatîye bikaranîn. Bezm tê maneya cîyê Meyê û kêfxweşîyê û di eslê xwe de peyveke Farisî ye. Bezm di edebîyata klasîk a

Rojhilat de ciyêke girîng e û di nav wan de wê demê bûye weke adetekê. Di bezme de herkesek li cem hev rûdinê bi awayekî xelekî rûdinin. Saqî di destê wî de qedehêk tije mey li nava wan digere û Meyê li wan belav dike. Li bezmê musîkî û reqs jî heye û bi gelemperî heya sibehî dom dike. Li bezmê mûm û bêhnên xweş heye û dem li wir bi kêfxweşî zû derbas dibe (Pala, 2017: 71).

Zerriyên şehla û durdane bibin şahidê bezm

Ji genimreng û sîyahçerde û esmer meke behs

(Cizîrî, 2018: 252)

Melayê Cizîrî di 2 beytan de peyva bezme bikar anîye. Helbestvan di vê beytê de dibêje ger zerriyên şehla durdaneyên bezmê bin ji min re qala genimreng, sîyahçehre û esmeran nekin. Cizîrî di vê beyta xwe de bezmê wek ciyê şerab, kêfxweşî û saqîyan resm kirîye lê esildanî qesta helbestvan ji têgiha bezmê ne ciyê şerabvexwarinê ye esildanî qesta ciyê zikre kirîye. Melayê Cizîrî di dîwana xwe de têkilîyên helezonîk di navbera têgiha bezmê û mezmûnên di ên edebîyata klasîk saz nekirîye. Helbestvan di dîwana xwe ya bêhemta de li ser têgiha bezmê ravekek tenê saz kirîye ew jî bezma surşîrînan e.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de cih nedaye têgiha bezmê lê di çar ciyan de cih daye têgiha meclîsê. Helbestvan di helbestên xwe de bi têgiha bezmê re tu ravek saz nekirîye lê ji bo meclîsê raveka meclîsa purçeng û ney saz kirîye. Helbestvan di navbera têgiha meclîsê û mezmûnên têkilîyên helezonîk saz nekirîye. Feqîyê Teyran vê têgihê di sê ciyan de di wateya ciyê kêfxweşî û meyvexwarinê de bikar anîye. Lê belê qesta wî ji ciyê meyvexwarinê esildanî bezma elest û helqeya zikrê ye. Feqî di çarîna jêrê de meclîsê wisa bikar tîne:

Serxweşê ava heyatê

Meclîsa reqs û sema tê

Dê çikim b'sewm û selatê

Bi kûze û fîncanim ez

(Sadînî, 2017: 136)

Di vê çarînê de helbestvan gotîye ez sermestê ava heywan im. Di vê çarînê de Feqîyê Teyran esildanî fikra xwe ya tesewufî aşîkâr kirîye. Ji serxweşê ava heyatê jî qesta wî esildanî kesê ku ji ber meya eşqa Xwedayî serxweş bûyî ye.

Ehmedê Xanî mesnewîyê di mesnewîya xwe de 8 caran peyva meclîsê û 4 caran jî peyva bezmê bikar anîye. Ehmedê Xanî di Mem û Zînê de bi têgihên meclîs û bezmê ravekên wisa saz kirîye; bezmeke şadimanî, bezma Stîyê û bezma terabê. Ehmedê Xanî di mesnewîyê de têkilîyên helezonîk li nav têgihên meclîs û bezm û mezmûnên din ên edebîyata klasîk de saz nekirîye ev têgihana bi gelemperî di heman wateyî de û bi awayekî sade bikar anîye. Ehmedê Xanî bi gelemperî peyvên meclîs û bezmê di wateya ciyê kêfxweşî, şahî û ciyê

meyvexwarinê bikar anîye. Ev beyta jêrê berdewama beyta berîya xwe ye di mesnewîya Ehmedê Xanî de:

Înan û di meclîsê gerrandin

Keyfê di xu ser bi ser gehandin

(Cîhanî, 2013: 621)

Di vê beytê de helbestvan gotîye şerab, qend, şeker misk û gulaban anîn li meclîsê gerandin ku kêfê jê bibînin. Têgiha meclîsê di vê beyta Ehmedê Xanî de ne di wateya xwe ya rasteqîn de lê belê di wateya xwe ya mecazî de hatiye bikaranîn

2.5.2. Saqî

Saqî têgiheke Erebi ye û tê maneya kesê ku meyê dide yan jî belav dike. Di edebîyata klasîk de têgiheke girîng a girêdayî meyê ye. Di bezme de kesê ku kêfxweşî û zindîtiyê dide ew e. Peywira wî ev e ku li nava xelesa bezme bigere û meyê li wan belav bike (Pala, 2017: 387). Saqî di edebîyata klasîk de wekî meygêr an jî xoşivîyekê ye û di tesewufê de jî wekî kesê kâmil tê dîtin. Di Qur'ana Pîroz de hatiye gotin ku: *"Xwedayê wan dê ji şerabeke paqij wan av bide"* (Însan, 76/21). Helbestvan û nivîskarên edebîyatê di maneya simbolîk ya edebî de car caran piştî xwe didine vê ayeta Qur'anê. Lewra şerab di zimanê 'Erebî de hem tê maneya vexwarinê hem jî tê maneya meyê.

Mirov dikare ji bo taybetiyên saqî wiha jî bêje: Saqî weke Xizirî ye ku dilê herkesi xweş dike û meyê dide wan, saqî carna weke mutribekî ye, saqî li bezmê bi ciwanbûna xwe balê dikşîne ser xwe kesên aşiq divê ne ji şerabê divê ji ber ciwaniya saqî serxweş bibin, kesên li bezmê dibê ku ji xeynê şerabê tiştên din jî ji saqî bixwazin. Yanî qelek peywir û maneyên saqî hene li gor qesta helbestvanî û maneya helbestê mirov fêhm dike ku saqî di kîj maneyê de hatiye bikaranîn.

Melayê Cizîrî di dîwana xwe de ji ber hin taybetiyên ku dişibe saqî ji dêvla peyva saqî navên wisa bikar anîye; saqî, cemal, hebîbê ezmê, dost, pîrê hikmetbîn, yar, maşûq, muxbeçeyên meyfiroş, pîrê muxan û rend.

Şem'a wîsalê her geş e şewqa şemalê ateş e

Xemra peyalê bêxeş e saqî 'ecebrenge bade da

(Cizîrî, 2018: 40)

Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de dibêje muma wisletê her geş û şewqa wê jî wekî agir e. Meya ku di camê de ye sade û paqij e lê belê saqî meyekê ecebrenge dagirt bo me. Gava ku mirov li vê beytê binêre dibîne ku saqî di vê beytê de maneya kesê ku Meyê belav dike. Lê meya ku ew belav dike ne meya ku vexwarina alkolîk e ew meya eşqê ye.

Saqî ji dengê bulbul e avête çerxê xulxule

Rûhan li dorê silsil e govend û reqs û helqe da

(Cizîrî, 2018: 42)

Melayê Cizîrî bi helbest û rêzên xwe yên wekî durdaneyan de wêneyan li ber çavên me xêz dikin. Di vê beytê de jî wek bezmeke meyê û kêfxweşiyê bi peyv û rêzên xwe wêneyêkî li ber çavên me dineqîşîne. Helbestvan di vê beytê de dibêje gava meygêr ji bilbilê misînî/qedehî meyê berda qedehan wê demê dengê xulxulê hat û biqebilk kete çerxa ezmanan û rûh jî li dorê nin wekî silsilê û dest bi govend û helqê kirin. Di vê beytê de helbestvan mezmûnên bulbul û saqî têkelî hev kirîye û bi vî awayî têkilîyek helezonîk di navbera têgiha saqî û mezmûna bulbul û gulê de saz kirîye. Bi têkilyên helezonîk ên bi vî hawî tebeqeyên wateya helbesta xwe zêde dike û hêza îfadekirina helbesta xwe zêde dike. Di helbestê de gotîye ew saqîyê ku mîna bulbul aşiq e û dengê wî wekî bulbulê ku ji gulê re dixwîne xweş e, xulxul avêtiye çerxê.

Melayê Cizîrî di dîwana xwe de 23 caran têgiha saqî bikar anîye. Helbestvan di dîwana xwe de li ser peyva saqî kêr ravek saz kirîye bi gelemperî têgiha saqî bi awayekî sade bikar anîye. Raveka ku di Dîwana Melayê Cizîrî de hatîye saz kirin saqîyê sîmê ye.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de 6 caran peyva saqî bikar anîye. Feqîyê Teyran di wateya têgiha saqî di menzûmeyên xwe de van têgihana bikar anîye; yara gerdendirêj, baderêj, mehbûb, dilber û horî. Feqîyê Teyran di çarîna jêrê de têgiha saqî wisa bikar anîye:

Were softî misliman be

Bi saqî secdeyê bîne

Ku sûret mezherê zat e

Sifatê Heq Te'ala ye

(Sadinî, 2017: 237)

Helbestvanî di helbesta xwe ya jorê de gotîye were softî bibe misilman û secdeyê bi saqî bîne ku ew sifatê Heq Te'ala ye. Helbestvan di vê çarîna xwe de raste rast dibêje ku bi peyva saqî esildani qesta Xweda dikim û dibêjim secdeyê li wî bikin. Helbestvan di berhema xwe de tu ravek li ser peyva saqîyê saz nekirîye û têkilîyên helezonîk di navbera têgiha saqî mezmûnên din ên edebîyata klasîk saz nekirîye yanî têgiha saqî bi gelemperî bi awayekî sade bikar anîye.

Helbestvanî di mesnewîya eşqê de li 12 cihan peyva saqî bikar anîye. Ehmedê Xanî di vê mesnewîya xwe de tu ravek li ser têgiha saqî saz nekirîye. Ev beyta jêrîn jî yek ji beytên sade yên Ehmedê Xanî ye:

Saqî bide min şerabê gulgûn

Bê dengê def û sedayê qanûn

(Cîhanî, 2013: 212)

Ehmedê Xanî di vê beyta xwe de dibêje saqî wê meya gulgûn bêyî dengê dengê def û sedayê qanûn yanî bi awayekî bêdeng bide min. Saqî di vê beytê de wekî kesê ku meyê belav dike hatîye bikaranîn ji ber ku Ehmedê Xanî beytên xwe bi zimanekî sembolîk dinivîsîne ev peyva saqî jî di wateya mecazî de bikar anîye.

Saqî tu ji boy Xudê kerem ke

Yek cur'eyê mey di camê cem ke

(Cîhanî, 2013: 161)

Di vê beytê de gotîye ya saqî tu ji bo Xwedê kerem bike û qurtek mey têxe cama Cem da ku her çi ku em dixwazin di wê meya di cama Cem de be diyar bibe. Di helbestê de bi peyva meyê jî esildanî qesta evînê hatîye kirin û bi cama Cemî jî qesta dilî hatîye kirin. Helbestvan di vê beytê de di navbera têgiha saqî û Cemşîd û di navbera qedeha meyê û qedeha cehanbîn têkilîyek helezonîk saz kirîye. Çawa ku em dizanin ev mezmûnana di edebîyata klasîk de xwedî wateyên cuda nin lê belê helbestvan di vê helbesta xwe de têkilî di navbera wan de saz dike û bi vî awayî jî tebeqeyên wateya helbesta xwe kûrtir dike.

2.5.3. Meyxane

Meyxanê û meykede peyvên Farisî nin û tînen maneya cîyê meyvexwarin û meyçêkirinê. Ji bo meyxane û meykedeyan xerabê jî tê gotin lewra li van cîyan şerab tê çêkirin. Meyandin û çêkirina meyên hin şertên cuda dixwaze yan na şerab xera dibe. Cîyê ku şerab lê tê meyandin yanî meyxane cîyên tarî û sar in lewra di dema meyandina şerabê de ku ro bihête dîtî ew şerab xera dibe loma jî meyxane û meykede bi gelemperî ji ber rûtubetê cîyên wekî xerabeya nin. Di edebîyata klasîk a Rojhilatê de ev motif gelek tînen bikaranîn.

Di Dîwana Melayê Cizîrî de 4 caran peyva meyxanê, 2 caran jî peyva meykede hatîye bikaranîn. Melayê Cizîrî di dîwana xwe de li ser têgiha meyxanê û navên wê yê din ravekên wisa saz kirîye; meyxaneya şahidperesan, xerabatê muxan, meykeda qîdemê, meyxaneya işqê û derê xummarî. Helbestvan di dîwana xwe de di navbera têgiha meyê û mezmûnên din ên edebîyata klasîk tu têkilî saz nekirîye bi gelemperî bi awayekî zelal bikar anîye. Melayê Cizîrî bi meykedeyan an jî meyxaneyan carna rasterast qesta cîyê şerabvexwarinê dike carna jî qesta dilî, xoştivî, tekke û dergahan dike. Ji bo meyxaneyê meykede derê xummarî, xerabatê muxan, yan jî derê mûxan jî tê gotin. Mirov dikare beyta jêrê ji bo têgiha meyxanê wek mînak bibîne:

Ji 'işqê lew Mela xeste ji herfa badeyê mest e

Ji hoş û 'aqilî rest e li der goşên di meyxanê

(Cizîrî, 2018: 140)

Helbestvan di vê beytê de dibêje sedema nexweşî û dilêşana Mela ji ber evîn û perweriyê ew e ku ji ber şewata badeyê û pêvedana bi devê wî ve ew mest û serxweş bûye, hiş nemaye ji bîrewerî ketîye û li goşeya meyxanê bûye terîx ku edî bi ser hişê xwe ve nayê (Zivingî, 2013: 285).

Feqîyê Teyran di nav helbestên xwe de cih daye têgiha meyxaneyê. Tegiha meyxaneyê di nav helbestên xwe de wisa bikar anîye:

Perde çû ez mame tazî

Dil sera mehbûb dixwazî

Min 'îbadet îşq û bazî

Bê mey û meyxan im ez

(Sadîni, 2017: 135)

Feqîyê Teyran di vê helbesta xwe de dibêje perde çû ez mame tazî dilê min sira mehbûbî dixwaze îbadet, îşq û bazîyan dixwaze bê mey û meyxane me. Helbestvan di vê beytê de dibêje ez li dinyayê tazî mame dilê min sira mehbûb dixwaze îşq û bazîyan dixwaze lê ez bê mey û meyxane me. Bi peyva meyê qesta helbestvan îşqa Xweda ye û bi têgiha meyxanê jî dibe ku qesta helbestvanî bezma elest be.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de sê caran peyva meyxaneyê bikar anîye. Tu ravekli ser têgiha meyxanê saz nekirîye û têkilîyên helezonîk di navbera têgiha meyxane yan jî meykede û mezmûnên din ên edebîyata klasîk saz nekirîye. Carekê têgiha meykede bi raveka meykeda kidemê bikar anîye. Helbestvan di berhema xwe de her sê carên ku têgiha meyxane bikar anîye di wateya ciyê meyvexwarinê de bikar anîye lê belê ne ciye ku meya rasteqîn tê vexwarin ciyê ku meya eşqa heqîqî tê vexwarin yanî esildanî dibe ku qesta bezma elestê dike. Ji têgiha meyxanê qesta helbestvan ciyê ku yar lê ye ji ber ku yarê wî Xweda bi xwe ye, meyxane jî esildanî ciyê Xweda lê ye.

Ehmedê Xanî di Mem û Zîna xwe ya navdar de cîh nedaye peyva meyxanê.

2.5.4. Cam

Cam, şîşe, fîncan, tas, pîyale, iyax, mexmer, qarûre, kuze, qedeh, peyman, zucac, kâse, xum, qerqef, sefîne ev hemû têgihên maneya firaxên vexwarinan. Cam, qedeh, kuze, kâse, pîyale, şîşe û zucac di edebîyata klasîk Rojhilat de bi gelemperî wek amûrên meyê hatine bikaranîn û peyvên hemwate nin. Fîncan bi gelemperî qedaha vexwarinên germ e lê di edebîyatê de wek qedehê meyê hatîye bikaranîn. Sefîne jî esildanî peyveke Erebi ye û di maneya keşîyê de ye lêbelê Melayê Cizîrî di beytên xwe de şerabê wek behrê dîtîye û sefîneyê jî di maneya qedeha meyê de bikar anîye. Cam, şîşe, pîyale, kuze û kâse peyvên Farisî nin; fîncan, tas, qedeh û zucac jî peyvên Erebi nin. Ev amûrên vexwarinê hemî caran ji bo meyê nayêne bikaranîn ji bo avê, ava heyatê yan jî ji bo vexwarinên din jî tîne bikaranîn. Lê belê ji bo fêmkirina wateyên hêmanên meyê nasandina wan amûran jî hatîye kirin.

Di Dîwana Melayê Cizîrî de ji bo îfadekirina amûra ku mey an jî vexwarinek tê xistin ev têgihana hatine bikaranîn; peyman, şîşe, fîncan, şerkase, cam, tas, kûze, kâse, xum, sefîne, saxer û qedeh. Cam, 91 caran di helbestên Melayê Cizîrî de derbas bûye. Cam di Dîwanê de ji bo îfadekirina van tiştan hatîye bikaranîn; amûra ku mey tê xistin, dil, eşq, mey, âlem, lêvên yarê, remzên yarê û ayîneya Cem. Mirov ji dîtina bikaranîna têgiha camê dikare li vê beytê binere:

'Eksa ji husna meyfiroş avête fîncanên bi poş

Nageh di caman hate coş fûrî di nêva kûzê da

(Cizîrî, 2018: 42)

Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de bi têgiha camê qesta amûra ku mey tê xistin kirîye lê belê ji ber ku helbestên wî sembolîk in bi cama meyê jî esildanî qesta dilî kirîye.

Têgiha camê li Dîwana helbestvanî carinan bi awayekî sade hatîye dîtin carinan jî biravekan vematîye bikaranîn û bi vî awayî tebeqeyên maneya helbestan hatine zêdekirin. Di Dîwana Melayê Cizîrî de mirov rastî ravekên wisa tê: camê mul, camê qerqef, cama sedef, cama ji rengê durî, camê meya du sale, cama 'eql û rûh, kaseya ferfûr, ferfûriya mehtabî, şehkase, şehkaseya ferfûr, şehkasa sirî, şehkasê meya cazîbe, şuşê 'ac, tasa alemê, qedehê hurman, fîncana sedef, cama cehanbînê Cem, cama Cem (ev di edebîyata Rojhilat de mezmûneke cuda û serbixwe ye û maneyên wê yên cuda heye), camê wek Cem bit ji reng ayîneya xeybê, cama şerbetê, cama xatirê 'atir, cama zerîn, cama hilalî, sefînekî meyê, qedehê safî, qedehê taze, nûrîncedeha xemr û heyata me, qedehên abê heyat, cama zucacî, fîncana sure, fîncana rehîq, fîncana 'eqîq, cama kewserê, cama işqê, camê meya lemyezel, cama işqê pakê rûhanî, cama meyê, sefîneka meyê, şehkasa surre, şehkasa futûh, qedeha safî, cama zelal, camê firaqê, qedeha wîsalê, şîşêya dil, cama ku ne beske, cama ne şekerleb, cama tehûr û zêrîn, cama badeyê, camê rûhanî û hwd.

Melayê Cizîrî ji xeynî ravekan jî bi têkilîyên helezonîkên li ser têgiha camê ve jî wateya helbestên xwe kûrtir dike. Di beyta jêrê ya di dîwanê de derbas dibe mirov dikare wek mînak ji bo vî tiştî bibîne:

Ew nazika nisbet gulê camek ji Kewser da Melê

Mest im ji ber qalûbelê hetta bi roja mehşerê

(Cizîrî, 2018: 150)

Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de dibêje wê nazika wekî gulê qedehê ji ava kewserê dayî min ji ber vê sedemê ji qalûbelayê hetta roje mehşerê pê mest im. Helbestvan di vê beyta xwe de gotîye ji ber cama Kewserê ez serxweş im lê belê çawa ku em dizanin serxweşî esildanî ne têsira cama kewserê ye, ew esildanî têsîra cama meyê ye. Helbestvan têsîra serxweşîyê li cama kewserê bar kirîye. Ger mirov bi baldarî li vê beytê binêre dibîne ku Melayê Cizîrî têkilîyek helezonîk di navbera têgiha cama meyê û cama şerbetê saz kirîye û her du mezmûnên cuda yên edebîyata klasîk bi saya vê têkilîyê têkelî hev kirîye û wan pev ve girê daye. Bi vî awayî helbestvan tebeqeyên wateya helbesta xwe kûrtir kirîye.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de 17 caran têgiha camê bikar anîye. Di beyta jêrîn de jî em mînakek ku têgiha camê di nav de ye hatîye dayîn:

Teqdîr we bû ji roja "elest"

Cam û şerab dê min bi dest

Qetrek vexwar ez mam mest

Qet kes li bal nînin wefa

(Sadînî, 2017: 452)

Helbestvan di vê helbestê de dibêje ji roja elestê ve teqdîra me wisa bû cam û şerab di destê min de bû, min qetrek vexwar û ez pê serxweş mame. Li cem kesekî wefa nîne.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de ji xeynî camê ji bo amûrên vexwarinê van têgihana bikar anîye; qedeh, kuze, fincan, şîşe, xum, tas û peyale. Helbestvan di helbestên xwe de têgiha camê bi gelemperî di wateya amûrên vexwarinan de bikar anîye li ciyekî tenê jî ji bo yarê bikar anîye. Feqîyê Teyran ji ber ku xwedê zimanekî sembolîk e di helbestê xwe de bi têgiha camê bi gelemperî qesta dilê ku eşq tê de ye dike. Di helbestên Feqîyê Teyran deravekên ku li ser têgiha camê hatine saz kirin ev in; cama mey, cama badeya sor, cama wîsalê, cama bi dest, peyala şerbetê, cama ku meya xas tê, cama di dest horiyan, şûşeya nûrîn cesed lê û xuma ku min murad e. Helbestvan di helbestên xwe de têkilîyên helezonîk li nav têgiha camê û mezmûnên din ên edebîyata klasîk de saz nekirîye.

Helbestvanî di mesnewîyê de 11 caran peyva camê bikar anîye. Ev beyta jêrê esildanî berdewama beytên pêşiya xwe ye:

Cam û qede'h û iya'x û mexmer

Ev misk û zebad û 'ûd û 'enber

(Cîhanî, 2013: 441)

Di vê beytê de qala dema piştî daweta Stî û Tacdî şahiya wan ya digel heval û hogiran e loma meclîsek şahiyê top kirine û qedeh, iyax, mexmer û caman tijî kirine û misk û enberan li dorê belav kirine.

Ehmedê Xanî di Mem û Zîna xwe de di wateya amûrên meyê yan jî vexwarinên din van têgihana bikar anîye; cam, kâse, qarûre, şîşe, eyax, fincan, xum, surahî û peyale. Helbestvan di berhema xwe de bi têgiha meyê van tiştana anîye ziman; dil, gerdena yarê û lêvên yarê. Helbestvan di berhema xwe deravekên wisa li ser têgiha camê hatîye çêkirin; cama Cem, camê asimanî, kaseya mucewher, şîşeya nebatê, camê Cemşîd, eyaxê çînî, qedehek meya lebaleb, sura'hiya şekerleb û camê işqê.

Ehmedê Xanî di Mem û Zîna xwe de têkilîyên helezonîk di navbera têgiha camê û mezmûn û çîrokên din ên helbestên edebîyata klasîk saz dike. Mirov dikare ji bo dîtina bikaranîna van têkilîyan wek mînak li beyta jêrê binêre:

Saqî tu ji boy Xwedê kerem ke

Yek cur'eyê mey di camê cem ke

Da cam bi Meyê cehannuma bit

Herçî me îrade, tê xuya bit

(Cîhanî, 2013: 163)

Ehmedê Xanî di van beytên xwe yê jorê de dibêje ya saqî tu ji bo Xwedê keremekê li min bike û qurtek mey berde cama Cem. Da ku bi saya wê meyê, cam bibe cehannuma û her çi me xwest di wê de xwanê bibe. Di edebîyat klasîk a Rojhilatê de têgiha meyê û cama Cem yan jî cama cehanbîn esildanî mezmûnên ji hev cuda nin, xwedî wate û taybetîyên cuda nin. Rêdana cîhanê di edebîyata klasîk a Rojhilatê de taybetîyeke cama Cem e ne ya cama meyê ye. Lê belê Ehmedê Xanî vê taybetîyê li têgiha cama meyê bar dike û têkilîyek

helezonîk di navbera têgiha cama meyê û cama Cem saz dike. Bi vî awayî hêza îfadekirina eşqa xwe zêde dike û helbesta xwe estetîze dike.

2.5.5. Serxweş/Mest

Serxweş di eslê xwe de peyveke Farisî ye (Devellioğlu, 2015: 1100). Serxweşî hem tê maneya kesê ku ji meyê binbandor maye hem jî di maneya sembolîk de tê maneya kesê ku ji ber eşqa Xwedê xwe wenda kirîye yan jî bi wecdê ketiye. Ev her du wate wisa têkelî hev bûnin ku mirov nikari wan ji hev derxîne.

Melayê Cizîrî di dîwana xwe de 7 caran têgiha serxweşî û 42 caran jî têgiha mestî bikar anîye. Melayê Cizîrî di maneya kesê ku şerabê vedixwe ji xeynî peyvên serxweş û mest nav û ravekên cur bi cur ên wekî medhûş, sekran, meyxur, sukran, badexwor, mestê wê meyê, mestê bê mey mexmûrê bê cam, serxweşê bê bade, badenoşê qedehê hurman, mestê cewra te, ew zalima hişyar û mest, mestê meya nabê di'a, mestê şehkasê meya cazîbe, beqayê badenoşê işqê, neyşekera mest, nêrgiza mestî, mestê bi cam û bade, aşiqê mestê bi işqê, re'na nêrgizên te'y mest, mestê meya nab, mesta şehkase, cammeşreb, badenoş, meyteles bikar anîye.

Mirov dikare ji bo analîza têgiha serxweşî li vê beyta jêrê binêre:

Sehergeh 'endelîb mest in ji bihna werd û bişkojan

Şubhê totak û goyînan dinalîn em di firqê da

(Cizîrî, 2018: 54)

Melayê Cizîrî di vê beyta xwe de gotiyê di sehergehê de ji ber bêhna werd û bişkojan mest mame ji ber derdê firaqê jî wekî tutî û goyînan dinalin. Helbestvan di vê beyta xwe de têsîra mestbûnê ya ku ji ber meyê çêdibe li mezmûneke cuda ya edebîyata klasîk gulê bar kirîye û bi vî awayî jî têkiliyek helezonîk li nav têgiha mestî û mezmûna meyê saz kirîye û tebeqeyên wateya helbesta xwe zêde kirîye.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de 12 caran têgiha mestî û 10 caran jî têgiha serxweşî bikar anîye. Feqîyê Teyran di helbestên xwe de ji bo têgiha serxweşî van navana bikar anîye; serxweş, sergerdan, sergeşt, sekran, sukran, meymest û meyxûr. Helbestvan di helbestên xwe de ravekên wisa ji bo têgiha serxweşî saz kirîye; serxweşê ava heyatê, meymest, meymestê meyxwar, sermestê heyran, meyxurê hişyar û hey. Di çarîna jêrê de mînakek wisa ji bo serxweşî heye:

Bilbilim daîm dixwînim

Ez yekî er te nebinim

Dîn dibim sewda dimînim

Serxweş û sekran im ez

(Sadînî, 2017: 129)

Helbestvanî di vê çarîna xwe de têgiha serxweşî di wateyeke mecazî de bikar anîye ne di wateya kesê ku ji vexwarina alkolîk serxweş bûyî. Di helbestê de helbestvan serxweş di wateya kesê ku ji ber eşqê mest bûyî de bikar anîye û bi vî awayî tebeqeyên wateya helbesta xwe kûr kirîye.

Feqîyê Teyran di helbestên xwe de têkilîyên helezonîk ji bo têgiha serxweşî saz kirine. Mîrov dikare çarîna jêrê wek mînak analîz bike:

Serxweşê ava heyatê

Meclîsa reqs û sema tê

Dê çikim b'sewm û salatê

Bi kûze û fincan im ez

(Sadînî, 2017: 136)

Helbestvan di vê helbesta xwe de dibêje ez serxweşê ava heyatê me li meclîsa reqs û semayê bi kûze û fincan im ma ez ê çî bikim bi sewm û salatê. Ji serxweşbûna ava heyatê jî esildanî eşqa îlahî ye. Ava heyatê di edebîyatê de bi gelemperî mezmûneke ku qesta jîyana bêdawî dike şerab jî mezmûneke ku qesta eşqê dike. Feqîyê Teyran di vê beyta xwe de têkilîyêk helezonîk di navbera têgiha meyê û ava heyatê saz dike û bi vî awayî jî têkilyek helezonîk li navbera kesê sexweş û kesê nemir saz dike. Hêmana girêdayî meyê bi vê têkilîyê re wateyek nû distîne û bi vî awayî tebeqeyên wateya helbestê kûrtir û zêdetir dibe. Helbestvan di vê beyta xwe de mezmûna ava heyatê û şerabê têkelî hev dike û esildanî dibêje ez serxweşê ew eşqa îlahî ya ku jîyana bêdawî dibexşîne mirovan im. Bi vî awayî Feqîyê Teyran tebeqeya wateya helbesta xwe kûrtir dike.

Helbestvanî di mesnewiyê de 14 caran peyva serxweşî bikar anîye. Ehmedê Xanî di mesnewîya xwe de di wateya peyva serxweşî de navên wisa bikar anîye; sermest, mest, meyxur, badenoş, medhûş, siyahîmest, sekran, û mexmûr. Helbestvan di berhema xwe ya edebî daravekên wisa saz kirîye; du serxweşên di serkeş, meynexwarê mest, mexmûrê 'xubûqê, serxoşê di Botan, badenoş û pîrê meyxwer. Helbestvanî di mesnewiyê de zêde revek li ser serxweşî saz nekirîye bi gelemperî bi awayekî sade bikar anîye. Ev beyta jêrê berdwama beytên pêşîya xwe ye:

Mexmûr bibim bikirme lafan

Serxoş bibim ez bikem gezafan

(Cîhanî, 2013: 213)

Di beytên pêşîya vê beytê de helbestvan gotîye ya saqî meya gulgûn bê deng û sedayê qanûn bide min da ku ez pê mexmûr bibim bikim lafan û serxweş bibim bikim gezafan yanî bêhûdebêjîyan bikim.

3. Encam û Nirxandin

Bi vê gotarê têgiha meyê û hêmanên wê yên sereke yên di Dîwana Melayê Cizîrî, helbestên Feqîyê Teyran û Mem û Zîna Ehmedê Xanî de cih girtine bi awayekî sistematîk hatine analîzkirin. Ji bo zelalkirina maneya helbestên Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî mezmûna meyê hatîye nasandin û pêşveçûna wê hatîye lêkolandin. Li gorî lêkolînan hat fêmkirin ku çekirina meyê û depokirina wê di heyama neolitik BZ. teqriben di navbera salên 8500 û 4000ê hatîye îcadkirin. Dîroka vexwarina wê li rojava digihêje Dionysosê Yewnanî. Li rojhilat jî li gorî mît û efsaneyan digihêje Cemşîdê Îranî. Dîroka pêşveçûna meyê di çandên cuda de li dor motîfên hevşêwe pêk hatîye. Ji olên antîk ên Paganîk bigrin heya olên Şamanîk, Zerduştî, mîten Yewnanan, Japonya, Hîndîstan û heya Îranê di hemûyan de mey bi awayên cur bi cur cih girtîye. Mey pêşi di edebîyata Ereban de bi maneya xwe ya rasteqîn wek têgihekê hatîye bikaranîn. Piştî Îslamê her çiqas hatibe qedexekirin jî dîsa dihat bikaranîn. Bi pêşveçûna tesewufê ve têgihameyê, di edebîyata Ereban de bi saya şibandinên têsîrên sekrê maneyeke simbolîk wergirtîye. Ji edebîyata Ereban belavî edebîyata neteweyên din bûye. Mey êdî ne tenê di maneya vexwarinek ku mirov mest dike hatîye bikaranîn êdî di maneya meya ku qesta eşqa ku mirovî mest dike jî hatîye bikaranîn. Bi vê guherîna maneyên meyê re hêmanên girêdayî meyê jî di edebîyata klasîk û tesewufê de wateyên simbolîk wergirtine. Mey bi vê maneya xwe ya simbolîk hem jî bo eşqa mecazî hem jî ji bo eşqa heqîqî hatîye bikaranîn.

Di encama vê xebatê de derket holê ku her sê berhemên edebî yên van helbestvanên edebîyata Kurdî jî behra xwe ji vê guherîna salan ya wateyên meyê stendine. Mey û hêmanên girêdayî wê ji xeynî wateyên kevn ên eslî, di wateyên nû yên mecazî de jî hatine bikaranîn. Mey di helbestên van helbestvanan de bi ravek û têkilîyên helezonîk ên cur bi cur ve hatîye bikaranîn û maneyên nû li xwe bar kirîye. Mey di helbestên her sê helbestvanan de ne bi wateya vexwarinek alkolî bi wateya eşqa mecazî û eşqa heqîqî ve hatîye bikaranîn. Hêmanên girêdayî meyê jî ji têgiha meyê ne cuda nin, girêdayî wê nin û bi guherîna meyê re wan jî wateyên nû li xwe bar kirine. Her sê helbestvanên Kurdî mey û hêmanên sereke yên girêdayî wê ji bo eşqa xwe ya heqîqî bînin ziman wek amûrên simbolîk bikar anîne.

Terzên bikaranîna têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê li nav berhemên her sê helbestvanan cuda ye. Melayê Cizîrî di dîwana xwe de li gor Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî zêdetir têgiha meyê û hêmanên girêdayî wê bikar anîye. Cizîrî ji her du helbestvanan zêdetir navên cuda û yên ji zimanên din ketine edebîyata Kurdî bikar anîye bi vî awayî jî zimanê dîwana xwe ji hêla edebî ve dewlemend kirîye. Di dîwana xwe de ji her du helbestvanan zêdetir ravekan saz kirîye û bi alîkarîya van ravekan tebeqeyên wateya helbestên xwe zêde kirîye û wateya helbestên xwe kûrtir kirîye. Cizîrî di berhema xwe de têkilîyên helezonîk ên cuda di navbera mey û mezmûnên din ên edebîyata klasîk û tesewufê de saz kirîye. Helbestvan di heman demê de têkilîyên helezonîk di navbera hêmanên girêdayî meyê û mezmûnên din ên edebîyata klasîk de jî saz kirîye. Melayê Cizîrî bi alîkarîya têkilîyên helezonîk hem teqeyên wateya helbestên xwe kûrtir kirîye û hem jî hêza îfadekirina estetîk a hest û ramanên xwe zêde kirîye. Ji ber van xalan helbestên Melayê Cizîrî aloz û komplîke xuya dikin lê belê ger mirov waqîfî van xalan bibe û helbestên wî vekole wê bibîne ku esildanî helbestvan xwedî

zimanek edebî û gelek dewlemend e. Ji ber ku Feqîyê Teyran û Ehmedê Xanî bi qasî Melayê Cizîrî navên cuda yên meyê bikar neanîne, ravekên komplîke saz nekirine û bi mezmûnên din ên edebîyata klasîk ve têkilîyên helezonîk saz nekirine zimanê berhemên her du helbestvanan li gor zimanê Dîwana Melayê Cizîrî saftir û zelaltir e.

Çavkanî / References

- Adak, A. & Baluken, Y. & Acar, H. (2014). Gora Feqîyê Teyran. *Nûbihar Akademî, 1*, 111-120.
- Adak, A. (2014) *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk*. İstanbul: Nûbihar.
- Akçınar, S. (2017). Melayê Cizîrî Dîvanı'nda zülûf sembolünün tahlili. *Mukaddime, 8*(özel sayı 1), 133-152.
- Aşçı, G. (2014). *Sâkînâmelerde şarap*. Zaningeha Çukurovayê: Teza Masterê.
- Bahadır, S. C. (2012). *16. Yüzyıl klasik Türk şiirinde şarap ve şarapla ilgili unsurlar*. Zaningeha İstanbulê: Teza Doktorayê.
- Cavalieri, D. & McGovern, P. E. & Hartl, D. L. & Mortimer, R. û Polsinelli, M. (2002). Evidence for *S. Cerevisiae* fermentation in ancient wine. *Journal of Molecular Evolution, 57*, 226-232.
- Cîhanî, P. (2013). *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*. İstanbul: Nûbihar.
- Çaldak, S. (2010). Câmî'nin El-Kasidetü'l-Hamriyye şerhi. S. Çaldak ve İ. H. Tuğluk (ed.). *Ulusal Eski Türk Edebîyatı Sempozyumu (15-16 Mayıs 2009): Bildiriler Kitabı* içinde (s.173-182). Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca- Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doru, M. N. (2013). Melayê Cizîrî'nin Düşüncesinde Hakikat ve Mecaz'ın Ontolojik ve Epistemolojik Boyutu. *İslami İlimler Dergisi, 8*(1), 207-217.
- Ehmedê Xanî. (2008). *Mem û Zîn*. (Bi Kurdiya Îro: Jan Dost). İstanbul: Weşanên Avesta.
- Gündüz, H. Seyhan, M. (2015). *Qur'ana Pîroz û Meala wê ya Kurdî*. İstanbul: Weşanên Serokatîya Karûbarên Diyanetê
- Kanar, M. (2015). *Farsça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kaya, B. (2017). *Feqîyê Teyran'ın Şêxê Sen'an şiirinin içerik açısından incelenmesi*. Zaningeha Dicleyê: Teza Masterê.

- Korkmaz, V. (2019). *Berawirdîyek li ser Destana Memê Alan û Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji Alîyê Binyad û Honakê ve*. Zanîngeha Mardîn Artukluyê: Teza Masterê.
- Koyuncu, H. (2014). *Di hin Dîwanên Kurdî de bandora tesewufê*. Zaningeha Bîngolê: Teza Teza Masterê.
- Li, H. & Wang, H. & Li, H. & Goodman, S. & Lee, P.V.D. & Xu, Z. & Fortunato, A. & Yang, P. (2018). The worlds of wine: old, new and ancient. *Wine Economics and Policy*, 7, 178-182.
- Mela Ehmedê Zivingî. (2013). *Gerdeniya Gewherî*. İstanbul: Avesta.
- Melayê Cizîrî. (2018). *Dîwan (metnê Kurdî & Türkçe çevirisi)*. (Çev. O. Tunç). İstanbul: Nûbihar.
- Milan, M. B. (2019). *Hêmanên Îranî yên dîrokî û mîtolojîk di Mem û Zîn'a Ehmed'ê Xanî û Dîwana Melayê Cizîrîde*. Zanîngeha Mardîn Artukluyê: Teza Masterê.
- Orkin, Ş. (2015). *Di berhemên Feqîyê Teyran de hêmanên Tesewufî*. Zanîngeha Alparslan a Muşê: Teza Lîsansa Bilind
- Orkin, Ş. & Erdoğan, H. (2018). Melayê Cizîrî Dîwanî'nda Âşık Tipi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(5), 735-746.
- Pala, İ. (2017). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Qelîzade, H. (2008). Bade ve mey ve teabîrê an der şî'rê 'Îrfanî Farisî. *Fesilnamê Teksîsî 'Îrfanî*, 23, 147-185.
- Qur'ana Pîroz û Meala Wê ya Kurdî (2015). (Amadekarên Mealê: Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin). Ankara: Weşanên Serokatiya Karûbarên Dîyanetê.
- Sadîmî, M. X. (2017). *Feqiyê Teyran jîyan berhem û helbestên wî*. İstanbul: Nûbihar.
- Saraç, Y. (2000). Tasavvuf edebîyatında içki kavramına giriş ve Yunus Emre. *İlmî Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 10, 135-154.
- Şengül, S. (2016). Melayê Cizîrî ve diwan okuma geleneği. *Uluslararası Kıbrıs Folklor ve Edebiyat Dergisi*, 86, 181-202.
- Töre, S. (2015). *Translation and ideology: A study of paratexts of Turkish translations of the Kurdish mesnevi Mem û Zîn in the Republican period*. Zanîngeha Boğaziçi: Teza Masterê.
- Turan, A. (2012). *Melayê Cizîrî Divanı ve Şerhi*. İstanbul: Nûbihar.
- Varlî, Ebdullah M. 82002). *Dîwan û Jînewarî ya Ahmed ê Xanî* (Cilda 1.). Ankara: Weşanên Sipan.
- Yoldaş, K. (2009). Şeyhülislâm Yahyâ Dîwanî'nda aşk şarabı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 139-152.

Mersiye-yên Kurdîya Kurmancî Ku li Ser Ferdên Malbatê Hatine Nivîsîn
(Kürtçe'nin Kurmanci Lehçesiyle Aile Bireyleri Üzerine Yazılan Mersiyele)
(Elegies Written on Family Members in the Kurmanji Dialect of Kurdish Language)

Cihan TURAN*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolîni
Received // Hatîn: 31.03.2024
Accepted // Pejirandin: 15.04.2024
Published // Weşandin: 28.04.2024
Pages // Rûpel: 200-217
DOI: 10.55106/kurdiName.1462029

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atif: Turan, Cihan(2024). Mersiye-yên Kurdîya Kurmancî Ku Li Ser Ferdên Malbatê Hatine Nivîsîn, *KurdiName*, 10, r. 200-217

Plagiarism/Înfihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website
// *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nixandîn û di malpera înfihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Wek cureyekê mersiye, ji ber mirina yekî ku jê tê hêzkirin û qedr û qiymet jê re tê dayîn hatiye nivîsîn. Di edebiyata klasîk de şa'iran ji ber mirina kes û kesayetên mîna; mîr, şêx, alim, rewşenbîr, dost, heval, rêber, siyasetmedar, endamên malbatê û hwd. gelek mersiye nivîsîne. Di van mersiyeyan de şa'iran carinan ji ber mirina ku pêk hatiye êş û elem kişandine û li ser miriyên xwe rondik barandine û carinan jî taybetiyên wan kesên mirî di mersiye-yên xwe de derxistine pêş û pesnê wan dane. Şa'irên mersiye-nûs bi vî şiklî hest û ramanên xwe yên derheqê mirî de anîne zimên û xwestine ku yên li derdora wan jî bi vî êş û elama di qelbê wan de bihesin û bi vî awayî barê li ser milên wan sivik bibe. Lewra di nezera mersiye-nûs de mersiye carinan hêlîna elemkişandin û rondikrijandinê û carinan jî cihê metihkirinê û kirina dûayan e. Ev celebê şa'irê yê ku jê re mersiye tê gotin di destpêkê de di edebiyata Ereban de derket holê û pêşve çû. Dûre jî di nav edebiyata qewmên din ên rojhilat de cî girt, pêşve çû û bû xwedî cihekî taybet. Yek ji wan edebiyatên ku mersiye di nav de cih girtiye, pêşve çûye û xwedî cihekî muhîm û taybet e Edebiyata Kurdî ya Klasîk e. Di Edebiyata Kurdîya Kurmancî ya Klasîk de li ser kesên mîna; mîr, rêber, siyasetmedar, dost, heval, şêx, seyîd, alim û li ser gelek kesên mîna van gelek mersiye hatine nivîsîn. Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de yek ji wan tebeqeyên ku ji ber mirina wan bi Kurmancî herî zêde mersiye hatine nivîsîn ferdên malbata şa'ir bi xwe ne. Lewra şa'iran bi Kurdîya Kurmancî li ser ferdên malbatê yên mîna; dê, bav, bira, qîz, kur, ap, kurap, kalik û hevser gelek mersiye nivîsîne. Şa'irên Kurd di van mersiyeyan de ji aliyekî ve pesnê hezkiriyên xwe dane û ji aliyê din ve jî êş û elem kişandine û li ser nasê xwe hêstiran barandine û kirine feryad û fixan. Di vî xebatê de li ser wan mersiyeyan hat sekinîn ku ji teref şa'irên Kurd ve bi zaravayê Kurmancî li ser ferdên malbatê hatine nivîsîn. Bi vî xebata ku tê xwestin bê nişandan di navbera sedsalên XVIII û XXI'an de kîjan şa'irê Kurd çend mersiye bi Kurdîya Kurmancî li ser ferdê malbatê nivîsîne. Di vî xebatê de ewilî pênaseya mersiye-yê hat kirin û dûre li ser wan mersiyeyan hat hûrbûn ku di edebiyata klasîk de bi zaravayê Kurmancî ji ber mirina ferdên malbatê hatine nivîsîn. Ew mersiye-yên di kitêbên çapkirî û destxetan de hatin tesbîtkirin bi rê û rêbaza analîtîk hatin vekolinkirin. Bi kurtasî di vî xebatê de ew mersiye-yên ku şa'irên Kurd ên klasîk ji ber mirina ferdekî malbata xwe nivîsîne hatin lêkolinkirin û hewl hat dayîn bê nişandan kîjan mersiye-nûsî çend mersiye li ser kîjan nasê xwe nivîsiye.

Peyvên Sereke: Edebiyata Klasîk, Kurdî, Kurmancî, Mersiye, Malbat.

Öz

Bir edebi tür olan mersiye, sevilen ve değer verilen bir kişinin ölümünden dolayı yazılmıştır. Klasik edebiyatta şairler padişah, alim, şeyh, aydın, dost, arkadaş, siyasetçi, aile fertleri vb. kişi ve kimselerin ölümünden dolayı birçok mersiye yazmışlardır. Yazılan bu mersiyelede şairler bazen meydana gelen ölümden dolayı yas tutup göz

* Dr., Tirkîye, e-mail: cihanturan7272@gmail.com, Orcid: 0000-0002-9687-1403

yaşı akıtmışlar bazen de ölen kişinin özelliklerini ön plana çıkarıp, onu övüp onun için iyi temennilerde bulunmuşlardır. Mersiye yazarı olan şairler bu şekilde mersiye aracılığıyla hem etrafındaki kişilerin ölen kişinin kendi nazarındaki düşüncelerini duymalarını istemişler hem de gönüllerindeki acıyı bir nebze de olsa da dindirmeyi arzu etmişlerdir. Çünkü şairlerin nazarında mersiyeler bazen acı çekme, yas tutma ve ağlama yeri bazen de ölen kişiyi övme ve ona dua etme vesilesidir. Mersiye olarak adlandırılan bu şiir türü başlangıçta Arap edebiyatında ortaya çıkıp gelişti. Sonra da doğuda yaşayan diğer kavimlerin edebiyatında yer ediniş gelişme kat etti. Mersiyenin yer ediniş ve geliştiği sahalardan bir tanesi de Klasik Kürt Edebiyatıdır. Klasik Kürt Edebiyatında şairler tarafından Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle padişah, alim, şeyh, aydın, dost, arkadaş, siyasetçi, aile fertleri vb. kişi ve kimselerin vefatından dolayı birçok mersiye yazılmıştır. Kürt edebiyatında bu kişiler içerisinde ölümlerinden dolayı üzerlerine en çok mersiye yazılan sınıflardan biri de şairin aile fertleridir. Klasik Kürt Edebiyatında Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle birçok şair kendi anne, baba, kardeş, kız, oğul, amca, amcazade, dede ve eşi için birçok mersiye kaleme almıştır. Kürt şairler bu mersiyelerde bir yandan sevdikleri aile fertlerinin ölümünden dolayı göz yaşını akıtıp yas tutmuşlar bir yandan da onlar için dua edip iyi temennilerde bulunmuşlardır. Yapılan bu çalışmada Kürt şairleri tarafından Kurmanci lehçesiyle aile bireyleri için yazılan mersiyeler incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı XVIII- XXI. yüzyılları arasında hangi Kürt mersiyeci tarafından Kurmanci lehçesiyle aile bireyleri üzerine kaç mersiye yazıldığını tespit etmektir. Bu bağlamda mersiyenin tanımını yaptıktan sonra, Kürt mersiyecilerin Kurmanci lehçesiyle kendi aile fertlerinin üzerine yazdıkları mersiyeler incelenmiştir. Yapılan araştırma neticesinde matbu ve el yazması eserler de var olan mersiyeler tespit edilip bunlar analiz metoduyla incelenmiştir. Özetle klasik Kürt şairler tarafından Kurmanci lehçesiyle aile fertleri üzerine yazılmış olan mersiyeler tespit edilip, hangi şairin hangi aile bireyinin ölümünden dolayı kaç mersiye yazdığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Edebiyat, Kürtçe, Kurmanci, Mersiye, Aile.

Abstract

An elegy is a form of poetry composed to express grief for the loss of someone cherished. Historically, poets have crafted numerous elegies for a diverse array of individuals, ranging from royalty and scholars to friends, family, and esteemed community figures. These elegies often serve dual purposes: they allow poets to mourn and shed tears for the deceased, and they provide an opportunity to highlight the virtues of the departed, offering praise and well-wishes for their souls. Through the creation of elegies, poets aim to communicate their personal thoughts and feelings about the deceased to their audience, while also seeking a measure of comfort for their own sorrow. Elegies, as a poetic genre, originated and thrived in Arabic literature before finding a place and evolving within the literary traditions of other Eastern cultures. Classical Kurdish Literature is a notable example of a literary tradition where the elegy genre has been embraced and developed. Within this rich literary context, poets have written numerous elegies in the Kurmanji dialect of Kurdish, commemorating the passing of various figures such as sultans, scholars, sheikhs, intellectuals, friends, companions, politicians, and family members. In the realm of Kurdish literature, one of the most frequently commemorated groups through elegies are the poets' own family members. Across Classical Kurdish Literature, poets have composed numerous elegies in the Kurmanji dialect of Kurdish, mourning the loss of their mothers, fathers, siblings, daughters, sons, uncles, cousins, grandfathers, and spouses. Within these elegies, Kurdish poets express their grief for the death of their beloved family members, shedding tears and mourning on one hand, while also offering prayers and good wishes for their departed souls on the other. This study examines elegies written by Kurdish poets in the Kurmanji dialect for their family members. The aim of this research is to ascertain the number of elegies composed in the Kurmanji dialect by Kurdish elegists between the 18th and 21st centuries for family members. In this context, following the definition of an elegy, the elegies written by Kurdish elegiac poets in the Kurmanji dialect for their own family members were scrutinized. As a result of the research, existing elegies in printed and handwritten works were identified and analyzed using the analysis method. In conclusion, this study seeks to identify elegies written by classical Kurdish poets in the Kurmanji dialect for their family members, while also attempting to determine the number of elegies each poet composed for the passing of specific family members.

Key words: Classical Literature, Kurdish, Kurmanji, Elegy, Family.

Destpêk

Mirin heqîqet e û jê rev tune ye. Her wisa elbet her tiştê zindî dê bimre ku ev yek di nav însanên ku civakê pêk tînin de dibe sedema kişandina êş û eleman. Zexta wê renc û elema ku ji ber windakirina însanekî di bedena yekî de cî digire pir giran e. Ji ber vê sedemê kesê ku nasê wî rehmet dike, bi vê mirinê diêşe û gelek zêde mehzûn dibe. Divê bê diyarkirin ev êşa ku ji ber mirina nasekî yan jî dostekî derdikeve holê laşê însên dike du paran. Di para ewil de xweşî û ya din de jî jan û kovan heye û ev tev dibin sedem ku pêwendîya însên hem ji cîhanê û hem ji şexsîyetê însên bi xwe qût bibe (Breton, 2019:19). Ji mêj ve însan ji ber bûyerên dilşewat ên di qelbên xwe de anîne ziman û bi gotinan ji ber mirin û tiştên mîna wan şîn girtine, rondik barandine.

Dîroka şîn, zêmar û şîngirtinê bi qasî dîroka însanîyetê kevnar e. Lewra şîn wek gelek rîtuêlên civakî netîceya bihevrebûna insanan e û bi qasê dîroka jiyana kolektîf jî kevin e (Kaynar, 2018: 70). Çawa ku dîroka şîn û şîngirtinê di nav qewmên din de pir zêde kevnar û qedîm be, bi heman awayî di nav Kurdan de jî qedîm û kevnar e û xwedîyê dîrokekê ye. Ji mêj ve di nav Kurdan de ji bo êş û elema ku ji ber tiştêkî elemnak tê kişandin peyvên mîna; zêmar, şîn, lawandin, şîwen, lawij, lornayîş, dima bermayîş û hwd. hatin bikaranîn. Ayhan Yıldız derheqê pênaseya zêmar û şînê de ku ew bingeha tradîsyona mersiyeyan bi xwe ne agahîyeke wiha bi me re parve dike: *“Ew cûre berhemên devkî ne ku di terzê kilaman de tîn strandin. Bî gîştî di pey mirina/kûştina mêran de tîn gotin. Hilberînera wan bi piranî pîrek in. Li hin herêman – weke Batman- ji van cûre berhemên re “gerandin” jî tê gotin. Di edebiyata klasîk a nivîskî de navê vî cûreyî “mersiye” ye.”* (Yıldız, 2017: 181)

Ev kevneşopîya şîngirtinê di nav Kurdan de xwedîyê rîtuêlekê taybet e. Mela Mehmûdê Bayezîdî di berhema xwe ya bi navê *Adat û Rusûmatnameê Ekradîyeyê* de derbarê mijara şîngirtinê de agahîyên balkêş parve dike û rewş û tabloya şîngirtinê ya di nav Kurdan de nîşan dide: *“Li mewta (mirina) ciwanan zêde şîn û matem (şîn) digirin. Libasêd (cil û kincê) reş werdigirin û serêd xwe reş girê didin û jin û keç û xweh, guliyêd xwe jê dikin, qewî zêde matem şînê dikin. Eger ew mirî mêr e û xweyî hesp û çek û taxim e, hespêd wî dixemilînin û çek û silhêd (wî) li ser hespan girê didin, ewan hespan li berayikê cenazeyî dikêşin. Û ew jin û keç da (dayik) û xwehêd wî delo (de lo yan ji de lawo) lawjek dibêjin: ‘Wî li min babo, wî li min bira! Wî li min pîmam’ dibêjin û digirin û deng û sedaya bavo bavo ya wan diçite felekê... Û ew libasêd reş heta şeş mehan û yaxo salekê li ser ehlê (xizmê) meyyîtî dimînin.”* (Bayezîdî, 2012: 52-53)

Piştî ku Kurd jî di warê edebiyata klasîk de cihê xwe girtin ew jî wek wan qewmên din ên rojhilat ji bo şînê navê mersiyeyê bikar anîn. Şa’iran, di van helbestên xwe yê ku bi şiklê mersiyeyê nivîsîne de li ser mirîyên xwe şînê digrin, dikin fixan, pesnê mirîyên xwe didin, ji wan re dia dikin û ji feleka ku wek mesûlê mirinê tê dîtin re reaksiyon nîşan didin.

Di vê lêkolîna ku hat kirin de me berê xwe da wan şî’irên ji ber mirina ferdên malbatê hatine nivîsîn. Bi xebata ku hat amadekirin derket holê di warê mersiyeyên klasîk ên ku bi Kurmancî hatine nivîsîn de pênc lêkolîn hatine kirin. Di vî warî de du xebat ji teref -Ahmet Seyari ve (Seyari, 2019: 32-36), (Seyari, 2019: 45-47), xebatek ji teref Sinan Hakan ve (Hakan, 2007: 45-47), xebatek ji teref Mesûd Serfiraz ve (Serfiraz, 2012:30-33) û xebatek jî ji teref Cihan Turan (Turan: 2023: 1-386) ve hatiye kirin. Seyari di xebatên xwe de mersiyenûsîya du

şa'iran, Hakan hinek şa'irên ku ehlê Miksê ne, Serfiraz li ser mersiyenûsîya di Kurdî de û Turan jî ji destpêkê heta damezrandina Komaraya Cumhurîyetê li ser wan mersiyenûsên Kurd ên ku bi Kurmancî mersiye nivîsîne, nirxandin û lêkolînek kiriye. Di encama xebata hat kirin de hat tesbîtkirin ku di vî warî de bes 26 mersiye hatine nivîsîn. Lêbelê di vê xebata ku hat kirin de ji xeynê van 26 mersiyeyan, cî hat dayîn 112 mersiyeyên din ku hatin tespîtkirin ji ber mirina ferdên malbatê hatine nivîsîn. Ji ber vê kêmasîya di vî warî de pêdiviya hebûna lêkolîneke hûr û kûr derket holê. Di vê lêkolîna ku hat kirin de dabeşkirina mersiyeyan li gor 138 mersiyeyan hat kirin. Bi vê xebatê tê xwestin bê destnîşankirin ka mersiyenûsîya klasîk a bi zaravayê Kurmancî ku pê li ser dayik, bav, qîz, law û hwd. mersiye hatine nivîsîn kengî dest pê kiriye û bi tevahî çend mersiye li ser kîjan ferdên malbatê hatine nivîsîn.

1.Mersiye

Ji bo her tiştê zindî yên li ser rûyê erdê, destpêk û dawîyek bi gotineke din destpêk û dawîya heyatê heye. Ev yek ji bo însên bi xwe jî derbasdar e. Mirin heqîqetek e û nikare bê înkarkirin. Her însanekî ku ji dayik dibe û di nav civatê de cîh digire, dema wexta ecela wî hat, li gorî Pirtûka Pîroz a Îslamê bi heqîqeta ku Xweda ferman dike re “*Her nefis dê mirinê tam bike, paşê hûnê li me bêne veğerandin*” (Sûreya Enkebût: Ayeta 57an) rûbirû dimîne û ji vê dinyayê koç dike. Hz. Muhemmed (s.x.l.) ji bo vê mijarê diyar dike: “*Mirinê gelek caran li bîra xwe bînin ku ew tama devê însanan xera dike*” (Nevevî, 2020: 36). Mîna ku di ayet û hedîsan de tê diyarkirin ji mirinê rev tune ye û dema ku ew tê bîra mirov, mirov ji tirsan bêhizûr dibin û دنیا li ber çavên wan reş dibe. Dema ku nasê însanekî dimire wê kêlîyê qelbê insan bi wê êşê diêşe û kezeba meriv diperite. Ji ber vê yekê sebr û tebat nayê nasên wî kesê rehma kirî û ew kes ên di dilê xwe de wek mersiyeyê tînin zimên.

Dema li edebiyata Îslamî bê mêzekirin dê bê dîtin dema nas û dostê şairekî rehma kiriyê, welatê ku li ber dilê şa'ir şîrîn e hatiye îşxalkirin an jî dema tiştêkî ew jê hez dike wîndî bûye şa'iran li ser van hinek şî'ir nivîsîne û di van de qala êş û elemên xwe kirine. Di edebîyata klasîk de ji bo van şî'irên wisa navê mersiyeyê hatiye bikaranîn. Şa'ir bi rêya van mersiyeyan ji bo mirîyên xwe rondikan dirjînin, pesnê wan didin û ji bo ew têkevin beheştê ji wan re dia dikin.

Ev şî'irên ku navê mersiye li wan hatiye kirin û koka wê “*resa*” ye di Erebi de tê ma'neya hêstirbarandin û şîna ji bo mirîyan (Toprak, 1990: 2). Hinek penaseyên ku ji bo mersiyeyê tên kirin wisa ne: Matema manzûmî (Kanar, 2011:788); manzûmeya ku ji ber mirina yekî hatiye nivîsîn (Develioğlu, 2017: 722); lawij, xweşniyaz, xweşxwaz, dûrika mirîyan (Îzolî, 2013:885); şîn (Kardaş, 2017: 150); şî'irên ku pê wesfê mirî tê dayîn û ji ber mirinê xemgînî û mehzûntî tê de tên diyarkirin (Pala, 2014:306); nezma ku bi armanca destnîşankirina taybetîyên yekî mirî an jî ji ber êşa mirina yekî hatine nivîsîn (Sami, 1978:1321); ew stranên matemî ku di wan de pesnê mirî tê dayîn (Redhouse, 1987:1805); û digel rijandina rondikan destnîşankirina wesfên kesekî ku rehma kiriyê (Naci, 1990: 602). Wek terîm jî mersiye, ew şî'ir in ku ji ber wefata yekî ji bo destnîşankirina xemgînîyê tên gotin (İsen, 2012:4). Li gorî hinek lêkolîneran ji bo ev cûreya nezmê karibe bê nivîsîn lazim e muheqqeq têkilîya nivîskar bi mirî re hebe (İsen, 2012: 4). Dema ku ev têkilî hebe wê demê şa'irê ku mersiye nivîsîye dikare hest û ramanên xwe bi heman şiklî êş û elemên xwe çêtir binî ziman. Dîsa heman kes dikare ya di qelbê xwe de ango êş û elema xwe bi yên derdora xwe bide hesandin. Yek ji wan mersiyeyên ku ev pêwendî di

nav de gelekî xurt e ew mersiye ne ku li ser qîz, law, dê, bav, bira û hwd. hatine nivîsîn. Nimûneyên vê cureya mersiyyê di edebiyata Kurdî de gelek zêde ne. Em ê di beşên li jêr de bi şikleki hurgilî van mersiyyan binirxînin.

2.Mersiyyên ku Helbestvanan li ser Mirina Ferdên Malbata Xwe Nivîsîne

Weke ku bi berfirehî qala wê hat kirin dema nasekî yekî rehmî dîke di bedena însên de birîneke kûr vedibe. Ev yek di nav edebiyata klasîk de xwe wek mersiyyê nîşan dide. Vê carê dema ku ev kesê ku rehmî dîke ger nasekî nêz be ev êş û elem diwartir dibe. Lewra rastî û heqîqetek e ku însan herî zêde pêşî qedr û qiymet dide kesên mîna; dayik, xweh, bav, keçik, kur û kesên mîna van. Li dinyayê jî ev ferdên malbatê ji bo însan ji her kesî bi qedr û qiymettir in. Ji ber vê şerîntirînbûnê ye ku dema ferdekî malbatê rehmî dîke ev yek ji mirinên wan kesên dîtir zêdetir tesîr li ser mersiyyên dihêle û şa'ir mersiyyên xwe li gor wanên din ji dil û cantir dinivîsîne. Divê bê diyarkirin di van mersiyyan de şîna tê girtin, rondikên tîn rijandin û êşa tê kişandin ji hêlekê ve ji wan mersiyyên din cudatir e. Lewra ji ber ku kesên rehmî kirine ji xwîna mersiyyên bi xwe ne, asta êşa ku tê kişandin diwartir, nalîna ku tê kirin xwezayîtir û hêstirên ku tîn barandin dilzîtir in. Di vê bergehê de hat tesbîtkirin ku şa'irên Kurd ji ber mirina ferdên malbata xwe tevde 138 mersiye nivîsîne.

Piştî vê qonaxê em ê wan mersiyyên ku ji teref şa'irên Kurd ve di vê kategorîyê de hatine nivîsîn li jêrê binirxînin. Dîsa em ê hewl bidin da ku bê destnîşankirin ka kîjan şa'irê me yê klasîk li ser kîjan ferdê malbata xwe çend mersiye nivîsîne û di vî warî de şa'irê herî berhemdar kî ye.

Piştî xebata ku hat kirin derket holê ku ji teref şa'irên Kurd ve bi Kurmancî ji ber mirinên ku pêk hatine ji bo lawikan 102, ji bo birayan 13, ji bo bavan 8, ji bo dayikan 3, ji bo keçikan 2, ji bo hevseran 6, ji bo apan 2, ji bo kurapan 1 û ji bo kalikan 1 mersiye hatiye nivîsîn. Hejmara van mersiyyên ku qala wan hat kirin tevde 138 e. Di binbeşên eleqedar de qala van mersiyyên wê qadê û mersiyyên wan dê bê kirin û ew ê bê destnîşankirin ka ji teref kîjan şa'irî ve li ser kîjan ferdê malbatê çend mersiye hatine nivîsîn.

2.1. Mersiyyên ku Helbestvanan li ser Mirina Kurên Xwe Nivîsîne

Hat tesbîtkirin ku di warê mersiyyên wê de bi Kurdîya Kurmancî bi tevahî 138 mersiye li ser bav, dê, law, qîz, hevser, bira, ap, kurap û kalikan hatine nivîsîn. Ji van ferdên malbatê yê ku herî zêde li ser wan mersiye hatine nivîsîn kur in.

Piştî van agahîyên kurt ên ku hatin dayîn dema em berê xwe didin wan şairên ku li ser kurên xwe mersiye nivîsîne, em dibînin ku di vê beşê de 6 mersiyyên wê temsîlkarî kirine. Hat dîtîn di vê qadê 6 mersiyyên wê tevde 102 mersiye ji bo lawikên xwe yê ku wefat kirine, mersiye nivîsîne.

Axayokê Bêdarî (m. piştî 1728an), Mela Qasim (m.17...?), Mela Ehmedê Nalbend (m.1964), Cegerxwîn (m.1984), Mela Ehmedê Xelatî (1934-...) û Mela 'Eliyê Baqûstanî (m.2002) temsîlkarê wê qadê ne. Ji van 6 mersiyyên wê ê ku herî zêde li ser kurê xwe mersiye nivîsîne û di vê beşê de derketiye pêş Xelatî ye. Xelatî ji ber mirina kurê xwe tevde 90 mersiye

nivîsîne. Piştî Xelatî, di vê beşê de şa'irê ku zêdetirîn mersiye nivîsîne Nalbend e. Hejmarê mersiyyên wî tevde 8 in. Piştî van her du mersiyyên Mela Qasim, Cegerxwîn, Mela 'Elîyê Baqûstanî û Axayokê Bêdarî tê. Ev mersiyyên jî ji ber mirina kurên xwe her yek ji wan bes şî'irek bi terza mersiyyê nivîsîne.

Şa'irê ku cara ewilî li ser lawê xwe mersiye nivîsîye Axayokê Bêdarî ye. Bêdarî, piştî ku du kurên wî di sala 1728an de rehmet dikan, mersiyyek li ser wan dinivîse. Ger li tarîxa rehmetkirina wan şa'irên din bê mêzekirin ew ê bê dîtin ku ev mersiyyên piştî Axayokê Bêdarî jiyane. Ev yek jî yekemînûna mersiyya Bêdarî qewîtir dike. Mersiyya ku Bêdarî li ser kurên xwe nivîsîye behra wê remel e û tevde 8 bend in.

Benda dawî ya mersiyya Bêdarî:

Xeyn Elîf beske ji nal û zarî waha derûn
Ew qezaya barî ye ma kes li wê çu kit bi rûn
Sa'etek texîrî nabîtin *wela yesteqdimun*
Herçî heq kit ew heqq e *inna lîllahî racî'un*
Lê ji derd û hesretan ez bê 'eded giryan kirim (Doskî, 2020:44)

Piştî van agahîyên di vî warî de lazim e em qala wan mersiyyên xwe yê din jî bikin. Lewra di nav wan kesan de du kes hene ku di vî warî de bi şî'irên xwe yê ku bi zaravayê Kurmancî nivîsîne ji vê qadê re pêşîvanti kirine. Yek ji wan Mela Ehmedê Xelatî ye. Xelatî bi mersiyyên ku piştî mirina kurê xwe nivîsîne di vî warî de pêşîvan e. Lewra wî, bi teşeyên cuda yê nezmê tevde 90 mersiye li ser lawê xwe nivîsîye (Xelatî, ?: 1-401). Ji ber ku Mûnîrê lawê Mela Ehmedê Xelatî di sala 2006an de li Belçîkayê di qezayeke trafikê de digel dergistîya xwe rehmet dike, ev yek li Mela Ehmed pir giran tê û ew radibe dîwaneke ku ji 400 rûpelî pêk tê dinivîse ku di vê dîwanê de 148 helbest hene. Ji van 148 helbestan 6 heb helbest ên bavê wî bi xwe ne yê din tev yê Mela Ehmed in û tev jî medhîye û mersiye ne û bi teşeyên curbecur hatine nivîsîn. Mela Ehmed ji van 98 helbestên xwe yê ku wek mersiye nivîsîye, 7 helbestan li ser şêxên Norşînê, mersiyyek li ser meseleya Kerbelayê û 90 mersiye jî li ser kurê xwe nivîsîne. Weke ku ji zêdebûna mersiyyan jî tê famkirin birîn, derd û kul, êş û elema Xelatî ya ji ber mirina Mûnîr pir dijwar e. Xelatî, hêj di destpêka dîwana xwe de xebera mirina lawê xwe bi derdorê dide hisandin. Di destpêkê de Xelatî derheqê vê êşê de wisa dibêje:

Bêkes im der darê xurbet min kî winda kir weled
Wek heyama mam li çolê qul hu wellahu ehed (Xelatî, ?: 3)

Piştî Xelatî, mersiyyên me yê din ê ku herî zêde mersiye li ser lawê xwe nivîsîye Nalbend e. Wî, ji ber mirina kurê xwe yê bi navê Muhammed bi teşeyên nezmê cuda tevde 8 mersiye nivîsîne (Nalbend, ?: 2, 9, 11, 13, 17, 19, 24, 37). Mela Qasimê ku temsîlkarê vê sehayê ye jî ji ber mirina kurê xwe Abdullah mersiyyeke bi teşeya murebbe' nivîsîye (Doskî, 2022: 164). Hejmara bendên vê mersiyyê 23 ne. Mela 'Elîyê Baqûstanî jî yek ji wan kesan e ku ji ber mirina kurê xwe mersiye nivîsîye. Baqûstanî piştî mirina lawê xwe Wehîd mersiyyek nivîsîye (Baqûstanî, 2017: 60). Ev muxemmesa ku ji 9 bendan pêk tê behra wê remel e. Nûnerê

dawî yê vê qadê Cegerxwîn e. Cegerxwîn jî piştî mirina lawê xwe Xurşîd, murebbe'yeke ku behra wê muzarî e dinivîse. Ev mersiye ji 8 bendan pêk tê (Cegerxwîn, 2018: 414). Di van mersiyeyên ku li ser kuran hatine nivîsîn de bi şikleki dijwar êş tê kişandin û rondik tên barandin.

**Mînak ji mersiyeyên ji bo lawan/kuran hatine nivîsîn:
Ji Cegerxwîn:**

Kengî li gulê nebarî şebnem
Kanî biçikin ziwa bibin çem
Bilbil negirî li rengê hemdem
Bavê te nema dinalî Xurşîd (Cegerxwîn, 2018: 464)

Ji Mela Qasim:

Quwet û taqet cuda bû rahet û sebr nemabû
Ruhnîya min 'Ebdila bû wey dilê min wey dilo (Doskî, 2022: 166)

Navên mersiyenûs û kesên ku mersiye li ser wan hatiye nivîsîn û her wusa hejmar mersiyeyên wan wisa ye:

Şa'ir	Şexs	Hejmar
Axayokê Bêdarî	Li ser du lawên xwe	1
Mela Qasim	Abdullah	1
Mela Ehmedê Nalbend	Muhemmed	8
Mela Ehmedê Xelatî	Mûnîr	90
Cegerxwîn	Xurşîd	1
Mela 'Elîyê Baqûstanî	Wehîd	1

2.2. Mersiyeyên ku Helbestvanan li ser Mirina Qîzên/Keçên Xwe Nivîsîne

Ji teref şa'irên Kurd ên klasîk ve ji ber mirina keçan bes 2 mersiye hatine nivîsîn. Yek ji van mersiyeyan a Fehmî Begê Pêçarî (m.1969) ye ku wî ji ber mirina qîza xwe Fikrîya (m.1963) mersiyeyek nivîsîye (Demir, 2019: 216). Mersiyeya din jî ya Mela Ebdullahê Babnîrî ye ku wî jî ji ber mirina keça xwe Fatima (m.2006) û nevîya xwe Feyza (m.2006) mersiyeyek nivîsîye (Babnîrî, 2012: 94). Di bergehê tesbîtkirina mersiyeya yekemîn a di vî warî de em dikarin bibêjin, ger tarîxa mirina her du keçan esas bê girtin dikare bê gotin, Pêçarî ew kes e ku mersiyeya yekem ji ber mirina qîza xwe nivîsîye. Lewra keça Pêçarî di sala 1963yan de (Demir, 2019: 30) û keça Babnîrî jî di 11ê Gulana 2006an de wêfat kiriye (Babnîrî, 2012: 94).

Fehmî Begê Pêçarî qesîdeya xwe ya ku ji 11 malikan pêk tê bi behra remelê nivîsîye. Mersiyeya ku Mela Ebdullahê Babnîrî jî nivîsîye teşeya wê ya nezmê murabbe' e. Ev murebbe' ji 6 bendan pêk tê, behra wê hezec e.

**Mînak ji mersiyeyên ji bo keçan hatine nivîsîn:
Ji Fehmî Begê Pêçarî:**

Buhurîn peyre gelek roj û meh û hefte û sal
Hê nehat şenga dilê jar û neçar û kesirî (Demir, 2019:216)

Ji Mela Ebdullahê Babnirî:

Belê li ser Babnîrê bû teyrok û dûman e
Mala wî warê kunda ne deşt e ne zozan e
Di deh û yekê gulanê sosin di bax nemane
Nema ava yek warek warê wê tev wêran e (Babnirî, 2012: 94)

Şa'ir	Şexs	Hejmar
Fehmî Begê Pêçarî	Fîkrîya	1
Mela Ebdullahê Babnirî	Fatima	1

2.3. Mersiyeyên ku Helbestvanan li ser Mirina Birayên Xwe Nivîsîne

Şa'irên Kurd ên klasîk çawa ku ji ber mirina ferdên din ên malbata xwe mersiye nivîsîbin bi heman şiklî ji ber mirina birayên xwe jî bi Kurdîya Kurmancî mersiye nivîsîne û di wan de qala êş û elemên xwe kirine. Hat tesbîtîkirin di vê beşê de şa'irên bi navê Fehmî Begê Pêçarî (m.1969), Şêx Esedê Çoxreşî (m.1902), Mela Nezîrê Bedewî (m.1976), Mela Beşîrê Bedewî (m.1981), Mela Ebdullahê Kotalî (m.2014) û Şêx 'Eskerî (m.1952) her yek ji wan ji ber mirina birayên xwe mersiye nivîsîne. Hejmara mersiyeyên ku di vî warî de hatine nivîsîn bi tevahî 13 ne û yê ku di vî warî de herî zêde mersiye nivîsîye Mela Nezîrê Bedewî ye. Hejmarên mersiyeyên wî tevde 7 in.

Esedê Çoxreşî piştî mirina birayê xwe Mela Xelîl (m.1881) qesîdeyeke ku behra wê remel e nivîsîye. Hejmarê malikên vê mersiyeyê 15 ne. Di vî warî de Şêx 'Eskerî jî ji ber mirina Şêx Muhemmed Kerbelayî (m.1939) qesîdeyeke ku behra wê hezec e nivîsîye. Ev mersiyeya Şêx Eskerî ji 21 malikan pêk tê (Eskerî, 2009: 54). Mela Nezîrê Bedewî ku di vî warî de zêdetirîn mersiye nivîsîne; ji bo Tasîn mersiyeyek, ji bo Şêx Muhyeddîn mersiyeyek, ji bo Şêx Huseyn mersiyeyek, ji bo Şêx Bedreddîn 3 mersiye û ji bo Mela Beşîrê Bedewî 2 mersiye nivîsîne (Bedewî, 2012: 224-238). Mela Beşîrê Bedewî (Bedewî, 2013: 75) li ser birayê xwe Şêx Huseyn (m.?), Mela Ebdullahê Kotalî (Sönmez, 2018: 105) li ser birayê xwe Ebdulfettah (m.1977) û Fehmî Begê Pêçarî (Demir, 2019: 180) jî li ser birayê xwe Cewdet (m.1948) mersiyeyek nivîsîye.

Mersiyeya ku Mela Nezîrê Bedewî li ser birayê xwe Tasîn nivîsîye behra wê hezec, teşeya wê ya nezmê jî museddese û hejmarên bendên wê 7 in. Çawa ku di vê mersiyeyê de Mela Nezîr ji bo birayê xwe Tasîn êşeke dijwar dikşîne, bi heman şiklî di wan 6 mersiyeyên din de jî ji bo wan birayên xwe yê din jî rondikan dibarîne û dike feryad û fixan. Di vî warî de Mela Beşîrê

Bedewî jî mersiyeyeke ku teşeya wê murebbe' û behra wê recez e li ser mirina birayê xwe nivîsîye. Hejmarên bendên vê mersiyeyê tevde 19 ne. Mersiyeya ku Mela Ebdullahê Kotalîyî bi behra recezê ji ber mirina birayê xwe nivîsîye, teşeya wê murebbe' e û tevde ji 21 bendan pêk tê. Fehmî Begê Pêçarî jî yek ji wan şa'iran e ku ji ber wefata birayê xwe mersiyeyê nivîsîye. Wî, ji ber mirina birayê xwe Cewdet qesîdeyekê bi şiklê mersiyeyê nivîsîye. Mersiyeya ku bi behra recezê hatiye nivîsîn û hejmara malikên wê 20 in.

Mînak ji bo mersiyeyên li ser birayan hatine nivîsîn:

Ji Mela Beşîrê Bedewî:

Sala hezar û nehsed û pencî
 Û heşta wê tarîxê derînim
 Çend rêz û belavoka bi qencî
 Der bi seyran û geşta ez bixwînim (Bedewî, 2013: 75)

Ji Mela Ebdullahê Kotalî:

Bavo dibêm bo razekî
 Daê dibêm bo nazekî
 Hewar dikim b'awazekî
 Ya Reb derê rehmê vekî (Sönmez, 2018: 105)

Navên mersiyenûs û kesê ku mersiyeyê li ser wî hatiye nivîsîn û her wusa hejmara mersiyeyan wisa ye:

Şa'ir	Şexs	Hejmar
Şêx Esedê Çoxreşî	Mela Xelîl	1
Mela Nezîrê Bedewî	Tasîn	1
Mela Nezîrê Bedewî	Şêx Muhyeddîn	1
Mela Nezîrê Bedewî	Şêx Huseyn	1
Mela Nezîrê Bedewî	Şêx Bedreddîn	3
Mela Nezîrê Bedewî	Şêx Beşîr	2
Mela Beşîrê Bedewî	Şêx Huseyn	1
Mela Ebdullahê Kotaliyê	Ebdulfettah	1
Şêx 'Eskerî	Muhemmed Kerbelayî	1

Fehmî Begê Pêçarî	Cewdet	1
-------------------	--------	---

2.4. Mersiyeyên ku Helbestvanan li ser Mirina Hevserên Xwe Nivîsîne

Hevser jî wek wan kesên din ferdê malbata şa'iran in ku şa'iran ji ber mirina wan êş û elem kişandine û vê êşa xwe di mersiyeyên ku nivîsîne de anîne zimên. Şairên Kurd ên bi navê Mela Ehmedê Nalbend (m.1963), Mirad 'Elî (m. Piştî 1900î), Mela Yasîn Yusrî (m.1994) û Esamî (m. sedsala XIX.) piştî ku hevserên wan rehmî dikin bi Kurdîya Kurmancî li ser wan mersiye nivîsîne. Hejmara mersiyeyên ku di vî warî de hatine nivîsîn tev de 6 in. Hat tesbîtkirin ku di vî warî de Nalbend ji ber mirina xanima xwe Seyîd Fehîma (m.?) 2 mersiye nivîsîne. Teşeya nezmê ya mersiyeya yekem qesîde ye û bi behra remelê hatiye nivîsîn. Hejmara malikên wê ji 24 malik in (Nalbend, ?: 35). Nalbend mersiyeya xwe ya din ku teşeya wê terkîbbend e û hejmara bendên wê 26 in bi behra remelê nivîsîye (Nalbend, ?: 58). Yek ji wan şa'irên ku ji ber mirina xanima xwe mersiye nivîsîye Mirad 'Elî ye (Celîl, 2004: 90). 'Elî, muxemmesa xwe ku hejmara bendên wê 30 ne, bi behra recezê nivîsîye. Esamî jî bi teşeya nezmê ya xezelê û bi behra hezecê mersiyeyek li ser xanima xwe nivîsîye (Doskî, 2020: 191) ku hejmarê malikên wê 9 in. Mela Yasîn Yusrî jî ji ber mirina xanima xwe Reyhanet Xanim (m.?) qesîdeyek nivîsîye ku behra vê mersiyeyê recez e û tevde 12 malik in (Gezer, 2014: 155). Ji xeynî van şa'irên navborî şa'irêkî din jî heye ku ew jî ji ber mirina hevsera xwe mersiye nivîsîye ku nave wî Şêx Isti'anedîn e. Şêx Isti'anedîn li ser mirina xanima xwe ya bi nave Remzîye Xanim mersiyeyeke bi terza mesnewîyê ye û ji 10 malikan pêk tê nivîsîye (Isti'anedîn, 2023:14).

Mînak ji mersiyeyên ji bo hevseran hatine nivîsîn: Ji Mela Ehmedê Nalbend:

Bo te ey xanim û canê çî bikem
Nazik û şenê giranî çî bikem
Xoş hevalbend û xudanê çî bikem
Piştî vê xusr û ziyanê çî bikem
Bo xet û xal û nîşanê çî bikem
Sebrê serêş û qutanê çî bikem
Ey dil û rûh û rewanê çî bike
Keftime zehmet û janê çî bikem

Ax û sed ax bo ewî dur necefê (Nalbend, ?: 58)

Navên mersiyenûs û kesa ku mersiye li ser wê hatiye nivîsîn û her wusa hejmara mersiyeyan wisa ye:

Şa'ir	Şexs	Hejmar
Mela Ehmedê Nalbend	Hevser	2
Mirad 'Elî	Hevser	1

Esamî	Hevser	1
Mela Yasîn Yusrî	Hevser	1
Şêx Isti'anedîn	Hevser	1

2.5. Mersiyeyên ku Helbestvanan li ser Mirina Bavê Xwe Nivîsîne

Hat tesbîtkirin ku bi zaravaya Kurmancî 4 şa'irên Kurd ên klasîk ji ber mirina bavê xwe tevde 8 mersiye nivîsîne. Ji ber ku kesê mirîye bavê mersiyenûs bi xwe ye di van mersiyeyan de şingirtin û rondikrijandin dijwartir e. Ev mersiyeyên ku ji ber wefata bavan hatine nivîsîn çend beşan di nav xwe de dihevin ku ji wan beşên din zêdetir derdikevin pêş. Ew jî ev in: Sebîrxwestin, di'akirin, şingirtin, pesindayîn, hêvî û temennî. Şa'ir di van beşan de wê êş û elema di dilê xwe de li derdorê belav dike û dixwaze barê li ser milên xwe sivik bike. Hat tesbîtkirin ku Şêx Muhemmed Hadiyê Qewmanî (m.1954) ji ber mirina bavê xwe Şêx Mustafayê Sîsî (m.1914) 2 mersiye nivîsîne (Qewmanî, 2011: 40, 56). Mersiyeya yekem a Qewmanî ku ji 13 malikan pêk tê û qesîde ye bi behra recezê hatiye nivîsîn. A duyem jî dîsa bi teşeya qesîdeyê hatiye nivîsîn û 11 malik in û behra vê mersiyeyê hezec e. Şa'irekî din ê ku ji ber mirina bavê xwe mersiye nivîsîye Şêx Hemza Hîmmetullah e (m. piştî 1847an). Mersiyeya ku Hîmmetullah li ser bavê xwe Sultan Memdûhê Tûlowî (m.1847) nivîsîye ji 13 bendan pêk tê. Ev murebbe' bi behra hezecê hatiye nivîsîn (Alan, 2016: 286). Mersiyenûsekî din ê ku ji ber mirina bavê xwe mersiye nivîsîye Şêx Muhammed Nûrî (m.1977) ye. Ew li ser bavê xwe tevde 4 heb mersiye nivîsîne. Nûrî 3 mersiyeyên (Kaya, 2019: 77, 81, 82) xwe bi teşeya qesîdeyê û yek jî bi teşeya murebbe' nivîsîye (Kaya, 2019: 100). Nûnerê herî dawî yê vê qadê Şêx Isti'anedîn e ku wî jî li ser mirina bavê xwe Şêx 'Eta mersiyeyek nivîsîye (Isti'anedîn, 2023:15).

Mînak ji mersiyeyên ji bo bav hatine nivîsîn: Ji Şêx Muhemmed Nûrî:

Kanî çiraê milletan
Kanî tebîbê 'illetan
Şehraê piştî min qetan
Babê yetîman ka gelo (Kaya, 2019: 100)

Navên mersiyenûs û kesên ku mersiye li ser wan hatiye nivîsîn û her wusa hejmara mersiyeyan wisa ne:

Şa'ir	Şexs	Hejmar
Şêx Hemza Hîmmetullah	Sultan Memdûhê Tûlowî	1
Şêx Muhemmed Nûrî	Şêx Esedê Sanî	4
Şêx Muhemmed Hadiyê Qewmanî	Şêx Mustafayê Sîsî	2
Şêx Isti'anedîn	Şêx 'Eta	1

2.6. Mersiyeyên ku Helbestvanan li ser Mirina Dayikên Xwe Nivîsîne

Coş, huzn, xemgînî, şîn, şîngirêdan û berteka ku ji felekê re tê nîşandan taybetiyên mersiyeyeke klasîk in. Ev taybetî xwe di wan mersiyeyên ku ji ber mirina dayikan hatine nivîsîn de jî nîşan didin. Ji ber zexta mirina dayika xwe dilê şa'ir bi huzn û keserê tije dibe ku ew vê yekê di şî'ira xwe ya bi terza mersiyeyê de bi teferûat diyar dike.

Hat tesbîtkirin ku di vî warî de ji teref sê şa'iran ve 3 mersiye hatine nivîsîn. Nûnerên vê qadê Mela Ehmed Yalar, Tehsîn Îbrahîm Doskî û Jan Dost e. Mela Ehmed Yalar mersiyeya xwe li ser diya xwe Safiye Xanima qîza Şêx Evdîlqadirê Hezanî nivîsîye (Yalar, 2022: 188). Mersiye, bi behra recezê hatiye nivîsîn û hejmara malikên wê 8 in. Mersiyenûs di şî'ira xwe de qet cî nedaye navê diya xwe û dîroka wefata wê. Bes di çend cihan de destnîşan dike ku diya wî di meha adarê de rehmet kiriye. Tehsîn Îbrahîm Doskî jî li ser dayika xwe qesîdeyê ku behra wê remel e û hejmara malikên wê 15 e hûnandiye (Doskî). Di vê kategorîyê de mersiyenûsê me yê dawî Jan Dost e. Dost, vê qesîdeya xwe ya ku ji 21 malikan pêk tê bi behra remelê nivîsîye (Dost, 2011: 106).

Mînak ji mersiyeyên ji bo dayikan hatine nivîsîn: Ji Mela Ehmed Yalar:

Eywah li min dil zarî bû dunya di çehv min sarî bû
Çerxa felek dujwarî bû îsal 'edar xeddarî bû (Yalar, 2022: 188)

Ji Jan Dost:

Dayika min ev buhara li mi kir payîz û şîn
Çû û xatir jî nexwest da ez bimînîm bendewar (Dost, 2011: 106)

Navên mersiyenûs û kesên ku mersiye li ser wan hatiye nivîsîn û her wusa hejmara mersiyeyan wisa ne:

Şa'ir	Şexs	Hejmar
Mela Ehmed Yalar	Diya xwe	1
Tehsîn Îbrahîm Doskî	Diya xwe	1
Jan Dost	Diya xwe	1

2.7. Mersiyeyên ku Helbestvanan li ser Mirina Apên Xwe Nivîsîne

Hat tespîtkirin ku di vî warî de 2 şa'irên Kurd mersiye ji bo apên xwe nivîsîne. Yek ji wan Seyîd Ehmed Erzen e. Seyîd Ehmed Erzen ji bo şîna apê xwe Seyîd 'Elîyê Fîndîkî (m.1967) qesîdeyek nivîsîye û bideng kiriye. Ev mersiye ji 16 malikan pêk tê û bi behra hezê hatiye

nivîsîn (Erzen, 2017). Têmsîlkarê din ê vê qadê Mela Muhammed Gulnar e ku wî jî ji bo apê xwe mersiyeke bi terza qesîdeyê ku ji 14 malikan pêk tê nivîsiye (Gulnar, 2023: 50).

**Mînak ji mersiyyên ji bo apan hatine nivîsîn:
Ji Seyyîd Ehmed Erzen:**

Dilo rabe feqîr û jar ketin li ser te kul bê miqtar
Ev e meztir bike serbar wefata Seyyîd ‘Elî zanî

Ez ê kurt kim evî destî bidim wesfê wî bi serbestî
Bi dilê safî ne go ji qesdî bi vî qelbê xweyî fanî (Erzen, 2017)

Navên mersiyên û kesê ku mersiye li ser wî hatiye nivîsîn û her wusa hejmarê mersiyeyan wisa ne:

Şa’ir	Şexs	Hejmar
Seyyîd Ehmed Erzen	Seyyîd ‘Elî Findikî	1
Mela Muhammed Gulnar	Ilhan	1

2.8. Mersiyyên ku Helbestvanan li ser Mirina Kurapên Xwe Nivîsîne

Têmsîlkarê vê beşê bes Şêx Bahaeddîn (m. Piştî 1928an) e (Aydın, 1999: 154). Behra vê qesîdeya ku Şêx Bahaeddîn li ser Şêx Zeynelabidîn (m.?) nivîsiye hezec û hejmarê malikên wê jî 18 ne.

**Mînak ji mersiyyên ji bo kurapan hatine nivîsîn:
Ji Şêx Bahaeddîn:**

Eya Reb tu bide sebrê bi lutfê xwe digel ecrê
Li ser vê firqet û hicrê îlahî tu bidî sebrê

Ji weqta zeynê ‘ubadan firaqa pîrê ustadan
Kevandî cerg û ekbadan îlahî tu bidî sebrê (Aydın, 1999: 154)

Navên şa’ir û kesê ku mersiye ji ber mirina wî hatiye nivîsîn wisa ye:

Şa’ir	Şexs	Hejmar
Şêx Bahaeddîn	Şêx Zeynelabidîn	1

2.9. Mersiyyên ku Helbestvanan li ser Mirina Kalikên Xwe Nivîsîne

Hat tesbîtkirin ku di vê beşê de bes Mela Isamûddîn (m.?) mersiyeyek nivîsîye. Qesîdeya ku ji ber mirina Şêx Hezîn (m.?) hatiye nivîsîn behra wê hezec e û tevde 19 malik in (Aydin, 1999: 82).

Mînak ji mersiyeyên ji bo kalikan hatine nivîsîn:

Ji Mela Isamûddîn:

‘Ecêb îro dikim zarî li min tava xeman barî

Dibû دنیا li min tarî bi emrê wahidê barî

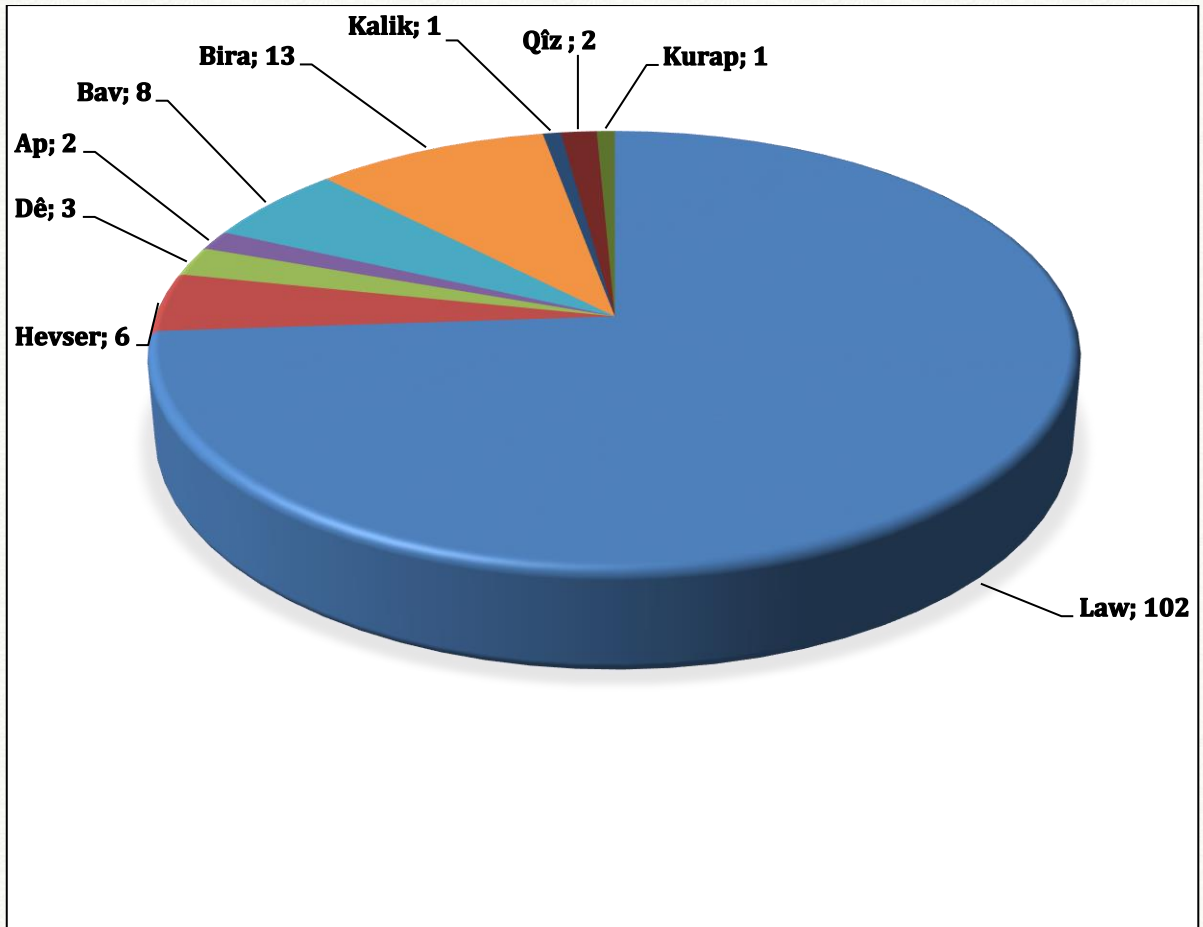
Ji dil têna ji min sed ah dibêjim ah û waweylah

Wefat kir bavê Ebdullah xwedanê feyz û esrarî (Aydin, 1999: 82)

Navên mersiyenûs û kesê ku mersiye li ser wî hatiye nivîsîn û her wusa hejmara mersiyeyan wisa ne:

Şa’ir	Şexs	Hejmar
Mela Isamûddîn	Şêx Hezîn	1

Ji bo van mersiyeyên vê qadê dikare bê gotin; hat tesbîtkirin ku di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de bi zaravayê Kurmancî ji ber mirina kuran 102 mersiye, ji ber mirina keçan 2 mersiye, ji ber mirina birayan 13 mersiye, ji ber mirina hevseran 6 mersiye, ji ber mirina bavan 8 mersiye, ji ber mirina dayikan 3 mesîye, ji ber mirina apan 2 mersiye, ji ber mirina kurapan mersiyeyek û ji ber mirina kalikan jî mersiyeyek hatiye nivîsîn.

Grafik 1: Jimara wan mersiyeyên ku ji ber mirina ferdên malbatê hatine nivîsîn destnîşan dike.

ENCAM

Kevneşopiya mersiyeyê bi sedan sal e di edebiyata kurdî ya klasîk de cih girtiye. Mirov dikare bibêje ev tradîsyon heta roja me hatiye û bi aweyeke qels be jî ev kevneşopî xwe diparêze. Bi vê xebata hat kirin derket holê ku mersiyeyên ji ber mirinên kesên mîna dayik, bav, kur, qîz, ap, kalik an jî xanimekê hatine nivîsîn jî wek wan mersiyeyên din xwedî cihekî taybet in.

Şa'irên li ser ferdên malbatê mersiye nivîsîne heta niha 26 kes hatine tespîtîkirin. Mirov dikare van şa'iran weke; Axayokê Bêdarî, Cegerxwîn, Esamî, Fehmî Begê Pêçarî, Jan Dost, Mela Beşîrê Bedewî, Mela Ebdullahê Babnîrî, Mela Ebdullahê Kotalî, Mela Ehmed Yalar, Mela Ehmedê Nalbend, Mela Ehmedê Xelatî, Mela Nezîrê Bedewî, Mela Qasim, Mela Yasîn Yusrî, Mela 'Elîyê Baqûstanî, Mirad 'Elî, Seyîd Ehmed Erzen, Şêx Bahaeddîn, Şêx Esedê Çoxreşî, Şêx 'Eskerî, Şêx Hemza Hîmmetullah, Şêx Muhemmed Hadîyê Qewmanî, Şêx Muhemmed Nûrî, Şêx Istî'anedîn, Mela Muhammed Gulnar û Tehsîn Îbrahîm Doskî bi rêz bike.

Hat tespîtîkirin ku ji teref van 26 şa'iran ve bi tevahî 138 mersiye hatine nivîsîn. Ji van 138 mersiyeyan; 102 mersiye ji ber mirina kuran, 2 mersiye ji ber mirina keçan, 13 mersiye ji ber mirina birayan, 6 mersiye ji ber mirina hevseran, 8 mersiye ji ber mirina bavan, 3 mersiye ji ber mirina dayikan, 2 mersiye ji ber mirina apan, mersiyyek ji ber mirina kurapan û mersiyyek jî ji ber mirina kalikan hatiye nivîsîn.

Hat tesbîtîkirin ku Mela Ehmedê Nalbend, Axayokê Bêdarî, Mela Ehmedê Xelatî, Mela Qasim û Mela Elîyê Baqûstanî li ser lawên xwe mersiye nivîsîne. Di vê beşê de bi tevahî 102 mersiye li ser lawan hatine nivîsîn. Ji van 102 mersiyeyan a yekem ji teref Bêdarî hatiye nivîsîn. Bêdarî vê mersiyyê ji ber mirina zarokên xwe yên ku di sedsalan XVIIIan (1728) de mirine, nivîsîye. Di vê beşê de mersiyênûsê herî berhemdar Mela Ehmedê Xelatî ye. Xelatî ji ber mirina kurê xwe 90 mersiye nivîsîne. Piştî wî şa'irê herî berhemdar bi 8 mersiyeyan Mela Ehmedê Nalbend e. Her wisa hat tesbîtî kirin ku Fehmî Begê Pêçarî mersiyyek û Mela Ebdullahê Babnîrî mersiyyek li ser qîza xwe; Şêx Esedê Çoxreşî mersiyyek, Mela Nezîrê Bedewî 8 mersiye, Mela Beşîrê Bedewî mersiyyek, Mela Ebdullahê Kotalî mersiyyek, Şêx 'Eskerî mersiyyek û Fehmî Begê Pêçarî mersiyyek li ser birayê xwe; Şêx Istî'anedîn mersiyyek, Mirad 'Elî mersiyyek, Esamî mersiyyek, Mela Yasîn Yusrî mersiyyek û Mela Ehmedê Nalbend jî 2 mersiye li ser mirina xanima xwe; Mela Ehmed Yalar mersiyyek, Tehsîn Îbrahîm Doskî mersiyyek û Jan Dost mersiyyek li ser mirina diya xwe; Şêx Hemze Hîmmetullah mersiyyek, Şêx Muhemmed Nûrî 4 mersiye, Şêx Muhemmed Hadîyê Qewmanî 2 mersiye û Şêx Istî'anedîn jî mersiyyek li ser mirina bavê xwe; Seyyîd Ehmed Erzen mersiyyek û Mela Muhammedê Gulnar mersiyyek ji bo apê xwe; Şêx Bahaeddîn ji ber mirina kurapê xwe mersiyyek û Mela Isameddûn jî ji ber mirina kalikê xwe mersiyyek nivîsîye.

Her wisa hat tespîtîkirin ku ji van 26 mersiyênûsan ê ku herî zêde mersiye nivîsîye bi 90 mersiyeyan Mela Ehmedê Xelatî ye. Mela Ehmedê Nalbend jî ew kes e ku piştî Xelatî li ser nasên xwe pir mersiye nivîsîye. Hejmara mersiyeyên wî tevde 10 in. Nalbend, ji van 10 mersiyeyan 8 heban li ser lawê xwe Muhammed û 2 heban jî li ser Fatimaya ku hevsera xwe nivîsîye.

Her wisa hat tesbîtîkirin ku mersiyya yekem a li ser nasan, di sedsala XVIIIan de ji teref Axayokê Bêdarîyê ve hatiye nivîsîn. Wî ev mersiyya xwe ji ber mirina du kurên xwe nivîsîye.

Wekî gotina dawî dikare bê gotin ev kevneşopîya mersiyênûsîyê ya ji ber mirina nasan derketîye holê herî zêde di warê wan mersiyeyên ku li ser kur û birayan hatine nivîsîn de xurt e. Hejmara van mersiyeyên di vî warî de tevde 115 e.

Çavkanî / References

- Alan, A. (2016). *Hetawî Kurd*. Stenbol: Avesta.
- Aydın, V. (1999). *Kasideler ve 19 Risale*. (Cî û Weşanxane Nehatiye DiyarKirin)
- Baqûstanî, M. E. (2017). *Dîwana Baqûstanî*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekîn. Bingöl: Zankoya Soran.
- Bayezîdî, M. M. (2012). *Adat û Rusûmatnameê Ekradîyeyê*, Lêkolîn: Jan Dost. İstanbul: Nûbihar.
- Bedewî, M. B. (2013). *Dîwana Bêxew*, (Amd. Tehsîn Îbrahîm Doskî). Stenbol: Nûbihar.
- Bedewî, M. N. (2012). *Dîwana Dahî*, (Amd. Tehsîn Îbrahîm Doskî). Stenbol: Nûbihar.
- Breton, D. L. (2019). *Acının Antropolojisi*, İsmail Yerguz (Çev.). İstanbul: Sel.
- Cegerxwîn. (2018). *Ronahî Li Pey Tarî Ye*. C.I. Ankara: Lîs.
- Celîl, C. (2004). *Keşkûla Kurmancî*. Wine: Weşanxane Nediyaar e
- Çoxreşî, M. E. (...). *Ah ji destê firqetê pur bûn li min zar û fîxan*. (Helbesta Çapnebûyî).
- Demir, Y. (2019). *Dîwana Namî (Fehmî Begê Pêçarî): "Megmuru'd Dewawîn*. Teza Masterê. Mêrdîn: Zanîngeha Mardin Artukluyê Enstîtuya Zimanên Zindî.
- Develioğlu, F. (2017). *Osmanlıca Türkçe Andisklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitap Evi.
- Doskî, T. Î. (2022). *Sê Klasîkên Me Yên Nenas: Mela Hesên Ê Qasim Ê Mela Şems*. Kurdiname, h:7, 161-174.
- _____ (2020). *Baxê Îrem*, Tehsîn Îbrahîm Doskî, (Amd. M. Zahir Ertekîn). Stenbol: Dara.
- _____ (...). *Dilê kul bû felek boçî dubare*. (Helbesta Çapnebûyî).
- Dost, J. (2011). *Dîwana Jan*. Stenbol: Avesta.
- Erzen, E. (2017), *Dilo Rabe Feqîr û Jar Ketin li ser Te Kul bê Miqtar*. Ev mersiye di dîroka 5ê Adarê ya sala 2024an de ji ser malpera <https://www.youtube.com/watch?v=ZQOvjICEigI> hatiye girtin.
- Eskerî, Ş. (2009). *Keşkol*, Wergera Ji Tîpên Erebi: Zeynelabîdîn Zinar. İstanbul: Doz.
- Gezer, S. (2022). *Dîwana Mela Yasîn Yusrî*. Wan: Peywend.
- Gulnar, M. M. (2023). *Dîwana Mîrê Zirav*, (Amd. Hanîfî Taşkın). İstanbul: Nûbihar.
- Hakan, S. (2007). *Ji Wida hetta Mele Muhammed Gulnarê Miksî û Pêwendiya Helbestvan û Mîrên Miksê*. Nûbihar, h:111, 45-47.
- İsen, M. (2012). *Dile Duran Ölüm*. İstanbul: Kapı.
- Îzolî, D. (2013). *Ferheng (Kurdî-Tirkî, Tirkî-Kurdî)*. Stenbol: Deng.
- Istî'anedîn, Ş. (2023). *Rênîşana Nezana Dersa Pîr û Ciwanan*, (Metn û Vekolîn: Semih Gezer). Wan: Peywend.
- Kanar, M. (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say.
- Kardaş, C. (2017). *Aşığın Sazı Dengbêjin Sesi (Dengbêjlik Ve Aşıklık Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme)*. Ankara: Eğiten Kitab.
- Kaya, H. (2019). *Dîwana Şêx Muhemmed Nûrî*. Teza Lîsansa Bilind. Wan: Zanîngeha Van Yüzüncü Yılê Enstîtuya Zimanên Zindî.
- Kaynar, C. (2018). *Di Dengbêjîyê De Li Dor Temaya Şer û Kuştinê Nirxandina Klamên Şînê*. The Journal of Mesopotamian Studies c.3/2, 65-94.
- Naci, M. (1990). *Lugat-ı Nacî*. İstanbul: Asr,

<https://archive.org/details/lgatnaci0001na/page/n607/mode/2up>, Dîrok: 28.02.2024,
Seat: 18.57.

Nalbend, M. E. (?). *Baxê Kurda, Dîwana Mela Ehmedê Muxlis Kurê Emînê Nalbedê Bamernî*. Berhevkar: Tehsîn Îbrahîm Doskî. (Berhema Hêj Neçapkirî).

Nevevî, Î (2020). *Riyazûs Salihin*, (Tercüme: Prof. Dr. Emin Özafşar, Prof. Dr. Bünyamin Erul) Weş., c.2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Pala, İ. (2014). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı.

Qewmanî, Ş. H. (2011). *Dîwan* (Amd. Muhammed Seydaoğlu). Stenbol: Nûbihar.

Redhouse, S. J. (1987). *Turkish And English Lexicon*. Pirtûkxaneyaya Libnanê, Beyrûd, <https://turuz.com/book/title/A+Turkish+And+English+Lexicon-Shewing+In+English-The+Significations+Of+The+Turkish+Terms-James+William+Redhouse-1987-2246s>, (Dîroka Jêgirtinê: 20.02.2024).

Sami, Ş. (1978). *Kamûs-i Türk*. İstanbul, Türkiye: <https://www.pdfdrive2.com/kamus-i-t%C3%BCrki-d156729280.html> (Dîroka Jêgirtinê: 16.01.2024 Seat: 15.09).

Serfiraz, M. (2012). *Mersiye û Di Edebiyata Kurdî de Mersiye*. Nûbihar, h:120, 30-33.

Seyari, A. (2019). *Mersiyeyên Mela Zahirê Tendûrekî ji Alîyê Tema, Ziman û Hunerên Edebî ve*. Nûbihar, h:147, 32-36.

_____ (2019). *Mersiyeyên Mela 'Elîyê Baqûstanî Ji Alîyê Tema, Ziman, Teşe û Hunerên Edebî ve*. Nûbihar, h:148, 45-47.

Sönmez, N. (2018). *Mela Ebdullahê Kotaliyê û Helbestên Wî yên Kurmancî*. Nûbihar Akademî, c.3, h.9, 97-114.

Şoşikî, M. M. (2012). *Tefsîra Quranê Nûra Qelban*. Stenbol: Nûbihar, c.4.

Toprak, M. F. (1990). *Endülüs Şiirinde Mersiye*. Teza Doktorayê. Enqere: Zanîngeha Enqere Enstîtuya Zanistên Civakî.

Xelatî, M. E. (?). *Dîwana Bîra Kul û Derda*. (Dîwana Çapkirî-Cih û Dîroka Çapê Nehatiye Diyarkirin).

Yalar, E. (2022). *Dîwana 'Eşqê*. (Amd. Nureddîn Ertekîn). Enqere: Nûbihar.

Yıldız, A. (2017). *Hunera Vegotina Bedew a Devkî û Nivîskî-I*. İstanbul: Lorya.

A Phonological Comparison of Khorasan and Northern Kurmanji¹

Horasan ve Kuzey Kurmancî'nin Fonolojik (Sesbilimsel) Bir Karşılaştırması

Berawirdeka Dengnasî di Navbera Kurmancîya Xorasanê û Kurmancîya Bakurî da

Mehdi JAFARZADEH²Translation from Kurdish: Deniz ERBİLGIN³**Article Type:** Translation Article / Gotara Wergerî**Received // Hatîn:** 22.03.2024**Accepted // Pejirandin:** 26.04.2024**Published // Weşandin:** 28.04.2024**Pages // Rûpel:** 218-226**DOI:** 10.55106/kurdiName.1457164**Citation/Atif:** Jafarzadeh, M. (2024). A Phonological Comparison of Khorasan and Northern Kurmanji, Translation from Kurdish: Deniz Erbilgin, KurdiName, 10, r. 218-226

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>**Abstract**

The aim of this study is to compare the Kurmanji of Khorasan with standard north Kurdish (standard Kurmanji). The dialect of Khorasani Kurdish is north Kurdish (Kurmanji). The Kurds of Khorasan live mainly in the two districts, Northern and Razavi Khorasan. The total number of the Khorasani Kurds is estimated to be almost one million. This region is characterised by a large ethnic diversity; Kurds, Baluches, Faris, Lors, Turks, Turkmens, etc., though most of them have appeared here as a result of migration from other areas. The mixture of population in the region had some effect on Kurdish dialect that is spoken in that area. This study will focus on the phonological changes of kurmanji dialect of the Khorasani Kurdish

Keywords: Phonology, Kurdish language, North Kurdish (Kurmanji), Khorasani Kurmanji**Kurte**

Ev xebat dixwaze kurmancîya Xorasanê, bi kurmancîya standard ya bakurî ve bide ber hev û analîz bike. Kurdên Xorasanê bi devoka kurmancîya bakurî diaxivin. Kurdên wê herêmê li du parêzgehên Xorasanê Bakurî û Xorasanê Rezewî niştêcih bûne. Li gor texmînên nefermî nifûsa kurdên wê herêmê ji milyonek kesî zêdetir e. Li vê herêmê gelek etnîk wekî kurd, tat, faris, tirk, lor, tirkman û belûç dijîn. Wisa xuya ye ku pîranîya van etnîkan ji deverên din hatine û li Xorasanê bi cih bûne. Pîrrengîya etnîkî di herêmê da hin bandor li ser zimanê kurdî danîne. Ev xebat dê nîşan bide bê ka guherînên dengnasîyê bi çi rengî di kurmancîya Xorasanê da pêk hatine.

Kilîtbêje: Dengnasî, zimanê kurdî, kurdîya kurmancî, kurmancîya Xorasanê**Özet**

Bu çalışmanın amacı Horasan Kurmancisini standart Kuzey Kürtçesi (standart Kurmancî) ile karşılaştırmaktır. Horasan Kürtçesinin lehçesi Kuzey Kürtçesidir (Kurmancî). Horasan Kürtleri esas olarak Kuzey ve Razavi Horasan olmak üzere iki bölgede yaşıyor. Horasan Kürtlerinin toplam sayısının neredeyse bir milyon olduğu tahmin edilebilir. Bu bölge büyük bir etnik çeşitliliğe sahiptir; Kürtler, Beluciler, Fariler, Lors, Türkler, Türkmenler vs. olmasına rağmen çoğu başka bölgelerden göç sonucu burada ortaya çıkmıştır. Bölgedeki nüfus karışımının o bölgede konuşulan Kürtçe lehçesine de etkisi olmuştur. Bu çalışmada Horasan Kürtçesinin kurmancî lehçesindeki fonolojik değişimler üzerinde durulacaktır.

¹ Jafarzadeh, M. (2020). Berawirdeka dengnasî di navbera kurmancîya Xorasanê û kurmancîya bakurî da. Folklor û Ziman, 1(2),123-134.

² Independent researcher, Germany, E mail: jafarzade.me@gmail.com_ORCID: 0000-0002-0942-6425

³ Lecturer, Dicle University, School of Foreign Languages, Türkiye, E mail: deniz.erbilgin@dicle.edu.tr
ORCID : 0000-0001- 9857-0666

Anahtar Kelimeler: Ses Bilgisi, Kürt Dili, Kuzey Kürtçesi (Kurmanci), Horasan Kurmancisi

Introduction⁴

There is a region in northeastern Iran on the border of Iran and Turkmenistan called Khorasan. Some Kurds, whose dialect is Northern Kurdish, live there.

The population of Khorasan Kurds is more than one million and they are located on the border of Iran and Turkmenistan. In his research, Ali Madih indicates the number of Kurdish villages in the Khorasan region as 696 villages (2007, p. 1) and of course a large number of Kurds live in the cities of Mashhad, Qoçan, Çinaran, Farûc, Şirwan, Bujnord, Esferayên, Deregez, Kelatê Nadir, Laîn, Mane-Similqan and Ashkhane (Shekofteh, 2008).

Many other ethnic groups live in the geography of Khorasan such as Baluch, Lor, Turkman, Azeri, Arab, Persian, and Tat (Oberling, 2008). Of course, this multilingualism and multiculturalism is more evident in the cities of that region. The Kurdish villages in the Khorasan region are almost monogamous, that is, only Kurds live in most of the Kurdish villages. According to the science of linguistics, language contact can cause language changes, and languages can be influenced by each other. They can borrow words from each other and phonetic changes can even be seen in the nature of the languages in contact in the long term (Muriel Norde, Bob da Jonge, 2010, p. 13). This change can be seen in different ways, in some regions, this change occurs grammatical (rhetoric and syntax) and in some places it is seen more in terms of lexicology, but what one can see is more or less the same in all regions. This process is a manifestation of phonetic (phonology) change. According to the field work in the Khorasan region, people experience various types of changes.

1. Phonology

Phonology, which consists of two words, phoneme (sound unit) and logy (science), forms the grammar of sounds (hb. p. 319). The phoneme is an important element in the word and it is a set of phones that can distinguish one word from another in a particular language.

1.1. Phoneme

Phoneme is the basic unit of sound in phonetics where each phoneme represents a sound (Haden&Elgin, 1973, p. 21). The number of phonemes in the Kurdish language is high, but only 31 letters are included in the Kurdish alphabet of Bedirxani, for some aspirated and unaspirated sounds only one letter is used, even if these two sounds are different from each other or they are two phonemes and can change the meaning of the word. See the examples below:

Kar: (Job)

Kar: (Little goat)

In the examples above, the /k/ sound is seen as a phoneme, and even though the writing of two words is the same, it can be seen that the meaning of the words has been changed by changing the phonemes.

⁴ These abbreviations were added to the article by the translator: KX: Khorasan Kurmanji KB: Northern Kurmanji. Additionally, the English equivalents of the Kurmanji examples were added to the article by the translator.

1.2. Allophone

An allophone is known as a variant of a phoneme and the meaning of words does not change by changing allophones. For example, a sound like /a/ in a word like "rain" can be heard in different ways according to local dialects, its basic form is the same as /a/ but these different variations related to accents are known as allophones (Fromkin, Rodman & Hyams, 2011, p. 232)

For example, the /u/ sound can be heard in several ways in Kurdish dialects, that is, there are several allophones of the /u/ sound:

- [û] as far [dûr] in most Kurdish dialects
- [y] as Turkish /ü/, in Colemêrg accent, as far [dyr/dür]
- [uî/wî] in some dialects, as far [dwîr]
- [î] in a double accent as far [dîr]

The above terms are used a lot in the phonetics department and are necessary to understand all types of sounds and their variations. When one focuses on phonics and the purpose of phonics, the shortcomings of the alphabet become more apparent. For example, the Bedirxhani Kurdish alphabet does not contain all the Kurmanji Kurdish sounds. Bedirxhani saw some phonemes close to each other as a letter and only one letter of the alphabet is dedicated to them. Of course, there is a standard alphabet called IPA (International Phonetic Alphabet) in the world for linguistics and international writing. But since this work is in the Kurdish language and the Bedirxhani alphabet is almost known among Kurmanj people, this alphabet has been used here for the transcription of sounds and examples.

All language sounds fall into two categories: vowels and consonants.

1.3. Consonant

Vowels are sounds that are difficult to pronounce. That is, they are not easy to pronounce. Vowels are needed to pronounce these sounds.

For example, the /b/ sound itself is consonant, if one wants to pronounce that sound, it needs a vowel, that is, a vowel must be placed in front of that sound so that one can pronounce that sound.

2. Phonology of Khorasan Kurdish

The Kurdish Latin alphabet consists of 31 letters, 8 of which are vowels and 23 are consonants (Bedirxhan, 2002, p. 12). This alphabet was spread through Hawar⁵. Although it does not contain all the sounds of Kurmanji Kurdish, there is still a consensus on it (Shojai, 2000). In the Khorasan region, although the official alphabet of Iran is Farsi with Arabic characters, it is unofficial.

Kurdish Latin alphabet is also used. In the region of Khorasan, three types of alphabets have been used to write Kurmanji; Persian alphabet, Sorani Kurdish alphabet, Latin Kurdish alphabet of Celadet Bedirxhan. (Arabic-Sorani and Latin-Kurmanji)⁶ (Jafarzadeh, 2017). Some books were also printed in both alphabets

⁵ Hawar magazine was published from 1932 to 1957.

⁶ For example, some examples of these books are: Hasen Roshan, Ciksay, Mashhad, Nashr-i Shamlu, 2011; Yehya Alewiferd, Shelpe and Sev, Qom: Emu Alevi, 2012; Faramerz Rostemi, Yeksed Sekhishti-i Kurmanci,

Here the voice changes in the Khorasan area will be determined and in general these changes will be clarified with examples, of course here the voice changes are divided into two categories: consonants and vowels.

1.1. Exchange of vowels

According to the alphabet that Mir Celadet Bedirkhan used for Kurdish in Hawar magazine, there are some sounds that are not included in the alphabet. The rate of use of those sounds is low, but they are still heard in speech. These sounds are defined in linguistics as unaspirated sounds (Hayes, 2009, p. 125). The four sounds /k/, /t/, /p/, /ç/ in the Bedirkhani alphabet are used equally for unaspirated and aspirated sounds, although these sounds are phonemes and can change the meaning of words⁷ (Haig, 2004, p. 12). These four sounds mentioned above are also present in Khorasan Kurdish, and the meaning of the words changes according to the change of those phonemes.

Four interspersed phonemes

- a. kar: (work) (aspirated), kar: karik (little goat) (unaspirated)
- b. ta: (disease) (aspirated), ta: bandik (thread) (unaspirated)
- c. par: (part) (aspirated), par: sala borî (last year) (unaspirated)
- d. çeng: (paw) (aspirated), çeng: bask (wing) (unaspirated)

In the International Phonetic Alphabet (IPA), which is used in linguistics, for aspirated sounds [h], the small letter "h" is placed on the aspirated letter. In this way, they say for work: [k^har], for money they say: [p^har], for money they say: [ç^heng], for loot they say: [t^halan]. Thackston used the IPA alphabet to distinguish aspirated and unaspirated sounds as follows (Thackston, 2006, p. 4):

Added [h] to syllables for aspirated sounds

Added [ç] on syllables for unaspirated sounds.

In the examples (1 a, b, c, d) above, it can be seen that the aspirated and unaspirated sounds are two different phonemes, they are interchangeable, and with their change, the meaning of the words has also changed. This can be seen in the dialect of Khorasan. Of course, in this respect, the dialect of Khorasan and the northern Kurmanji are the same.

Sound change itself is a part of historical linguistics. When one wants to talk about voice changes, it is necessary to look at voice changes diachronically and comparatively (Hayes, hb, p. 125).

Therefore, more data is needed and texts from different periods. Of course, an attempt has been made here to present the analysis of the language of the Khorasan region in a descriptive manner.

Suxenguster, Mashhad, 1384; Umîd Demirhanî, Features of the Kurdish language of Khorasan, Zend magazine h. 20, 2013, p. 68-74. In addition, Ergin Opengin also mentions these sounds in his article and says that, due to the lack of functional code of some phonemes, it is very common that those phonemes are not shown in the alphabet. Under. Ergin Opengin, Kurmanci spelling questions: a critical review of Mustefa Aydogan's spelling guide, Derwaze, Vol 1. Istanbul, 2017. p. 187.

⁷ In addition, Ergin Opengin also mentions these sounds in his article and says that, due to the lack of functional code of some phonemes, it is very common that those phonemes are not shown in the alphabet. Look at : Ergin Opengin, Kurmanci spelling questions: A critical review of Mustefa Aydogan's spelling guide, Derwaze, Vol 1. Istanbul, 2017. p. 187.

3. Changing the sounds of /v/ and /d/⁸.

a. *Lawî paşê verdekevi ser qesrê xwe.* (KX⁹) → Lawê padişêh **derdikeve** ser qesrê xwe. (KB⁶) (The pasha's son goes to his palace) (KX⁵) → (The king's son goes to his palace) (KB¹⁰)

b. Verxistin(KX) → Derxistin (Take off) (KB)

A. In the Kurmanji of Khorasan, the sounds of /b/ are often changed to /w/ and /y/ in dashes.

a. *Fikrek **w**e/ye halê me bikin* (KX). (Give us an idea) Fikrekê **bi** halê me bikin. (KB) (Give us a thought)

b. *Ye xewn dewîni ku ta heft salan paşati le henî...* (KX) (He dreamed that he was in the past for seven years...)

Di xewna xwe da dibîne ku heta heft salan paşatî li enî ... (KB) (He saw in his dream that he was in the past for seven years...)

c. *Hinek **w**e/ye xwe dexwinî.* (KX)

Em hinekî **bi** xwe dixwin. (KB) (We are eating a little by ourselves)

(4) The /h/ sound at the beginning of some words has remained the same:

a. Henîşk (KX) → Enîşk (KB) (Elbow)

b. Henî (KX) → Enî (KB) (Forehead)

c. Hanîn (KX) → Anîn (KB) (To bring)

d. Havîtin (KX) → Avêtin (KB) (To throw away)

e. Herd (KX) → Erd (KB) (Earth)

(5) The /d/ sound becomes /t/ in some words:

a. Dînim (KB) → tînim (KX) (I bring.)

b. diavêjim (KB) → tavêjim (KX) (I throw away.)

c. dihêm (KB) → têm (KX) (I am coming.)

d. dixim (KB) → têxim (KX) (I am putting.)

(6) The change of /b/ to /w/ in the dialect of northern Kurmanji is also present as in Meleti, Samsur, Maresh. In Khorasan Kurdish, it is like this:

a. Ji karê xwe kêfxweş **bû**. (KB) (He was happy with his work.)

b. Le karê xe kêfxaş **wû**. (Malatya)

c. Je karê xwe xoşhal **wû** (KX)

⁸ Malmîsanij, in his book called “Kürtçede ses değışimi”, talks about the change of sounds in Kurdish dialects and also shows the changes within a dialect and their changes. On page 30 of the same book, he gives some examples of the change of /d/ and /b/ sounds between Kurmanji and Zazaki. On page 52 of the same work, another change between Kurmanji and Zazaki shows that the /v/ and /b/ sounds have changed.

Kurmanji: Derî (The door). Zazaki: Ber.

Kurmanji: Bêje: (Say) Zazaki: Vaje.

Now let's pay attention to the changes in sounds, how the change between d and v has been made. Something like this can be assumed that the first sound /d/ became /b/ at another stage, as in (8a) the sound /b/ was transferred to v.

Der→ber→ver, (derketin→verketin), (To get out)

Look. M. Malmisanij, Kürtçede Ses Değışimi, Vate, Istanbul 2013. p. 30.

⁹ Khorsan kurmanji

¹⁰ Northern kurmanji

d. xerîw (KX) → xerîb / (KB) (Foreigner)

d. xerew (KX) → xerab / (KB) (Bad)

(7) The presence of a sound between /x/ and /q/ so that in some words it seems that this sound is closer to the sound of /x/.

a. *Aşiqî/ê keçikê wûye.* (KX) (He fell in love with the girl)

b. *Aşiqî keçikê bûye.* (KB) (He fell in love with the girl)

c. *wexm* (KX) → *weqf* (KB) (Foundation)

(8) Changing the sound of /b/ to /v/.

a. *Ez devêjim.* (KX) → *Ez dibêjim.* (KB) (I say)

(9) Changing the sound of /w/ and /v/.

a. *Pezê me wenda bûye.* (KB) → *Pezê me venda bûye.* (KX) (Our sheep is lost)

b. *vexm* → foundation

(10) Changing the sound of /d/ and /y/. Often the /d/ sound in

The present tense of verbs is changed to /y/.

a. *yekevi* → *dikeve* (he/she/it falls)

b. *yewîni* → *dibîne* (he/she/it sees)

A part of these examples can also be found in a story from the region as follows:

“... yekevi (dikeve) yewîni (dibîne) baxek e baxek e ye bin zemînê wa ku hûşê yêkê tere ku tikevî vî baxa, va tere le

penêk xwe veyeşeri (vedişere) yewîni (dibîne) ku keçikek kitawek le wer e yexwîni (dixwîne) ye vî, yêk je der da kete

orta vî baxa ningî xwe yekullê...”¹¹

These considered examples are not always correct, often the /d/ sound remains the same and no change occurs.

a. Example: *Ez kar dekim.* (KX) (I am working)

In this example, because the last syllable of the word /kar/, /r/ is a consonant, after that /d/ at the beginning of the tenth has remained the same. But the change of /d/ to /y/ often occurs as a contraction. For example, if the last letter of the word before a word is a vowel, then there is a chance of confusion and the sound of /d/ changes to /y/.

b. *Yekevi yewîni.* (KX) (The only one)

Dikeve dibîne. (KB) (He falls and sees)

c. *Kitawek le wer e yexwîni.* (KX)

Kitabek li ber e dixwîne. (KB) (He is reading a book in front of him)

d. *Radewi yekevi.* (KX)

Radibe dikeve. (KB)

As the examples and data show, the changes of the voters were evident to some extent, the only purpose here is to register and show the changes. These examples in which the change has been determined do not exist in a regular way, that is, these changes do not always occur in the same way in the conversation.

1.2. Vowels and vowel exchange

¹¹ Part of the Qere-Noker story, sub. Jafarzadeh, M. (2017). Analysis of the Kurdish language of the Khorasan region according to the elements of linguistics. Unpublished master's thesis.

There are 8 vowels in Kurdish, of which 3 are short and 5 are long (Bedirkhan, 2002, p. 12).

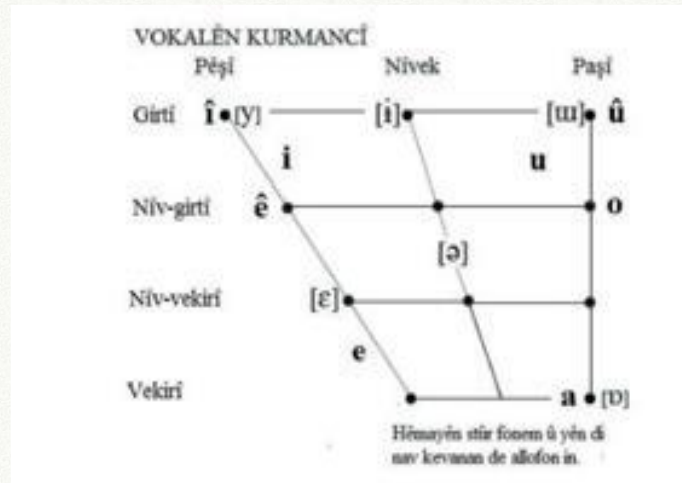

Table 3: Kurdish vowels and their place of pronunciation.¹²

As can be seen from the table, the vowels in Kurmanji are like this;

Vowels: a, e, ê, i, î, o, u, û

Short vowels: i, e, u

Long vowels: a, ê, î, o, û

There is also a change of vowels in Khorasan Kurdish, according to the northern Kurdish, there are some characteristics of Khorasan Kurdish that will be explained below.

(11) Changing the sound of /i/ and /e/ in prefixes:

a. a. Ez je êş têm (KX)

Ez ji êş têm (KB)

b. Le mala me mîvan hene. /There are guests in our house. (KX)

Li mala me mêvan hene. (KB)

In (11 a, b) it can be seen that in Khorasan Kurdish, da, le and je are used instead of "li" and "ji" in the prepositions of northern Kurdish.

(12) Changing the sound of /a/ and /e/ in suffixes.

a. *Va jî tê ye qêzê ra yeyêji* (KX) → *Ev jî dihê bi qêzê ra dibêje* (KB) (He also tells the girl)

b. *Xani ye ser te wa bikevi.* (KX) → *Xanî bi ser te da bikeve.* (KB) (The house will fall on you)

(13) Changing the final sound of verbs or nouns; /i/ and /î/ are changed.

a. *Hêstirê mi balgî şil kir.* (KX) → *Hêstirên min balgî şil kir* (KB) (My tears wet the pillow)

b. *Sa xwe ra xanî çêkirîye.* (KX) → *Ji bo xwe xanî çêkirîye* (KB) (He built a house for himself.)

¹² This table is taken from the notes of Behruz Shujai of Artuklu University. I thank Mr. Shujai once again for sharing these notes.

(14) Changing the sound of /e/ and /i/ at the end of verbs or nouns.

Of course, the sound /e/ at the end of verbs or nouns can be heard as /i/ or /ê/, which is closer to /i/.

- a. Verdekevi/ê yevini/ê → derdikeve dibine (He/She comes out.)
- b. *Yekevi* → dikeve (he/she/it falls.)
- c. Yewini → (He/she/it sees)
- d. *Veyeşêri* → vedişêre (He/she/it is hiding.)
- e. Yexwîni → dixwîne (He/she is reading.)

(15) Change of two sounds /he/ with /o/ in some words:

- a. *Dwîtin* (KX) → dotin (KB) (to milk)
- b. *Kwîr* (KX) → kor (KB) (blind)
- c. *Swîr* (KX) → sor (KB) (Red)
- d. Twij (KX) → toj (KB) (hot)
- e. Kwin (KX) → kon (KB) (tent)

(16) Changing the sound of /o/ and /î/ in some words.

- a. Rîvî → (intestine, fox)
- b. *Fîrtin* → firotin (Sale)
- c. Mîrî → morî (ant, bead)
- d. Kivi → kovî (wild)

According to the data of Deregeze region and by comparing those data in the northern Kurdish people, it can be seen that there is a change in the voters; According to examples, two notable changes are seen;

(17) The systematic change of the sound /i/ to /e/ in the prefix of the present tense:

- a. Dexwim (KX) → Dixwim (KB) (I am eating.)
- b. dekim/dekem (KX) → Dikim (KB) (I am doing.)
- c. Derevim (KX) → direvim (KB) (I am running away.)

(18) Changing the sound of /î/ and /ê/:

- a. Mîvan (KX) → mêvan (KB) (Guest)
- b. bîn (KX) → bêhn (KB) (Smell)
- c. bivil (KX) → bêvil (KB) (Nose)

As can be seen from the examples, the basic differences and changes in the Kurmanji phonetics of Khorasan are as shown above.

CONCLUSION

From the examples, it seems that linguistic, lexical, term and phonological changes have occurred in the Kurmanji dialect of Khorasan. The passage of time and the distance from other Kurdish-speaking areas can have an impact on the language in any way, it seems that this has affected the Kurdish language of Khorasan. Although there have been some general changes in the syntax of Khorasan Kurdish, when people pay close attention to the language of that region, more phonetic changes can be seen. We have also seen in the work that these changes have taken place in both voters and non-voters, and some of them are systematic.

References

Shekofteh, A. (2008). *The Kurds in Khorasan, North-east of Iran*. Von Pen-kurd. org: [http://www. pen-kurd. org/englizi/varia/The-Kurds-in-Khorasan. pdf](http://www.pen-kurd.org/englizi/varia/The-Kurds-in-Khorasan.pdf) abgerufen

Haden-Elgin, S. (1973). *What is Linguistics*. New Jersey: Prentice-Hall.

Jafarzadeh, M. (2017). *Analîza kurmancîya Deregeza Xorasanê li gorî hêmanên zimannasîyê*. Teza masterê ya çapnekirî.

Shojai, B. (2000). *The kurdish of Gilan*. Uppsala University.

Muriel Norde, Bob da Jonge. (2010). *Language Contact: New perspectives*. Amsterdam,: Cornelius Hasselblatt.

Hayes, B. (2009). *Introductory phonology*. West Sussex: Blackwell.

Thackston, W. M. (2006). *Kurmanji Kurdish: A reference grammar with selected readings*. Massachusetts: Harvard University Press.

Madih, A. A. (2007). The Kurds of Khorasan. *BIRLL*, 1.

Bedirxan, C. A. (2002). *Elfabêya Kurdî û bingeha Gramera Kurmancî*. Stockholm: Nefel.

Oberling, P. (2008). *Khorasani Ethnic Groups*. Von [Http://Www. Iranicaonline.](http://www.Iranicaonline.Org/Articles/Khorasan-1-Ethnic-Groups)

[Org/Articles/Khorasan-1-Ethnic-Groups](http://www.Iranicaonline.Org/Articles/Khorasan-1-Ethnic-Groups) Dîroka Têketin:12. 07. 2017 abgerufen

Haig, G. (2004). *Alignment in Kurdish: A Diachronic Perspective*. Kiel: Kiel Unisversity.

Victoria, Fromkin Robert, Rodman Nina, Hyams. (2011). *An Introduction to Language, Ninth Edition*. Wadsworth: Cengage Learning

Kuzey Mezopotamya'ya Yolculuklar I*Journeys in North Mesopotamia I
Geştên li Bakurê Mezopotamyayê IMark SYKES¹İngilizceden Çeviren: Emrah İŞİK³, Kenan BOZKURT²**Article Type:** Translation Article / Gotara Wergerî**Received // Hatîn:** 22.02.2024**Accepted // Pejirandin:** 12.03.2024**Published // Weşandin:** 28.04.2024**Pages // Rûpel:** 227-246**DOI:** 10.55106/kurdiname.1441336**Citation/Atif:** Sykes, Mark (2024). Kuzey Mezopotamya'ya Yolculuklar I, Translation from English: Emrah İşik ve Kenan Bozkurt. *Kurdiname*, 10, r. 227-246**Çevirmenlerin Katkıları - Translators Contributions:** Data Collection: Author-1 (%70), Author-2 (%30), Data Analysis: Author-1 (%70), Author-2 (%30), Submission and Revision: Author-1 (%70), Author-2 (%30)This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>**Kurte**

Mezopotamya ku jê re "Hilala Berdar" jî tê gotin û ji demên kevnar ve mazûvaniya gelek şaristaniyan kiriye, di pirtûkên pîroz da jî cîh hatiye girtin û di pirtûkên pîroz de gelek bûyerên li dora çîrokên gelên li van axan dijîn hatine vegotin. Çîrokên ku di pirtûkên pîroz de têne gotin meraqa gelek r cihana rojavayî kişandiye ser xwe. Ji wan geşgeran yek jî Mark Sykes e, ku di destpêka salên 1900'an de bi efsûna metnên olî yên ku xwendibû, çûye Rojhilata Navîn. Rêwîtiya Sykes, ku wî li Lubnanê dest pê kir, veguherî rêwîtiyek dirêj a 7500 mîl, û wî di tevahiya rêwîtiyê de notên xwe girtin. Ev tîbiniyên wî ne tenê li ser civakên Rojhilata Navîn in, di heman demê de bawerî, dîrok, şewaza jiyanê, urf û taybetmendiyên nijadî yên van civakan jî hene. Di vê wateyê de, tîbiniyên wî agahiyên desta yekem dihewîne. Ji ber ku Sykes gelek hevpeyvîn bi dergehvan, firoşyarên hespan, bazirganên pez, serokên eşîran, meleyan, qantirwanan, nobedarên ewlehiyê û kesên ji tebeqeyên cihê yên civakê yên ku di tevahiya rêwîtiyê de dikarin jê re agahiyên bidin ra kiriye. Wî nexşeyên cihên ku dîtiye çekir û derheqê van deran da agahiyên stratejîk da. Di vî warî de agahiyên ku wî di encama gerên xwe de berhev kiribûn, di şekildana siyaseta hikûmeta Brîtanayê ya Rojhilata Navîn de roleke sereke lîstin.

Ev gotara Sykes bi berhevkirina notên ku wî di rêwîtiya xwe ya li bakurê Mezopotamyayê de girtiye hate afirandin. Sykes di berhema xwe de behsa taybetiyên erdnîgarî, dîrokî, çandî û demografî yên herêma bakurê Mezopotamyayê dike û armanc dike ku zanyariyên bi desta yekem bide Îngilizên ku bi vê erdnîgariyê nizanin.

Kilîtbêje: Mark Sykes, Mezopotamya, çand, dîrok, erdnîgar.**Abstract**

Mesopotamia, which is also called the "Fertile Crescent" and has hosted many civilizations since ancient times, has also been mentioned in the holy books, and the holy books have told many events around the stories of the nations living in these lands. The stories told in the holy books have attracted the curiosity of many travelers

* Yazarın bu makalesi 11 Mart 1907 tarihinde İngiliz Kraliyet Coğrafya Akademisi'nde okunmuş ve bu makale iki sayı halinde yayınlanmıştır. İlk sayı Eylül 1907'de The Geographical Journal'ın 30. cildinin 3. sayısında 237-254 sayfaları arasında yayınlanmıştır. <https://doi.org/10.2307/1775906>

¹ İngiliz yazar, diplomat, asker ve gezgin. I Dünya Savaşı'nın sonunda Ortadoğu coğrafyasını şekillendiren Sykes-Picot Antlaşması'nın mimarı.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü. emrahishik@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-4417-4304 (Asst. Prof., University of Batman)

² Doç. Dr., Batman Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü. kenan.bozkurt@batman.edu.tr, Orcid: 0000-0002-5227-0614 (Assoc. Prof., University of Batman)

in the Western world. One of them is Mark Sykes, who traveled to the Middle East with the magic of the religious texts he read in the early 1900s. Sykes' journey, which he started in Lebanon, turned into a long journey of 7500 miles, and he kept notes throughout the journey. These notes he kept are not only about the Middle Eastern communities, but also the beliefs, history, lifestyle, customs and racial characteristics of these communities. In this sense, his notes contain first-hand information. Because Sykes made numerous interviews with porters, horse dealers, sheep traders, tribal chiefs, mullahs, muleteers, security guards and people from different layers of society who could provide him with information throughout the journey, he made maps of the places he saw and included strategic information about these places. In this sense, the information he collected as a result of his travels played a leading role in shaping the British government's Middle East policy.

This article by Sykes was created by bringing together the notes he took during his journey to the north of Mesopotamia. In his work, Sykes talks about the geographical, historical, cultural and demographic characteristics of the northern region of Mesopotamia and aims to provide first-hand information to the British who are unfamiliar with this geography.

Keywords: Mark Sykes, Mesopotamia, culture, history, geography

Özet

“Bereketli Hilal” olarak da adlandırılan ve kadim zamanlardan beri birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Mezopotamya, kutsal kitaplarda da yer almış ve bu topraklarda yaşayan milletlerin kıssaları etrafında kutsal kitaplar, birçok hadiseyi anlatmıştır. Kutsal kitaplarda anlatılan kıssalar, Batı dünyasında birçok gezginin merakını cezbetmiştir. Bunlardan biri de 1900’lü yılların başında okuduğu dini metinlerin büyüyle Ortadoğu’ya seyahatler yapan Mark Sykes’tir. Sykes, Lübnan’dan başladığı yolculuğu 7.500 millik uzun bir yolculuğa dönüşmüş, yolculuk boyunca notlar tutmuştur. Tuttuğu bu notlar, Ortadoğu topluluklarıyla ilgili olduğu kadar, bu toplulukların inanç, tarih, yaşam tarzı, gelenek görenek, ırksal özellikleri de barındırmaktadır. Bu anlamda onun notları birinci elden bilgiler içermektedir. Zira Sykes, yolculuk boyunca kendisine bilgi verebilecek hamallar, at satıcıları, koyun tüccarları, aşiret reisleri, mollalar, katircılar, güvenlik görevlileri ve toplumun değişik tabakalarındaki kişilerle sayısız mülakatlar yapmış, gördüğü yerlerin haritalarını çıkarmış ve bu yerlerle ilgili stratejik bilgilere yer vermiştir. Bu anlamda onun bu seyahatleri sonucunda topladığı bilgiler, İngiliz hükümetinin Ortadoğu politikasının şekillenmesinde başat rol üstlenmiştir.

Sykes’in bu makalesi de Mezopotamya’nın kuzeyine dair yaptığı yolculuk esnasında tuttuğu notların bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Sykes, çalışmasında Mezopotamya’nın kuzey bölgesinin coğrafi, tarihi, kültürel ve demografik özelliklerinden bahseder ve bu coğrafyaya yabancı olan İngilizlere birinci elden bilgiler sunmayı amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Mark Sykes, Mezopotamya, kültür, tarih, coğrafya

Giriş

Okuyucuların daha aşına olduklarını umduğum bu bölge, günümüzde çok az bilinmesine rağmen, önceki yüzyıllar boyunca tartışmaya açık sınırlarıyla belki de diğer bölgelerden daha çok uzun süre dünyanın dikkatini meşgul etmiş ve tahminimce yarın da Avrupa’nın dikkatini çekecektir. Bahsettiğim bölgeyi klasikçiler “Mezopotamya” olarak adlandırdıkları Araplar geçmişte de olduğu gibi bugün de bu bölgeyi “Cezire” ya da “yarımada” olarak tanımlar. Bölgenin Arapça anlamı daha anlamlı ve kullanışlı olduğundan, okuyuculara yaratıcı ve kutsal görünmesi için başlıkta Mezopotamya’yı kullanmama rağmen ve sizleri olası bir tuzaktan kurtarmak için sadece Arapların bu bölgeye verdikleri ismi kullanacağım. Söz konusu bölgenin Yarımada ya da Cezire, adı Dicle ve Fırat gibi iki devasa nehir tarafından çevrelenip kesilmesi gerçeğinden gelir ve iki nehir arasında kalan topraklar bu şekilde adlandırılır.

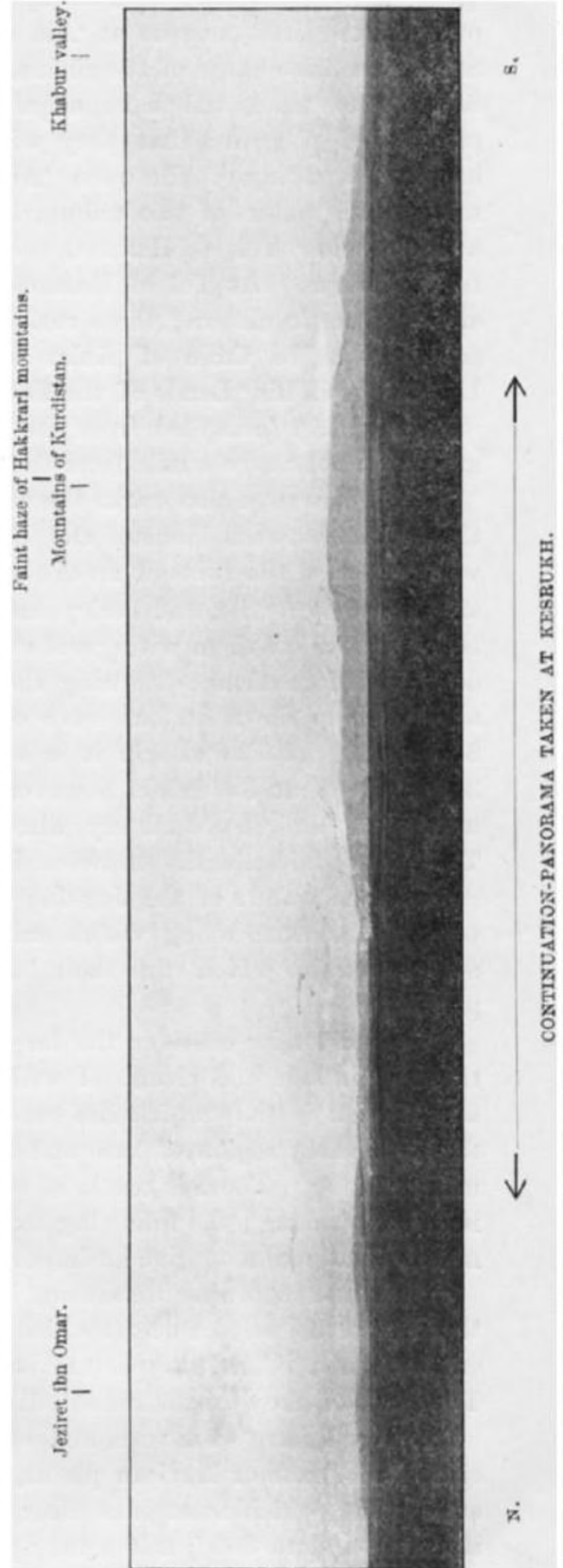
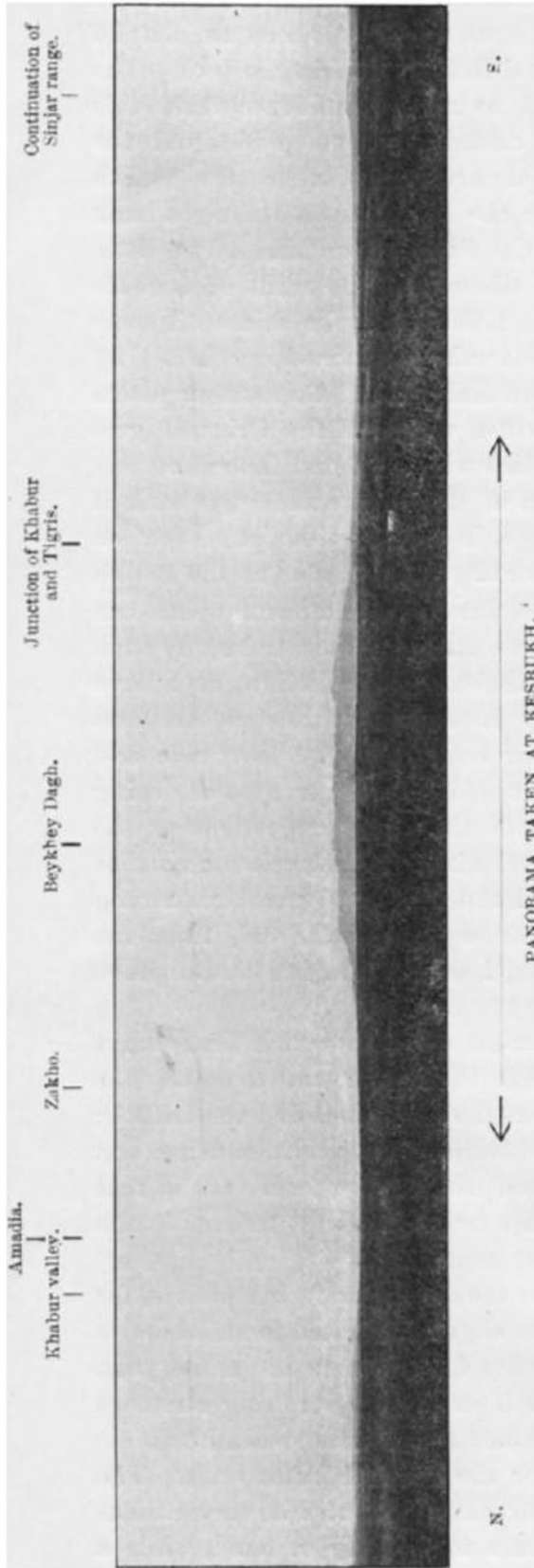
Cezire’nin genel fiziki özellikleri, aşırı derecede sadedir ve bu özellikler hakkında kısa bir inceleme yapmak pek zaman almaz. Kuzeye doğru Cezire-i İbn-i Ömer’den Karacadağ’ın yamaçlarına kadar aralıksız hatlar halinde seyreden dağ silsilesiyle karşılarız. Karacadağ’ın batı

yamaçlarının ötesinde, güneyden kuzeye yükselen bayırın durulduğu tek yer olan ve Urfa'dan Birecik'e uzanan dağınık tepeler ve dağların hareketleri sonucunda düzelen bir boşluk mevcuttur. Bu tepe hattındaki bölge, kıta kıyısından okyanusa bakarcasına Cezire'nin düz arazilerine bakar. Mardin ve Cezire-i İbn-i Ömer arasındaki yerlerde farklılık kesin ve anidir. Muazzam düz araziler, 10-12 mil uzunluğunda aralıksız sıralanan arazilerin eteklerine kadar uzanır. Diğer taraftan Karacadağ grubunun yükselen yamaçları, bazı muhteşem adalar gibi alçak olanlarla bütünleşir ve bu görüntü bir an için bana St. Vincent'in³ uzaktan görüntüsünü andırır. Hattın batı yakasındaki devamında eğer benzer yönde devam edersek kayalar, körfezler, çaylar her nasılsa karmaşık bir görüntü oluşturur. Biraz önce bahsettiğim Cezire'nin ikinci önemli tarafı ise 125 millik uzunluğa sahip olan Sincar ve Cebel-i Abdülaziz sıradağ hattıdır. Bu iki sıradağın eşsizliğinin sırrı, duvar görevi gören oluşumlarında yatar. Bence başka hiçbir yerde 10 milin üzerinde bir yüksekliğe sahip ne göze çarpan zirveye ne de tepe noktasına sahip bir örnek mevcuttur.

Dağ sıralarını açıkladıktan sonra şimdi de akarsu sistemleri hakkında bilgi vereceğiz. Haritadan da görüleceği gibi hem Dicle hem de Fırat'ın kendilerine has özellikleri vardır. Her iki nehrin havzalarından doğup önemli kollarından gelen su, son olarak Cezire'ye ulaşırken bunun karşılığında Cezire'nin Dicle ve Fırat'a bir katkısı olmaz. Cezire'nin kendi kaynak suyu, iki bölüme ayrılabilir: Birincisi Urfa tarafından akar ve Belik vasıtasıyla Rakka'da Fırat'a dö-külür, ikincisi ise Karacadağ eteklerinden Mardin tepelerine kadarki alandan doğan çeşitli kaynaklarıyla birlikte Habur Nehri'dir. Belik, benzersiz bir akarsu yatağıdır ve Urfa-Halep gibi iki büyük yerleşim yerinin arasında olması; onu tamamıyla keşfedilmemiş, ilginç bir akarsu kılar. Durgun akıntısı, yumuşak emici (gözenekli) kıyılarıyla yaklaşık 8 fit derinliğe ve 30 fit genişliğe sahiptir. Bu nehir, kaynağını içinde birçok su kaynağı barındıran Urfa yakınlarındaki su kaynaklarından alır; ama ana kaynağını alçak dağ sıraları arasında bulunan 'Ayne'l-Arus'tur. 'Ayne'l-Arus'⁴, Hz. İbrahim'in düğün töreninin ve evliliğinin yapıldığı efsanevi yer ve meşhur bir mabettir. Burası, zengin bir su kaynağına sahiptir. Kaynağın bulunduğu yerdeki havuzun içinde çok miktarda sazan balığı ve tatlı su kaplumbağası vardır. Bu canlılar aynı yeri mesken edinen su kuşlarıyla birlikte halk tarafından kutsal olarak kabul edilir.

³ St. Vincent, Karayipler'de bir ada ülkesi olup Volkanik bir yapıya sahiptir. Kuzeyden güneye uzanan engebeli dağ sırası bulunmaktadır. En yüksek noktası 1220 m'ye yükselen kuzeydeki Soufriere volkanıdır (Ç.N.)

⁴ Ayne'l-Arus: Urfa'nın 50 km güneyinde, Harran'ın 20 km güney batısında, Akçakale ilçesindedir. Yarısı Türkiye'de diğer yarısı Suriye'de kalmış olan bu su kaynağı vaha görünümündedir. Hz. İbrahim ile Sara Halep'e geçerken bu konaklama yerinde evlenmişlerdir. Bu nedenle buraya düğün gözü anlamında Ayn-el Arus denilerek halka arasında anlatıla gelmiştir. Gölün bir diğer adı ise "Ayne'l-Halilü'r-Rahman"dır. Bu da Halilü'r-Rahman kaynağı ve gözü demektir. (Ç.N)

Bu yüzden bu canlılar, oldukça evcildir. Dileği olan birinin Ayne'l-Arus mescidinde dua etmesi, mescidin bakımını üstlenmesi, Şeyh Salih'e hediye vermesi ve havuzdaki balıkları beslemesi tasfiye edilir. Balıklar, o kadar evcil ve daha önce buralara gelmiş ziyaretçilerin davranışlarından dolayı kendilerini o kadar güvende hissederler ki yabancıların elinden beslenmeyi hemen kabul ederler.

Ayne'l-Arus ve Rakka arasında Belik Nehri, iki koldan su alır. Tell el-Hamam'ın biraz aşağısında bulunan ve sağ kıyıya akan Karamuk ile biraz kuzeyden akan ve sol kıyıya dökülen Suluyuk'tur bunlar. Tell el-Hamam'da bir kalenin yıkıntılara ve muazzam bir obruğa denk geldim. Bu kalıntılar bence "*Doğu Halifesinin Toprakları*" adlı eserinde Mr. Guy L'Estrange tarafından bahsedilen ve yazarın aynı zamanda eserindeki haritalarda (Doğulu coğrafyacıların eserlerinden elde ettiği) gösterdiği ve benim bulduğum kalıntılardan bir mil bile ötede olmayan Kelat Maslamah'ın kalıntıları olabilir.

Mr. L'Estrange, aynı zamanda kesinlikle benim bulduğum muazzam şehir kalıntılarıyla aynı noktada bulunan ve Hama ile Rakka arasındaki Belik'in sol kıyısındaki Bajerwan şehrini de gösterir. Belik'in kıyıları oldukça verimlidir ve bu kıyılarda yüksek miktarda arpa, mısır, pirinç, haşhaş ve afyon üretilir. Habur hakkında elde ettiğim bilgiler, detaylı inceleme imkânı bulamadığımdan Belik hakkında elde ettiğim bilgiler kadar zengin değildir. Sadece Rasul'ayn ve Şedadî arasındaki bölgede kalan kısım arasında geçme fırsatım oldu. Rasul'ayn dolaylarında Habur kolu, 12 metre genişliğinde 90 cm derinliğindedir. Buna rağmen Şedadî dolaylarında oldukça büyür ve geçilmez bir hal alır. Tahminimce İngiltere'deki Thames Nehri'yle aynı seviyeye gelir. Rasul'ayn ve Şedadî arasında güçlü akıntılarıyla ve üretimin mümkün olduğu havzalarındaki sayısız kalıntılarıyla kıyıları dolu olan Çağçağ (Jagjag) ve Girgan Nehirleri, Habur'u besleyen kollardır.

Şimdi de söz konusu dağlar ve akarsular arasında bulunan geniş düzlükleri ele alalım. Bu yerleri batıdan doğuya doğru inceleyeceğim. İlk bölüm Fırat ve Belik arasında yer alan çorak bir alandan ibarettir. Burası geçilmez tepeleriyle çorak, itici ve dikkat çekmeyen bir yerdir. Hoşa giden tek kısa dönem ise ilkbaharın ilk dönemleridir. Günlüğümdeki notlara göre de daha çok mart ayı bu olumlu etkiyi bırakır. Ertesi gün çöle ya da daha çok çayırılık -çöl diyemeyeceğiz; çünkü birazcık tırmıklamayla bile ürün yetiştirmek mümkündür ve burada çayır yılda en az iki ay yeşildir- alana çıkarız. Cezire toprakları bölgede daha önce görmüş olduğum sıra toprak parçalarından farklıdır. Burasının ne Teksas ne de Meksika düzlükleriyle tek bir benzerliği vardır. Bir süre açık ve hafif puslu olan ortam öylesine merak uyandıran bir yanılığa sizi çeker ki 700-750 metre uzaklıktaki bir taş parçası elinizin altındaymış gibi görünür. Bazen de ufukta 6 milden bile fazla uzakta bulunmayan bir dağ kütlesi üç misli uzakta görünebilir. Bahsettiğim iki durum da alanın ne kadar muazzam ve kelimelerle tarifinin zor olacağını açıkça gösterir. Baharda çok bulutlu ve kapalı olan gökyüzü alanın üzerinde çizgili gölgeler bırakırken ufuktaki kasvetli ve gri hat açık parlak sarı dağ sıralarına dönüştüğü gibi aynı zamanda hızlı bir şekilde koyu, geçit vermez mor dağlar şeklini de alabilir. Gelişigüzel uzanan zeytin yeşili ve parlak çiçekleri barındıran vadiler, yeşil ve gri şeritli alacalı, benekli renk hatları taşlıklı bir arazideki her meranın renk cümbüşünü yansıtır. Tepe tarafında alacalı koyun sürüleri; bölgeyi siyah, kahverengi ve sarı renklerle bezerken ufukta deve sürüleri, belli belirsiz bir şekilde otların kesildiği alana doğru ilerliyordu.

Ayne'l-Arus'taki Camii

Çayır kuşları, gökyüzünde neşeyle ötüşüyordu. Tekrardan nadir bir gök gürültüsü, cezasını kesercesine tozlu araziye çöken ufuk çizgisini, uzaktaki düzlükleri ve tepeleri gözden kaybettiren bir kara perde gibi alanın üzerine çöker. Şimşeklerden çıkan sarı ve kırmızı ışık huzmesi, göz alan bir parlaklıkla yeşilliklerin üzerine çöküp arazi sarı ve kırmızıya boyanır adeta. On dakikalığına gürleyen suların, kükreyen rüzgârların ve peşi sıra gelen şimşek çakmalarının esir aldığı yabancı bir dünyaya hapsolürüz. Fırtına geçer, develer ve koyun sürüleri yollarına tekrar devam eder. Çayır kuşları bir kez daha sahne alır ve gökyüzünde hafif bir ışıltıya neden olur ve çöl önceki haline tekrar döner.

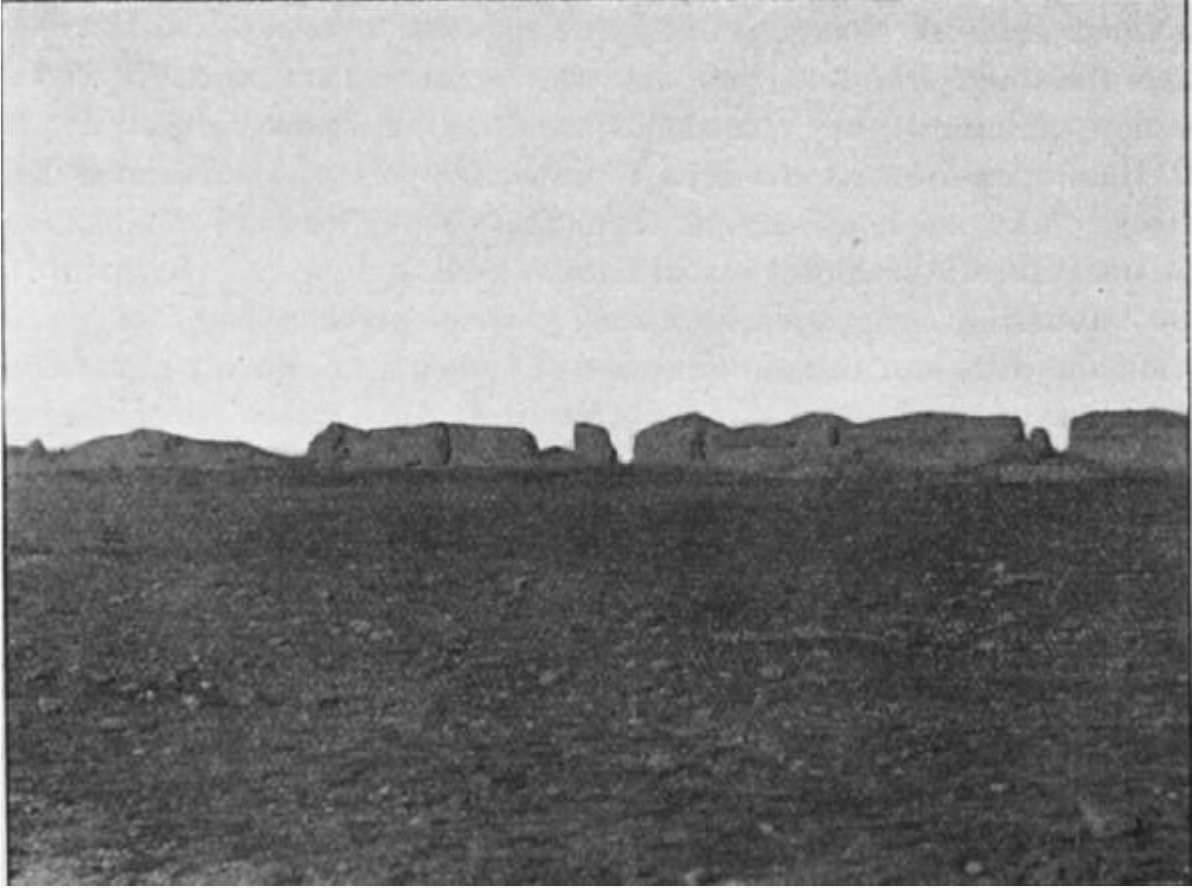
Belik hattına varıldığında manzara tamamen değişir. Yıl boyunca civardaki otlar yeşildir ve bataklıklar yoğundur. Habur ve Belik arasında geniş bozkırları barındıran diğer sıradağ topluluklarıyla karşılaşırız. Bu dağlar, kütlelerinden doğuya doğru hareket ettikçe bozkır yoğunluğu artarak devam eder. Koni şeklindeki tepeler, dağın yüzündeki birer sivilce gibi kabarır, artarak sıklaşır ve genel görünümünden saparak can sıkıcı ve kafa karıştırıcı bir çılgınlık boyutunu alır.

Habur'u geçtikten sonra aşağı kasabanın bir diğer ve tamamen farklı tasvirleriyle karşılaşırız. Ufuk çizgisinin yalpalanan dalgaları tarafından her zaman için perdelenen görüntünün yer aldığı alçak boylu bozkırı içine barındıran yerden görüş mesafesinin daha kısa görülebilir olduğu ve doğal özelliklerinin belirgin ve kesin olarak seçildiği bir alana geçeriz. Daha önce büyük bir umutla bir parça dağ görmeyi hayal ettiğimiz yerde şimdi 50 mil uzaklıktaki Mardin Kalesi'ne ya da zirvesi karlarla kaplı Karacadağ'a boş gözlerle bakakalıyoruz. Ya da eğer güneye doğru dönersek geçit vermez heybetli Sincar, karşımızda durur. Bu tür muazzam duvarlarla çevrilmiş alan, ne düz ne de boş bir alandır. Boş vadiler yerine bitmek tükenmek bilmeyen koyu dağlar boyunca dar, derin ve daimi akarsuları geçerek yolumuza devam ediyoruz. Daha önce alışmış olduğumuz yeşilimsi otlakların bulunduğu

alandayken parlaklıkları ve alacalı renkleriyle gözlerimiz kamaştıran ve bal kokuları zaman zaman bunaltıcı olan çiçek yığınları arasından ilerliyoruz. Üzgünüm ki botanik konusunda cahilim; yine de bu konuda biraz da olsa bilgi vermeye çalışacağım. Şunu söyleyebilirim ki tepenin etrafı sarı, mavi, pembe çiçeklerle kaplıyken akarsu kıyısındaki çuha çiçekleri ve papatyalardan dolayı atlarımız zorlukla ilerliyordu ve yine de yoğun çiçek istilasına uğramış bol su ile kaplı bu bölgede neredeyse hiç kimse yaşamıyordu. Doğuya doğru ilerlediğimizde muazzam ve gizemli Kürdistan Dağları daha görünür oldu. Seyyahlar, bu manzaranın üzerlerinde belli belirsiz bazı izlenimler bıraktığı geniş bir ufku merkezinde kendilerini bulurlar. Sincar'ın güney kısmındaki düz arazi ise bir diğer mükemmel farklılıktır. Burada hiç bitmeyeceklermiş gibi görünen ve her milden sonra daha da uzanan dehşet verici bir düzlükle karşılaşırız. Şimdi ister istemez insanın aklına *“Bu ilginç ve sessiz bölgenin geçmişi nedir?”* sorusu düşer. Burası, zavallı boşluğu ile ne bir Güney Afrika bozkırında ne de iç karartıcı ıssızlığıyla Sahra'dır. Bu alan, bir zamanlar savaş, iş hayatı ve zenginlik açısından oldukça bereketliydi. Eğer en karanlık olan bölüme dikkatli bakacak olursak bu bölüm, oldukça kültürlü bir ırk tarafından ikamet edildiğini göreceğiz. Kuvvetli tepeler hâlâ daimi ve çevik ikametiyile olduğu yerdedir. Muazzam kanallar ve hendekler, bunların bazılarında hâlâ su bulunmaktadır, insanoğlunun bir zamanlar nerde yaşadığını gösterir. Burada yaşayan insanların kesin uygarlık yapısının ne olduğunu belirlemek ise neredeyse imkânsızdır. Birkaç yıl içerisinde arkeolojik araştırmaların bu konuya muhtemelen daha fazla zaman ayıracaklarını umuyoruz; ama bu konuda henüz yeterli bir çalışma yapılmış değildir.

Tell El Hamam'daki Obruk (Kalat Maslamah)

Rakka Surları

Büyük İskender, Pers İmparatorluğunu ele geçirdiğinde modern Cezire civarında çarpışma ve savaşların sürdüğü, hükümetlerin değiştiği dönemde bile neredeyse hiç tahribata uğramadığına dikkat çektiğim ve nehrin iki yakasında yoğun bir tarım toplumunun nüfuslandığı birçok şehir yer almaktaydı. İskender, Partlar ve Selevkos (Seleucid) adında iki kola ayrılınca Makedon krallıkları diğer büyük krallıklar tarafından yıkılmıştır ve Partlar, Sasanî Farşlılarının egemenliğinin altına girmişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun da Bizans'a dâhil olmasıyla iki ezeli rakip Bizans ve Sasanî, tarihin sürekli birbiriyle çarpışan iki gücü olmuştur. Bölgenin bu iki gücü sonradan Halifeliğin⁵ egemenliği altına girmiştir. Gene de yüzyıllar boyunca bütün bu değişikliklere rağmen Cezire hep aynı kalmıştır. Bölgeyi bir de Sezar, Pompey ve Crassus'tan oluşan üçlü yönetim günlerine göre ele alalım. Bu dönemde bu bölgenin hâkimiyeti Partlardadır. Belik boyunca muazzam şehirler ve ulaşılması zor kaleler vardır. Habur boyunca da durum aynıdır. Şimdiki adı Rasul'ayn olan Resaina'da hoş bir kasaba; Nusaybin ve Dara'da muazzam bir şekilde gelişen zengin şehirler yer almaktadır. Ayrıca inananlar ve tapınağa bağlı olanlar ve kendini tapınağa adayanlar tarafından adaklarla yüceltilen bir tapınağa dönüşen Harran; El-Hadr'ın güneyinde yer alan bir diğer tapınak da bu dönemde gelişen ve zenginleşen önemli yerlerdir. Şunu kesinlikle biliriz ki El-Hadr, mevcut gücünü kendisiyle beraber hareket eden çöl aşiretlerinden alırdı. Bu dönemde mabetler, genel itibariyle akarsuların kıyısında inşa edilirdi. Peki akarsular arasında kalan düzlüklere ne demeli? Bence bugün olduğu gibi eskiden

⁵ Yazarın "Halifelik" diye bahsettiği dört halife ile başlayan İslam hâkimiyeti dönmidir. Bu döneme, Emevî ve Abbasî dönemleri de dâhildir (Ç.N.).

de bu arazilerde göçerler ikamet ederdi. Hz. İbrahim'den kalan geleneklerin hala hüküm sürdüğü kuzeydeki bu düzlüklerin sadece çobanlar tarafından değil aynı zamanda da başboş dolaşan vahşiler ve zengin mera sahiplerinin de ikamet ettiğini düşünebilir miydiniz? Eğer bu söz konusu değilse Partlıların Crassus'un ordusunu yerle bir eden muazzam süvari birliğinin oluşumu neyle açıklanabilir.

Askeri asayiş kalıntıları, ticari yerleşim alanları ya da çobanların ürünlerini hem satmak üzere getirdikleri hem de bir şeyler satın aldıkları yün ambarları günümüze kalan kalıntılardır. İsterseniz hep beraber üç yıl sonrasına bir göz atalım. Partlar, tarih sahnesinden silinmiştir; Persler, Şapur'un komutası altındadır. Üç yüzyıllık dönemde Doğu ve Batı arasındaki savaşların sahne aldığı Cezire, Julius Sezar ordularında girdiğinde bile daha önceki durumundan bir şey kaybetmemişti. Bu dönemde bölge tamamen Romalıların kontrolü altındaydı. Sezar ve ordusu, Harran'dan güneydeki Rakka'ya kadar herhangi bir destek almaksızın rahatlıkla ilerleyebiliyordu. Ağır hasara uğramış Jovian orduları, güneyden Dicle dolaylarına geldiğinde ise Sincar'ı geçtikten sonra bugün neredeyse tamamen ıssız olan bölgede yiyecek bulup kendilerine geldiler. Bu arada da bir dört yüzyıl daha geçti, Pers İmparatorluğu, son demelerini yaşıyordu ve Bizanslılar, neredeyse sahip olduğu yerleşim yerlerinin yarısını almış olsa da hala nefes almaya devam ediyordu. Bu arada da Doğu halifeliğine bağlı yeni Müslüman güçler, Bağdat civarında şöhretlerinin zirvesindeydi.

Cuma Camii Cephesi, Rakka

The Land Of Eastern Caliphate adlı muazzam derleme eserinde Mr. Guy Lesterange, Cezire'deki şehirlerin kısa ama çarpıcı örneklerini vermektedir. Zamanla bu bölgedeki çoğu şehrin adı değişti. Bazıları ayrı topluluklara dâhil oldu bazıları ise tarihi mekânlarını kaybetti; ancak

bölgedeki tarım, refah ve yoğun nüfus, her zaman olduğu gibi kalmıştır. Daha sonra Arap hâkimiyetinin bölgedeki hızlı çöküşü ve ayrışma sahne alır. Günümüze dek her ne kadar Cezire neredeyse sürekli savaş alanı rolünü üstlense de genelde Persler ve Büyük İskender İmparatorluğu gibi iki güçlü ve zengin imparatorluğun çarpışmasına sahne olurdu. Savaş sahnesindeki diğer imparatorluklar ise Partlar, Romalılar, Bizanslılar ve Halifelikti. Sonuçta her ne kadar süreç içerisinde hudutları değişse de bölge her zaman, Doğulu ya da Avrupalı olması fark etmez, sorunlu ve kaynaklarının kullanımında bir sakınca olmadığı görüşüne sahip hükümetler tarafından yönetilmiştir. Buna rağmen 20. yüzyılda bu tarz yönetim ve ilişki yaklaşımları, tamamen değişmiştir.

1174'te Bağdat'ta halifenin iktidarı hakimdi ve aynı zamanda bölgede Musul, Halep, Ceziretü'l-İbni Ömer, Sincar ve Erbil gibi bağımsız krallıklar da vardır. Daha sonra Urfa, Franklar tarafından boşaltılınca bölge, bitmek bilmeyen Haçlı seferinin yarattığı çatışmalar esnasında tüm varlıklarını yitiren ve sürekli birbirleriyle çarpışan Türk ve Arap maceraperestler tarafından yönetilen kaotik istikrarsız yönetimlerin hüküm sürdüğü bir alana dönüştü. Böylesi bir durumda zengin şehirlerin çöküşü, kervanların geçiş randımanının ve yerleşim sayılarının düşüşü normaldir. Bölge yakıp yıkılmaya müsaitti ve Hülagu⁶ da bunu zevkle yaptı. Bağdat'taki halifeliğin çöküşü ve Suriye'nin Moğollar tarafından enkaza dönüştürülmesi, diğer güçlerin de çöküşünü hızlandırdı. Bölgeyi çekip çevirecek imparatorluk boyutunda bir oluşum yoktu. Kuzey ve Güney Kürdistan, Irak ve Suriye'de tamamıyla kaotik ve umutsuz mücadelelerin ağırlıklı olduğu kargaşa hâkimdi. Tarihi kanallar, ihmal edildi; insanlar, yaşadıkları yerlerden göç etmeye kaçmaya başladı ve böylece Mezopotamya, günümüzdeki bu halini almış oldu. Düşüş, yavaş; ancak tutarlı olmalıydı. Çünkü gördüğümüz kadarıyla Doğulu ülkelerin refah seviyelerinin yükselmesi için kesinlikle gerekli olan emperyal bir güç yoktu. Küçük krallıklar ve beylikler, sıkıntılı ve tehlikeli yollarda seyreden ve kötü idare edilen yük arabaları gibi sürekli birbirleriye kavga edip birbirlerini hırpalamışlardır. Sonuç olarak doğudan buraya doğru akınlar düzenleyen Timur'un berbat yüzünü burada da görürüz. Önceleri bölgede mevcut olan refah ve üretim bolluğu, bu işgalcinin gelişile sekteye uğramış; kıtlık ve katliamlar, bu süreci takip etmiştir. Birkaç yüzyıl geçtiğinde Anadolu'nun muhteşem gücü olan Osmanlı İmparatorluğu Cezire'yi daha önce fethettiği Bizans yönetiminden sonra topraklarına kattı. Türk yönetiminin amacı, Farslılardan aldıkları bu bölgeyi yönetip geliştirmektir. Batı sınırlarındaki politik sorunlar, yenilgiler ve Viyana'nın fethi için nasıl mali kaynak ve askeri donanım sağlayabilecekleri sorunu, Asya'daki kendilerine bağlı yönetimleri olumsuz yönde etkiledi. Bu olumsuzluklar, günümüzde Makedonya olan bölgede yaşayanların oldukça acımasız ve ahlaka aykırı uygulamalara maruz kalmalarına neden olmuştur. Cezire'de kalan birkaç küçük kasaba Rakka, Harran, Ana, Deir, Telafer ve Sincar'dan ibarettir. Bu yerleşim yerlerinden çoğu aynı dönemde alanı istilaya başlayan ve hayatta kalan göçerleri tutsak ederek ülkede bedevi kurallarına göre bir yönetim oluşturan Şammar Araplarının istilası ile yok edilmiştir.

Şu ana dek Cezire'nin kısası; ama bozuk, ancak tarihî ve fiziksel yönlerini ilettim. Şimdi ise günümüz koşullarının detaylarını vermeye çalışacağım. Geçmişte olduğu gibi Cezire, hala doğu ve batı arasında değil aynı zamanda da güney ile kuzey arasında da sınır görevi görüyor. Şunu da belirtmek gerekir ki iki nüfusu içerisinde barındıran Arap ve Kürt toplulukları arasında

⁶ Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy Han'ın oğlu olup Moğol ordularının Yakınođu'daki komutanıdır. Bağdat'ı iştila edip Abbasî iktidarına son vermiştir (Ç. N.)

da bir sınır vazifesindedir. Dersim Dağları'ndaki yerli ve izole Kürtlerle karşılaşılırken çöl tarafında ise bedevi soyundan gelen saf ırk göze çarpar. Bu iki ırk arasında etnik kökenleri oldukça karışık birçok aşiret ve insan topluluğu vardır. Ancak karışıklık Hristiyan Jakobit⁷ Tur Abidin ve Sincarlı Yezidileri -hükümetlerin insanları dini inanç ve mezheplerine göre sınıflandırması neticesinde- ele alırsak ve ulusal bilince aykırı gelecek şekilde misyonerlerin halkın arasında Hristiyanlığı yayma çalışmaları da göz önünde bulundurursak işleri içinden çıkılmaz hale sokar ve Arapsaçına dönülmüş güçlüklerle dolu bir duruma düşeriz.

İki büyük ayırım Araplar ve Kürtler arasındadır. Araplar, güneyi kontrol altında tutarken Kürtler, kuzeyi kontrol ederler. Bu iki ırkın karakter yapısı neredeyse iki zıt kutbu oluşturur. Bu durum dikkate almaya değerdir. Saf Araplar, oldukça ilginç kimselerdir. Zihinleri karmaşık ve kültürlüdürler. Etkili konuşma sanatı, incelik isteyen işler, bu topluluğun belirgin özelliği olmakla beraber şiir ve tarihle ilgilenmek en büyük zevkleridir ve bunlarla ilgilenmeyen Arap neredeyse hiç yoktur. Durumları ve deneyimleri hakkında geniş vizyonla yorum yapabilirler, tartışabilirler; ancak bir materyal ile ilgilendiklerinde oldukça aksi, ahmak ve soytarı görünürler. Gönülsüz oldukları ve tiksindikleri işlerde eleştirel kapasitelerinin de desteğiyle bin bir bahane bulabilirler ve yapılacak işin onlara layık olmadığına, alçaltıcı olduğuna kanaat getirirler. Sonuç olarak beceriksiz, yetersiz ve tembel oldukları duygusundan kurtularak toprağı işlemenin, çadır kurmanın, atları tedavi etmenin, yemek pişirmenin, ev inşa etmenin insanoğlunun asaleti karşısında adi işler olduğunu söylerler. En soylu ve en sıradan Arap, kesinlikle alçakça ve küçük düşürücü görünseler bile ellerine geçebilecek nakit parayı ele geçirebilmek için her yola başvurma konusunda hemfikirdirler. Bu durumda bile hileler işin içine girer. Araplar, kendilerini her zaman haklı çıkaracak bir taraf bulurlar ve daha önceden denenmiş, karmaşık hilelerde, ikiyüzlülükte bizlerden öğrenebileceği pek bir şey kalmamıştır. Eğer bir Arap, misafirini soyacaksa -kişisel bir deneyimimden bahsediyorum- öncelikle onur, saygınlık, misafirperverlik ve benzer konularda uzun uzun nutuk çeker. Daha sonra konuyu konuşunun neden bu civarlarda gezdiğine getirip muhbir, düşman ve davetsiz misafirlerin misafirperverliği pek hak etmediğine değinir ve kendisinin çok fakir olduğunu söyler. Misafirine, eğer tutsak edilmek istemiyorsa istediği şeyleri vermesini vurgular ve böylelikle zihninde geçirdiği miktarda parayı alana dek şantajla para sızdırmaktan tatlı sözle karşısındakini kandırmaya, kibarca rica etmekten tehdit etmeye varana dek değişik yollara başvurmadan çekinmez.

Arapların bir diğer dikkat çekici karakterleri ise katliam ve barbarlıktan uzak durmalarıdır. Cezire'deki aşiretler, sürekli savaş halindedirler ve onları korkak olarak nitelemenin saçma olduğunu kanıtlayacak kadar kanıt elimde mevcuttur. Ancak onları görüp de aralarındaki yok denecek kadar az olan kinci duygular ve şefkatli savaşıma tarzlarından şaşkına dönmeyen biri yoktur sanırım. Bir Arap, hiçbir zaman öldürmek için savaşmaz. Amacı tutsak etmek, güçsüz bırakmak, boyum eğmek için gözünü korkutmaktır. Gerekirse düşmanına çok fazla maddi hasar vereceği, köyleri yakıp ürünleri harap edebilecekleri kesinlikle doğrudur ve bu onların tabiatında vardır. Ama hiçbir zaman birinin kanını dökmek istemez ve canının bağışlanmasını isteyen birini reddetmez. Bildiğim kadarıyla Araplar asla tutsaklarına kötü muamelede bulunmazlar. Diğer taraftan bir çöl Arap'ı kendine has acımasız yöntemlerle güçsüz komşusuna

⁷ 1685-1688 yılları arasında hüküm süren 2. James'in taraftarı olan kimselere verilen isim.

zulmedebilir, onu soyabilir ve tarımını, üretimini olanaksız kılmak için elinden gelen her şeyi yapabilir. Son olarak Arapların bu tutumlarındaki en önemli nokta ise gururları ve aristokratik önyargılarıdır. Araplar her zaman kendi kanlarıyla gurur duyarlar. Size külüstür, bozulmuş, kırılmış bir aracı göstererek size en doğrusunu gösterdiğini sanıp Cezire'nin en asil kanına mensup olduklarını söyler. Yine aynı kişi size sahip olduğu bir atı gösterip harika bir melez olduğunu söyler; fakat gösterdiği hayvanın bölgedeki diğer kötü hayvanlardan hiçbir farkı olmadığı şüphe göstermez bir gerçektir. Kendi aşiret liderini ve şeyhini de dikkate alarak insanları akıllı savaşçılar, açık göz diplomatlar, iyi tüccarlar ve önemli kökenden gelen şeyhler olarak gruplandırır.

Cezire Araplarıyla bazı karakteristik özellikleri verdikten sonra şimdi de bölgedeki dağılımlarına ve durumlarına bakalım. Araplar belki çok ama çok uzun bir süredir Cezire'de ikamet ederler ve özellikle Hz. Muhammed'in doğumundan çok önce kuzeye doğru göç etmişlerdir. Bedevi nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Şammarlar, yaklaşık 200 yıl önce bölgeyi istila edenlerin torunlarıdır ve günümüzde Habur ve Sincar'ın güneyindeki Dicle nehri arasındaki geniş otlakları ellerinde tutarlar. Rakka'nın yukarısında Fırat'ın sol yakasında daimi olarak ikamet eden Anizalar, oraya geçtiğimiz birkaç yıl içerisinde göç etmişler ve sanırım bu da Kuzey Suriye'de artan yoğun tarımsal gelişim akabinde gerçekleşmiştir. Anizaların alt grubu olan Adwanlar, Şammarların istilasından sonra kuzeye doğru hareketlenmiş gibi görünüyorlar. Bu göçebeler arasındaki hayat koşulları zengin ya da fakir olsunlar, fark etmez, oldukça basittir. Zenginliklerinin başlıca kaynağı koyunları ve develeridir, tek ticari faaliyetleri yeni otlaklar bulmak üzere sürülerini oradan oraya yönlendirmeleridir. Kışları hareketlilik kuzeye doğrudur ve yazları özellikle ağustos ayında güneye yönelirler; ancak sabit kuralları olmaması, kaynakların ve su birikintilerinin bolluğu nedeniyle bazen yeni kamp alanları bulmak üzere baskıya maruz kalabilmektedirler. Hayatlarındaki ciddi faaliyet, süreli devam eden, bitmek tükenmek bilmeyen savaş ortamlarında ayakta kalabilmektir. Savaşma metotları ve araçları neredeyse tamamen mızrakla sınırlıdır. Kullandıkları mızrak 18 ya da 20 fit uzunluğunda, Hint kamışından yapılmış ve bıçağa benzer şekilde ucu sivrilmiş bir alettir. Taktikleri genelde 200-300 kişiden oluşan bir atlı topluluğunun düşman sürülerine baskın yapması, bazılarının yardımcı kuvvetleri püskürtmesi, aynı anda da bir grubun ganimeti alıp kaçması şeklindedir. Kendi sürülerinin saldırılara karşı korunması da benzer şekildedir.

Cezire'deki savaş kuralları "*Alice Harikalar Diyarında*"ki gibi beyaz ve kırmızı şövalyeler gibi Araplar tarafından titizlikle ve disiplinle ele alınır. Mücadelede düşmanı öldürmek kabul edilemez bir vahşiliktir. 20 fitlik Hint kamışından yapılan mızrakla karşıdakini hafifçe yaralamak önemsenmeyecek bir başarı değildir. Araplar arasında bir mücadeleyi bırakmak, büyük bir ayıp olarak kabul edilir. Mücadeleyi gece devam etmek ise çok daha büyük bir ayıp ve rezillik olarak kabul edilir. Bir keresinde tank olduğum ve yağmalama tarzı bir spordan edindiğim izlenime bakılırsa açık hava tenisini hatta tilki avlamayı bile geride bırakacak kadar eğlenceli, heyecan verici bir spordur. Bu nedenle Cezire bedevileri, ata binme konusunda ne kadar yeteneksiz olsalar da dünyadaki en iyi sporcular oldukları söylenebilir. Zaman zaman Bedeviler, düşmanları hakkında kötü konuşmalar ve başlarına bin bir türlü dert gelse de gördüğüm kadarıyla aralarındaki kronik düşmanlık 11 kişilik kriket takımı oyuncularları arasındaki düşmanlık kadar azdır. Bunun aksi durumlar da olmuyor değil tabii ki; ancak bu durum

oldukça nadirdir. Aşiretler arası en ayıp ve kabul edilmez sayılabilecek tarafı Bedevi çoban⁸ aşiretlerin kendi düşmanlarının himayesinde bulunan ve efendilerinin yaşamlarını sürdürmeleri için verdikleri yok denecek kadar az destek dışında kendilerini savunabilecek ne atları ne de silahları olan marabaları yağmalarken başvurdukları adil olmayan, acımasız yöntemleridir.

Şimdiki görevim ise Weldi, Baggara, Ağadât, Cibbur, Afadilleh gibi Arap aşiretlerinin tarım ile ilişkilerine sizlerin dikkatini çekmektir. Çadırlarda yaşayan bu insanlar Bedevilere benzerler ve elleriyle çalışarak düştükleri ve böylece alçaldıkları anlamına gelen “*Fellah*” gibi küçük düşürücü bir isimle damgalanmışlardır. Karakteristik olarak kendileri yabancılara karşı konukseverdir. Toplum tarafından ayıplanmayı dikkate almaksızın eşlerine yardım ederler. Varlıklı ya da fakir olup olmamaları, kısmen nehir kenarında yetiştirdikleri darı, arpa ve buğdaya kısmen de saldırılara karşı güvenli olduğu için nehir kenarlarını terk etmeyen dana sürülerine bağlıdır. Cibbur dışındaki sözü edilen Arap aşiretleri, günümüzde vergi ve asker toplayan hükümetten daha sert yaptırımları olan ve haraç verdikleri çöldeki diğer komşu aşiretlere bağlı olarak yaşamlarını sürdürürler. Buna rağmen her ne kadar hükümet, söz konusu aşiretlerin yağmalanan mallarını korumak ve tazmin etmek için birtakım yöntemler geliştirse de henüz sürekli olarak taciz edilmelerinden, saldırıya maruz kalmalarından onları yeterince koruyamamaktadır. Bu nedenle birçok Baggaralılar, Habur kenarında üretim yapmayı bırakmış ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır. Ayrıca şunu da vurgulamam gerekir ki tarımla uğraşan bu aşiretlerin kadınlara günlük hayatta çok ağır iş yükü yükleyen Suriye Araplarıyla birçok benzer yönleri vardır. Kocası çadırdaki otururken bir kadını sırtında bebeğiyle tarlada çapa yaparken görmek şaşırtıcı bir durum değildir. Ayrıca bana göre bu insanlar arasında paraya aşırı bir tutku vardır. Bu öylesine bir tutkudur ki eğer ucunda çok para varsa şimdi yapabildiklerinden çok daha ağır işlerin altına girmekten çekinmezler. Bence böyle davranmalarının altındaki tek neden kişisel rahatlığa kavuşma istekleridir. Bir diğer taraftan bakıldığında da Cezire Araplarının görünüşte kendilerine has zevkleri pek yoktur. Kendi doğal tutumlulukları neredeyse hiçbir yerde karşılaşılmayacak cinstendir. Biraz haşlanmış pirinç, buğday, bazen tereyağına bandırılmış halde sert ekmek, kesilmek zorunda kalınan hasta koyun ve keçi eti yedikleri temel besinleridir ve itiraf etmek gerekirse bütün bu saydığım yiyecekler onların yedikleri en lüks şeylerdir.

Arapları tanıttıktan sonra şimdi de Kürtlere geçelim; ama geçmeden önce şunu belirtmeliyim ki Kürtler, günümüzdeki dağılımları hakkında pek bir şey bilinmeyen ve tarihleri henüz tamamen yazılmamış, haklarında çok az şey bilinen bir millettir. Osmanlı dönemindeki Kürtlerin dağılımını, bölümlerini ve ırksal farklılıklarını bu makalenin ekinde iliştiirdiğim bildiri de vurgulamış olmalıyım. Birazdan sonra açıklayacağım bilgiler sadece şu an bölgede bulunan Kürtleri tartışmaya açar ve Anadolu Kürtleri pagan ve Şii Dersimlileri Kuzey Diyarbakır’daki Zazaları, Van Gölü’nün kuzeyindeki Zilan Kürtlerini, Erzurum ve Erzincan arasındaki Kızılbaşları, Güney İran sınırında yaşayan Baba Kürtlerini, Koçgiri Kürtlerini ve İmparatorluğun değişik yörelerinde yaşayan Kürtleri kapsamaz. Bahsettiğimiz alanda yaşayan Kürtler dört türdür. Milli aşiret konfederasyonuna bağlı Karacadağ’ın güney eteklerinde ikamet edenler, Siverek dolaylarında ve Diyarbakır ovaları ile Tur Abidin arasında yaşayan Zazalar ve Karakeçiler, Tur Abidin’deki karışık gruplar ve Sincar Yezidileridir.

⁸ Yazar, hayvancılıkla uğraşan tüm Arap Bedeviler için “çoban” tabirini kullanmıştır.(Ç.N.)

Güney Şammar Arap'ı

Bu ırk ile Araplar arasındaki fark siyah ile beyaz arasındaki fark gibidir. Saf Kürtler dünyanın en ahmak ve geri kalmış insanlarıdır. Maddi konulardan uzak durduğunuz müddetçe bu insanların okur-yazar birine karşı olan tutumları oldukça üzücüdür. Bir konu hakkındaki felsefi söylemlere oldukça gönülsüzdürler ve entelektüel bir tartışmaya tanık olmak onlar için dayanılmaz bir işkencedir. Ancak bana göre Kürtler, Doğulular yakıştırılan “Şarklı” tabirinin zıddı olarak “Batılı kafa yapısı” olarak yakıştırılan tabire daha yakındırlar. Bence aşağıda belirteceğim durumdan başka hiçbir örnek demek istediğimi daha iyi anlatamaz. Eve dönüş yolunda “*Puck of Pook's Hill*”⁹ adlı kitabı okuma fırsatı buldum. Yolculuğun önemli bir kısmında bana eşlik eden eşim, tanıdığımız bazı Kürt aşiret reisleriyle kitaptaki yaşlı şövalye karakteri arasındaki benzerliğe ilgimi çekti ve özellikle bu kadar benzerlik olağan dışıydı. Eğer Kitabın yazarı Mr. Kipling, şövalyenin adını Abdo Ağa koyup ona göre giydirseydi şövalyenin daha iyi bir portresini bulamazdınız.

Kürtler, bütün olarak açık sözlü yalancılığı pek beceremeyen, çirkin ve görgüsüz insanlardır. Eğer hata yaparlarsa hatalarını hemen kabul ederler. Bir zamanlar bir katırcıya denk gelmişim, katırcıya: “*Hiç adam öldürdün mü?*” diye sorduğumda bana hiç tereddüt etmeden “*Evet Hozat yolunda 16 tane öldürdüm, o sıralar ordudan kaçmışım.*” dedi ben de “*Soyguncu muydun*” diye sorduğumda “*Evet soyguncuydum; ama şu an Allah'a inanıp şükrediyorum, evliyim ve katırcılıkla geçimimi sağlıyorum.*” dedi. Kürtlerin karakterindeki bir diğer belirgin özellikleri de maddi konular ve konukseverlikteki cömertlikleridir.

⁹ Rudyard Kipling'e ait bir romanın adı. (Ç.N)

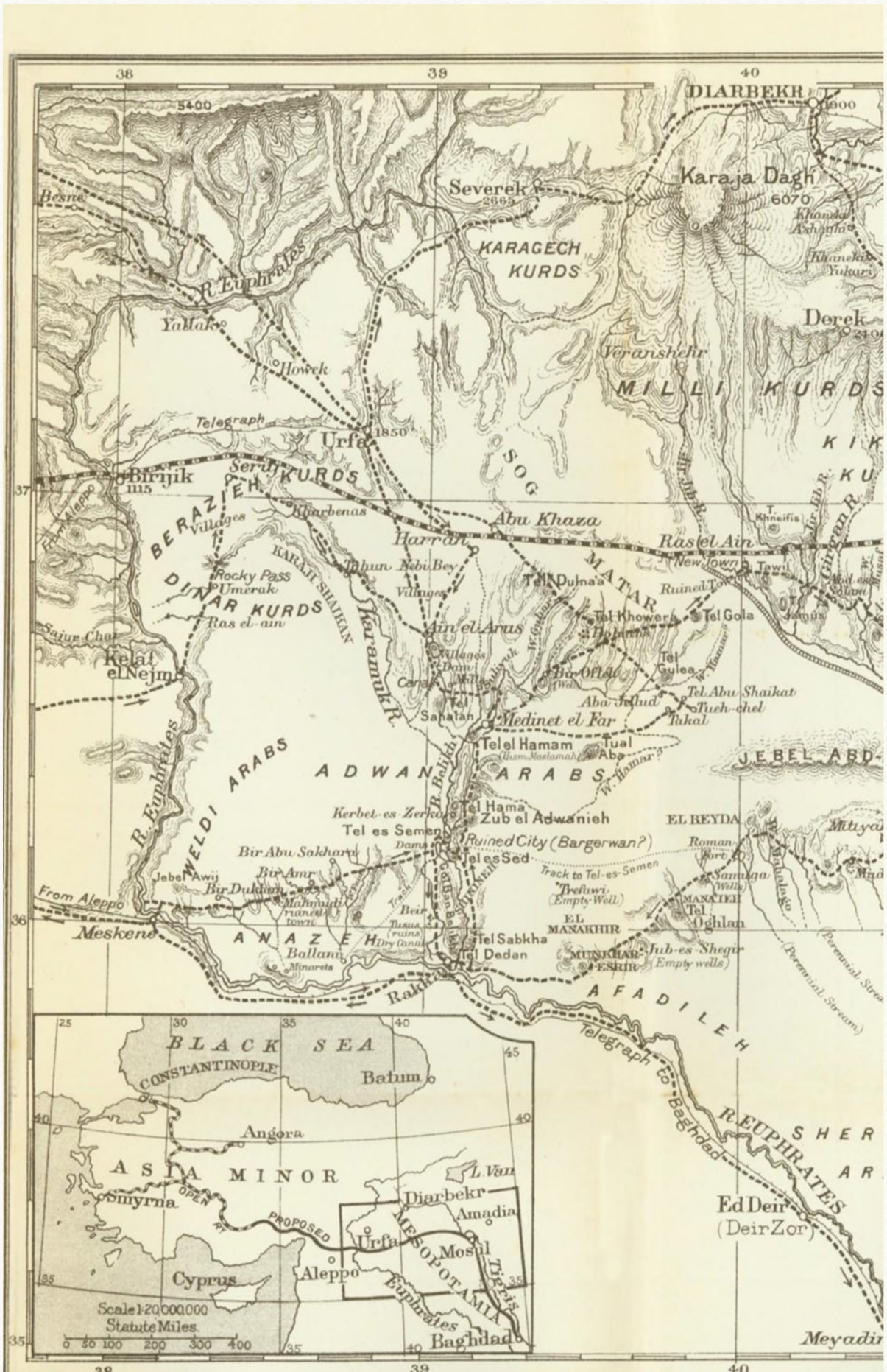

NORTH MESOPOTAMIA
SYKES.

THE GEOGRAPHICAL JOURNAL 1907.

Sketch Map of
NORTH MESOPOTAMIA

to illustrate the paper by
MARK SYKES.

The Central Portions compiled by the
Nat. scale 1:1,500,000 or 1 Inch = 20 Miles.

Author's Routes.
Proposed Baghdad Rly as at present suggested
Deviation of Railway suggested by Author
Telegraph Lines.

Heights in feet (approximate)

THE GEOGRAPHICAL JOURNAL 1907

Book Review / Nirxandina Pirtûkan
Teşeyên Nezmê - Abdurrahman Adak,
Nûbihar, 2019, 638 rûpel

Shiyar SULAIMAN*

Article Type: Book Review // Nirxandina Pirtûkan
Received // Hatîn: 15.02.2024
Accepted // Pejirandin: 29.03.2024
Published // Weşandin: 28.04.2024
Pages // Rûpel: 247-252
DOI: 10.55106/kurdiname.1437718

This work is licensed under the Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International
License (CC BY NC).
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Citation/Atif: Sulaiman, Shiyar (2024). Book Review: Abdurrahman Adak, Teşeyên Nezmê, *Kurdiname*, 10, r. 247-252

Kurte:

Helbest cureyê wêjeyê yê herî kevn û berfireh e di nav berhemên tevaya gelên cihanê de. Lewra zanayên wêjeyê guh dane helbestê û şewazên wê yên cuda vekolîn kirine, pêşketina wê ya bi demê re şopandine û ew ji aliyê ruxsar û naverokê ve nirxandine. Li nav milletên misilman û Kurdan dîrokeke kevin a helbesta klasîk heye. Tevî guherînên ku di helbestê de peyda bûne, helbesta klasîk maye cureyek bingeîn di edebiyata cihanê de. Prof. Dr. Abdurrahman Adak jî wek pisporekî akadîmî di warê helbesta klasîk a kurdî de, di pirtûka xwe ya bi serenavê *Teşeyên Nezmê* de, bi awayekî berfireh li ser teşe û cureyên helbesta klasîk a kurdî rawestiyaye û ji gelek aliyên zanistî ve ew celeb şirove kirine.

Kilîtbêje: Helbesta kurdî, Helbesta klasîk, Teşeyên Nezmê, Erûz, Abdurrahman Adak.

Abstract

Poetry is the oldest and most extensive form of literature among the works of all the peoples of the world. Therefore, scholars of literature have concerned with poetry and analyzed its different styles, followed its development over time and evaluated it in terms of structure and content. There is a long history of classical poetry among the Muslim and Kurdish nations. Despite the changes that have occurred in poetry, classical poetry has remained an essential genre in world literature. Prof. Dr. Abdurrahman Adak, as an academic expert in the field of classical Kurdish poetry, in his book titled *Teşeyên Nezmê*, has elaborated on the forms and types of classical Kurdish poetry and explained them from many scientific aspects.

Keywords:

Kurdish poetry, Classical poetry, types of poetry, Abdurrahman Adak,

Xwendinek li Ser Pirtûka *Teşeyên Nezmê*

Mijara wêjeyê bi giştî û bi taybetî ya helbestê, êdî ne weke berê sade û asan e; em nema dikarin helbestê wek bav û kalên xwe pênase bikin ku ew tenê terazû û serwa û hin bêjeyên lihevhatî ne. Ji ber ku wêjeyê helbestê gelek serdem û qonaxên dîrokî derbas kirine ta gihane roja me ya îro ku çandên cihana nûjen bi felsefeyên hunerê yên cihêreng dagirtî ne. Ev ketwar li ser xebatkarên di zanista wêjeyê bi giştî û helbestê bi taybetî de ferz dike ku li gelek têgehyan vejerin û bi guhertinên serdema nû re biguncînin. Ji bo gihiştina vê armancê pêwîstî bi naskirina awayê pêşketina helbestê heye, ji ber ku naskirina çawaniya pêşdeçûn û guherîna

* Independent Researcher, Syria, shiyarsleman@gmail.com, Orcid: 0009-0002-9338-8456

her zanistekê, hewcedarî naskirina alfebaya wê ya destpêkê ye (Mendûr, 2017, r.9)¹. Zanista analîzekirina helbestê jî ji vê rêbazê ne cuda ye, lewra çawaniya hûnana helbestan û vekolîna wan ji aliyê ruxsar û naverokê ve wek mijareke giring, bûye cihê guhdana tevahiya gelên cîhanê û bi awayekî zanistî nêzîkî wê bûne.

Helbest kevintirîn û berfirehtirîn beşê wêjeyê ye, ew ji her cureyên edebiyatê bêhtir di hiş û bîr û bala gel de ye û li ser zimanan tê veguhestin. Di şîr û şahiyên de, stranên ku bi xwe helbest in û li ser rêzik û şewazên kêş û nezmeke bijartî hûnayî ne tîr vegotin.

Vekolîner û wêjevanên kurdan jî giringî dane vê babetê û bi awayekî zanistî li ser rawestiyane. Her yekî li gor bingeha xwe ya zanistî hewil daye vê mijarê ji xwendekarên beşên wêjeyê û hezker û mereqdarên helbestê re zelal bike, bi armanca pêşdebirina edebiyata kurdî û ronîdana li ser qeşengî û bilindiya zimanê bav û bapîran.

Prof. Dr. Abdurrahman Adak, ê ku xwedî ked û xebateke dûr û dirêj e di ber wêjeya kurdî de û gelek vekolînên wî yê akademîk di curbicur babetên edebiyatê û bi taybetî di klasîka kurdî de hene; ji bo ronîdana li ser vê babetê, pirtûka xwe ya bi sernivîsa *Teşeyên Nezmê* (Adak, 2019) bi riya Weşanxaneya Nûbiharê re weşandiye. Tê de di nava 638 rûpelan de, bi berfirehî li ser awayên ku helbestvanên kurd helbestên xwe pê ristine rawestiyaye û bi têrûteselî behsa her teşeyekî ji yê helbestê kiriye û gelek nimûneyên balkêş ên helbestvanên kevînar ên hemû zaravên kurdî di pirtûkê de raxistine. Mirov dikare bibêje ku mijara pirtûkê ne tenê teşeyên helbestê û awayên kêş û hûnana wê ye, lê belê ew antolojî û danasîna helbestvanên kevînar ên kurd e; ji ber agahî û nimûneyên balkêş li ser her yekî ji wan di pirtûka *Teşeyên Nezmê* de hene. Her weha pirtûkê bi rêbazeke zanistî behsa rewşa helbesta kurdî li hemberî helbesta farisî, erebî û tirkî kirîye, pêwendîyên wan li ber çavan danîne û cudahî û xweserîyên helbesta kurdî destnîşan kirine, lewra sûde ji agahiyên zanistî yê di vê pirtûkê de derbarê wêjeya Îslamî ya giştî tîr wergirtin.

Piraniya vekolînerên di warê helbesta kurdî de xebitîne, giringî dane kêş û serwayê û kêma an zêde naveroka helbestê û cureyên wê dabêş û lêkolîn kirine. *Teşeyên Nezmê* bi hûrbîniyeke balkêş li ser her cureyekî helbesta kalsîk rawestiyaye, hem ji aliyê guherîn û pêşketina wê di serdemên cuda yê dîrokê de, hem jî ji aliyê taybetmendiya her cureyekî li rex gelên cîranên kurdan; çî tirk an ereb an faris bin.

Adak kedeke bêhempa di danehev û hûrbînkirina berhemên 62 helbestvanên klasîk ên kurd de daye (Adak, 2019, r. 20). Bi hûrbîniyê bi çavê teşeyên nezmê li ser wan rawestiyaye û helbestên wan dabêş kirine. Piştî vê xebatê dîtiye ku Melayê Cizîrî di pileya yekem de paş re Şêx Ehmedê Feqîr di pileya duwem de, xwedan helbestên herî orjînal in di nav klasîknivîsên kurd de yê ku karîne helbestên xwe li gor teşe, kêş û terazûyê bihûnin (Adak, 2019, r. 21) lewra di nav nimûneyên vekolînê de cihekî firehtir ji helbestên wan re terxan kiriye. Di vê derbarê de heye em bibînin ku qewareya xebatê û hejmara rûpelên pirtûkê hinekî mezin bûye; lêbelê ev yek ji ber bikaranîna her nimûneyekî helbestê di cihê wî yê gunçaw de ye, da vekolîn karibe tevaya teşeyên nezmê yê ku ji aliyê helbestvanan ve hatine bikaranîn çarçove bike. Ev xebat bibe mîna baxçeyekî ku tevaya cureyên gul û kulîlkan bi reng û bêhnên ciyawaz tê de peyda bibin, çendî ev baxçe bibe baxeke berfireh jî, gulperest ji gerr û seyrana li nav tîr nabe û dilê wî jê namîne.

¹ Mendûr: M.(2017). Fen el-Şî'ir. Weşana Dezgeha Hindawî, Brîtanya.

Bi sedema berfirehiya şiroveyên pirtûka *Teşeyên Nezmê* û zengînbûna wê ji aliyê agahiyan ve, em nikarin di vê xwendinê de behsa tevaya hûrgiliyên her beşekê an binbeşekê jê bikin; ji ber ku bi dehên gotaran têra dorpêçkirina mijarên wê nakin, lewra em ê hewil bidin bi kurtî roniyê bidin ser xêzên pehn ên babetên ku tê de hatine û hûrbîniyên berfireh ji xwînerê hêja re bihêlin, da ew bi xwe melevaniyê di nav rûpelên *Teşeyên Nezmê* de bike û çêj û tama wê hest bike ji ber ku ew ê bersiva gelek pirsan bibîne ku di serê her meraqdarê ziman û wêjeyê û bi taybetî yê helbesta kurdî de ne.

Xebata *Teşeyên Nezmê* ji bilî pêşgotin û çavkaniyan, ji destpêkê û pênc beşan pêk hatiye. Di destpêkê de, berî Adak derbasî mijara sereke bibe, bi awayekî giştî li ser têgeha edebiyatê rawestiyaye, çî di warê wê yê civakî, exlaqî û zanistî de be, an ji aliyê hunerî û ciwanbêjî de be û bi berfirehî behsa her aliyekî ji wan kiriye. Li ser têgeha edebiyatê wek beşeke ji zanistê rawestiyaye û diyar kiriye ku wêje wek huner ji bilî hest û ciwanî û dilkêşiya razberî ya tê de heye, li gor pîvanên zanistî jî tê vekolînkirin, wek teoriya wêjeyê, dîroka wêjeyê, rexneya wêjeyî, sosyolojiya wêjeyî, wêjeya berawirdî..hwd.

Piştî ku Adak behsa têgehên giştî yên edebiyatê kiriye, derbasî mijara sereke bûye ku ew jî wêjeya kurdî ye û edebiyata kurdî li ser du beşan dabeş kiriye, edebiyata kurdî ya zarekî û ya nivîskî. Ya nivîskî dabeşî edebiyata klasîk û ya modern kiriye (Adak, 2019, r. 37). Di dewamê de giringiya nivîsandin û belgekirinê di edebiyatê de diyar kiriye û gotiye ku edebiyata devkî ya hemû miletan heye, lê edebiyata nivîskî li ba tevaya miletan tune ye û bi berfirehî têgeha edebiyata klasîk şirove kiriye. Ji dema ku li welatên rojavayê derketiye û çawa şûna navê edebiyata kevin girtiye û li ser berhemên klasîk weha gotiye: “*klasîk wisa ye ku bandorekê li pey xwe dihêle, berhemên wê çendî kevin dibin jî, tiştêkî ji nîrxê xwe wenda nakin, her dem tîna xwendin, xwedî bandor in, sûd û zewqa edebî ji wan tê wergirtin*” wek nimûne: Baba Tahirê Uryan di edebiyata lorî de, Cizîrî di edebiyata kurmancî de û Nalî di edebiyata soranî de (Adak, 2019, r.39).

Piştî destpêka berfireh û zengîn bi têgeh û agahiyên edebiyatê yên giştî û yên taybet bi wêjeya kurdî, Adak di beşa yekem de behsa nezma kurdî ji aliyê ruxsar û naverokê ve kiriye û cudahî xistiye navbera nezm û helbestê de. Xalên hevbeş û ciyawaz di nav nezm û helbestê de diyar kirine û gotiye ku nezim bêhtir nêzî axavtinên ji rêzê ye, lê di hundirê terazûyeke biserwa de ye, mijareke jiyanê şirove dike an jî çîrokekê an agahiyên zanistî di warên curbecur de pêşkêş dike ku piraniya wan ji bo hînkirin û perwerdeyê ne, mîna mesnewiya *Eqîdeya Îmanê* ya Ehmedê Xanî ku tê de bi awayekî menzûm şîret û agahî û baweriyên ola Îslamê şirove kirine, her weha menzûmeya *Bersîsê Abid* a Feqeyê Teyran, ya bi awayê murebe’ê hatiye nivîsîn. Bi rastî jî helbesta klasîk ji aliyê terazû û serwayê ve wek menzûmeyê ye, lê di warê xeyal û sirûş û ciwanbêjîyê de jê pêşdetir e û babetên wê ne sade ne û ramanên wê kûrtir in û di nava hevokên ciwanbêjî û xeyalekî berfireh de ku pê kesayeta helbestê ji menzûmeyê cuda dibe tê pêşkêşkirin. Piraniya wan di warê evîn û dildariyê de ne û babetên din ên hestên mirovî derdibirin, wek hestên şîr û giryanê, salixdana hestên evîna xwedayî û derdê dûriya ji war û dost û mirovan..hwd.

Pirtûka *Teşeyên Nezmê* di beşa duwem de giringiyeke taybet daye teşeyên ku ji beytan pêk tîna, ji ber ku ew giringtirîn berhemên helbestvanan in û Xelîlê Ferahîdî (718-786z) qesîdeyên ereban yên serdema berî Îslamê kirine standerdeke û terazû û kêşên wan wek behrên erûzê dabeş kirine, paş re ew erûz di nav tevaya miletên misilman de hatine bikaranîn, çî bi şewazên wan ên orjinal bin an piştî hin guhertinan bin. Misra’ (nîv beyt)a ku Ferahîdî behrên

xwe yên erûzê li gor vekîtkirin (teqtî')a wê dabeş kirine û her yekê navek li wan kiriye, bûye hêmana avakirina hemû teşeyên nezmê. Wek mînak ên ji beytan pêk tên du misra' in, ew jî dabeşî yên yekserwa (qesîde, xezel û qit'e) û yên cotserwa (mesnewî) dibin (Adak, 2019, r. 111). Çawaniya danîna misra'an li pey hev û afrandina teşeyên curbecur ên nezmê, bi berfirehiyek balkêş di her beşeke *Teşeyên Nezmê* de hatiye ronîkirin û gelek nimûneyên helbestan ku xwîner ji bilî mefaya zanistî ya derbarê teşeyan ji wan werdigire, çêj û tama hunerî ya xweş jî di wan de dibîne.

Di beşa sêyem de, teşeyên nezmê yên ji bendan pêk tên cih digirin, tê de behsa "musemmetan" bûye ku li gor hejmara misra'an li pey hev nav li wan dibe (muselles, murebbe', muxemmes...), li ser "musemmetên" tezmîn jî hatiye rawestan (terbî, texmîs, tesdîs...), li pey wan "teşeyên lêkdayî/murekeb" (terkîb-bend, tercî' bend) hatine ravekirin (Adak, 2019, r. 351).

Di beşa çarem a xebatê de teşeyên nezmê yên dariştî tên dîtin. Dema serwa dikevin naveka her şetrekî (misra'ekî) bingehîn de hunera *tesmît* tê afirandin. Dema misra'ek biçûk li pey her misra'ekî bingehîn were nezma *mustezad* peyda dibe.

Beşa pêncem wek beşa dawî ya xebatê behsa teşeyên nezmê yên bi qewareyên biçûk ên ku ji misra'an pêk tên kiriye, helbesta tenê ji misra'ekê pêk tê *azade* ye, ya ji du misra'an pêk tê *frede*, yên ji çar misra'an pêk tên *ruba'î* û *dubeytî* ne.

Teşeyên Nezmê têgeha nasnav "mexles" a helbestvan baş şirove kiriye. Herweha li ser metoda amadekirina dîwan, dîwançe, keşkûl û hwd. rawestiyaye; berhemên berhevkerî li gor şert û mercên her yekê ji wan bi hûrbînî ji hev cuda kirine. Ji bilî vê dabeşkirina tobografî, kategoriyên razberî yên helbestan jî hatine ronîkirin, li gor merem û armancên helbestvan û hestên di helbest û nezman de ristên salixdanê, pesindanê, şîn û giryanê, evîndarî, evîna xwedayî û hwd. hatine şirovekirin. Adak di danasîn û vekolîna van têgehan de xwe bi edebîyatên erebî/farisî sînor nekiriye û di peywenda edebîyata Kurdî de analîzên berfireh kirine.

Di vê derbarê de em dikarin bibêjin ku armanc ji giringpêdana teşe, kêş û terazûyê, ne kêmkirina nixê helbesta nûjen e; a ku wek pexşan tê nivîsîn, an jî li gor teşe, kêş û terazûyeke hundurîn a ku her helbestvanekî li gor afirîneriya xwe nivîsiye, lêbelê merem jê geşepêdan û pêşdebirina wê edebiyatê ye, ji ber ku naskirina teşeyên nezma klasîk dergehên nû li pêş wêjeya modern vedike û wêjeya kurdî jî wek ya tevaya zimanên cîhanê bi awayekî surîştî du baskên wê yên xwezayî hene, yek jê edebiyata modern e ya ku gereke li gor şert û merc û alavên serdema nû xwe ava bike, baskê din jî klasîka kurdî ye ya ku bêyî naskirina awayê pêşketina wê di dîrokê de û sîdewergirtina ji reseniya hest, raman, bêje û rêzmaniya wê, dê berhemên me yên modern bi awayekî şewandî werin afirandin, tenê bibin kopya ji serborên zimanên serdest ên ku her wêjevanekî ramanên xwe pê ava kirine.

Teşeyên Nezmê ronî daye li ser klasîka kurdî, rewanbêjî û ciwaniya wê diyar kiriye, ya ku ji vekolîn û nixandinê bêpar maye. Li gor şopandina berhemên li ser erûza kurdî û teşeyên helbestê, yên li Bakur hatine weşandin, pirtûka *Teşeyên Nezmê* tevî ku li qadeke vala û beyar sebarete vê mijarê hatiye nivîsîn, ew berfirehtirîn û zengîntirîn û take berhem e ku bi zaravê kurmanciya jorîn ev babet şirove kiriye. Em dikarin bibêjin ku di nav zaravên din ên kurdî de jî ev giringî û taybetî bi teşeyên ristina nezm û helbestan nehatiye dan. Wek nimûne pirtûka vekolîner Ezîz Gerdî ya ku wek jêderokê ye derbarê teşeyên nezmê ji vê xebatê re, bêhtir warê terazû û erûzê û berawirdiya di wî warî de di nav erûza kurdî û farisî û erebî de kiriye. Bi

heman çavî li ruba'îyan û dubeytiyan neriye, lêbelê *Teşeyên Nezmê* herdu cure ji hev cuda kirine û taybetiyên her yekê ji wan şirove kirine, lewra di nav berhemên bi zaravên din ên kurdî û zimanên derdorê de jî, ev xebat xwedan ciyawaziyeye balkêş e ji aliyê rêbaza ku di vekolînê de hatiye bikaranîn.

Adak, xwedan serboreke dûr û dirêj e di warê edebiyata klasîk de, wî kariye mijarê ji hemû aliyan ve şirove bike, hem analîzekirina têgeha klasîk li gor nerîna cîhanî bi giştî, hem jî berawirdkirina edebiyata gelên rojhilatê ên cîranên kurdan, ên ku bandora wan ji aliyê naverok û ruxsarê ve li helbesta kurdî bûye, bi taybetî teşeya helbestê û erûza Erebi ya ku Xelîlê Ferahîdî rêzik û rêbazên wê danîne, her weha erûza Farisî ya ku guhertin xistiye erûza erebî û bi teşe û babetên helbesta xwe re guncandiyê, wek weznên ruba'î û mesnewî, mustezad û.. hwd. û di riya wan re ew erûz derbasî edebiyata kurdî jî bûye (Ebdulla, 2011, r. 344). *Teşeyên Nezmê* herweha behsa terazûyên xwemalî yên ku kurdan di hûnana helbestê de bi kar anîne kiriye û ronî daye ser taybetiyên kêş û serwayên van teşeyan, wek xezela xwemalî, museddêsên mutenawib û dubeytîyê.

Tevlî berfirehiya vê xebatê jî, ew tenê dergê û destpêkek e ji bo derbasbûna babeta teşeyên nezmê, ji ber ku her beşek an binbeşek jê hewcedarî bi dehan vekolînên akadîmîk e da ev war di edebiyata kurdî de bê têrkirin û beyarbûna şûva wî ya ku bi sedên salan bêçandîni maye hinekî şîn û vejîn bibe. Lewra *Teşeyên Nezmê* hêjayî xwendineke hûrbîn e, ji aliyê her dilêşê edebiyata kurdî ve, da sûdê ji raman û mijarên nû yên tê de werbigre, herweha tê xwestin ku xwêner bi çavê nirxandin û çaksazkirinê li ser kêmasiyên ku bêguman di xebatê de hene raweste, ji ber ku ev vekolîn bingeheke mukum e ji lêkolînerên helbesta kurdî re, nexşe destnîşan kiriye û bi awayekî zanistî û bi çavekî kurdî li helbesta kurdî neriye û analîze kiriye, lewra avakirina li ser vê nexşerêyê erkê her dilsozekî zimanê kurdî ye.

Derbarê mijara erûz û terazûyê, dixwazim bêjim ku ya baş ew bû ku berî pirtûka *Teşeyên Nezmê* xebatek bi asta akadîmîkbûna wê li ser erûza kurdî bi tîpên latînî hatiba kirin, wê ev yek bûba alîkar ji xwînerê *Teşeyên Nezmê* re ku bêhtir di hûrgiliyên cureyên erûzê yên di nimûneyên pirtûkê de bigihêje.

Her kesê bixwaze xwe di warê helbesta kurdî de bi taybetî di mijara helbesta klasîk de pêş bixîne, çi helbestvan be an mereqdarê helbestê be an jî vekolîner be, ev pirtûk ji bo wan çavkaniyeke zengîn e, ji agahiyên zanistî û akadîmîk pêk tê û dikare bibe amûreke dersê û bersiveke baş ji pêdivîyên perwerdeyê re.

Çavkanî / References

- Mendûr: M.(2017). Fen el-Şi'ir. Weşana Dezgeha Hindawî, Brîtanya.
- Ebdullah: H.(2011), Berawirdiyeke Kêşnasî di Navbera Erûza Kurdî û Farisî da, Dîwanên Hafizê Şîrazî û Melayê Cezîrî Wek Nimûne. Weşanxaneya Sipîrêz , Dihok.
- Abdulfettah, D. (1992). *Nerînek Rexneyî li Helbesta Kurdî*, Şam, Çapxana Dar Elkatib Elerebî.
- Adak, A. (2019). *Teşeyên Nezmê*. Stenbol, Weşanxaneya Nûbiharê.
- Adak, A. (2015). *Destpêka Edebiyata Kurdî*. Stenbol, Weşanxaneya Nûbiharê.
- Sebrî, M. (1997). *Nerînek di Terazûya Ristên Kurdî de*, Libnan Çapxaneya Emîral.

